

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

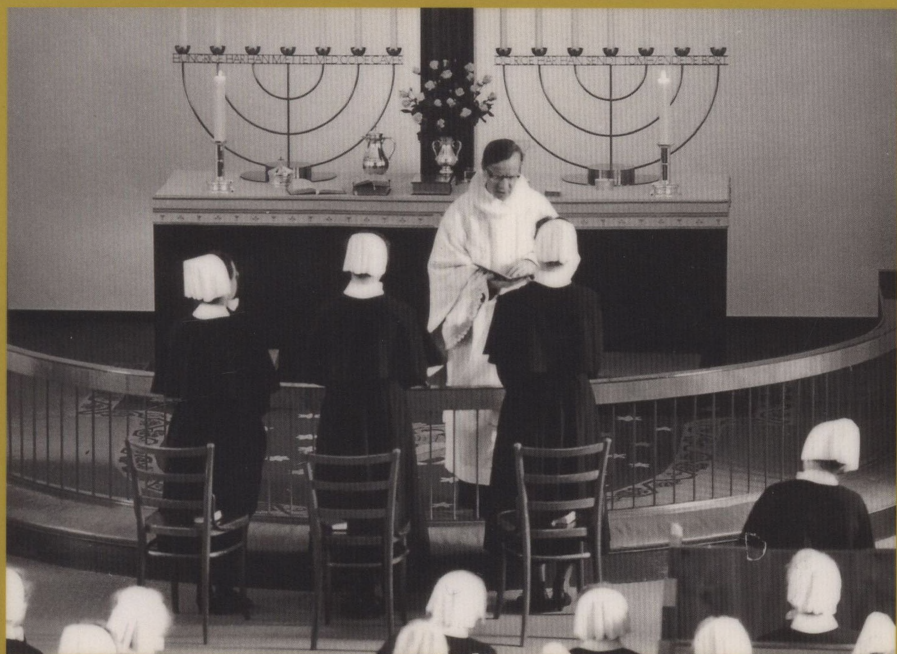
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger

2001

*Styrelsen for Selskabet for Danmarks
Kirkehistorie:*

Lektor, lic.theol. Carsten Bach-Nielsen
Professor, dr.theol. Jakob Balling
Lektor, dr.theol. Carsten Breengaard
Professor, dr.theol. Troels Dahlerup
Pastor Anita Hansen Engdahl, kasserer
Lic.theol. Poul Juul Foss
Pastor Steen Haarløv
Lektor, lic.theol. Per Ingesman
Lektor, cand.theol. Hans Raun Iversen
Lektor, cand.theol. Jørgen I. Jensen
Professor, dr.theol. Steffen Kjeldgaard-
Pedersen
Pastor Marianne Jensen-Broby Lausten
Professor, dr.theol. Martin Schwarz
Lausten, *formand*
Pastor Christian de Fine Licht,
næstformand
Cand.mag. Eva Louise Lillie
Dr.theol. Thorkild C. Lyby
Pastor Lone Søderstrøm Nielsen
Arkivar, dr.phil. Erik Nørr
Professor, dr.theol. Jens Holger Schjørring
Lektor, cand.theol. Jørgen Stenbæk
Biskop Erik Norman Svendsen
Professor, dr.theol. Anders Pontoppidan
Thyssen
Provst Carl Trock

**Kirke
historiske
samlinger
2001**

Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
Redaktion af Christian de Fine Licht,
Eva Louise Lillie og Thorkild C. Lyby

Kirke
historiske
samlinger
2001

Printed in Denmark
By Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-15-1

ISSN 0450-3171

Udgivet med støtte fra J.Oskar Andersens legat

Indhold

Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen: Abbed Vilhelms idealer	7
Kaare Rübner Jørgensen: Tabernes historie	37
Christian Larsen: Adelsvældens biskopper 1537-1660	103
Jens Glebe-Møller: Matthias Knutzen – den første sønderjydske atheist	119
Marie-Louise Jørgensen: Thorvaldsens Kristus i landsbykirkerne	131
Jens Kjær Johannesen: Vilhelm Birkedal og Otto Møllers ”Gjenløsningen”	153
Carl Trock: Om Henry Ussing på vej væk fra præsteår i Vejlbjby	167
Carsten Bach-Nielsen: En kirkesagsmand i Vestindien	215
Liselotte Malmgart: Indvielse af diakonisser og diakoner i Danmark	259
Poul Juul Foss: 2000 – en oversigt	279
Forfatternes adresser	319
Register	320

Abbed Vilhelms idealer

Det viktorinsk-augustiniske syn på klosterlivets formål og idealer i højmiddelalderens Danmark

Af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen

I 1100-tallet oplevede Danmark sit helt store “kloster-boom”, med anlæggelsen af omkring et halvt hundrede klostre landet over. Mange har spekuleret over, hvorfor klosterbevægelsen netop kom så talstærkt til landet i denne periode og hvilken indflydelse den øvede på resten af samfundet. Meget tyder på, at det - uanset hvilken af de fire store ordener (benediktinere, cisterciensere, augustinere og præmonstratensere) man ser nærmere på - som regel har været de danske biskopper, der har været initiativtagere til klosteranlæggelserne og efterfølgende ydet klostrene økonomisk støtte. Formålet med klostrenes indførelse, set fra bispens side, synes at have været, at styrke den åndelige udvikling rundt om i stifterne i en tid, hvor Kirken ikke længere skulle bruge alle sine kræfter på overhovedet at sikre kristendommens overlevelse i kongeriget.¹

Men hvad var det så for en åndelig habitus, der udvikledes i de danske 1100-talsklostre? Om man vil undersøge dette, kan man kigge nærmere på de forskellige ordeners virke rundt om i Europa og den samtidige spirituelle klosterlitteratur, der ikke mindst udsprang fra de reformerte cisterciensere og augustinere i Frankrig. Imidlertid finder vi også blandt de sparsomme skriftlige kilder fra dansk højmiddelalder en glimrende nøgle til forståelsen af i hvert fald én mands tanker om klosterlivets formål og idealer, nemlig Abbed Vilhelms Brevsamling. Brevsamlingen har gennem årene været genstand for mange analyser og diskussioner med hensyn til samlingens mulige formål og betydningen af de enkelte breves indhold. I denne artikel vil jeg forsøge at bidrage til Vilhelm-studierne med en samlet og tematisk systematiseret analyse af, hvilke idealer af både monastisk og grundlæggende kristen karakter, som Vilhelm lægger for dagen i sine breve. Som et supplement hertil har jeg ligeledes ind-

draget de dele af Abbed Vilhelms Levned, hvor det viktorinsk-augustinske kannikeideal præsenteres.

De regelbundne kannikker

Førend vi kaster os ud i abbed Vilhelms breve og levnedsskildring, kan det dog være rimeligt først at få slået fast, hvilken type orden han - og dermed hans klostersyn - tilhørte. Vilhelm var af den augustinske kannikeorden, der retteligt ikke bør betragtes som munke, såsom f.eks. benediktinerne og cistercienserne. Indtil slutningen af 1000-tallet var klosterlivet næsten udelukkende rettet på munke og nonner. Under Karolingerne var der ganske vist blevet gjort forsøg på også at lave klosterlignende regelsæt for de samfund af kannikker, der tjente ved de frankiske domkapitler, men idéen slog først for alvor igennem under den gregorianske reformbevægelse. Til det formål fandt man nogle gamle forskrifter for et gudfrygtigt klosterliv frem, som angiveligt var endnu ældre end Sankt Benedikts munkeregul og skrevet af Sankt Augustin selv. Efter denne "Augustins Regel" blev kannikelivet ved en mængde vesteuropæiske domkapitler reformeret fra begyndelsen af 1100-tallet. Til forskel fra de sekulære kannikker, skulle de regelbundne eller "regulære" kannikker leve sammen i et bofællesskab ved domkapitlet, et kapitelkloster, under ledelse af en provst (eller biskoppen selv) og i nøje overensstemmelse med Augustins regel. Den umiddelbart vigtigste forskel var, at mens de sekulære kannikker ernærede sig ved deres individuelle præbender, måtte de regelbundne intet eje for dem selv; alt hvad de modtog, skulle de give til broderskabet, og alt hvad de havde brug for, skulle de modtage fra broderskabet. Selvom kannikkerne var blevet reformeret, så var de almindeligvis stadig kannikker i den forstand, at de var tilknyttet et domkapitel og derfor skulle varetage samme funktioner ved dette, som også de sekulære kannikker udøvede. Efterhånden opstod der dog ligeledes augustinske kannikesamfund uden for domkapitlerne, de såkaldte konventklostre, hvor fromme mænd kunne leve det augustinske kannikeliv, men altså uden at have opgaver ved domkirken eller bispehoffet.

I princippet kunne munkeordener og ordener af regelbundne kannikker være bygget op omkring de samme hovedopgaver, først og fremmest den monastiske korbøn i klostrene og en udadvendt pastoral missionsvirksomhed. Det afgørende lå i, hvor hovedvægten var lagt. Hos munkene, der havde afgivet løfte om *stabilitas loci* - at bli-

ve på samme sted - måtte en eventuel pastoral virksomhed aldrig prioriteres højere end klosterlivet og bønner, thi som det står skrevet i Benedikts Regel, så er munkens vigtigste opgave at bede bønner til Herrens lovprisning. Hos kannikkerne, ikke mindst de augustinske korherrere, spillede korbønnen og andre monastiske aktiviteter også en rolle, men her var den pastorale målsætning om at prædike for lægfolk ude i det verdslige samfund i højsædet - i hvert fald officielt. 'Den lille forskel' i de to ordenstypers erklærede formål havde den kirkepolitiske virkning, at mens munkeordenene i princippet stod direkte under paven, sorterede kannikeordenene pga. deres pastorale aktiviteter under bisperne. Augustinerne har i udlandet desuden fået det ry, at de med deres beskedne og beherskede fremgangsmåder gled umærkeligt ind i samfundet og blev en del af dette, mens cistercienserne var kompromisløse og arrogante, ja nærmest krigeriske i deres adfærd overfor alle andre, og at de med deres godspolitik snarere dominerede lokalsamfundet end indgik i det.²

Med kannikkernes "pastorale opgaver" menes primært missionering og forkyndelse af det hellige budskab til den almene befolkning gennem prædiken og messer, modtagelse af skriftemål og uddeling af sakramenterne. Denne opgave pålåd dog først og fremmest de sekulære sognepræster, hvis kvalitet og evne til at varetage denne vitale formidlingsfunktion var et emne til evig debat i Kirken. Også kannikkerne, der var præsteviede, havde ret til at udføre det vigtige hverv, mens det blev regnet for opgaver, der lå uden for munkenes kald og derfor i vidt omfang var dem udtrykkeligt forbudt. Umiddelbart koncentrerede kannikkernes pastorale opgave sig dog til den domkirke, hvortil kapitelklostrene var tilknyttet. Ofte havde kannikeklostre og domkirker tillige sognekirker i deres besiddelse, hvor kannikkerne kunne fungere som sognepræster, men det var nu langt fra altid noget de gjorde. Munkeklostrene stod uden for den sekulære kirke og havde deres egne klosterkirker, men de kunne tillige have sognekirker i deres ejendom, hvilket skabte visse forviklinger. Var klosteret underlagt biskoppen, kunne præsteindviede munke (f. eks. benediktinere) selv fungere som sognepræster, men cistercienserne måtte ansætte såkaldte vikarer til at forrette præstegerningen. Tanken om at søge ud i befolkningen for at sprede evangeliet tiltalte nogle grene af augustinerne, men for hvad der synes at være de fleste, var det ikke lige dét, de forstod ved at leve det apostolske liv.³

De regelbundne kannikkers regler

Et centralt element i det regelbundne liv var reglen - eller rettere reglerne. Kannikerne levede som udgangspunkt efter Augustins Regel, men når det kommer til stykket, kan den ikke have været meget bevendt som regelgrundlag. Den augustinske kannikeregul er således ganske kortfattet og giver indtryk af i vidt omfang at forudsætte, at kannikerne allerede kendte de overordnede regler for et liv i et klosterfællesskab, som Augustins Regel så supplerede eller uddybede på nogle områder. Det monastiske udgangspunkt kan næsten kun have været Benedikts Regel, som ved kannikereglens udvikling sidst i 1000-tallet var så godt som enerådende i Vesteuropa. Som nævnt eksisterede der også et par ældre frankiske regelsæt specielt for kannikker, Chrodegangs Regel fra 755 og Aachenerreglen fra 816, som adskillige europæiske kannikesamfund fulgte, men det var netop disse regler, at den augustinske reform ønskede at bryde med. Inden for de reformerte kannikker fandtes tillige en række kongregationer med et fælles og udspecificeret regelgrundlag, der oftest var strengere end de øvrige augustineres. Blandt disse var præmonstratenserne, der i 1126 blev udskilt som en selvstændig orden. En anden augustinsk kongregation opstod omkring kapitelklosteret Saint-Victor i Paris, de såkaldte viktorinere, der i organisation og livssyn synes at have ligget tæt op ad cistercienserne. Den franskfødte abbed Vilhelm kom fra et andet pariserkloster, Sainte-Geneviève, som var blevet reformeret efter den viktorinske model.

Der vil i denne artikel ikke blive fremlagt nogen uddybende analyse af de forskellige regler.⁴ Blot kan det fastslås, at de to hovedregler ingen steder taler imod hinanden og hos begge er vigtigheden af lydighed og fællesskab fremhævet, mens hovmod og stræben efter private besiddelser er af det onde. Begge reglerne kræver et liv i kyskhed, men eksempelvis forskrifterne om, hvordan man skal passe på sig selv og andre, når man er uden for klosteret, har mere vægt hos Augustin, hvor Benedikt til gengæld forklarer, hvordan problemet med gæster inden for klosteret skal klares; munkene skulle udvise stor gæstfrihed, men det var samtidig vigtigt, at bevare og sikre den uforstyrrede ro i klosteret. Endelig bemærkes det, at principperne omkring tavshedsidealet og de daglige rutiner i klosterlivet, der får en del plads hos Benedikt, næsten slet ikke nævnes hos Augustin. Sammenlignet med kapitlerne om hvordan f.eks. hovmod, lyst og

materielt begær skal bekæmpes, får reglerne omkring bøn og guds-tjeneste en nærmest stedmoderlig behandling i kannikereglen. Ganske vist var en stor del af kannikkernes liturgi allerede fastlagt i traditioner fra den sekulære kirke, men alligevel er vægtningen slående og faktisk synes hovedbudskabet i kapitlet at være, at bønnen skam er noget der skal tages seriøst, oratoriet må ikke benyttes til andre formål og at om nogle ønsker at bede mere end andre, skal de have lov til det - noget der åbenbart ikke var en selvfølgelighed i kannike-samfundet. Om kannikkens praktiske arbejdsopgaver hører vi næsten intet, blot fremhæves værdien i at arbejde for fællesskabet i stedet for sig selv og faren ved at bevæge sig uden for klosteret. I det hele taget synes Benedikts Regel i større grad at fremlægge klosterlivets idealer og det daglige indhold i munkelivet, mens Augustins Regel bruger flere kræfter på at forklare hvorfor det er vigtigt at efterleve idealerne, især dem der synes at volde brødrene størst problemer, og komme med råd om hvordan dette kan gennemføres i praksis. Klosterreglen for Saint-Victor byggede i hovedtræk på Augustins Regel, men havde tillige hentet inspiration fra både Cluny og Cîteaux.⁵ Viktorinske kannikker måtte kun spise kød, hvis de var syge og afkræftede, og alle kannikker, på nær dem der arbejdede i skrivestuen, var forpligtede til manuelt arbejde og de skulle desuden anvende tegnsprog, da tale på det nærmeste var forbudt.

Som det bl.a. kan konstateres for den ellers øjensynligt så strengt organiserede cistercienserordens virke i 1100-tallet, så er det imidlertid både urealistisk og utilstrækkeligt udelukkende at analysere klosterlivet på baggrund af ordenernes grundprincipper og regelsæt.⁶ Noget tilsvarende kan man rimeligvis sige om augustinerne og de fleste andre klosterordener, men reglerne må dog kunne tages til udtryk for ordenernes grundlæggende idealer - noget andet var så, om disse idealer blev efterlevet i praksis.

Reformklostrene i Danmark og det skriftlige kildemateriale

De første danske klostre menes oprettet i anden halvdel af 1000-tallet, men primært i form af ikke-regelbundne bofællesskaber for domkirkernes kannikekonventer. Enkelte af disse blev øjensynligt reformeret til den augustinske orden i første halvdel af 1100-tallet, heriblandt et lille kannikekloster på Eskilsø ude i Roskilde Fjord. Viktorinernes beslægtede munkeorden, cistercienserne, kom til lan-

det fra midten af 1100-tallet og fik i det følgende halve århundrede oprettet en række klostre rundt om i landet. Omkring halvdelen af de cisterciensiske klostergrundlæggelser i Danmark skete i form af reformering af tidligere benediktinerklostre, hvilket ifølge cistercienserne egne krøniker gerne skete efter at benediktinerne havde vanæret sig selv og munkestanden med et såre dekadent og udsvævende liv. Det augustinske kannikekloster på Eskilsø havde angiveligt oplevet problemer i samme retning, hvorfor en mere streng reformert franskmand blev hentet op til landet i 1165 og af Absalon sat til at få sat skik på Eskilsøklosteret. Efter en del kvaler og en flytning af selve klosteret til Æbelholt i Nordsjælland (ikke langt fra cistercienserklosteret i Esrum), lykkedes det øjensynligt den franske abbed Vilhelm at gøre Æbelholt til et augustinsk mønsterkloster. Udover arbejdet med sit eget nordsjællandske samfund, blandede han sig tit og gerne i den hjemlige politiske debat om forhold der angik Kirken, hvilket i praksis vil sige stort set alt, herunder også de øvrige klosterordener.

Abbed Vilhelms synspunkter er bevaret for eftertiden i Abbed Vilhelms Brevsamling, mens en beretning om hans liv findes i skriftet Abbed Vilhelms Levned. Abbed Vilhelms Brevsamling, *Epistolæ Abbatis Willelmi de Paraclito*, består af 108 breve, med et indledende forord og en indholdsfortegnelse. At dømme ud fra denne fortegnelse, er den overleverede brevsamling ikke komplet, idet omkring 19 breve mangler. Både forordet og hovedparten af brevene giver indtryk af, at være skrevet af abbed Vilhelm selv. Brevene er typisk rettet til kongen, paven, biskoper og abbeder, eller omvendt (fra dem til ham). Ifølge Vilhelms eget forord, har han dog selv skrevet flere af disse sidste breve i eksempelvis kongens og pavens navn. En del af brevene har ikke nogen adressat og flere af dem fremstår kun som brudstykker af et oprindeligt længere brev. Alle brevene er udaterede, men ud fra de begivenheder, som nogle af dem omtaler, kan det ses, at rækkefølgen ikke er kronologisk. Lauritz Weibull kunne datere en del af brevene til perioden 1174-1203, med koncentrationen lagt på tiden 1194-1195. Den endelige redigering og samling af brevene er muligvis først sket efter Vilhelms død, men inden hans kanonisering, dvs. i perioden 1203-1224. Brevsamlingen eksisterer i dag kun i form af en række afskrifter fra 1500- til 1700-tallet, som alle skulle bygge på samme middelalderlige håndskrift.⁷ Abbed Vilhelms Levned, *Willelmi Abbatis Vita*, er antageligt blevet forfattet engang i slutningen af 1210'erne. Forfatteren synes at være en kan-

nik fra Æbelholt Kloster, idet han selv angiver at have været vidne til flere af undergerningerne. Levnedsskildringen er ikke bevaret i sin originale form, men kendes kun fra afskrifter i franske helgen-skrifter. Langebeks latinske afskrift er baseret på et skrift fra kloste-ret Saint-Victor i Paris.⁸

Kildernes mulige formål

Inden man går i gang med at læse og tolke de danske viktorinsk-augustinske skriftkilder, kan det tillige være på sin plads at overve-je, hvad der overhovedet har været kannikkernes hensigt med at skrive dem i sin tid. Ikke mindst baggrunden for Abbed Vilhelms Brevsamling er et studium værd i sig selv, da brevene næppe udgør noget tilfældigt udsnit af korrespondancen ind og ud af Æbelholt Kloster. Tore Nyberg (1971)⁹ kunne udskille en særlig gruppe af breve, "klosterbrevene", som syntes at skulle tjene et eksemplarisk formål, ved at vise Vilhelms opfattelse af det rette klosterliv og ikke mindst hans reformistiske syn på landets øvrige klostre og ordener; Nybergs klosterbreve koncentrerede sig dog primært til de breve, hvori andre klostre og ordener omtales. Nanna Damsholt (1978)¹⁰ fandt, at den redigerede samling i sig selv dannede et bevidst værk, som i indhold og form nøje fulgte en samtidig vesteuropæisk model for brevsamlinger som litterære værker. Hun mente, at der kunne ligge flere idéer bag sådan en samling, der både kunne tjene som skoleeksempel på brevskrivning, fremlægge eksemplariske holdnin-ger og udgøre en slags selvbiografi. Ivan Boserup (1999)¹¹ mente ud fra sine studier af brevene, at kunne identificere en gennemgående forskel på brevene i samlingens to bøger, *Liber I* og *Liber II*. Ifølge hans teori, kunne brevene i *Liber I* således tænkes at være samlet af abbed Vilhelm selv, med det formål at præsentere og fremme den viktorinske ideologi. Brevene i *Liber II*, der af Boserup anses for mindre formfuldente end *Liber I*-brevene, skulle i stedet være sam-let af kannikkerne efter Vilhelms død, muligvis med henblik på at prise de personlige træk ved abbeden i forbindelsen med arbejdet med at få ham helgenkåret.

Gennemgående er brevene ganske godt fordelt hvad angår emner og modtagere, men nogle emneområder er tydeligvis vægtet højere end andre. En ret dominerende plads tager de indledende 23 breve om den kanoniske retslære vedrørende ægteskabsforhold. Brevene blev af William Norvin (1933)¹² identificeret som en omskrivning af

Petrus Lombardus' forklaring af Gratians Dekret, men selvom dekretet handlede om andet end ægteskabsjura, var det tydeligvis primært dette område, der optog Vilhelm. Umiddelbart efter følger den første serie af det vi kan kalde "Ingeborg-brevene", om brevudvekslingen i anledning af den franske konges afvisning af Knud IV's søster Ingeborg. Det er derfor oplagt at se disse to brevserier i en sammenhæng, hvor den første udgør det juridiske fundament for den anden, der fremstiller den konkrete sag i al sin uretfærdighed. Brevene kan derfor, som foreslået af Nanna Damsholt (2001),¹³ ses som Vilhelms indlæg og forsvar af sine synspunkter og handlinger, i en ved hans død stadig højaktuel kontrovers mellem det danske og det franske hof. På samme måde kan de breve, der omhandler balladen om de sorte munke i Slesvig opfattes. Brevenes ordlyd og relativt megen plads i brevsamlingen kunne således indikere, at sagen endnu ikke var afgjort, da Vilhelm udvalgte brevene - og at en del af samlingens formål således var at styrke cisterciensernes sag eller retfærdiggøre Vilhelms dom over for samtiden.

Det er derimod tvivlsomt, om Abbed Vilhelms Brevsamling kan opfattes som en krønike for Æbelholt Kloster, på samme måde som de næsten samtidige cistercienserkroniker fra Øm og Sorø. Disse kroniker synes klart at have haft som deres primære formål at forsvare klostrenes jordbesiddelser, hævdvundne privilegier og generelle status over for en stadig mere "cistercienserkritisk" samtid.¹⁴ Selvom flere af cistercienserkronikernes centrale elementer også indgår i brevsamlingen, med hensyn til oplysninger om klosterets reformering og det nære forhold til magtfulde mænd som Absalon og resten af Hvideslægten, så kan brevsamlingen ikke anvendes på samme konkrete måde som kronikerne til at underbygge klosterets fundament og stadfæste kannikkernes forskellige rettigheder og ejendomme - dertil er brevene alt for ukonkrete.¹⁵ Om brevsamlingen bl.a. skal opfattes som abbed Vilhelms arv til kannikkerne i Æbelholt, med hvilken de kunne forsvare stedets fortsatte ret til at eksistere i en kritisk samtid, skal det snarere være ved at fremhæve værdien i det regelbundne kannikeliv, både hvad angår alle de åndelige og menneskelige værdier som trives så godt under en streng efterlevelse af den viktorinske regel, men også ved, at han i brevsamlingen har givet kannikkerne et værdifuldt redskab til at gøre sig kyndige og nyttige udi brevskrivning og rådgivning i den kanoniske ret.¹⁶ De forholdsvis mange breve til Esrum kunne på samme måde vise kannikkerne, at trods eventuelle småtvister med cisterciens-

munkene i dagligdagen, var det herfra de skulle søge deres venner og allierede i alvorligere sager. Derfor var det vigtigt, at værne om venskabet og holde kontakten ved lige.

Skildringen i Abbed Vilhelms Levned indledes med en beskrivelse af Vilhelms ungdomsår i kannikemiljøet ved Sainte-Geneviève kirken i Paris. Selvom fortællingen beviseligt er fuld af fejl, er den utvivlsomt baseret på en mundtlig overlevering fra abbeden selv og giver et ganske uddybende indtryk af hans sind og religiøse grundsyn. Men da beretningen skifter scene til Eskilsø og Æbelholt, lægges vægten i stadig større grad på Vilhelms evne til at udrette mirakler. Faktisk handler hele den anden halvdel af Vilhelms "levnedsskildring" om tiden efter hans død og allerede efter ankomsten til Danmark synes forfatteren at have fundet de fantastiske elementer i Vilhelms liv mest interessante. Indtil da præsenteres Vilhelms levned mere 'nede på jorden', om end med et tydeligt idealiserende formål. Eftersom skriftet synes at være blevet til i perioden 1210-1224, er det meget oplagt at se det som en bevidst del i arbejdet med at få Vilhelm helgenkåret. Denne proces startede sidst i 1210'erne, ikke mindst på opfordring af ærkebiskop Anders Sunesen. 1218 gav paven tilladelse til, at jærtegnene omkring Vilhelms grav skulle underkastes en grundig undersøgelse, som blev ledet af biskop Peder Jakobsen af Roskilde og en cistercienserabbed fra Skåne. Denne undersøgelse resulterede 1224 i kanoniseringen af abbed Vilhelm af Æbelholt.

De viktorinske augustineres selvopfattelse og idealer for klosterlivet

Om man søger at benytte abbed Vilhelms breve til at finde konkrete oplysninger om den politiske samtid eller analysere Æbelholt Klosters godshistorie, vil man givetvis finde brevsamlingen fortvivlende og håbløst ukonkret. Søger man i stedet viden af en mere "spirituel" karakter, såsom Vilhelms grundlæggende syn på det rette klosterliv og hvilke idealer en augustinerkannik burde efterstræbe, er brevene fyldt med ledetråde. Nogle steder er hele breve viet til ét bestemt emne, f.eks. disciplinens vigtighed i et kloster, andre steder kan ganske korte overvejelser og formuleringer fra en række forskellige breve stykkes sammen til en helhed. Det augustinske kannikeideal, som om ikke andre abbed Vilhelm og hans levnedsskildrende klerk opfattede det, sætter desuden sit præg på hele beretningen

om Abbed Vilhelms Levned. Præsentationen af idealerne har jeg forsøgt at opdele i afsnit efter emner, men mange af disse vil selv-sagt overløbe hinanden.

Om kannikkens selvopfattelse og anti-ideal

Abbed Vilhelm omtaler sig vedvarende som "tjener for de Guds tjenere, som er i Paraclitus"; kannikkerne i Æbelholt Kloster (*Paraclitus*) er dermed Guds tjenere, og abbeden Vilhelm er kannikkernes tjener. Tjenesten er absolut ikke ufarlig. Akkurat som munkene, er kannikkerne at regne for Guds krigere på Jorden. Kannikkerne er endnu mere udsatte i den evige kamp for menneskehedens frelse end munkene, eftersom de ikke blot forskanser sig i de velsignede fæstninger bag klostermurene, men dagligt må bekæmpe djævelskaben i den verdslige verden uden for murene. Kampen kræver både mod og udholdenhed, og Augustins Regel er selve rygraden i hærens organisation: »Kom derfor og opsæt ikke at komme, mens der endnu kæmpes mod fjenderne, eftersom ingen vinder sejrskransen, medmindre han kæmper efter reglerne.«¹⁷ Selvom Kristus vil belønne sine stridsmænd med en fortjent og uforlignelig løn, så skal kannikkerne dog ikke vente nogen belønning for deres anstrengelser i dette liv. » Alle de, som vil leve fromt i Kristus, lider forfølgelse.«¹⁸ I brev II-42 til augustinerne i Vestervig, beskriver Vilhelm de regelbundne kannikkers trængsler på Jorden med Kristi ord: »I verden vil I have trængsel, men vær tillidsfulde: jeg har besejret verden.«

Fjenden kan ligge på lur overalt, men ofte kan man lugte ondskaben på lang afstand. Netop lugt er en metafor, som går igen i mange af Vilhelms breve. Det gode regelbundne og disciplinerede klosterliv beskrives med vellugt, mens stridighederne og især ønsket om at leve uden for reglens strenge ordlyd og i stedet henkaste sig de gamle sædvaner kaster en led stank af sig. Stanken indgår f.eks. i II-36, hvor Vilhelm efter (meget kort) at have rost en benediktinerabbed i Næstved for dennes reformistiske tiltag, beskriver de tidligere forhold med en tung stank, der har plaget Næstved og omegns beboere: »Men nu er allerede øksen ved Guds nåde og Eders flid lagt ved træets rod.« Endnu værre er det i sagen om de sorte munke fra Slesvig, hvor disse ikke-reformerte med deres skændige livsvandel spreder ildelugtende stank omkring sig, og vansirer de gode sæder og deres rette opgave som munke. I brevene II-46 og II-48 tager Vilhelm især afstand fra munkenes opsætsighed, der både giver sig ud-

slag i fysisk vold og i at de tillader sig at forsvare deres sag for paven. Man kan således se teksten som en generel kritik af, at munkene i den grad vover at overtræde tavshedsidealet og misbruge ordet for egen vindings skyld. De prøver ifølge Vilhelm i II-48 at fange paven »...med snak, de, hvis mund er fuld af forbandelse, og hvis tunge er som et hvast sværd.« Man kan dog også se det som en harmfuld protest over, at munkene derved underkender Vilhelms mandat som paveligt udpeget dommer i sagen. Hvorom alt er, så minder tonen i påfaldende grad om omtalen af benediktinermunkene i de cisterciensiske klosterkrøniker og understreger dermed augustinerens og måske især Vilhelms holdningsmæssige tilknytning til cistercienserne.

Det augustinske klosterideal belyses endvidere flere steder i levnedsskildringen indirekte med fordømmelsen af dets "anti-ideelle" modsætninger; det sekulære kannikelevned i Sainte-Geneviève inden reformeringen og det frafaldne regulære kannikesamfund på Eskilsø. Forfatteren lader indledningsvis Vilhelms bedrageriske ven selv kritisere det regelløse verdslige kannikeliv, der dårligt kan betegnes som et liv, thi »..hellere burde man kalde det død end liv, såsom det må erkendes, at det fører dem, der elsker det, til den evige død.« Hvor galt det virkelig står til beskrives senere i kapitlet, hvor Vilhelms medkannikker »..døsede hen i vanærende ørkesløshed, åd og drak til overdådighed med kongelig pragt, i overmod og vranglevned...«.¹⁹ Selvom kannikkerne på Eskilsø angiveligt levede efter en klosterregel, opførte de sig ifølge skriftet ikke stort bedre end de sekulære i Sainte-Geneviève: »..det var uden al grund, når man kaldte dem regelbundne, da de ikke var undergivne nogen ordnende munketugt. Hvordan skulle de vel kunne kaldes regelbundne, når de ikke bøjede hovedet under noget regelret tilsyn? Hvorledes skulle de kunne være klosterfolk, når de manglede klostertvang? De havde ordenens forskrifter på papiret, men de overholdt dem slet ikke.« Eskilsø-kannikkernes hang til usædelige festligheder bevirkede angiveligt, at de brugte mere af natten til drikkelag end til salmesang og gudelige betragtninger. Bedre blev det ikke om dagen, for »Om morgenen var de hede af overdreven drik og havde mere lyst til at sove end til at synge lovsang.« Dette skamløse liv, der måtte fylde alle fromme mænds øren med afsky, gav ordenen et dårligt ry og forhindrede kannikkerne i at udfylde deres funktion, thi »Hvem skulle da på en værdig måde kunne gå i forbøn for folket hos Gud?«²⁰

Om den ideelle kannik

Men hvad indebar da det gode regelbundne kannikeliv? I første kapitel af Abbed Vilhelms Levned, hvor den ganske unge Vilhelm er blevet optaget blandt de sekulære kannikker i Sainte-Geneviève, fortælles det, hvordan han ved siden af de praktiske gerninger som underdiakon fortsatte med samme munkeagtige livsstil, som han havde lært sig i onkelens kloster. Det synes dog primært at have drejet sig om et liv i stilhed og med megen læsning af Bibelen i ensomhed. Det var angiveligt udførelsen af sådanne gode sæder, der gjorde nogle af de andre kannikker så forbitrede på ham.²¹ I andet kapitel, hvor Vilhelm som den første af Sainte-Genevièves kannikker lod sig "omvende" til det regelbundne liv, med hvad dertil hørte af kronragning og bortlægning af de dyre silkeklæder, får vi en mere uddybende præsentation af alle Vilhelms ideelle egenskaber, der gjorde ham til en forbilledlig augustinerkannik: »Han var nemlig udrustet med kærlighedens kraft, fremragende i ydmyghed, stærk i tålmod, føjelig i lydighed og rede til alle øvrige slags dyder.« Disse andre dyder omfattede ivrighed i forbindelse med bønnelæsning og andre gudelige tanker, en asketisk livsførelse med nattevågen og faste, en udtalt nøjsomhed i både klæder og føde, samt en glæde ved at indordne sig lydigt under klosterreglen. Selv da han steg i graderne til underprior, benyttede han ikke lejligheden til at lette sine egne pligter. »Derved blev han en kæk Kristi stridsmand.«²²

Mens der ikke er noget i Abbed Vilhelms Breve, der taler imod billedet af Vilhelm som både asketisk og inderligt seriøs i sin religiøsitet og fromhed, kan det være sværere at genkende den underdanige og lydige Vilhelm, der ifølge helgenskriftet så ivrigt ville indordne sig. Beskrivelsen synes da også snarere at gælde den ideelle kannik end nødvendigvis lige kannikken Vilhelm. I det hele taget mangler helgenskildringen næsten helt de indikationer på Vilhelms temperament og kampgejst, som man finder i mange af brevene. Noget tilsvarende kommer ganske vist til udtryk i Vilhelms slagsmål med den nye prior i Sainte-Geneviève, men ellers synes det ikke at blive regnet for forbilledlige egenskaber hos en kommende helgen - eller en regelbunden kannik. Ud fra brevene kan vi derimod opstille en række andre samhörige idealer for den augustinske kannik.

Om nøjsomhed og fattigdom

Fattigdomsbegrebet synes for Vilhelm uløseligt bundet sammen med det at være kannik. Konsekvent omtaler han sine kannikker i Æbelholt som fattige, også når brevene ikke ellers giver indtryk af nogen akut nød. At en kannik skal være fattig hænger formentlig sammen med idealerne om nøjsomhed og ydmyghed i det regelbundne liv - til forskel fra de sekulære kannikker med deres præbender. Vilhelm bruger nu også fattigdommen hyppigt som en appel til magthaverne om at udvise klosteret nåde i forskellige sammenhænge og fortsat begunstige det med gods- og pengegaver, samt diverse indtægtsrettigheder. Tonen i de breve, som Weibull daterede til sidst i 1190'erne, tyder på, at fattigdommen da var mere reel og påtrængende end ellers.

Vilhelm ønsker langt fra at hans kannikker skal sulte eller på anden måde vansmægte. Det er den enkle og nøjsomme livsstil, hvor man kun får det man har brug for af jordiske goder, som han idealiserer. I II-38 hedder det, at jo mindre der er, jo gladere bliver man for det man dog får. Vilhelms ord er ganske vist umiddelbart møntet på kortheden af det pågældende brev, men kan givet tages for gældende i alle livets forhold. Den kristne ved, at den sande lykke ikke findes i det timelige, men kun i det evige. Derfor må man ikke lade sig knække af modgang eller være optaget af jordisk lykke og materiel ejendom. Den timelige lykke tjener således mere til belastning end til frelse, »..thi jo mere du lader dig optage af hus og hjem, des mindre vil du erfare, optændes du af længsel efter det himmelske.«²³ Faktisk skal man ligefrem prise sig lykkelig for at slippe af med sli-ge "goder": »Hvis du har mistet meget, så sig tak for, at du er fri for det, hvis eje lagde mange byrder på dig og vendte hele dit sind mod denne verden, og som gjorde at du kastede vrag på de himmelske ting.«²⁴

Mangel på nøjsomhed skyldes begær, som djævelen har skabt og er en af menneskehedens værste svøber. »Begær er roden til alt ondt, moder til overtrædelse, læremester i at volde skade, uretfærdighedens planteskole, ondskabens vognstyrer, dydernes snigmorder, tvedragtens ophav, rænkernes faldgrube.«²⁵

Om disciplin og klosterforstanderens opgave

»Kunsten over alle kunster er at styre sjæle.« Ordene er ifølge brev I-6 ikke kun Vilhelms, men også kirkefaderen Gregors. Vejen til

frelsen går gennem en disciplineret og nidkær efterlevelse af klosterreglen, for Vilhelms og Æbelholtkannikkernes vedkommende endda efter den viktorinske udlægning, hvor det gælder om at holde både sin egen og medbrødrenes sjæle på en fast kurs. Vejen er imidlertid glat, man falder let i grøften eller drejer ned ad falske sideveje. Endvidere besværes det retskafne kannikeliv af, at det hele synes indhyllet i et mørke, hvor det er svært at se hvilken vej man skal vælge. Men her kommer Gud kannikerne til undsætning, idet den strenge efterlevelse af det regelbundne og asketiske liv af viktorinerne opfattes som et af Gud givet lys i mørket. Gud satte netop dette lys i »..stagen, for at det kunne lyse for alle, som er i huset, så strenghed kan komme til ordenen og tugt til sæderne.«²⁶

Ikke alle kannikker har dog lige let ved "at se lyset" og de svageste sjæle vil som søfolk bestandigt blive forsøgt lokket på afveje af sireners sang mod dødsensfarlige skær og den sikre undergang. Derfor bør de mere erfarne brødre advare de yngre, når disses sjæle afviger fra den udstukne kurs. Heri ligger altså endnu en vigtig fordel ved klosterfællesskabet, idet de stærke kan støtte de svage. Vanlevned hos andre må ikke tolereres og ignoreres i misforstået overbærenhed, thi »Der hvor troens og kirketugtens strenghed lider skade, bør det ikke skjules for kirkens sønner, at det at døge en overtrædelse øger yderligere den synd...«.²⁷

Manglende disciplin er således et alvorligt problem. Heldigvis har kannikerne i deres forstander en erfaren og årvågen "kaptajn på broen". Overtrædelser af klosterreglerne, hvad enten det skyldes forgodtbefindende, forsømmelighed eller letsind, skal og må tuges af klosterets forstander. Når hans undergivne overtræder reglerne handler de som dyr og derfor må abbeden som hyrden sørge for - kærligt men strengt og med hyrdestaven om nødvendigt - at rette de vildfarne får ind på den rette vej igen. En forsømmelse af dette store ansvar kommer ikke blot de vildfarne til skade, men så sandelig også hyrden selv, da han er ansvarlig for tabet af hver en sjæl i sin hjord.²⁸

Også i helgenskriftet præsenteres den augustinske opfattelse af en ideel klosterforstander. Som abbed i Danmark videreførte Vilhelm selvfølgelig alle de almene kannikeidealer i sin fromme livsførelse, men dertil får vi i fjerde kapitel tillige oplistet alle hans hæderværdige egenskaber som abbed. Det vigtigste var hans evne til at holde fast ved ordensreglen og de hellige forskrifter for hele kannikesamfundet, ved at være »..streng i dadel, ivrig i tilrettevisning...« og i

det hele taget være sine undergivne et godt eksempel på det uadadelige kannikeliv. Blandt hans mange beundringsværdige træk kan fremhæves, at han flittigt bekæmpede lasterne og oprigtigt elskede dyderne. Også forskning og undervisning hørte den ideelle forstander til, idet han »..granskede efter alt, hvad der var hæderværdigt og fuldt af hellighed, og belærte andre derom.« Som foregangsmanden i sin flok kunne abbed Vilhelm ikke forvente, at alle hans kannikker var ligeså stærke og ideelle i deres livsform, som ham selv. Derfor skulle han også være de svages trøster, tålmodig og standhaftig, blid og ydmyg i opmuntring, og retfærdig i dom. Om hverken det gode eksempel eller den blide trøst og opmuntring var nok, kunne han formane dem med »..gråd og klage, i så høj grad, at han ofte drev sine tilhørere til bod og hjertets anger...«. Men hvis de stadig forblev hovmodige og respektløse for ordensreglen, måtte han i sin inderlige kærlighed underkaste dem strenge bodsstraffe for at redde deres sjæle, »..thi han vidste, at han skulle aflægge Gud regnskab for dem alle.«²⁹

Om lydighed og tugt - og flugt

Det hjælper imidlertid ikke at forstanderen er vågen og from, om kannikkerne ikke udviser ham den tilbørlige lydighed. Dette gjaldt ifølge II-66 hos præmonstratenserne i Børglum kapitelkloster, hvor biskoppen endda ifølge Vilhelm støttede de vildførte kannikker mod deres retskafne provst. »Hvad er det for et klosterliv, hvor den påbudte stilhed opgives, og at det gøres indholdsløst ved fjas og fjant. At forlade klosteret efter forgodtbefindende, at se skøger og at ville ses af dem og at besudle sovekammerets kyskhed, mon dette ikke er uretfærdighedens våben? Når dyderne bliver undertrykt, gives der frit spillerum for lasterne, og hvis provsten dadlende frister sig til at løfte sin røst, slippes der straks en skoggerlatter løs mod ham, fornærmelige ytringer fremsættes og hårde trusler udtales.« Næ, bedre er det om der bliver slået hårdt ned på urostifterne straks fra starten - og hellere for hårdt end for blødt. »Hvis vi i denne anledning måske skulle handle overilet, vil både nidkærhed for retlinet adfærd og broderskabets samfølelse have os undskyldt hos den, hvem vi viser en menneskekærlig tjeneste.«³⁰

Et langt klosterliv under tugtens ris kan dog ifølge II-64 gøre selv de frommeste og standhaftigste mænd trætte. Endnu sværere synes det til tider at have været for de yngste medlemmer af kannike-

fællesskabet at klare klosterlivets disciplin i Æbelholt. Brev I-12 omhandler en augustinerkannik af den viktorinske kongregation, som efter nogle år blev »..forlokket af djævelen og forlod fromhedens vej...«, men efter en tid i det verdslige liv knyttede han sig i stedet til johanniternes orden. Deres klosterliv var angiveligt mere behageligt og derfor mere tillokkende. Til johanniternes ros må dog siges, at da de opdagede, at der var tale om en bortløben regelbunden kannik, blev han sendt bort, indtil Vilhelm gav sin tilladelse til, at han kunne leve hos dem. Vilhelms beslutning blev imidlertid underkendt af ærkebiskoppen i Lund, idet et "munkeløfte"³¹ kun kunne ophæves af paven og ikke mindst fordi det efter augustinsk skik ikke var tilladt at skifte fra én orden til en anden orden med en "mindre ophøjet livsform", dvs. en mildere klosterregel.

At kannikker stak af fra Æbelholt for at undslippe det viktorinske klosterliv synes ikke at være sket helt sjældent. Også brev II-69 omhandler en sådan *runaway* og II-58 er decideret rettet til en bortløben kannik ved navn Daniel, hvori Vilhelm udviser næsten forbavsende forståelse og tilgivelse for den dadelværdige adfærd. »Hvis du har gjort noget, som har voldt broderkærligheden fortræd, skal du vide, at samme broderkærlighed i fromhed er blevet bevæget til at vise overbærenhed«, lyder det beroligende. Uanset hvad man har rodet sig ud i, kan man altid bekende sig til sin nærmeste familie og vende hjem til tilgivelse og kærlighed. Det er fristende at kæde denne imødekommende forståelse hos Vilhelm sammen med hans egen ulovlige "flugt" fra Sainte-Geneviève i årene før afrejsen til Danmark. Selvfølgelig kræves det i sidste ende, at Daniel vender tilbage, primært for hans egen skyld, da han ellers må stå til ansvar for Kristi domstol, hvor den slags opførsel ikke tolereres - ligeså lidt som paven i sin tid tolererede Vilhelms rømning.

Også i brev I-27 har en ung mand fundet klosterlivet i Æbelholt en kende for strengt. Abbed Vilhelm beretter hvordan ungersvenden er blevet ført frem i troslære og kirketugt, og at de måske nok har »..tugtet ham mere strengt for hans forseelser, end han kunne ønske...«. Det skal dog ikke opfattes som en indrømmelse fra abbedens side, tværtimod gælder beklagelsen kun, at tugten desværre blot har gjort den unge mand endnu mere trodsig og oprørsk, og i sidste ende synes at have fået ham til at gøre alvor af sine trusler om at bryde det højtidelige løfte og opgive klosterlivet. Helt konkret er brevet i øvrigt en anmodning om at få den bortrømtes klæder tilbage, da de jo retteligt tilhører klostresamfundet. Der synes dog ingen tvivl om,

at brevets primære formål er at understrege vigtigheden af disciplin og lydighed.

Vilhelm er yderst bevidst om sit viktorinske tilhørsforhold (f.eks. i brevene I-25, II-15, II-32 og II-47) og at denne "ordens" regler for klosterlivet er strengere end andres. Men strengheden synes til gengæld at udløse en overflod af kærlighed.

Om venskab og kærlighed

Venskab og kærlighed indtager meget centrale roller i Vilhelms opfattelse af klosterlivet og kannikeidealet - ja, for hans kristne værdinormer i det hele taget. Den rene kærlighed må ikke skjules, men skal gives frit løb, f.eks. i et brev, for derved at værne mod den syndige kærlighed. Med kærlighedens varme og styrke kan man holde en elsket ven på den rette vej. At Gud finder glæde i den rene venskabelige kærlighed skyldes, at det svarer til den i Bibelen anbefalede næstekærlighed. En bøn om hjælp ledsages gerne med en udtrykt tro på vennens imødekommenhed til at hjælpe. Man skal dog ikke blot komme til venner i nød, men vedvarende opretholde en nær forbindelse, hvorved sorger og glæder kan deles. Dette er Kærlighedens Lov, thi et liv uden venner kan ikke kaldes et liv, men kun sorg og jammer. Venskabsbrevet har til formål at erstatte det fysiske samvær, hvor det fysiske naturligvis kun udmønter sig i samtalens sødme.³²

Venskabet er således fundamentalt i Vilhelms tilværelse. II-38 kan opfattes som selve prototypen på et venskabsbrev *à la Vilhelm*. Sådanne breve er vigtige, da de tjener til at binde de sjæle sammen af kærlighedens love, som fysiske afstande søger at skille fra hinanden.³³ En ganske ofte anvendt metafor om venskabet i Vilhelms breve er den, at ligesom ilden blusser op når man hælder olie på, således næres også venskabet med breve. Adskillige gange berettes det, hvordan man gennem breve deler sine venners sorger og glæder; værst er det dog om brevene udebliver og man under stort savn holdes i uvished.³⁴ Et hengivent brevskab forhindrer, at venskabet svækkes og »...at en fordømmelsesværdig mangel på kærlighed ikke bliver en følge af valenhed eller en dvaskhed i sindet.«³⁵ Desværre får man ikke altid i praktiske handlinger vist sit oprigtige venskab så meget, som man gerne vil. Men det gode venskab vil også overleve denne menneskelige utilstrækkelighed, da kærligheden bygger på godhed og tålmodighed.³⁶ Denne tålmodighed er dog åbenbart ikke

uendelig og strækker sig i hvert fald ikke til brev II-29. Her hedder det - noget i modstrid med I-36 - at en manglende brevveksling afslører, at kærligheden ikke er til stede, idet en sand kærlighed ikke tillader at den elskende ikke giver udtryk herfor.

Der er dog forskel på graden af venskaber. Breve til Vilhelms virkelige venner, f.eks. Peder Sunesen, er tydeligvis mere sprudlende og velskrevne end andre, der giver indtryk af et mere formelt venskab. I II-30 til den unge Peder, som da synes at opholde sig under studierne i Paris, synes den ofte anvendte fader-søn benævnelse ganske rammende for Vilhelms følelser, ja faktisk står han Peder nærmere end dennes rigtige fader, Sune Ebbesen, der åbenbart har nægtet sønnen visse unævnte privilegier, som Vilhelm gerne så han fik.³⁷

Venskab og kærlighed mellem venner er i sig selv til glæde for Gud og mennesker, men også til direkte gavn, når venner kan hjælpe hinanden. Dette er et forhold som Vilhelm synes sig meget bevidst og venligt erindrer sine venner (ikke mindst munkene i naboklosteret Esrum) om gentagne gange: »Thi den sande kærlighed (...) afslår aldrig i venners nød at udvirke det, der bliver anmodet om.«³⁸ »Ej heller er den kærlighed oprigtig, som alene tilsmiler én under lykkelige forhold, men fortoner sig under modgang.«³⁹ Omvendt er det også vigtigt at gengælde vennernes hjælp og udvise den tilbørlige taknemmelighed: »Og I skal vide, at den os viste velvilje på ingen måde vil mangle velsignelse, men at alt, hvad der af velgerninger måtte tilflyde os gennem Eder, vil være at belønne med tjenester fra vor side.«⁴⁰

Selvom Vilhelm taler meget om venskab og kærlighed, er det - set ud fra samme begrebers vægt og anvendelse i Augustins Regel - forbavsende lidt han bruger dem i forbindelse med kannikefællesskabet i klosteret, som kun får begrænset omtale i brevene. Fællesskabets vigtighed synes især at fremtræde i forbindelse med opretholdelsen af disciplinen, som også denne sjældne hyldest i II-31 til fællesskabet i virkeligheden kan gælde: »Thi ve den ensomme, eftersom han ikke har nogen, der rejser ham, når han falder.«

Om samtale og tavshed

Selvom Vilhelm tilhørte den viktorinske retning, der hægede om tavshedsidealet, så giver mange af brevene dog snarere indtryk af, at Vilhelm i høj grad værdsatte samtalen i både dens skriftlige og

mundtlige form. »At der undertiden berøves Eder og os lejlighed til at tale sammen, er os hverken kært eller forbundet med kærlighed. Thi en fortrolig samtale mellem venner plejer at være en kærlig trøst og et middel mod sorgen«, hedder det f.eks. i I-37 til abbeden i Esrum. Man kan således forfriske det dydige hjerte, kærlighedens og nådens hjerte med sødmefyldte, lindrende og trøstende ord.⁴¹

Faren ved samtale synes især at ligge i, at man kan blive så opslugt af den, at vigtigere forhold trænges i baggrunden eller helt glemmes. »Der er (...) en indtagende og forunderlig glæde, ja for at udtrykke det bedre, en liflig og sød beruselse ved en samtale i kærlighed, der, når venner indbyrdes taler sammen, i den grad beruser de samtalendes sind, at den skyder spøg frem for alvorlige emner og lukker af for en tankeudveksling om påtrængende forhold, som burde have været gået forud.«⁴² En anden fordel ved at tie er ifølge brevsamlingens fortale, at man ellers risikerer at sætte plet på sig selv ved brug af ukvemsord. Vilhelms forhold til begrebet tavshed er i det hele taget lidt ambivalent. Således skriver han i II-28 til Absalon: »Vi ved, at visdommen hos Eder har overhånd og drager omsorg for, hvad der vil være nødvendigt i sagen, medens vi er tavse.« Denne påstand om tavshed kommer efter en flere sider lang opremsning af beklagelser og nødråb i samme sag.

Om ydmyghed og evner

Skulle Gud have beriget én med særlige talenter og evner, er det ikke noget man skal prale med, men omvendt skal det heller ikke gemmes væk i misforstået ydmyghed for ikke at skille sig ud fra andre. Evnerne er gaver fra Gud og bør derfor ikke behandles utaknemmeligt, men omvendt er det vigtigt ikke at udtrykke hovmod, da de jo ingenlunde er ens egen fortjeneste.⁴³ At Vilhelm selv tiltror sig en del evner udi bl.a. dikteringens kunst fremgår tydeligt af fortalen, om end han selv kalder evnerne middelmådige. Disse evner stiller han beredvilligt til rådighed for andre, »..til underretning og belæring for dem, som ikke formår at give sig af med mere ophøjede emner, for at de i kraft af deres fremgang kan tjene mere ydmyge mål.« Det endelige formål for både læreren og eleverne er dermed at blive bedre til at være ydmyge. Får læseren noget ud af den tilbudte lærdom, »..så skal de (...) ytre taksigelser sammen med os over for Guds nåde og lære den udenad.«

Også videre i fortalen og i næsten samtlige indledninger og afslut-

ninger på brevene, anvender Vilhelm en påtaget ydmyghed og underspiller af sit eget værd, som let kommer til at virke falsk og næsten irriterende. Man kan umiddelbart forklare den slags fraser med, at det nu var tidens tradition at udtrykke en sådan forstilt ydmyghed og underdanighed, men for Vilhelm har det nok også været vigtigt at indprente ydmygheden hos sine kannikker, dør med deres religiøse, juridiske og medicinske baggrund næppe indtog den mest ydmyge position i højmiddelalderens NØ-Sjælland. Det var meget let at glemme hvorfra og hvorfor man havde fået sine eventuelle evner og derfor blive hovmodig, den værste last af dem alle, og derfor var det nødvendigt igen og igen at gøre opmærksom på, at man ikke selv måtte regnes for noget særligt; en slags omvendt jantelov i formuleringen »Du skal ikke tro, at jeg er noget«, eller måske rettere, »Du skal ikke tro, at jeg tror jeg er noget«.

Om Vilhelms kampiver og manglende ydmyghed

Flere passager i brevene giver indtryk af, at abbed Vilhelm har haft temperament. Af I-38 fremgår det, at han (måske) er kommet til at kalde sin cisterciensiske ven og naboabbed Walbert af Esrum en "menneskefrådser" under en strid om en særlig attraktiv novice. Sønnen af klosterforstanderen fra Slangerup var i I-27 nok blevet tugtet lidt hårdere »..end han kunne ønske.« Også de mægtige drotter fra Hvideslægten tager Vilhelm frygtløst til relativt skarpt mæle overfor, når klosterets ejendomme og økonomi på den ene eller anden måde er truet (f.eks. I-39, II-18, II-23) eller der savnes økonomisk opbakning i krisetider (II-19, II-21, II-28, II-31, II-43, II-59, II-60, II-62).⁴⁴ I et af disse "klagebreve" (I-39) priser han den hund, der ikke er bange for at gø, fordi den derved afholder de rasende ulve fra at bide fårene; den hund kunne meget vel symbolisere Vilhelm selv, mens fårene da må være hans kannikker. En god abbed må altså ikke i Vilhelms øjne lade ydmygheden tage overhånd - i hvert fald ikke over for andre end Gud.

Idealerne om ydmyghed og betingelsesløs lydighed følges således langt fra i alle tilfælde, selv ikke overfor Kirkens højeste myndigheder. Da kardinal Findantius ankom til landet i 1196 og opkrævede de danske klostre en pavelig kornskat, formentlig rettet på at betale kardinalens ophold i Danmark, nægtede Vilhelm kategorisk at efterleve kravet, som han fandt var i strid med alle skrevne og uskrevne regler. Kardinalen truede med at få den genstridige abbed afsat,

hvorfor Vilhelm påkaldte sig ærkebiskoppens hjælp med brev I-25.⁴⁵ Udgangen på striden kendes ikke fra brevene, men det væsentlige her er dels at bide mærke i Vilhelms opfordring, mod og vilje til at stille sig op mod samme enevældige pavemagt, som han i de kanoniske breve tidligere var med til at gøre ufejlbarlig. Man kan opfatte det som en temmelig verdslig og materialistisk side af den fromme augustinerabbed, der her lader sig afsløre, men det er ikke den tankegang som Vilhelm selv lægger op til. I hans øjne tilhørte klosterets aktiver Kristi arv og det ville derfor være vanhelligt at lade det ende i pavehoffets umættelige skatkamre. Netop disse år syntes en hungersnød at have hærget klosteret og derfor er det dobbelt slemt, at »..fratage de fattige den smule, de har, og kaste det i løvens gab.« Om han med de fattige her tænker på sine egne kannikker eller befolkningen i klosterets opland fremgår ikke. Til syvende og sidst frygtede Vilhelm dog ikke, at en efterlevelse af skatkravet ville medføre hunger og nød i klosteret, det skulle Gud nok værne dem fra, hvis dette var Hans vilje. Det helt afgørende punkt var, at en sådan betaling var imod Gud og dermed ville betyde døden for kannikerne - ikke kun i kødelig forstand. Og det var ifølge Vilhelm derfor, at de havde »..besluttet at holde ud af frygt for Gud og til ære for klosterlivet.«

Om studier, undervisning og forhold til omverden

Både for Gud og mennesker er det anerkendelsesværdigt at vise omsorg for det, der har interesse for alle mennesker. Især er det dog fornøjeligt at beskæftige sig med noget, som har interesse for ens nærmeststående, »..hvis vi har kendskab til noget eller har tiltro til, at vi kan noget, har vi besluttet uden opdigt at meddele dem dette, da deres fremgang, til hvem vi knytter os med kærlighedens bånd, ligger os på sinde.«⁴⁶ Ydmygheden overfor egne evner er her således lagt lidt til side til fordel for glæden ved at bidrage til sin omverdens og især sine venners lærdom.

Ikke mindst i de 23 første "kanoniske breve", hvor Vilhelm som nævnt menes at have hentet meget kraftig inspiration hos Petrus Lombardus, indledes brevene gang på gang med en fremhævelse af, hvor vigtigt det er for både bisper og abbeder at søge pavens råd i sager, hvor de er i tvivl om, hvordan de fædrene skrifter skal tolkes, så dommen kan falde i overensstemmelse med kirkefædrene autoritet. Dette er vigtigt, da afgørelserne gælder anliggender, hvor det er

selve sjælens frelse der er på spil.⁴⁷ Derfor skal afgørelsernes rigtighed forkyndes for folket, så det ikke også en anden gang skal komme til tvivlstilfælde, hvor sjælene kan »..komme ud i en vildfarelse og pådrage sig evig straf og fordømmelse.«⁴⁸ Hvis man undlader at spørge og i stedet dømmer ud fra sin egen utilstrækkelige opfattelse, risikerer man ikke blot at handle forkert i forhold til de gamle forskrifter, men også at danne en meget uheldig præcedens. Undlader man alternativt helt at dømme, i frygten for at dømme forkert, risikerer man at der »..skal indsnige sig slaphed og ligegyldighed i kirken...«.⁴⁹

Endelig bør det måske kommenteres, at de kanoniske breve oprindeligt synes at afspejle en brevudveksling mellem en biskop og paven - og altså ikke en abbed. Man kan derfor hævde, at de fremlagte spørgelystne idealer ikke gælder for klostre i almindelighed, men primært for bispehofferne og dermed også for kapitelklostrenes kannikker. At abbed Vilhelm i hvert fald også har fundet, at de havde relevans for et augustinsk konventkloster, fremgår af brevenes medtaget i hans brevsamling til sine egne kannikker. Derimod har vi ikke belæg for også at overføre dem til munkeklostrene. Den gentagne fremhævelse af de gamle kirkefædres autoritet er desuden også med til at styrke augustinerne eget regelgrundlag, da deres mester, Sankt Augustin, jo netop regnes blandt de fremmeste af kirkefædrene.

At spørge en højere myndighed til råds er endvidere et bekommeligt tegn på ydmyghed. Desuden er det et mål i sig selv at søge viden og kundskaber, bl.a. for ikke at synes ukyndig⁵⁰ og f.eks. i det pastorale arbejde at være i stand til give et indsigtfuldt svar, »..hvis der muligvis senere dukker et sådant tilfælde op.«⁵¹ Forholdet til al den gavnlige praktiske viden, selv når det angår den kanoniske ret og klosterlivets idealer, er dog lidt kryptisk. Allerede i fortalen hedder det sig, at belæringen af kannikkerne sigter på at »..de i kraft af deres fremgang kan tjene mere ydmyge mål«, og igen i I-15 synes en vigtig del af en hurtig og redbon afgørelse i de mere jordiske anliggender at ligge i, at man herefter kan koncentrere sig om de højere ting i tilværelsen. Værdien i praktisk viden synes altså ikke at ligge i kundskaberne selv eller de praktiske løsninger de kan udvirke, men snarere i, at viden bedrer mulighederne for at samle sig om det åndelige.

Om velgørenhed og kannikkernes sociale samfundsrolle

Velgørenhed og hjælp til samfundets fattige regnedes i middelalderen for en af de allerhøjeste dyder blandt kristne idealer. Som oftest, når Vilhelm taler om "de fattige" i sine breve, synes der nu snarere at være tale om kannikkerne selv, men værdien af velgørenhed er ikke til at tage fejl af. Gud tillægger det stor vægt at række den fattige en hjælpende hånd⁵² og apostlene skulle i samme ånd have sagt, at »Tro uden gerninger er død«, hvorfor man bør gøre godt mod alle, mens tid er.⁵³ Særlig salige er de, »...som uden at trættes nærer medynk med de fattige i deres elendighed og lytter til sukkene fra dem, der er i nød. (...) Thi - som I ved - fører kun det, der ved Hans nåde udredes til de fattige til megen berømmelse, hæder og glorie.«⁵⁴

Det er ikke meget konkret viden brevene giver om kannikeklosterets sociale opgaver i lokalsamfundet. I brev II-30 fortælleres det, at klosteret dagligt kan brødføde mere end 100 mennesker, hvilket kan dreje sig om de fattige uden for murene, men også blot dække over klosterets samlede husstand.⁵⁵ Et andet sted hedder det mere filosofisk om velgørenhed, at »...kærlighedens dyd flammer op som følge af gode gerninger.«⁵⁶ Andre flammer synes derimod at kvæle evnen til at yde velgørenhed. Af flere breve fremgår det, at Æbelholt Klosters kornlagre fire år i træk (formentlig 1196-1199) gik op i flammer. Abbeden klager dels sin nød herover til rigets stormænd, men ulykken omtales i et andet perspektiv i II-24 til kong Knud IV: »Til slut bønfalder vi om, at det kongelige øre ikke skænker gehør til dem, der er ondsindede og som taler nedsættende, fordi vi ikke kan fyldestgøre alt, da vi som sønner, der er ramt af Herrens svøbe, i fire år efter hinanden har lidt under ildebrand og er blevet berøvet afgrødernes overskud.« Man kan vælge at tolke Vilhelms ordvalg som dækkende over et rent økonomisk problem for klosteret med at betale eventuelle udeståender. En anden mulig forklaring er, at fattigdommen - altså den reelle mangel på korn - ramte klosterets evne til at udfylde en funktion, som næsten kun kan være social velgørenhed i samfundet, hvilket belastede klosterets omdømme. Problemet var således ikke blot, at kannikkerne sultede, men at hele deres eksistensberettigelse vaklede, når kornlagrene var tomme.

Sammenfatning og en mulig konklusion?

De viktorinske augustinerkannikker var i Danmark repræsenteret i Æbelholt Kloster i Nordsjælland, hvor den tilkaldte franske reform-
 abbed Vilhelm udviklede sig til en af samtidens førende personligheder i den danske gejstlighed. Både i hans efterladte brevsamling og det efter hans død forfattede helgenskrift, finder vi en mængde indtryk af, hvordan i hvert fald abbed Vilhelm har opfattet formålet med klosterlivet og de ideelle egenskaber hos en kannik. Kannikkerne er ligesom munkene at regne for Herrens tjenere og krigere mod al det syndfulde og ugudelige, der med Djævelens vilje foregår uden for klostrenes mure - og til tider endda også indenfor. De strengt reformerte viktorinere skal således ikke blot kæmpe med djævelskaben i den verdslige verden, men må også til stadighed afdække og fordømme de munke- og kannikesamfund, der har ladet det usædelige liv trænge ind i blandt dem. Det usædelige kommer især snigende i form af hang til verdslige goder, hovmodighed og trods over for reglerne. Vilhelm priser derfor den bevidste stræben efter nøjsomhed, ydmyghed og lydighed. Brevene bærer dog også tydeligt præg af, at Vilhelm har sat stor pris på mere "bløde" værdier som kærlighed og venskab, der med omsorg skal holdes ved lige gennem samtale og brevveksling. Den for klosterlivet så basale ydmyghed, må dog ikke tage overhånd, når det gælder angreb på klosterets rettigheder og økonomi, og ej heller i det daglige med hensyn til den enkelte kanniks personlige evner, som er gaver fra Gud og derfor skal erkendes og anvendes i Hans tjeneste. Således synes i hvert fald ét af brevsamlingens formål at være, at vise kannikkerne, hvordan de skal gøre sig kyndige udi kanonisk rådgivning og brevskrivning (diktat) for samfundets elite. Bortset fra disse to områder, er det ikke meget kilderne viser om viktorinernes syn på de ofte omtalte "pastorale" kannikefunktioner i samfundet - såsom prædikevirksomhed, fattighjælp og sygepleje.

De i Vilhelm-kilderne fremførte idealer svarer i høj grad til dem fra reglerne; især nøjsomhed, lydighed og venskabelig kærlighed fremstår som vigtige ting for Vilhelm, mens f.eks. tavsheds- og fattigdomsidealerne ikke synes at være meget mere end netop "idealere". Selvom de augustinske skrifter er omtrent samtidige med de danske cistercienserkrøniker fra Øm og Sorø, og indeholder flere af de samme hovedelementer, så giver Æbelholt-kilderne indtryk af, at være betydeligt mere "offensive" eller konstruktive i præsentatio-

nen af ordenens samfundsmæssige værdi. Derved gives der også meget mere plads til de åndelige idealer og overvejelser hos Vilhelm end hos cistercienserne. Omvendt må man nok også se skriftkilderne tjene forskellige formål, hvilket kan forklare en del af forskellen, ligesom cistercienserne muligvis i virkeligheden netop har været så selvsikre i deres spirituelle værd, at de slet ikke har fundet det nødvendigt, at gøre rede for sådanne ting i større målestok. Selvom man derfor nok bør være meget forsigtig med at sammenligne de fremstillede idealer i cisterciserkrønikerne og Abbed Vilhelms Brevsamling, er det alligevel fristende på denne baggrund at identificere én afgørende forskel i ordenernes selvopfattelse af deres funktion i forhold til den verdslige verden. Mens cistercienserne i Ømkrøniken frelser verden fra inde bag klosterets mure og de derfor ideelt set ikke behøver at blande sig med omverden, er viktorinerne derimod bevidste om, at de også har en vigtig opgave især med at rådgive andre - både sekulære og verdslige - om hvordan en god kristen skal opføre sig.⁵⁷ Forskellen visualiseres måske bedst med kildernes forhold til det at studere kirkefædrenes skrifter; for munken er formålet er rense og styrke sin sjæl, så han derved kan komme tættere Gud, for kannikken er det for at blive kyndig og med sin visdom også kunne hjælpe andre på rette vej.

Noter

1. F.eks. jf. Tore Nyberg (2000): "Monasticism in North-Western Europe 800-1200", Ashgate, Aldershot, s.34
2. Dette syn præsenteres bl.a. hos R.W. Southern (1970): "Western Society and the Church in the Middle Ages", London, s.250-251
3. Normalt fremstilles de præmonstratensiske kannikker som meget "pastorale" og missionerende, men selv inden for denne orden fandtes forskellige retninger. Mens Norberts oprindelige ønske om at prædike budskabet ude i samfundet videreførtes øst for Rhinen, følte præmonstratenserne vest for

Rhinen sig øjensynligt mere tiltrukket af munkeidealene fra Cîteaux og Cluny, og dermed af den mere afsondrede og kontemplativt orienterede udgave af *vita apostolica*, med en omfattende bønnelæsning og udpræget nøjsomhed og ydmyghed. (C.H. Lawrence (1984): "Medieval monasticism - Forms of religious life in Western Europe in the Middle Ages", Longman, London & New York, s.142-144)

4. Benedikts Regel findes i en dansk paralleloversættelse af Brian Møller Jensen i "Benedikts Regel", Københavns Universitet 1998. Augustins Regel findes i en mængde engelske oversættelser; her er især anvendt "The Rule of Saint Augustine", oversat af Tarcicius J. van Bavel & Raymond Canning, Darton Longman & Todd, London 1984

5. Generelt om Saint-Victor og viktorinernes leveregler, se f.eks. J. Longère [ed.] (1991): "L'Abbaye parisienne de Saint-Victor au Moyen Age", Paris. Viktorinernes virke i Norden er behandlet hos A.O. Johnsen (1943-46): "Om St. Victorklosteret og nordmennene", i '(Norsk) *Historisk Tidsskrift*' bind 33, Oslo, s.405-432.

6. L.J. Lekai (1977): "The Cistercians - Ideals and Reality", The Kent State University Press, s.283.

7. Hele brevsamlingen findes i en dansk oversættelse i Danmarks Riges Breve 1. række bind III, som denne artikels analyse bygger på.

8. På baggrund af denne oversatte Hans Olrik helgenlegenden til dansk, udgivet 1894 i "Danske Helgeners Levned" bind II og genoptrykt i 1968; det er denne (genoptrykte) oversættelse, der bruges her.

9. Tore Nyberg (1971): "Klostren i abbot Wilhelms brev", i '*Kirkehistoriske Samlinger*', Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, København, s.45-57

10. Nanna Damsholt (1978): "Abbed Vilhelm af Æbelholts brevsamling", i '*Historisk Tidsskrift*' bind 78, Den danske historiske Forening, København, s.1-22

11. Ivan Boserup (1999): "A French-Danish Letter Collection - And some Danish Diplomataria. Historical and literary remarks on the Epistulae of abbot William of Æbelholt", i '*Living Words & Luminous Pictures. Medieval book culture in Denmark. Essays*', red. af Erik Petersen, Det Kongelige Bibliotek og Moesgaard Museum, s.78-95

12. William Norvin (1933): "Abbed Wilhelms Breve", i '*Scandia*' 6, s.153-172

13. Nanna Damsholt (2001): "Abbot William of Æbelholt: A Foreigner in Denmark", i '*Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe - A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg*', red. af Lars Bisgaard m.fl., Odense University Press, s.4-19 (især s.12)

14. F.eks. Brian Patrick McGuire (1974): "Patrons, privileges, property. Sorø Abbey's first half century", i '*Kirkehistoriske Samlinger*' 1974, Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, Akademisk Forlag, København, s.5-39 (især s.18-21) og Brian Patrick McGuire (1976): "Conflict and Continuity at Øm Abbey - A Cistercian Experience in Medieval Denmark", Museum

Tusculanum, København, s.22-23. Generelt om 1100-tallets reformordeners krise i perioden, se bl.a. J.L. Lekai 1977 s.301-302 og 396-398 og R.N. Swanson (1995): "Religion and Devotion in Europe, c.1215-c.1515", Cambridge Medieval Textbooks (især s.11-14).

15. Langt mere konkrete privilegie- og gavebreve findes i den såkaldte "Æbelholtbog", en samling af forskellige "løse" breve med relation til Æbelholt Klosters ejendomsforhold og historie, hvoraf også klosterets grundlæggelse og nære forhold til især Absalon fremgår af en slags minde-tale i året for den store ærkebiskops død. Augustinerne havde altså materialet til at skrive en krønike som cisterciensernes, men gjorde det øjensynligt ikke. I hvert fald blev den slags breve ikke medtaget i Vilhelms brevsamling.

16. Af de mange fund af brugsgenstande fra Æbelholt Kloster, adskiller nogle få sig fra de gængse klosterfund. Man har således fundet en hel del fornemt fremstillede og udsmykkede skrivegriffler, der tyder på en ikke ubetydelig skriftlig virksomhed i klosteret. (C.G. Schultz (1945): "Æbelholt Klosters Bygninger og Anlæg", i *'Æbelholt Kloster'*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København, s.9-38)

17. Abbed Vilhelms breve II-58

18. Abbed Vilhelms breve II-58

19. Abbed Vilhelms Levned s.183 og 190

20. Abbed Vilhelms Levned s.212-213. At de faldne kannikker handlede mod bedre vidende fremgår senere i fortællingen (s.215-216), da de allerede ved Vilhelms ankomst til øen blev blege og mundlamme, »..fordi de skønnede, at det nu snart ville tage en ende med deres slette liv.«

21. Abbed Vilhelms Levned s.180-181

22. Abbed Vilhelms Levned s.201-202

23. Abbed Vilhelms breve II-40

24. Abbed Vilhelms breve II-78

25. Abbed Vilhelms breve I-29

26. Abbed Vilhelms breve III-22

27. Abbed Vilhelms breve II-41

28. Abbed Vilhelms breve I-27

29. Abbed Vilhelms Levned s.225-227

30. Abbed Vilhelms breve II-41

31. Oversættelsen af Abbed Vilhelms Brevsamling i DRB bærer præg af, at oversætterne ikke skelner mellem kannikker og munke. Således tales der i en note til pågældende brev om en "augustinermunk".

32. Abbed Vilhelms breve II-3

33. Abbed Vilhelms breve II-39

34. F.eks. Abbed Vilhelms breve I-36

35. Abbed Vilhelms breve II-15

36. Abbed Vilhelms breve I-36

37. Når netop Vilhelm og Peder stod særlig tæt, hænger det formentlig sam-

men med, at Peder Sunesen (der blev biskop i Roskilde 1192) havde fået sin første uddannelse hos Vilhelm i Æbelholt og senere fortsatte studierne i bl.a. Sainte-Geneviève (II-57) - ligesom abbedens yndling tillige var indtrådt i den augustinske kannikeorden (II-43).

38. Abbed Vilhelms breve II-70

39. Abbed Vilhelms breve II-75

40. Abbed Vilhelms breve II-72

41. Abbed Vilhelms breve II-32

42. Abbed Vilhelms breve I-39

43. F.eks. Abbed Vilhelms breve II-30

44. Karakteristisk er det, at mens Vilhelm i flere breve (især II-21) anklager Absalon for helt at have svigtet abbeden og kannikkerne i Æbelholt, så hævdes det stik modsatte i II-24 til kongen Knud IV, hvor Absalon opstilles som selve idealet på en klostervelgører, der er blevet berømt herfor over næsten hele Jorden: »Hos ham ældes kærligheden til vennerne aldrig.« Brev II-24, hvor kongen tydeligt opfordres til at følge ærkebiskoppens eksempel, menes at være skrevet få år efter det bitre klagebrev til Absalon.

45. Hermed vendtes augustinerordenens afhængighed af bispekirken til noget positivt. Vilhelms kloster hørte ikke som f.eks. cisterciensernes (via Cîteaux) under paven, men derimod under de lokale bisper og ærkebisper. » Det er ikke hørt i umindelige tider, at St. Victors orden i Paris skulle have hørt under nogen kardinal som skatskyldig. Skal altså jeg alene og som den første svække hele ordenens immunitet og den tildelte nådesbevisning?«

46. Abbed Vilhelms breve, fortalen

47. Abbed Vilhelms breve I-12

48. Abbed Vilhelms breve I-16

49. Abbed Vilhelms breve I-6

50. Abbed Vilhelms breve I-9

51. Abbed Vilhelms breve I-13. Hverken brevsamlingen eller levnedsskildringen fortæller det mindste om Æbelholts pastorale opgaver, hvad angår prædikevirksomhed, men i privilegiebrevene i Æbelholtbogen oplyses det, at klosteret i Vilhelms tid havde ansvaret for at varetage gudstjenesten i tre sognekirker, nemlig Tjæreby, Freerslev og Jyllinge - og i hvert fald i Tjæreby helst med brug af egne kannikker. (bl.a. brev nr. 20 og 78 i DRB 1. række bind III)

52. Abbed Vilhelms breve II-53

53. Abbed Vilhelms breve II-78

54. Abbed Vilhelms breve II-28

55. Heller ikke i Abbed Vilhelms Levned findes videre omtale af klosterets eventuelle funktioner med hjælp til de fattige. Blot hedder det et sted om Vilhelm, at »Han var de svages trøster, de fattiges og fremmedes i højeste mål velvillige forsørger.« (Abbed Vilhelms Levned s.225-226). Derimod er der i Abbed Vilhelms Levned - med støtte i det arkæologiske kildemateriale - flere tegn på, at klosteret allerede inden Vilhelms død var velbesøgt af

folk udefra med diverse lidelser og behandlingsbehov, ligesom rygget om Vilhelms sunde og helbredende kostvaner var kendt i det lokale; herom bl. a. Vilhelm Møller-Christensen (1945): "Æbelholt Kloster som Valfartsted, Poliklinik og Hospital i Middelalderen", i '*Æbelholt Kloster*', Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, Kjøbenhavn, s.39-55. Også ifølge Tore Nyberg (1971 s.46) udgik der fra Æbelholt Kloster »..en omfattende apostolisk virksomhet för folket, som utom självvård omfattade ett betydligt mått av medicinsk kunskap och utövning av läkekonsten«.

56. Abbed Vilhelms breve I-29

57. Om ikke andet stemmer billedet godt overens med den udvikling af cisterciensernes idealer i en mere skolastisk retning, som Stephen Lexington stod for i første halvdel af 1200-tallet. Mens idealerne i de danske krøniker tydeligvis følger den "den gamle skole", søgte den hævdvundne cisterciensiske "propagandamaskine" således fra 1230'erne at skabe et nyt billede af munken, der i stedet for bøn og fysisk arbejde, nu beskæftigede sig med undervisning og studier. (Lekai 1977 s.79-80 og s.237)

Summary

The Victorine congregation of the Augustinian canons was represented in high medieval Denmark by the Abbey of Æbelholt in North-Eastern Zealand, where the French Abbot William became one of the leading personalities of his time in the Danish Church. His views and opinions of the monastic life and the ideal canon, can be found in the medieval writings of *The Letters of Abbot William*, and *The Life of Abbot William*. This article tries to identify these ideals and present them in a thematic order.

According to William, the Augustinian canons - just like the monks - were serving as warriors of the Lord, fighting all the sin and impiety, which due to the work of the devil was taking place outside the walls of the monasteries - and sometimes even within. The strictly reformed Victorine canons not only had to fight the evil of the secular world, but also saw it as their duty to keep an alert eye on the purity of other monasteries. Even monks and canons of the reformed orders, could easily be overtaken by unholy ways of life, usually showing itself by lust for material goods, pride and defiance. Therefore Abbot William praised the search for the simple and humble life in strict obedience of the Rule. But the letters of

Abbot William also show, that love and friendship were of great importance to him, together with both oral and written conversation.

Even though humility was a central element of the monastic life, it was important not to let it go too far. One should not be humble and quiet, when it was the property of God and the abbey itself, that needed to be spoken and fought for. Also if one had been gifted by God with a certain talent, which could be used in benefit for the brotherhood, it would be very wrong to ignore it. At least one of the possible purposes of the letter collection of Abbot William, seems to have been to serve as an example of how the canons of Æbelholt Abbey should make themselves wise in the ways of canon law and the *ars dictaminis*, so that they could counsel and serve the elite of society, primarily being the king and the archbishop. Except for these matters, the written sources show very little sign of the Victorine view upon the often mentioned “pastoral” functions of the canons.

Compared to the contemporary chronicles of the Danish Cistercians of especially Øm Abbey, the Danish Victorine writings seem to look with a slightly different importance on the same overall set of monastic virtues. A part of the explanation for this might be, that the writings did not serve the same purpose and one does have to look rather closely to find any useful information in the Cistercian chronicles, which also means, that the few findings might be over-analyzed and given to much importance. Still, it seems possible to identify a distinct difference in the self image of the two orders in their medieval writings. The Cistercians save the world from behind the walls of the monastery and if it was possible, they would prefer not to have to engage themselves with the temporal world at all. The regular canons, on the other hand, are aware that they also have an important task to advise secular people on how a good Christian should live and behave in various situations. The difference is perhaps best illustrated by the way it is described how the orders look upon the studying of the writings of the Holy Fathers. The monk is reading to purify and strengthen his soul, so he will be able to come closer to God. For the canon, the purpose (also) is to become wise and be able to guide others in the right direction with his wisdom.

Tabernes historie

Franciskanernes Uddrivelseskrønike:
forfattere, datering, formål

Af Kaare Rübner Jørgensen

*Si autem persequuntur vos in una civitate,
fugite in aliam.*

Regula non bullata XVI.14 (Mt. 10.23)

Sejrherrerne skriver historien! Dette udsagn gælder også vor reformationshistorie, selv om to af de vigtigste samtidsberetninger er forfattet af det tabende partis mænd. Jeg tænker naturligvis her på karmeliterprovincialen Paulus Helie's *Chronicon Skibyense* og franciskanermunkenes *Cronica seu brevis processus in causa expulsiōnis fratrum Minoritarum* - på dansk henholdsvis *Skibykrøniken* og *Gråbrødrenes Uddrivelseskrønike*. Begge historiske fremstillinger har det blinde og bitre had til lutheranerne tilfælles, men er ellers nok så forskellige i deres teologiske grundsyn. Thi hvor Helie repræsenterer en humanistisk baseret kristendomsopfattelse med krav om en religiøs-etisk reformation på katolsk-humanistisk grundlag, er det en traditionel skolastisk tankegang uden reformønsker, der møder os i den franciskanske krønike. En komparativ læsning af de to krøniker synes følgelig at bevidne rigtigheden af Helie's udsagn i *Skriftet mod Malmøbogen*, at der var flere katolske partier i reformationstidens Danmark.¹ Hvor interessante disse end kan være, er det ikke hensigten at diskutere dem her. Det er religion og teologi, ej historie og filologi.

Der er flere grunde til, at jeg har valgt at tage *Uddrivelseskrøniken*, der handler om lukningen af seksten af franciskanernes klostre i årene 1528-32, op til behandling.² Den ene er, at man hidtil kun over-

fladisk har undersøgt det manuskript, hvori krøniketeksten er traderet; den anden, at man, bundet af gamle dogmer, ikke fordomsfrit har analyseret dens sprog; og den tredje, at man, uvidende om interne forhold og traditioner inden for middelalderlige tiggermunkeordener, ikke i tilstrækkelig grad har set den i en franciskansk kontekst. Derfor er så vigtige spørgsmål som krønikens tilblivelse, formål og forfattere endnu ikke tilfredsstillende besvaret.³

Dertil kommer, at krøniken i de senere årtier har fået en central placering i broder Jacob-fiktionen: myten om kongesønnen, som blev franciskanermunk, og som i ydmyghed fornægtede og stedse fortav sin høje byrd, så ingen bortset fra en snæver kreds inden for kongehuset og hans orden vidste, at han var søn af kong Hans og dronning Christine; munken, der kæmpede for sin tro og sin orden mod de rabiate lutheraneres angreb; den lærde humanist og reformkatolik, der flydende beherskede latin, græsk og hebraisk; danskeren som forlod sit fædreland, sejlede over Atlanten og blev den første dansk-amerikaner (men ikke den første franciskaner fra Norden i den nye verden!); missionæren som i det varme Mexico ihærdigt arbejdede for indianernes omvendelse, ja tilmed var så fremsynet, at han i modsætning til sine ordensfæller propaganderede for de indfødtes ligeberettelse med europæere og folk af europæisk afstamning, når det gjaldt modtagelse af nadveren og adgang til præstestanden.⁴ Dette glansbillede er temmelig uhistorisk, sammenstykket som det er af formodninger, urigtige antagelser og misforståelser samt af nogle få mere eller mindre samtidige kildeudsagn, som for fleres vedkommende tilmed er forkerte. Man behøver derfor ikke at bruge megen tid på broder Jacob, hvis det ikke var, fordi han er blevet gjort til *Uddrivelseskrønikens* hovedforfatter og redaktør. Om dette er korrekt, er også en af de ting, der skal undersøges i det følgende.

Manuskriptet NKS 276 8vo

Uddrivelseskrønikens tekst kendes fra syv håndskrifter. Ældst er papirhåndskriftet NKS 276 8vo, som har været i familien Worms eje, hvorfor det ofte kaldes Wormmanuskriptet. Den ældst kendte ejer er præsidenten i Ribe Matthias Worm (1636-1707). Fra ham kom håndskriftet til brodersønnen, biskop Christen Worm i København (1672-1737) og fra ham igen til Frederik Rostgaard (1671-1745). Da denne i 1726 blev tvunget til at sælge sin store bog- og manuskriptsamling, købte Árni Magnússon (1663-1730) det lille hånd-

skrift sammen med Petrus Olai's *Collectanea* og en afskrift af hans *Danorum Gesta*.⁵ Hvordan manuskriptet er kommet til Det kgl. Bibliotek, er ukendt, men formodentlig har Magnússon købt det på kongens vegne, for allerede samme år fandtes det i slottets bibliotek.

Mens håndskriftet befandt sig i Ribe, foretog Árni Magnússon, der var amanuensis hos den kgl. udnævnte antikvarius Thomas Bartholin (1659-1690), en afskrift af teksten, som blev indlemmet i Bartholins samlinger.⁶ Senere lod han en af sine egne skrivere foretage en kopiering af denne afskrift, som han selv kollationerede med Wormmanuskriptet i 1726.⁷

Udgangspunktet for enhver undersøgelse af krøniken må altså være håndskriftet NKS 276 8vo, der af M. Cl. Gertz blev dateret til midten af 1500-tallet, af Jørgen Nybo Rasmussen til 1530'erne.⁸ Jeg er ikke i tvivl om, at sidstnævntes datering er den rigtige, for skrivers håndskrift er en sengotisk kursiv, som i højere grad var almindelig i begyndelsen end i midten af 1500-tallet. Denne datering bekræftes af den hyppige forekomst af middelalderlige abbreviaturer og suspensioner af ord samt af brugen af den tironiske note - tegnet 7 for *et* (og) - som omkring 1550 var erstattet af det humanistiske &-tegn.

Tager man manuskriptet nærmere i øjesyn, viser det sig, at de enkelte afsnits kapiteloverskrifter, der er skrevet med kraftigt sort blæk og med gotisk fraktur, er anderledes end i Gertz' edition, for i manuskriptet er ingen af overskrifterne nummereret. Af interpunktionstegn kan man, hvis man ser bort fra et enkelt interrogationstegn, konstatere, at skriveren kun kender punktum, som kan være mere eller mindre eleveret. Alle de øvrige tegn, der findes i Gertz' edition - komma, semikolon, kolon, citationstegn, etc. - optræder ikke i manuskriptet. Omvendt har Gertz kun i få tilfælde medtaget ordet *etc.*, der er en særdeles hyppig sætningsafslutning.

Hele manuskriptet er skrevet af én skriver. Hans håndskrift er meget regelmæssig og let at læse, når man er fortrolig med de middelalderlige forkortelser. Også hele skriftbilledet - skriftfeltets størrelse, antal linier pr. side, etc. - giver indtryk af regelmæssighed. Den gråbrune blæknuance er den samme hele manuskriptet igennem. Den svinger lidt i styrke, men kun to steder kan en egentlig variation iagttages: fol. 10r lin. 7 efter (*ad*)*misit* og fol. 30r lin. 4 efter *Cum*.⁹ Begge steder er der tillige en mindre ændring i skriftbilledets karakter, da afstanden mellem ordene og linierne bliver større. Der må derfor have været en pause i nedskrivningen de pågældende steder,

men hvor længe den har været, kan man naturligvis ikke udtale sig om.

Der kan ikke konstateres stilistiske eller indholdsmæssige rettelser, men nok skriverrettelser som følge af overspringelse af ord eller fejlskrivning. Et sted kan man endog se, at skriveren har sprunget nogle linier over, men opdaget det i tide, da han har udstreget de fejlskrevne ord og derefter skrevet det rigtige.¹⁰ Mange ganske meningsløse læse- og skrivefejl, fx. *pirus* for *virus* (342.2: gift), er ligesom de grammatiske fejl dog først rettet af Árni Magnússon, Hans Knudsen og M. Cl. Gertz. Disse har også indsat manglende ord og et sted sågar en halv sætning for at give indholdet mening.¹¹ Skriveren synes altså ikke at have været særlig latinkyndig. Om han har været franciskaner, som Nybo Rasmussen mener, kan ikke afgøres, da vi kender så få franciskanske håndskrifter, men ud fra en helhedsopfattelse af krønikens produktionsforhold må han have været provincialministerens *scriptor* og derfor medlem af denne orden.¹²

Forlader vi palæografien til fordel for codicologien, kan vi konstatere, at manuskriptet - ud over et nyere forsatsblad - består af 13 dobbeltblade samt af 4 enkeltblade, altså af ialt 30 blade eller 60 sider, der med en senere blyantsskrift er folieret 1-8 og 10-31. Blade-nes format er 15.2 x 11.0 cm, idet dog enkelte blade er lidt mindre, enten i højden eller bredden. Der er to forskellige vandmærker: Det ene, bogstavet P, kan konstateres fol. 10 og fol. 17, det andet, bogstavet E (?), fol. 11, 15, 16 og 18. Disse vandmærker er placeret helt ude ved kanten og er som følge af papirets beskæring så fragmentariske, at en nærmere bestemmelse er umulig.¹³ Manuskriptets indbinding er fra tiden omkring 1800. Spor af ældre indbinding kan ikke iagttages. Ifølge en blyantspåtegning på bagpermens inderside er manuskriptet restaureret i 1978.¹⁴

Som manuskriptet ser ud i dag, har de fire læg som sagt 30 enkeltblade. Men sådan har det ikke altid været, for en sammenligning med de tidlige apografer viser, at adskillige beskrevne blade er gået tabt:

1. læg består af 4 dobbeltblade, men har engang haft 2 flere, idet det yderste og inderste dobbeltblad er forsvundet. På det yderste tabte dobbeltblad har været dels den indledende Oratio og Indholdsfortegnelse (fol. Or-v), dels 2 sider om opløsningen af klostret i Malmø (fol. 8bis r-v), på det inderste dobbeltblad afslutningen af beretningen om Viborgklostret (fol. 4bis r-v) og hele beretningen om munkenes fordrivelse fra Tønder (fol. 4ter r-v). Når det kan si-

ges så sikkert, skyldes det, at teksten på disse tabte blade kendes fra Magnússens afskrift fra 1680'erne.¹⁵

2. læg består af 1 dobbeltblad og 3 enkeltblade, men har oprindelig haft endnu et dobbeltblad (fol. 9). Har enkeltbladene være dobbelte, hvad en af Magnússons bemærkninger tyder på, har lægget haft 5 dobbeltblade.¹⁶ Det første manglende blad (fol. 9), som allerede var forsvundet, da Magnússon afskrev manuskriptet i Ribe, har haft oplysninger om munkenes fordrivelse fra klostret i Malmø. De øvrige fire (fol. 14bis, ter, etc.) følger efter den korte 5-liniers introduktion til den aldrig skrevne beretning om det københavnske kloster. Da ingen i dag kan afgøre, om der skulle have været endnu et tabt blad i den malmøske beretning (fol. 9bis) - det mente Magnússon oprindeligt, men rettede det senere til, at der kun manglede ét blad - kan der have været 5 tabte blade efter den københavnske indledning.¹⁷ I så fald har 1. og 2. læg haft det samme antal blade, nemlig 12.

3. læg består af 4 dobbeltblade. Da det sidste blads tekst, der handler om Halmstadklostrets deponerede og mistede ejendele (fol. 22v), fortsætter uden lakune på 4. lægs første blad (fol. 23 r), kan der ikke have været flere blade i dette læg.

4. læg består af 4 dobbeltblade og 1 enkeltblad. Har dette enkeltblad oprindeligt været dobbelt, skulle der have været endnu et blad mellem fol. 23 og 24. Eksistensen af et sådant kan imidlertid straks afvises, da der ikke er nogen lakune i beretningen om munkenes fordrivelse fra klostret i Ystad. Man må derfor regne med, at skriveren, da han skulle til at skrive om klostrene i Kalundborg og Horsens, har opdaget, at disses tekst ikke kunne være på de resterende blanke dobbeltblade, hvorfor han har påbegyndt indskrivningen om Kalundborgklostret på et indstukket enkeltblad for at undgå, at beretningen om Horsensklostret skulle slutte på et løstliggende enkeltblad, som nemt kunne forsvinde.

Vi kan altså konkludere, at de fire læg oprindeligt har bestået af henholdsvis 6, 5 (eller 6), 4 og 4½ dobbeltblade, hvilket svarer til 78 eller 82 sider. (Se App. 1)

Normalt ville en middelalderlig skriver, når han modtog et manuskript til kopiering, vurdere omfanget, planlægge sit papirforbrug og samle sine blade i læg med et identisk antal blade. Når det ikke er tilfældet her, viser det, at det manuskript, der skulle afskrives, ikke forelå i sin helhed, da han begyndte at skrive. Desuden fremgår det af Trelleborgafsnittets placering efter Randers, der ikke er i over-

ensstemmelse med Indholdsfortegnelsen, hvor det kommer efter Ystad, at den oprindelige plan for nedskrivningen er blevet ændret undervejs.

Af de enkelte beretninger begynder syv øverst på en rectoside: Malmø, Kolding, Aalborg, Trelleborg, Køge, Halmstad, Kalundborg; fem øverst på en versoside: Viborg, København, Ystad, Næstved, Horsens. Desuden påbegyndes to midt på siden, et stykke under den foregående beretning: Flensborg og Randers. Skriveren har altså generelt begyndt en ny beretning øverst på en ny side. Når det ikke er tilfældet med Flensborg og Randers, er forklaringen nok, at skriveren har fået disse beretninger, der har været længere end forventet, efter at han havde indskrevet de forudgående og efterfølgende afsnit (henholdsvis Prefatio og Viborg og Aalborg og Trelleborgoverskriften)¹⁸.

Også tre andre steder kan vi konstatere et diskontinuerligt nedskrivningsforløb. Det gælder København, hvor overskriften og begyndelsen er skrevet inden modtagelsen af den egentlige beretning, som skriveren regnede med ville fylde ni (eller elleve) sider, samt Trelleborg og Køge, hvor han har skrevet overskrifterne og for hvert kloster afsat to sider til den redegørelse, han senere forventede at skulle indskrive. Mens der aldrig blev udarbejdet en redegørelse for munkenes fordrivelse fra København og Trelleborg, har han kun modtaget en ganske kort beretning om Køge. Den blanke side efter dette kloster viser, at Halmstadberetningen eller i det mindste dens overskrift må være blevet indskrevet, inden beretningen om Køge forelå. Som følge af Halmstad- og Ystadberetningernes store omfang har skriveren endelig flyttet den forventede redegørelse for Trelleborgklostret til nogle blanke sider i 3. læg.¹⁹ Sluttelig viser blæknuncen og skriftbilledet, der som nævnt ændrer karakter fol. 30, at beretningerne om Kalundborg og Horsens er indskrevet fortløbende.

Samlet kan man altså konkludere, at skriveren har modtaget og indskrevet beretningerne på forskellige tidspunkter, samt at flere af disse har haft et omfang, der har været større end forventet. Det gælder ikke kun Flensborg- og Randersberetningerne, men også redegørelserne om Viborg, Malmø, Halmstad og Ystad. Især de tre sidste har haft et omfang, der ganske har sprængt den oprindelige plan, der, som titlen siger, gik ud på at give en kortfattet fremstilling af munkenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark. Endelig viser den letlæselige skrift og det sirlige og ensartede skriftpræg, at det er en

renskrift, der er bevaret i manuskriptet NKS 276 8vo. Om man vil kalde det en original eller en afskrift, er ikke kun afhængig af, hvad det er, skriveren har renskrevet, men også af, hvordan vi opfatter den proces, i hvilken manuskriptet er det sidste led.

Krønikens sprog: broder Rasmus eller broder Jacob

Men hvad er det, den ukendte skriver har renskrevet i manuskriptet NKS 276 8vo? Det er en tekst, der "uden al Tvivl [er] sammensat af Öjevidners Beretninger, som af Andre ere nedskrevne kort efterat de fortalte Begivenheder vare forefaldne."²⁰

Siden Hans Knudsen gav udtryk for denne opfattelse omkring 1850, har der aldrig hersket tvivl om, at krønikens fremstilling i sidste instans bygger på, hvad de munke, der oplevede fordrivelserne, har kunnet fortælle. Det er da også, som vi senere skal se, korrekt. Derimod er Knudsens opfattelse af tidspunkterne for disse nedskrivninger mere tvivlsom, for det er ikke givet, at det er sket umiddelbart efter, at fordrivelserne havde fundet sted. Dette dateringsproblem skal imidlertid ikke behandles nu, for det er mere hensigtsmæssigt at tage det op senere i forbindelse med en undersøgelse af krønikens produktionsforløb. I dette og det følgende afsnit vil jeg se på et andet problem, nemlig bestemmelsen af, hvem de andre, Knudsen talte om, har været. Herom hersker der divergerende opfattelser.

Når forskerne har været uenige om, hvem der har nedskrevet øjenvidnerne beretninger, skyldes det, at der i to af dens seksten kapitler er angivet et forfatternavn. Det er i beretningerne om Viborg og Ystad, for de siges at være skrevet af henholdsvis broder Jacobus og broder Erasmus Olai.²¹ I de ældre apografer af krøniken, der har forbindelse med Árni Magnússons afskrivervirksomhed, er disse munke derfor angivet som krønikens forfattere.²² Det samme sker hos Erich Pontoppidan, der som den første forsøgte at bestemme de to munkes indsats. Efter hans mening var krøniken "vom Bruder Jacobo Minorita angefangen, und von Erasmo Olai fortgesetzt", idet den førstnævnte ud over Viborgberetningen også skulle have forfattet kapitlerne om Malmø, Randers, Aalborg, Ystad (!) og Næstved.²³ Også J. B. Daugaard og Hans Knudsen regnede de to munke for krønikens forfattere, men undlod dog at tage stilling til, hvem af dem der havde været hovedforfatteren.²⁴ Det gjorde til gengæld M.

Cl. Gertz i forbindelse med sin edition i *Scriptores Minores* i 1918-1920.

Gertz hæftede sig især ved visse kapitlers temmelig enslignende begyndelser (de såkaldte *ingresser*):

Malmø: *Historia et modus inhumanissime expulsionis fratrum minorum de Cenobii vrbis malmogie* (340.16: Historien om og måden hvorpå mindrebrødrenes meget umenneskelige uddrivelse fra klostret i byen Malmø fandt sted)

København: *Huius conuentus expulsionis factio acta est ... Cuius historia, modus et processus inhumanissime expulsionis ac flebilissime profligatione* (350.24: Uddrivelseshandlingen fra dette kloster fandt sted ... Denne meget umenneskelige uddrivelses og begrædelige udjagelses historie, måde og forløb)

Køge: *Historia expulsionis fratrum Køgensium Breuissima* (354.10: Den meget kortfattede historie om brødrenes uddrivelse fra Køge)

Halmstad: *Modus expulsionis seu inuadendi Conuentum Halmstadensem* (355.2: Måden hvorpå uddrivelsen fra eller overfaldet på klostret i Halmstad fandt sted)

Ystad: *Historia ac modus inhumanissime ac flebilissime profligationis seu expulsionis fratrum minorum Cenobii Ystadensis* (359.7: Historien om og måden hvorpå mindrebrødrenes meget umenneskelige og begrædelige udjagelse eller uddrivelse fra klostret i Ystad fandt sted)

Næstved: *Historia seu modus expulsionis fratrum illius Cenobii Nestuediensis* (364.13: Historien om eller måden hvorpå brødrenes uddrivelse fra dette kloster i Næstved fandt sted)

Kalundborg: *Historia et processus expulsionis fratrum Kalundeburgensium* (365.24: Historien om og forløbet af uddrivelse af de kalundborgske brødre)

Horsens: *Huius monasterii fratrum profligationis processus* (366.9: Forløbet af brødrenes udjagelse fra dette kloster)

På grundlag af disse *ingresser* og andre ligheder af verbal art introducerede Gertz en redaktør, som skulle have taget initiativet til udarbejdelsen af de mange beretninger, og som skulle være begyndt en bearbejdelse af disse, men af grunde, som ikke oplyses, blev arbejdet ikke gjort færdigt. Denne ophavsmand og redaktør mente han havde været broder Rasmus, som ud over afsnittet om Ystad også

havde forfattet den indledende Oratio, Prefatio og stykkerne om Malmø, Næstved og Horsens samt måske tillige dem om Randers, Køge og Kalundborg. Hvilke afsnit broder Jacob skulle have skrevet ud over Viborgkapitlet, beskæftigede Gertz sig ikke med, blot gjorde han opmærksom på, at Halmstadafsnittet skilte sig ud fra de øvrige og derfor måtte have haft sin egen forfatter.²⁵ Krøniken skulle altså ifølge Gertz have haft mindst tre forfattere.

Denne Gertz'ske opfattelse blev accepteret og uddybet af Gösta Johannesson,²⁶ men blev ganske omkalfatreret af Jan Pinborg i den hidtil nyeste undersøgelse af krøniken.²⁷

Når Pinborg skal analysere krøniketeksten, er udgangspunktet Viborg- og Ystadberetningerne, der som nævnt er de eneste signerede afsnit i krøniken: "Dette forhold må man [nemlig] kunne udnytte til at søge at nå til en bestemmelse af de to forfatters stilpræg og derefter se om nogle af de andre afsnit kan presses ind i en af de to således givne stilrammer."²⁸ Pinborg undersøger herefter de to beretningers narrative stil, struktur, syntaks og ordvalg og når bla. frem til følgende karakteristika for broder Jacobs Viborgberetning:

1. Forfatteren er "dybt engageret i begivenhederne og betragter udviklingen med en stærk harme", idet han ofte har "voldsomme, men unægteligt malende beskrivelser af lutheranernes 'pestbringende' virksomhed."

2. Hans disposition er ikke "en klart fremadskridende kronologisk beretning", eftersom der flere steder er indskud, som ofte virker kejtede. Det er som om forfatteren pludselig kommer i tanke om nogle parallelbegivenheder, der kan uddybe skildringen.

3. Munkenes skæbne er "skildret på baggrund af hele den reformatoriske bevægelses udvikling" i Viborg, idet lutheranismen mere opfattes som et kætteri, der truer hele landets velfærd, end som en politisk modstander, der fratager munkene deres kloster. Skønt fremstillingen er koncentreret om et forholdsvis kort begivenhedsforløb, er begivenhederne på denne måde "sat ind i et større historisk og åndeligt perspektiv."

4. Sætningsstrukturen har tendens til hypotakse, idet perioderne i langt de fleste tilfælde er koncentreret om ét hovedverbum. Desuden er den hyppige anvendelse af præsens participium i nominativ som udvidelse af hovedverbet påfaldende.

5. Overgangen fra en periode til en anden markeres ved overgangs-partikler som *autem*, *vero* (begge: men) *enim* (thi) og *igitur* (altså).

6. Efter menings- og ytringsverber følger altid accusativ med infinitiv.

7. Der er en tydelig klassicistisk tendens i beretningen, selv om den ikke giver sig udslag i sproglig elegance. Samme tendens iagttages også i ordvalget: *concio* (prædiken), *sacra edes* (kirke), *divus* (hellig), *factio* (sekt) og *proconsul* (borgmester). Dette ordvalg opfattes som udtryk for en *interpretatio Romana*.

Modsat er der bla. følgende karakteristika i Ystadberetningen:

1. Begivenhederne skildres relativ neutralt i et kronologisk forløb og ”forhistorien lægges frem i en indledning, der ikke direkte vedrører uddrivelsessagen.”

2. Beretningen mangler perspektiv. Forfatteren kommer ikke ind på den åndelige kamp, men afgiver blot et juridisk, om end ikke ganske lidenskabsløst vidneudsagn.

3. Sætningsstrukturen har tendens til paratakse, idet flere hovedverber knyttes sammen ved hjælp af konjunktioner. Brugen af præsens participium er ikke påfaldende.

4. Forfatteren har en tendens til omstændelighed ved ”unødvendig fordobling af udtrykkene”, fx. *historia ac modus* (Historien og måden), *inhumanissime ac flebilissime* (meget umenneskelig og meget begrædelig), *profligationis seu expulsionis* (udjagelse eller uddrivelse).

5. Efter menings- og ytringsverber findes hyppigst *quod* (at).

6. Beretningen ligger temmelig fjernt fra klassisk latin og forfatteren kender ikke til *interpretatio Romana*, når han anvender middelalderlige ord som *secta* (sekt), *burgimagister* (borgmester) og *ecclesia* (kirke).

Efter således at have opstillet to grundtyper undersøger Pinborg, hvorledes de øvrige afsnit forholder sig til disse, og når frem til, at broder Jacob ud over beretningen om Viborg har forfattet afsnittene om Flensborg, Tønder, Malmø samt måske også kapitlet om Kolding og den indledende Prefatio. De øvrige beretninger er skrevet af forskellige forfattere, blandt hvilke broder Rasmus synes at have indtaget en betydningsfuld plads. Men nogen redaktør af krøniken har han ikke været. Om der i det hele taget har været en sådan, udtaler Pinborg sig ikke om.²⁹

Skønt iagttagelsen af de sproglige forskelle mellem Viborg- og Ystadberetningen stort set er korrekt,³⁰ kan der rettes adskillige ind-

vendinger mod Pinborgs analyse og dens resultater. Som ikke-filolog skal man naturligvis være varsom med at kritisere filologers arbejder, men når jeg alligevel vover forsøget, skyldes det min beskæftigelse med Paulus Helie's skrifter, for den har - sagt i beskedenhed - givet mig en indsigt i senmiddelalderens sprog, retorik og litteratur, som jeg mener også må kunne anvendes ved en analyse af den franciskanske krønike.³¹

For det første må man konstatere, at Pinborg bygger på et særdeles spinkelt materiale. I Gertz' edition består Viborgberetningen nemlig blot af 25 sætninger på tilsammen 631 ord og Ystadberetningen af 51 sætninger på 1367 ord. Inddrages de øvrige beretninger, der attribueres broder Jacob, har de alle et endnu mindre omfang, hvis vi ser bort fra det lange Malmøkapitel. Da filologer normalt skal have mindst 100 sætninger eller et par tusind ord for at kunne foretage rimeligt pålidelige analyser, er kapitlerne i *Uddrivelseskrøniken* - igen med undtagelse af Malmøberetningen - alt for korte til at kunne analyseres med henblik på en bestemmelse af deres forfatters særlige stil eller stiltendens.³² Det synes Pinborg da også selv at have erkendt, for dels udtrykker han sig ofte med en vis forsigtighed, dels afstår han fra at analysere en række af krønikens beretninger, da de "er så korte, at det er umuligt at sige noget sikkert om deres stilpræg og eventuelle forfatter."³³

For det andet er der det klassiske ordvalg: Det er rigtigt, at broder Jacob anvender ord som *concio, sacra edes, divus, factio* og *proconsul*, men han bruger nu også, hvis Pinborgs forfatterbestemmelse af de øvrige kapitler er korrekt, middelalderlige ord som *predicator, ecclesia, sanctus* og *secta*. Desuden anvender han i Malmøberetningen tre gange *quod* i stedet for en accusativ med infinitiv efter *verba dicendi et sentiendi*.³⁴ Her kan man også finde ordet *videlicet*, hvis brug ellers anses for at være et særkende for broder Rasmus (345.20). Ud over dette kan man i såvel Flensborg- som i Malmøberetningen iagttage et middelalderligt udtryk som *ventum fuit/est* (man kom) og *visum est* (man så).³⁵ Pinborg fortier både det ene, det andet og det tredie, hvorfor hans opfattelse af broder Jacob som en klassicistisk forfatter er en overdrivelse.³⁶

For det tredie læser Pinborg mere ind i Viborgberetningen end en nøgtern læsning giver. Forfatteren af denne beretning kan ikke siges at have været "dybt engageret" i begivenhederne og at give udtryk for "en stærk harme" - i hvert fald er dette engagement ikke dybere og denne harme ikke stærkere end den, der findes i flere af de øvri-

ge beretninger. At han opfatter lutheranismen som en åndelig magt, der truer hele nationens velfærd, er også svært at se i Viborgberetningen. Det er rigtigt, at lutheranismen betragtes som et kætteri og Hans Tausens prædikener som pestbringende, men da det var ganske normalt blandt tidens katolikker, kan det næppe begrunde opfattelsen, at "vi får franciskanernes skæbne skildret på baggrund af hele den reformatoriske bevægelses udvikling på stedet."³⁷ I virkeligheden hører vi intet om eventuelle diskussioner mellem munkene og Hans Tausen, hvis ankomst til Viborg iøvrigt er fejldateret med adskillige år. Da netop diskussionerne mellem reformatorerne og munkene spiller så stor en rolle i Malmøafsnittet,³⁸ studser man over, at Pinborg kan mene, at det er de samme begivenheder, der er skildret i Viborg- og Malmøberetningen, og at behandlingsmåden af dem er identisk i de to beretninger.

For det fjerde er der problemet omkring et eventuelt redaktionelt arbejde. Både Gertz og Johannesson betragtede som nævnt de mange enslignende ingresser som et argument for eksistensen af en redaktør og som et resultat af broder Rasmus' virksomhed. I sin analyse af Ystadafsnittet påpeger Pinborg imidlertid, at dennes indledning snarere virker som en fordobling af en given formel, hvorved det væsentligste argument for at gøre broder Rasmus til forfatter af Malmøafsnittet og til redaktør af det hele skrift falder til jorden. Selv om dette synspunkt kan forekomme rigtigt, må det alligevel overraske, at Pinborg kan mene, at broder Rasmus har indtaget en betydningsfuld plads blandt de øvrige forfattere, når han blot skulle have forfattet afsnittet om Ystad samt måske beretningen om Horsens.³⁹ Men ellers kommer Pinborg som nævnt ikke ind på spørgsmålet om en eventuel redaktørs indsats. Har der været en sådan, er hans analyser ikke meget værd, for så behøver Viborgberetningen i den sproglige form, den nu læses, slet ikke at være skrevet af broder Jacob. De verbale ligheder, der findes mellem denne beretning og nogle af de andre, kunne nemlig i så fald skyldes, at en ukendt munk har underkastet broder Jacobs og de andres beretninger en sproglig bearbejdelse! Netop problemet omkring en redaktionel bearbejdelse gør, at man skal være varsom med at drage for hastige konklusioner på grundlag af sproglige fællestræk.

Endelig kunne man som det femte samle alt det, Pinborg ikke overvejer eller undersøger. I tilknytning til det lige nævnte problem om en redaktørs indsats kunne man vel overveje, om de sproglige ligheder kunne skyldes, at flere af beretningerne oprindeligt har været af-

fattet på dansk.⁴⁰ Om så skulle have været tilfældet, tør jeg ikke udtale mig om. Vigtigere er måske, at Pinborg slet ikke undersøger de karakteristiske ords og vendingers almindelighed i datidens latin, ligesom han ikke overvejer, om deres brug kunne skyldes, at beretningerne er forfattet af mennesker inden for det samme mentale og intellektuelle franciskanske miljø (såkaldt *sociolekt*). Selv om en sammenligning mellem fx. Malmø- og Halmstadberetningen viser, at der kunne være forskel på munkenes sproglige formåen, må man formode, at de har valgt identiske ord og vendinger, når de skulle udtrykke sig om identiske forhold.⁴¹ De havde jo ikke kun fået den samme undervisning i latin, men vel også internt drøftet deres oplevelser i de klostre, hvori de senere fik ophold. Videre - og det er af mere katastrofal metodisk betydning - har Pinborg valgt at koncentrere sig om de mere prægnante ord og vendinger og i vid udstrækning glemt Brøndum-Nielsens gamle udsagn, at det er de små ord, der så let og ubevidst falder i pennen, som er af betydning, når anonyme tekster skal forfatterbestemmes.⁴²

Sluttelig kan man spørge, om ikke selve udgangspunktet eller problemstillingen er falsk. Man har jo taget det for givet, at det var broder Rasmus eller broder Jacob, der var krønikens hovedforfatter og redaktør, og derfor aldrig reflekteret over, hvorfor netop de to forfattere som de eneste er nævnt i krøniken. Eller sagt på anden vis: hvorfor netop Viborg- og Ystadberetningerne er signeret, når alle de øvrige redegørelser er anonyme. Og det tilmed på ganske identisk måde i slutningen af de to beretninger.⁴³ Svaret herpå er temmelig enkelt: de to beretninger er skrevet af munke, som ikke har opholdt sig i de pågældende klostre, og som derfor ikke har været de naturlige autoriteter, når der skulle fortælles om munkenes fordrivelse. Det er altså ikke for at angive deres forfatterskab, at de har signeret deres beretninger, men for at angive deres autoriteter og derved bevidne rigtigheden af det fortalte.⁴⁴ Dette forhindrer naturligvis ikke, at de også kunne have forfattet andre af de beretninger, der findes i krøniken. Om det forholder sig sådan, skal undersøges i det følgende.

Krønikens sprog: få eller mange forfattere

For Gertz og Johannesson var argumenterne for et fælles forfatterskab af flere beretninger de enslignende ingresser og de mange identiske ord og vendinger i krønikens forskellige afsnit. Pinborg af-

viste disse ingressers betydning, men anvendte ellers nøjagtig samme metode som Gertz og Johannesson, selv om han indledningsvis havde postuleret det modsatte.⁴⁵ Thi for dem alle var det gennem en filologisk tekstanalyse, de nåede frem til deres opfattelse af ophavs-mændene til krønikens forskellige kapitler. Her vil jeg gøre brug af samme metode, når jeg skal kontrolanalysere de af Gertz, Johannesson og Pinborg fremsatte synspunkter. Den eneste forskel på dem og mig er, at jeg ikke tager udgangspunkt i de signerede afsnit, men lader alle krønikens fjorten beretninger være ligeværdige.

Lad os først se på en række af fællesordene. I beretningerne om Flensborg, Viborg, Malmø, Halmstad og Næstved anvendes ordet *tunc* i betydningen "da/dengang" (335.14, 339.12, 340.25, 355.15, 356.9, 357.23, 364.25), i beretningen om Ystad i betydningen "så" (361.20), mens det i redegørelsen om Tønder optræder i begge betydninger (339.22 og 340.5). I Prefatio og beretningerne om Viborg og Malmø kaldes det lutherske parti *factio* (332.13, 333.17, 337.4, 337.20, 341.1, 350.4), mens det i Ystad benævnes *secta* (359.10, 360.6) og i Halmstad såvel *secta* som *factio* (357.6, 356.20). Videre anvendes ordet *divus* i Viborg, Tønder og Horsens (336.22, 337.3, 339.20, 367.15), mens "hellig" i Prefatio hedder *sanctus* (333.11, 367.2) og i Malmø og Horsens snart det ene, snart det andet (341.27, 341.31, 342.6, 343.29, 367.2, 367.15). Ligeledes kan det i Viborg, Malmø, Kolding og Halmstad både hedde *concio* og *predicatio* (prædiken), *concionator* og *predicator* (prædikant) og *concionari* og *predicare* (prædike).⁴⁶ Selv om broder Jacob i Viborgberetningen har en vis forkærlighed for *concio* og dets afledninger, har det næppe den store signifikans, da det var et almindeligt benyttet ord i tiden.

I Malmø, Randers og Næstved benævnes en borgmester med det "klassiske" *proconsul* (348.3, 353.4, 365.16), i Halmstad og Horsens med det middelalderlige *burgimagister* (355.10, 356.19, 356.32, 357.5, 357.19, 366.27). I Ystadberetningen, der skulle være ganske uden klassicitet, kan begge betegnelser ses benyttet (360.6, 361.13, 362.6, 363.15). Om en kirke bruges udtrykket *sacra edes* (egl. hellig bygning) i Prefatio (336.22), Viborg (337.3, 337.5, 337.8, 337.11, 337.13, 337.17, 337.23), Tønder (339.20), Malmø (340.30, 341.31, 342.6, 342.7, 342.20, 343.29, 343.30, 343.32, 344.20, 344.24) og Aalborg (352.12) og det mere gængse *ecclesia* i Prefatio (334.4), Viborg (336.18, 336.20), Randers (353.21), Halmstad (355.10, 356.12, 356.13) og Ystad (359.20, 360.9). At kongens

slot i Flensborg, Tønder, Aalborg og Kalundborg benævnes *castrum*, ej *arx* som vanligt i samtidens humanistiske tekster, taler imod tesen om *interpretatio Romana* (335.13, 339.18, 339.29, 340.4, 340.8, 340.11, 352.5, 365.29). Det samme gør Malmø's *antiquus frater* (349.23: en gammel munk, egl. en gammeldags munk eller munk i gamle dage).⁴⁷

Flere af disse ord var blandt nøgleordene i Pinborgs analyse og deres forskellige brug af Viborg- og Ystadforfatterne determinerende for hans opfattelse af den sproglige forskel mellem brødrene Jacob og Rasmus. Som det fremgår af denne kontrolanalyse, er problemet knap så enkelt, idet en del af de for broder Jacob postulerede karakteristiske ord også iagttages i de beretninger, han ikke skulle have forfattet. Derfor kan broder Jacobs ordforråd næppe siges at have været unikt. Det samme gælder, at denne munk skulle have en forærlighed for brug af klassisk inspirerede ord.

Men der er mange andre ligheder. I Flensborg og Viborg tales om *tristes rumores* (335.14, 338.5: sørgelige rygter) og i Flensborg, Viborg og Kolding om *expensa itineris* (334.22, 338.20, 351.14: rejseudgifter). En lejesoldat eller landsknægt hedder såvel i Viborg som i Ystad *stipendiarius* (337.26, 338.8, 338.12, 338.23, 363.6, 363.14) og i Halmstad og Ystad omtales, at munkene med et bibeludtryk kritiseres for at være *animarum interfectores* (355.13, 359.28: sjælemordere). Videre bruges i Viborg og Malmø udtrykket *gliscente indies* (336.25, 342.4: voksende dag for dag; i Malmø også 346.13: *crescente indies*), i Flensborg *prandio vero facto* (336.13: men da frokosten var gjort), i Malmø *prandio vero finito* (349.13: men da frokosten var sluttet) og *prandio facto* (355.11: da frokosten var gjort), i Viborg *id fieri nequaquam posse* (338.15, 339.2: dette kunne overhovedet ikke lade sig gøre), i Tønder *id nequaquam se posse vterius admittere* (340.3: at han overhovedet ikke længere kunne tillade det),⁴⁸ i Flensborg *hec enarrantem* (335.1: som har fortalt dette) og i Ystad *hec narrassent* (361.22: de havde fortalt dette). I Malmø findes desuden udtrykkene *nunc minis nunc blandiciis* (347.14: snart ved trusler, snart ved smiger), *nunc blandientes nunc comminantes* (349.8: snart smigrende, snart truende), og i Horsens *blandiciis aut minis* (366.20: ved smiger eller trusler), i Randers *Pete dilationem* (353.13: bed om udsættelse) og i Køge *petierunt ... dilationem* (354.15: de bad ... om udsættelse). Derudover iagttages et temmelig identisk udsagn om Mogens Gøye i Næstved: *Comminatus enim fuerat sepissime impiissimus ille hereticus dominus Mo-*

gens Gøe (364.16: Thi den meget ugudelige og kætterske herre Mogens Gøye havde særdeles ofte truet) og i Kalundborg: *Cum Magnus Gøe, homo impiissimus et hereticus, comminatus pluries fuisset* (365.26: Da Mogens Gøye, en meget ugudelig og kættersk mand, flere gang havde truet).

Et andet fællestræk er brugen af verbet *labor* eller *elabor* (opr. falder) i forbindelse med et tidsforløb, fx. *ante illum plene elapsum annum* (førend dette år helt var forløbet) eller *paucis diebus elapsis* (efter nogle dage var forløbet), der findes i Flensborg, Køge, Halmstad og Ystad (335.7, 354.17, 355.8, 362.2, 363.18), samt den i middelalderlige tekster så hyppige brug af *velle* (ville) som hjælpeverbum, fx. *velle intrare* (ville gå ind), der kan iagttages i Viborg, Tønder, Malmø, Kolding, Randers, Halmstad, Ystad, Kalundborg og Horsens.⁴⁹ Endelig bruges ord som *convicium* (skældsord), *derisio* (latterliggørelse), *impedimentum* (forhindring), *iniuria* (uretfærdighed), *molestia* (chikane), *obprobrium* (skældsord) og *violentia* (voldshandling) eller afledninger deraf gang på gang enten alene eller i forskellige kombinationer, når overgrebene på munkene skal skildres i Viborg, Malmø, Kolding, Aalborg, Randers, Køge, Halmstad, Ystad og Horsens.⁵⁰ Flere af disse optræder som faste vendinger: fx. Aalborg: *post innumeras molestias et derisiones* (352.19: efter utallige chikaner og latterliggørelser), Randers: *post innumera scandala fratrum et molestias hereticorum* (352.22: efter utallige eksempler på vanære for brødrene og latterliggørelser fra kætternes side), Køge: *post multa scandala* (354.11: efter mange eksempler på vanære), Ystad: *multa ac innumera conuitia obprobriaque auribus fratrum* (359.26: [overfusede] brødrenes ører med mange og utallige skældsord og skamløse råb), Horsens: *post multa et innumera conuicia obprobriaque auribus fratrum* (366.10: efter at brødrenes ører [var overfuset] med mange og utallige skældsord og skamløse råb).

Der til kommer standardudtryk som fx. *diem suum extremum pessime obierunt* og *diem clausere extremum* i Prefatio og Ystad (333.13, 363.18: begge: døde), *paupercule nostre religionis fratres* i Prefatio (333.16, 334.9: brødrene i vor lille fattige orden), *noue et inaudite* i Viborg og Malmø (337.3, 341.15: nye og uhørte), *solito more* i Tønder og Malmø (340.3, 347.10: på normal måde), *ea ratione vt* i Malmø og Køge (346.4, 347.17, 349.25, 350.15, 354.17: i den mening at), *vt reor* i Malmø og Næstved (341.21, 365.15: som jeg tror), *res diuina* i Malmø og Aalborg (346.3, 346.7, 346.35, 347.18,

348.23, 352.12: gudstjeneste), *nullo pacto* i Malmø, Kolding og Horsens (346.27, 347.32, 351.14, 366.19: ingen aftale), *omnibus et singulis* i Malmø og Ystad (350.19, 350.21, 359.11: for alle og enhver), *multa et innumera* i Ystad og Horsens (359.26, 366.10: mange og utallige), *presente patre ministro* i Køge (354.15: idet fader ministeren var tilstede) og *presente toto conuento* i Halmstad (355.16: idet hele konventet var tilstede), *ad instanciam* i Halmstad (358.16, 358.31: på opfordring) samt *in cleri odium* (341.8: af had til gejstligheden), *sub pretextu pietatis* (346.31: under påskud af fromhed), *heretice prauitatis* (340.19, 345.7: den kætterske fordærvetheds) og *vsque ad mortem* (349.24: lige til døden), der alle findes i Malmøberetningen. Enkelte af disse udtryk har klassiske rødder, andre går tilbage til Bibelen, de fleste er almindelige middelalderlige talemåder. En oversigt over lånte ord og udtryk fra Bibelen, der har vist sig at være langt større end hidtil bemærket, findes i App. 2.

Endelig er der de franciskanske udtryk og talemåder. Det er selvfølgelig først og fremmest de egentlige ordenstermer som *cenobium* (kloster), *guardianus* (guardian), *frater* (broder), etc. Men derudover er der talrige udtryk og vendinger i krøniken, som skønt gængse i middelalderlatin forekommer mere eller mindre hyppigt i andre franciskanske tekster, hvorfor de må opfattes som en del af munkenes fælles vokabularium. En tentativ registrering af disse ord og vendinger findes i App. 3.

Læsning af andre franciskanske tekster fra middelalderen har desuden vist, at det ikke kun er ordene og udtrykkene, men også en af stilarterne i krøniken, der er franciskansk. Det gælder således den hypotaktiske sætningsstruktur, etableret ved brug af præsens participium i nominativ som udvidelse af hovedverbet, hvorfor et vigtigt element i Pinborgs bestemmelse af broder Jacobs unikke stil falder bort.⁵¹ I *Uddrivelseskrøniken* er denne hypotaktiske struktur dog ligeså ofte etableret ved anvendelsen af absolute ablativkonstruktioner, fx. ved korte sætningsbegyndelser som *Quo facto* (Da det var sket). De findes især i Ystadberetningen,⁵² men kan også iagttages i beretningerne om klostrene i Viborg og Malmø.⁵³ Også den slags begyndelser er uhyre almindelige i den franciskanske litteratur. Det samme gælder en sætningsafslutning som *quod et factum fuit* (hvad der også skete) eller variationer derover, der findes i beretningerne om Malmø, Randers, Køge, Ystad, Kalundborg og Horsens.⁵⁴

Ud over dette er der imidlertid en lighed af en helt anden art i krøniken: de enkelte beretninger er nemlig ofte individuelt kendetegnet

ved dels verbalt og strukturelt stereotype sætningsbegyndelser dels repetition af ord og vendinger:

Prefatio: *Multi enim* (333.7, 333.10: Thi mange), *Ita enim* (334.2: Thi således).

Flensborg: *Postea vero* (334.22: Men senere), *Fratres vero* (335.10: Men brødrene), *Postera vero* (335.12: Men den følgende)

Viborg: *Ante vero* (337.14: Men før), *Postea vero* (337.23: Men senere), *Guardianus vero* (338.1: Men guardianen), *Ingrediens vero* (338.7: Men idet han gik ind), *Fratres vero* (338.11: Men brødrene); *Statuit igitur* (338.26: Han besluttede altså), *Remansit igitur* (339.4: Han blev altså); *pestifere hereseos* (336.23: det pestbringende kætteri), *pestifere doctrine* (336.25: den pestbringende læres); *destruendi sacras edes* (337.8: for at ødelægge kirkerne), *sacris edibus prorsus destructis* (337.13: efter at kirkerne helt var ødelagt); *sacram edem nostri cenobii fratribus prorsus abstulerunt* (337.14: de fratog helt brødrene vort klostres kirke), *fratribus sacram edem prorsus abstulerunt* (337.23: de fratog helt brødrene kirken); *victui necessaria subministrarent* (337.28: de skaffede de nødvendige fødevarer), *victui necessaria ministrari curavit* (338.7: han sørgede for at skaffe de nødvendige fødevarer); *id fieri nequaquam posse* (338.15, 339.2: det kunne overhovedet ikke lade sig gøre)

Tønder: *Manserunt igitur* (339.26: De blev altså), *Cum igitur* (339.30: Da altså); *Qui respondit* (340.3: Han svarede), *Respondit pater* (340.7: Faderen svarede), *Respondit rex* (340.10: Kongen svarede); *petens quam humillime* (339.23, 340.2: idet han bad så ydmygt); *vt fratres ibidem morari possent ad seruiendum deo* (339.23: at brødrene kunne forblive sammesteds for at tjene Gud), *morati fuissent* (339.24: var forblevet); *satis spacii* (340.5, 340.10: tilstrækkelig med plads); *vt illic permanere possent ad seruiendum solito more domino deo* (340.2: at de kunne forblive dér for at tjene Gud Herren på deres normale måde), *illic permanere velle vt domino deo ibidem seruirent* (340.9: ville forblive dér for sammesteds at tjene Gud Herren)

Malmø: *Ipsa enim* (340.22: Thi denne), *Ascendit enim* (340.30: Thi han besteg), *Heresis enim* (341.11: Thi kætteri), *Intellexit enim* (341.17: Thi han indså), *Contigit enim* (342.2: Thi det hændte), *Semel enim* (344.18: Thi engang), *Tanta enim* (346.17: Thi så stor), *Interdum enim* (346.21: Thi snart); *Refertus igitur* (340.28: Opfyldt altså), *Fecit igitur* (341.5: Han lod altså), *Postulabat igitur* (341.9:

Han forlangte altså), *Querela igitur* (341.25: Klagen altså), *Gliscente igitur* (342.4: Voksende altså), *Respondit igitur* (343.9: Han svarede altså), *Stetit igitur* (343.18: Han stod altså), *Petiuit igitur* (345.15: Han søgte altså), *Suppresserunt igitur* (347.23: De dæmpede altså), *Questiones igitur* (347.31: Spørgsmålene altså), *Commotus igitur* (348.13: Ramt altså), *Recesserunt igitur* (348.18: De gik altså bort), *Iussit igitur* (348.23: Han befalede altså), *Exierunt igitur* (349.3: De gik altså ud), *Congregatis igitur* (349.4: Efter at de altså var samlet), *Auferebant igitur* (349.11: De fratog altså), *Remanserunt igitur* (349.21: De forblev altså); *Miserunt autem* (347.26: Men de sendte), *Intrauerunt autem* (347.28: Men de kom ind), *Proconsule autem* (348.3: Men borgmesteren), *Cum autem* (348.29, 350.5, 350.9: Men da), *Fratres autem* (350.13: Men brødrene), *Quidem autem* (349.22: Men en); *Respondit* (344.4, 344.9, 348.4, 348.8, 348.10, 348.15, 348.17: Han svarede); *licet occulte,-us* (340.26, 341.4: skønt hemmeligt); *Lutheranice doctrine errores propalam seminabantur* (340.27: de såede hemmeligt den lutherske læres fejltagelser), *erroresque nonnullos Lutheranice factionis seminarum* (341.1: han såede adskillige af den lutherske sekts fejltagelser), *Lutheranice doctrine erroribus plenus fuit* (341.1: var fuld af den lutherske læres fejltagelser); *heresi Lutherana* (341.8, 341.11: det lutherske kætteri), *sue hereseos admiscuit erroris* (341.17: iblandede af sit kætters fejltagelse), *sua heresi molestare* (343.2: at forulempe ved sit kætteri); *ordinis sancti spiritus apostata Ioanne Vrnario alias Hanss Spandemagher nomine* (342.15: en frafalden fra helligåndens ordenen ved navn Johannes Urnarius, også kaldet Hans Spandemager), *quidam hereticus Vrnarius cognomine alias Hanss Spandemager apostata de cenobio hospitalis sancti spiritus* (343.33: en kætter med tilnavnet Urnarius, også kaldet Hans Spandemager, en frafalden fra helligåndshospitalets kloster); *fidem ipsorum Lutheranorum amplecti et lectionem ac concionem audire vellent* (347.29: de ville antage deres lutheranernes tro og høre en lektie og en prædiken), *aliam doctrinam amplexuros quam eam quam hactenus audissent* (347.32: ville antage nogen anden lære end den, de hidtil havde hørt), *lectionem et concionem* (348.4: lektie og prædiken), *concionatores et lectores* (348.6: prædikanter og lektorer); *fratribus in dormitorio remantibus* (348.27: idet brødrene forblev i sovesalen), *in cella remansurum* (349.1: ville forblive i cellen), *remanserunt cum eisdem* (349.7: de forblev med dem), *remanserat cum multis nebulonibus* (349.17: han var forblevet med mange døgenigte), *re-*

manserunt igitur fratres (349.21: brødrene forblev altså); *Intrauerunt ... ad fratres in refectorio eorum congregatos* (347.28: de gik ind til brødrene, der var forsamlet i deres spisesal), *Exierunt igitur fratres omnes ad eos in refectorium ... congregatos* (349.3: Alle brødrene gik derfor ud i spisesalen til dem, der var forsamlet [dér]); *ea ratione vt* (346.4, 349.25, 350.15: i den mening at); *nunc minis nunc blandiciis* (347.14: snart ved trusler, snart ved smiger), *nunc blandientes nunc comminantes* (349.8: snart smigrende, snart truen-de); *egressum/-os* (349.34: gået ud), *egressos* (349.34: gået ud), *egressuri essent* (350.9: de ville gå ud), *omnibus singulisque* (350.19, 350.21: for alle og enhver)

Kolding: *Videns igitur* (351.16: Idet han altså så), *Exierunt igitur* (351.22: De gik altså bort); *iam dictus Fredericus rex* (351.4: den allerede omtalte kong Frederik), *iam dictus rex* (351.19: den allerede omtalte konge)

Aalborg: *Primo enim* (352.7: Thi først), *Cum enim* (352.11: Thi da)

Randers: *Dixerunt igitur* (353.13: De sagde altså), *Statim concesserunt igitur* (353.14: De bevilgede altså straks), *Veniens igitur* (353.21: Idet han altså kom), *Remansit igitur* (354.6: Han forblev altså); *exhibuisset* (353.7: havde fremvist), *exhibiturus* (353.12: for at fremvise); *se nequaquam conuentum suum propter has litteras relicturum* (353.9: at han overhovedet ikke ville forlade sit kloster på grundlag af dette brev), *nequaquam (inquit) propter has litteras monasterium nostrum relicturi sumus* (353.27: at de overhovedet ikke (sagde han) ville forlade vort kloster på grundlag af dette brev); *Pete dilationem* (353.13: bed om udsættelse), *concesserunt ... dilationem* (353.15: de bevilgede ... udsættelse); *sic exire* (354.2: således at gå ud), *sic exieris* (354.2: du således går ud)

Køge: *Adiuuerunt igitur* (354.16: De hjalp altså), *Multis igitur* (354.20: Efter altså mange); *petierunt ... dilationem* (354.15: de bad ... om udsættelse), *prefixo dilationis termino* (354.17: ved udsættelsens fastsatte tid), *prefixisse eis huiusmodi terminum* (354.20: at have fastsat for dem denne tid)

Halmstad: *congregauit idem magnam partem ciuium cum Burgimagistris* (355.9: han samlede en stor del af borgerne med borgmestrene), *congregatis Burgimagistris ac consulibus in conuentu* (356.32: efter at borgmestre og rådmænd var samlet i klostret); *expulsus est* (357.9: han blev uddrevet), *expulsi sunt* (357.10: de blev uddrevet); *quod ei concessit prefectus ciuitatis cum protestatione*

restituendi tempore suo (358.32: som byfogden tilstod ham med løfte om til sin tid at give den tilbage), *quas eidem concessit prefectus ciuitatis cum protestationem tamen restituendi tempore suo* (359.1: som byfogden tilstod den samme dog med løfte om til sin tid at give den tilbage).

Ystad: *Quo audito* (360.11: Da det var hørt), *Hoc audito* (360.19: Da det var hørt), *Quibus dictis* (360.24: Da disse [ord] var sagt), *Qua aperta* (360.32: Da den var åbnet), *Quo peracto* (361.2: Da det var sket), *Quibus lectis et auditis* (361.11: Da det var læst og hørt); *Quibus respondentibus* (361.15: Idet de svarede), *Lutheranis econuerso dicentibus* (361.18: Idet lutheranererne derimod sagde), *Quo dicto* (361.23: Da det var sagt), *Quo a fratribus viso* (361.25: Da det var set af brødrene), *Hec et plura alia* (360.1, 364.5: Dette og flere andre), *Talia et plura alia* (363.13: Sådanne og flere andre); *in profesto Annunciationis christifere virginis gloriose Marie* (359.9, 360.4: dagen før Christi moder, den ærefulde jomfru Marias bebudelse); *nullo modo vellet* (360.21: han ville på ingen måde), *nullo modo vellet* (360.23: de ville på ingen måde), *nullo modo* (361.17: på ingen måde); *cucurrente* (360.26: løbende), *cucurrit* (361.24: han løb), *cucurrerunt* (361.25: de løb); *traxerunt* (361.27: de hev), *percusserunt* (361.28: de slog), *trucidauerunt* (361.31: de stødte), *extraxerunt* (361.32: de trak), *extractus* (361.33: trukket), *tractauerunt* (362.10: de mishandlede), *percusserunt* (362.12: de slog), *tractauerunt* (362.21: de mishandlede), *tractauerunt et percusserunt* (362.25: de slog og mishandlede), *percusserunt* (362.30: de slog), *percussores* (362.31: de der havde slået), *percusserunt* (363.2: de slog), *extraxerunt* (363.3: de slæbte ud), *percusserunt aut tractauerunt* (363.12: de slog og mishandlede); *verberibus et trucidationibus* (362.1: stød og slag), *verberibus aut percussionibus* (363.19: stød eller slag); *quod mortem penitus euadere non possum* (362.12: at jeg aldeles ikke kan undgå døden), *casu quo mortem euadere tunc non posse* (362.16: i tilfælde af at han ikke dengang kunne undgå døden); *superuixero* (362.27: jeg vil overleve), *superuicturum* (362.28: at ville overleve); *inhumanissime* (359.7: mest umenneskeligt), *inchristianissime* (359.12, 362.10: mest ukristeligt), *inhumaniter* (362.21: umenneskeligt), *crudelissime* (362.25: mest brutalt), *crudeliter ac inhumaniter* (363.4: brutalt og umenneskeligt), *crudeliter et inhumani* (363.9: brutale og umenneskelige); *relinquo iusto iudici, qui omnia iuste est iudicaturus* (362.25: overlader jeg til den retfærdige dommer, som skal dømme alle ting retfærdigt), *hoc relin-*

quitur iusto iudici, qui omnia clare nouit (363.20: det overlades til den retfærdige dommer, som kender alle ting nøje); *compassione* (363.8: af medlidenhed), *compatiundo* (363.14, 363.16: ved at vise medlidenhed); *a lachrimis* (363.6: med tårer), *sunt lachrimati* (363.16: de udgød tårer); *sustentantes* (363.29: idet de ernærede), *sustentaretur* (363.30: han ernærede sig)

Næstved: *Quod cum* (361.22, 364.27: Da det); *Misit igitur* (364.29: Han sendte altså), *Sumpsit igitur* (364.32, 365.8: Han tog altså); *articulos* (364.27: artikler), *articulos illos defensurus* (364.32: for at forsvare disse artikler), *ipsos predictos articulos defensurus* (365.3: for at forsvare de samme nævnte artikler), *illos articulos* (365.4: disse artikler), *tales articulos* (365.7: sådanne artikler), *articulos iam approbatos* (365.9: de allerede godkendte artikler), *predictos articulos examinari* (365.12: at nævnte artikler skulle undersøges), *Quibus examinatis* (363.12: efter at de var undersøgt), *predictos articulos a consilio regni approbatos* (363.14: de nævnte af rigsrådet godkendte artikler).

Noget *variatio dilectat*-princip synes ingen af forfatterne altså at have hyldet.

Hidtil har jeg primært beskæftiget mig med ligheder. Men der er også forskelle i valget af ord og vendinger. En af dem er dateringerne, der skønt skabt over traditionelle formler kan være nok så forskellige i ordvalget og med hensyn til, hvornår årstallet er angivet med romertal, arabertal eller er bogstaveret:

Flensborg: *Anno autem ab incarnato vero mundi Saluatore Md vicesimo viii* (334.12: Men i året efter verdens sande frelsers kødbliven 1528)

Viborg: *Anno autem domini Mdxvii* (336.15: Men i Herrens år 1527)

Tønder: *Anno ab incarnatione domini nostri Jhesu Christi MDXXX* (339.15: I året efter vor Herre Jesu Christi kødbliven 1530)

Malmø: *Anno ab incarnato mundi Saluatore Md27; anno nempe ab incarnatione mundi Salvatoris MDXX* (340.18: I året efter verdens frelsers kødbliven 1527; 345.5: nemlig i året efter verdens frelsers kødbliven 1520)

Kolding: *Anno ab incarnato mundi Saluatore Mdxix* (351.2: I året efter verdens frelsers kødbliven 1529)

Aalborg: *Anno domini millesimo quingentesimo trigesimo* (352.2: I Herrens år 1530)

Randers: *Anno domini Mdxxx* (352.22: I Herrens år 1530)

Køge: *Anno domini Mdxxx* (354.11: I Herrens år 1530)

Halmstad: *Anno domini Mdxxxj; anno domini 1530* (355.4 I Herrens år 1531; 357.20: i Herrens år 1530)

Ystad: *anno domini 1532; Anno quo supra videlicet 1532* (359.9: i Herrens år 1532; 360.4: I året omtalt ovenfor nemlig 1532)

Næstved: *anno domini Mdxxxij* (364.14: i Herrens år 1532)

Kalundborg: *anno domini Mdxxxij* (365.25: i Herrens år 1532)

Horsens: *anno et die quo supra* (367.19: år og dag som nævnt ovenfor).⁵⁵

Af andre forskelle kan nævnes, at ”penge” kaldes *denarii* i Viborg (338.19), men *pecunia* i Kolding og Ystad (351.13, 363.13), at malmøborgerne benævnes *Malmogiani* i Malmøafsnittet (346.1, 346.10), men *Malmogenses* i Københavnsafsnittet (350.25), at byfogden omtales som *prefectus vrbis* i Randers (353.4, 353.18, 353.19, 353.21), men *prefectus ciuitatis* i Halmstad og Ystad (356.19, 358.1, 358.32, 359.2, 362.14), og at en ordensdragt i Viborg kaldes *habitus sui monasterii siue sue religionis* (336.17: sit klosters eller sin ordens dragt), i Malmø *vestis sue religionis* (350.17: sin ordens tøj) og i Kolding *habitus sue religionis* (351.25: sin ordens dragt), som er det normale i franciskanske tekster. Endvidere benævnes franciskanermunkene i krønikens titel og afslutning *fratres Minorite* (332.8, 367.22: minoriterbrødre), mens der i Malmø, Aalborg, Randers, Halmstad og Ystad bruges det mere gængse *fratres minores* (341.32, 342.30, 342.32, 352.5, 353.2, 355.14, 359.8: mindrebrødre).

Undersøger man anvendelsen af de små ord, der så let falder i penen, eller af de ord, som betyder det samme og som derfor kan bruges i flæng, er der mange ligheder, men også forskelle, tydeligst i brugen af demonstrative pronominer. Det samme kan iagttages, når man undersøger, hvilke ord der er benyttet for ”og” (*et, -que, ac, at-que*), ”eller” (*aut, seu, sive, vel*) og ”men” (*autem, sed, vero*), samt anvendt, når en person omtales for anden eller tredje gang (*dictus, antedictus, predictus, prefatus*) eller ser på tilføjelsen af *nomine* (ved navn) i forbindelse med et personnavn. Selv om de absolutte tal ikke er umiddelbart sammenlignelige på grund af beretningernes ulige omfang, skinner de enkelte forfatteres præferencer tydeligt igennem. (Se App. 4: tabel 1-4) Derudover er den relative frekvens af *ut*-sætninger og af absolute ablativkonstruktioner varierende fra

beretning til beretning. Lægges Gertz' interpunktion til grund, er det også forskelligt, hvor ofte en sætning afsluttes med et finit verbum.⁵⁶ Endelig anvendes verbalendelsen *-uere* for *-uerunt*, fx. *fuere* for *fuert* (de var), én gang i Viborg (337.7) og Tønder (340.12), fire gange i Malmø (347.3, 348.26, 348.30, 348.30) samt én gang i Ystad (363.19) og Horsens (366.19), men ikke i nogen af de øvrige beretninger.

Ser man til sidst på brugen af de retoriske virkemidler, kan det konstateres, at Johannessons omtale af krønikens retoriske udsmykning er en sandhed med modifikationer, for der er ikke megen retorik i krønikens forskellige kapitler.⁵⁷ Af retoriske virkemidler kan nævnes en sporadisk brug af *allitteration* (ens begyndelsesbogstav i flere ord) og *assonans* (tryk på samme vokal i flere ord). Allitteration fx. Prefatio: *mendacissimus magister Martinus* (332.18: den mest løgnagtige mester Martin), *fidem solam sufficere ad salutem* (332.19: troen [er] alene nødvendig for frelse), Flensborg: *permanere permittebantur* (335.11: de tillod at blive), *adhibitis aulicis* (335.11: overladt til slotstjernerne), Tønder: *permanere possent* (340.2: de kunne blive), *frátribus inde fugátis* (340.12: da brødrene var fordrevet derfra). I det sidste eksempel er der også assonans. Denne figur kan endvidere iagttages fx. Prefatio: *òrnáménta a mònastériis* (333.20: prydelser fra klostrene), Malmø: *pùritáte et vtilitáte* (341.22: renhed og nytte), *cantántes et saltántes* (349.29: syngende og dansende), Ystad: *agitáta et infláta* (359.18: ophidset og påvirket). De sidste tre eksempler er også eksempler på *homoio-teleuton* (ens flexionsendelser, finalrim).

Ellers er det mest almindeligt brugte retoriske virkemiddel *conduplicatio* (tautologi, ordpar), af Pinborg kaldet "unødvendig fordobling af udtrykkene". Det findes i alle beretningerne, om end med varierende frekvens. Ud over i de nævnte ingresser kan brugen iagttages fx. Prefatio: *pessimisque ac pestiferis* (333.14: både meget onde og pestbringede), Flensborg: *consilio et responso* (335.9: råd og svar); Viborg: *noue et inaudite* (337.3: nye og uhørte), *quo iure et qua iusticia* (339.9: med hvilken ret og hvilken retfærdighed), *videat et iudicet* (339.10: ser og dømmes), Malmø: *noue et inaudite* (341.15: nye og uhørte), *lectionem ac concionem* (347.30, 348.4: lektie og prædiken), *concionatores et lectores* (348.6: prædikanter og lektorer), *neque labia neque os* (348.14: hverken læber eller mund), Kolding: *vi et iussione* (351.18: ved magt og beslutning), Aalborg: *molestias et derisiones* (352.20: skældsord og latterliggø-

relser), Halmstad: *substancialia principaliaque* (356.7: de væsentligste og vigtigste), Ystad: *diabolico et furibundo spiritu agitata et inflata* (359.17: ophidset ved og påvirket af en djævelsk og rasende ånd), *multa ac innumera conuitia obprobriaque* (359.26: mange og utallige skældsord og skamløse råb), *rabie et clamore* (360.10: skri-gen og råb), Horsens: *infecta et inculcata* (366.12: stødt og indpren-tet), *aduene et peregrini* (367.11: fremmede og pilgrimme), *plura et innumera* (367.3: mange og utallige).

En anden almindeligt anvendt figur er *litotes* (underdrivelse), fx. Flensborg: *non modica ciuium turba* (334.16: en ikke ringe skare af borgere), Malmø: *non modico superbie fastu* (340.32: en ikke ringe grad af hovmodens stolthed), *non parui lapidum* (346.13: ikke ringe bunker af sten), *non modici ponderis* (347.12: af ikke ringe vægt), Aalborg: *potum non modicum* (352.11: ikke ringe mængde øl), Ystad: *non absque ingenti rabie et clamore* (360.9: ikke uden høj skri-gen og råben), *non modicum sa[n]guinem* (362.4: ikke ringe mængde blod), Næstved: *non sine lachrimis multorum* (365.6: ikke uden manges tårer). Og en tredje *oratio directa* (direkte tale), som kan iagttages i Malmø (343.10, 343.13, 344.8, 344.10, 345.24, 348.6, 348.11, 349.2), Randers (353.11, 353.12, 353.13, 353.27, 354.1, 354.4), Halmstad (355.18), Ystad (361.17, 361.33, 362.9, 362.18, 363.09, 363.10) og Horsens (367.6). De øvrige retoriske vir-kemidler benyttes sjældent:

anafor (gentagelse af begyndelsesord): Malmø: *neque ... neque ... neque* (346.35: hverken ... eller ... eller), Halmstad: *nec ... nec ... nec nec* (357.3: hverken ... eller ... eller ... eller);

polyptoton (brug af ord af samme stamme): Malmø: *doctissimi ... doctores* (347.19: allerlærdeste doktorer), Kolding: *christianissimi regis Christierni* (351.4: den mest kristne kong Christierns), Ran-ders: *protector hereticorum et ipse hereticissimus* (352.23: beskyt-ter af kætterne og selv den mest kætterske), Halmstad: *libros chora-les libralesque de libraria* (356.22: korbøger og [andre] bøger fra bogkammeret), Ystad: *iusto iudici qui omnia iuste est iudicaturus* (362.25: til den retfærdige dommer som skal dømme alle ting ret-færdigt);

enumeratio (opremsning): Malmø: *ymaginibus quoque et altarium picturis prorsus profligatis, sectis, destructis et combustis* (342.25: efter at også billederne og altrenes malerier helt var revet ned, skå-ret i stykker, ødelagt og brændt);

paranomania (ordspil): Malmø: *superatisne iam omnem clerum*

papisticum pecora dixissem priapistica? (345.26: Mon I nu har overvundet hele den papistiske præstestand, jeg kunne kalde jer en priapistisk kvæghjord),⁵⁸ Kolding: *christianissimi regis Christierni* (351.4: den mest kristne kong Christierns);

comparatio (sammenligning): Malmø: *ad summe alacritatis spectaculum* (342.11: til det største morskabens skuespil), Ystad: *si Iudeus aut paganus tale factum miserabileque spectaculum vidisset* (363.4: hvis en jøde eller en hedning havde set et sådant skuespil og et så ynkeligt syn), *si fratres essent pagani, excommunicati aut interditi* (363.26: som om brødrene var hedninge, bandlyste eller pålagt interdikt), Horsens: *tanquam aduene et peregrini* (367.11: som fremmede og pilgrimme);

paralipsis (sige noget uden at sige det): Ystad: *Item alii duo fratres paucis diebus elapsis diem clausere extremum, sed vtrum ex verberibus aut percussionibus habitis a maledictis Lutheranis vel non, hoc relinquitur iusto iudici qui omnia clare nouit* (363.16: Efter nogle få dages forløb døde ligeledes to andre brødre ... men om det var af de stød og slag, som de havde fået af de forbandede lutheranere eller ej, må overlades til den retfærdige dommer, som kender alle ting nøje);

ironia: Malmø: *tanti splendoris gloriam* (341.23: et så stort lys' herlighed), *gloriam suam* (341.26: deres herlighed), *doctissimi vere theologie doctores futuri* (347.19: ville blive den sande teologis allerlærdeste doktorer), *O preclarum sapientis rectoris magne ciuitatis responsum* (346.5: O hvilket fortræffeligt svar af den store bys viise borgmester).

exclamatio (udråb): Malmø: sidstnævnte eksempel og *O culicem liquantem et camelum glucientem* (346.9: O du, som sier myggen fra, men sluger kamelen);

hyperbole (overdrivelse): Prefatio: *omnes ferme Danie principes corrupti* (333.15: næsten alle Danmarks stormænd er fordærvede), Malmø: *altaria suffodientes, sacerdotes fugantes et sacella sacre edis Diui Petri apostoli funditus destruentes* (342.19: idet de omstyrtede altrene, fordrev præsterne og rev St. Petri kirkes kapeller ned til grunden), Næstved: *Qui statim ab vniuersis et laicis et clericis consilii regni fuerunt perinde atque christianissimi approbati* (365.4: de blev straks godkendt af alle verdslige og gejstlige medlemmer af rigsrådet som endog særdeles kristne);

ekphrasis eller *evidentia* (visuel beskrivelse): Viborg: *illic sue venenate li[n]gue virus euomuit* (336.23: dér kastede han sin forgifte-

de tunges gift op), Malmø: *sue hereseos paruulas emisit interim scintillas* (341.27: han udsendte ind imellem små gnister af sit kæteri), *in fratrum minorum statum venenate li[n]gue iaculari spicula* (342.32: at slynge sin forgiftede tunges spyd mod mindrebrødrenes stand), *ita ira efferbuit, vt neque labia neque os a tremore tenere posset* (348.14: brusede han i den grad op i vrede, at han ikke kunne forhindre hverken sine læber eller sin mund i at ryste).

De mest retoriske afsnit i krøniken synes at være Prefatio, Malmø- og Ystadberetningerne. I Malmø findes den største variation i brugen af virkemidler, i Ystad, hvor virkemidlerne kombineres med en repeterende brug af medlidenhedsskabende ord, den største emotionalitet. I modsætning til broder Jacob og de øvrige forfattere har broder Rasmus virkelig forsøgt at fremkalde, hvad der inden for den retoriske terminologi kaldes *indignatio*, *compassio* og *commiseratio* - forargelse, medfølelse og medlidenhed.

Konklusionen på denne lange gennemgang af krønikens sprog er, at der nok kan konstateres mange ligheder mellem de enkelte beretninger. De knytter imidlertid beretningerne til hinanden på kryds og tværs og må derfor tilskrives det fælles franciskanske miljø. Samtidig kan der også iagttages signifikante forskelle i ordvalget og behandlingsmåden samt i valget af pronominer og partikler. Derfor synes krønikens forskellige beretninger at have haft hver sin individuelle forfatter. Dette indtryk bestyrkes af de formelagtige ingresser og dateringer, thi set på baggrund af de enkelte beretningers generelt manglende variation i valg af ord og udtryk, er de forskelle, der findes i disse ingresser og dateringer, af større signifikans end deres ligheder. De vidner derfor ikke om en fælles forfatter eller en redaktørs bearbejdelse af andres arbejder, som Gertz og Johannesson mente, men om individuelle forfatters broderier over givne og indlærte formler. Denne opfattelse af de enkelte beretningers individuelle, uredigerede karakter kan yderligere bekræftes af det afsluttende *Amen* i Malmøkapitlet (350.22), af slutsætningen *Hec de conuentu Halmstadensi* i Halmstadkapitlet (359.5: Dette om klostret i Halmstad), af sætningen *In sequentibus omnibus et singulis presens scriptum legentibus clare patebit* i Ystadkapitlet (359.10: I det følgende vil det tydeligt vise sig for alle og hver, som læser nærværende brev)⁵⁹ og af dateringen *anno et die quo supra* i Horsenskapitlet (367.19: år og dag som nævnt ovenfor). Konsekvensen bliver altså, at man må afvise, at broder Jacob og broder Rasmus skulle have forfattet andre afsnit af krøniken end dem af dem selv signerede.⁶⁰

Endelig må man afvise såvel broder Rasmus som broder Jacob som krønikens redaktør, hvis man ved en redaktør mener en munk, der sprogligt og indholdsmæssigt har bearbejdet beretningerne, inden de blev indskrevet i manuskriptet NKS 276 8vo. Ser vi bort fra overskrifterne, den indledende Oratio, Indholdsfortegnelsen og Prefatio, kapitlerne om Viborg og Ystad samt de fem introducerende linier om København og de to afsluttende linier, synes vort manuskript at indholde skriverens ordrette afskrift af det, der blev udarbejdet lokalt og indsendt til provinsadministrationen.⁶¹ Som helhed eller krønike betragtet må manuskriptet NKS 276 4to derfor anses for at være et originalmanuskript.

Datering og formål

Dette rejser to spørgsmål. Det ene er, hvornår disse indberetninger er blevet udarbejdet, og hvornår de er blevet samlet til en krønike. Det andet med hvilket formål, det er sket.

Ifølge Hans Knudsen er krønikens ældste parti kapitlet om klostret i Flensborg og det yngste kapitlet om klostret i Horsens. Da munke- ne blev fordrevet fra de to klostre 7. juni 1528 og 29. december 1532, kunne Flensborgberetningen følgelig ikke være ældre end sommeren 1528 og Horsensberetningen end begyndelsen af 1533. Den sidste beretning var imidlertid ikke meget yngre, for kong Frederik I, der døde 10. april 1533, omtales i denne på en måde, ”at det maa ansees for afgjort, at han endnu levede paa den Tid, da den blev nedskreven.”⁶²

Knudsen, der havde høje tanker - alt for høje synes det undertiden - om krønikens sandhedsværdi,⁶³ forestillede sig altså en succesiv nedskrivning af de enkelte beretninger om klosterfordrivelse, efterhånden som disse havde fundet sted. Gertz og Johannesson overtog denne opfattelse.⁶⁴ Sidstnævnte gjorde dog opmærksom på, at man måtte ”räkna med dels en tidsperiod för upptecknandet av de olika konventens redogörelser, dels en period för krönikans slutliga utredigering på grundval av detta material”, hvorfor Knudsens dateringer kun kunne gælde første fase i krønikens tilblivelse, nemlig ”uppsättandet av de olika konventens berättelser.”

Bemærkningerne om kongen i Tønder- og Koldingafsnittene (339.17-18, 351.3-5) og samt udfaldene mod Møgens Gøye i Prefatio og i kapitlerne om Aalborg, Randers, Næstved, Kalundborg og Horsens (334.8-10, 352.3-4, 352.23-353.1, 364.16-17, 365.26,

366.13) viste ifl. Johannesson, at den sidste bearbejdning af materialet måtte have fundet sted i perioden efter herredagen 1533. Med de daværende gunstige udsigter til en katolsk restauration, måtte der have været særligt *ändamål* med krøniken.⁶⁵

For at nå til en bestemmelse af dette formål, gjorde Johannesson opmærksom på, at krønikens tekst "ej hänger samman vare sig ur språklig eller ur logisk synpunkt."⁶⁶ Derfor var den trods titlens udsagn om det modsatte ikke nogen krønike. Hvad den så var, røbede titlens anden halvdel: *breuis processus in causa expulsionis fratrum Minoritarum*, som Johannesson oversatte "en kort juridisk inlaga vid rättegången om gråbrödernas utdrivande." Skriftet var altså "ett förberedande utkast till en inlaga vid en rättegång." Denne planlagte proces skulle imidlertid ikke føres i Danmark, men ved kurien i Rom, for franciskanerordenen var efter pave Nicolaus IV's bulle af 1288 placeret direkte under pavestolen.⁶⁷ Udsagnet *sub rege Frederico christianissimi regis Christierni filio* i Koldingafsnittet (351.4: Under kong Frederik, den mest kristne kong Christierns søn) bekræftede teorien om, at skriftet henvendte sig til et udenlandsk publikum. Christiern I var nemlig kendt ved kurien siden sit besøg i Rom 1474.⁶⁸

Det redaktionsarbejde, som provincialminister Rasmus Clausen (1531-1534) påbegyndte, var altså blevet fortsat under hans efterfølger Anders Bertelsen (1534-1537). Men færdigt blev det ikke, for i begyndelsen af 1535 vendte krigslykken sig til den af jyderne valgte luthersksindede kong Christian (III). Herefter kunne "utsikterna för en restaurering av orden i dess gamla rättigheter" ikke længere "bedömas ljusa", og det tjente derfor intet formål at gøre krøniken færdig.⁶⁹

Johannessons opfattelse af krønikens produktionsforhold og juridiske formål blev overtaget af de følgende historikere og kan iagttages hos bla. Henning Heilesen, Jørgen Nybo Rasmussen, P.G. Lindhardt og Kai Hørby.⁷⁰ I indledningen til sin senere oversættelse af krøniken mente Heilesen imidlertid, at det var mere sandsynligt, at den planlagte proces skulle have været ført for herredagen i København 1534.⁷¹ Nybo Rasmussen tilsluttede sig derefter dette synspunkt og gjorde yderligere opmærksom på, at herredagen i 1533 havde stillet en restitution af de tabte klostre i udsigt ved den følgende herredag.⁷² Udarbejdelsen af krøniken skulle altså have haft til formål at tjene som indlæg i den proces, munkene ville anlægge ved den københavnske herredag 1534 for at få deres klostre tilbage. Da denne

herredag aldrig blev afholdt, var der ingen grund til at færdiggøre krøniken.

Ud over at stedet for den påtænkte proces blev flyttet fra Rom til København, og at tidspunktet for opgivelsen af krønikearbejdet blev skubbet et år tilbage, er der ingen forskel mellem Johannessons, Heilesens og Nybo Rasmussens synspunkter vedrørende krønikens produktionsforhold og formål. Men har de ret heri? Man kan have sine tvivl.

For det første bygger alle tre forfattere på Knudsens gamle opfattelse af krønikens successive tilblivelse. At de enkelte redegørelser, Johannessons primære relationer, skulle være forfattet umiddelbart efter at begivenhederne havde fundet sted, er der intet, der entydigt viser, for synspunktet at kong Frederik skulle have været i live, da bemærkningen om ham i Horsensberetningen blev nedskrevet, er på ingen måde selvindlysende. Det samme gælder opfattelsen af, at de kritiske bemærkninger om kongen og Mogens Gøye skulle være senere, redaktionelle tilføjelser. Disse dateringsproblemer forsvinder imidlertid, hvis man regner med, at beretningerne er blevet udarbejdet efter kong Frederik I's død.⁷³

For det andet lider Johannessons opfattelse, at franciskanerne havde til hensigt at få deres klostre tilbage ved en kurial proces, af såvel indre som ydre svagheder. Således er han ikke klar over, at det var forbudt franciskanerne at henvende sig til paven uden deres generalministers udtrykkelige tilladelse,⁷⁴ og at den rosende vending *christianissimus* om Christiørn I er et ordspil, opfundet og brugt i katolske kredse i slutningen af kong Frederik I's regeringstid for at kontrastere faderens og sønnens kirkepolitik.⁷⁵ Udsagnet har derfor en indenrigsk funktion og intet at gøre med en eventuel erindring i Rom om en dansk konges besøg tres år tidligere. Samme funktion må de mange danskere, der er nævnt ved navn i krøniken, have, for man spørger unægtelig sig selv, hvorfor paven og kurien skulle ulejliges med alle disse for dem ganske ligegyldige personnavne. Videre kan man spørge, om embedsmændene i kurien ville kunne forstå ord som *rutheri*, *tyltter*, *wobnswdt*, *sawff* og *en fyrekandt bwæ*? Endelig er det vel også tvivlsomt, om de fattige franciskanere skulle have råd til at føre en proces ved kurien mod en afdød konge, medlemmer af højadelen og byernes borgmestre og råd. Ville de ikke også have været totalt ligeglade med pavens dom?⁷⁶

Der synes således at være mere ræson i Heilesens teori, at franciskanerne med krøniken forberedte en proces for herredagen i 1534.

Men den teori er nu også problematisk. Ganske vist krævede den præposition, der blev forelagt herredagen i sommeren 1533 af det såkaldte prælatparti, de nedlagte tiggerklostre retableret, men hverken det eller de øvrige krav om restitution af kirke- og klosterjord kunne samle flertal på herredagen. I den afsluttende reces af 3. juli 1533 hed det nemlig blot, at om *the Tyggebrøder closther, som forstørret er, schall ythermeræ handles i tiilkommendis herredag*.⁷⁷ Man kan derfor ikke hævde, at herredagen havde stillet en restitution af de nedlagte klostre i udsigt.⁷⁸ Iøvrigt var det også forbudt franciskanerne at føre proces ved verdslige domstole.⁷⁹

Der er imidlertid endnu et problem, fælles for såvel Johannesson som Heilesen og Nybo Rasmussen. Er krøniken i det hele taget et procesindlæg? Teorien herom hviler udelukkende på tolkningen af ordene *processus* og *causa* i krønikens titel. Det er rigtigt, at de to ord i kanonisk ret undertiden kan betyde "procesindlæg" og "retssag", men normalt betyder de nu blot "fremadskriden", "forløb", "fremgang" og "årsag", "grund", "anledning", "emne".⁸⁰ Da det er i disse gængse betydninger, ordene er anvendt i beretningernes ingresser (350.26, 360.3, 365.24, 366.9), er der ingen grund til at tro, at de skulle være brugt anderledes i titlen. Derfor må vi oversætte titlens *processus* med "forløbet" og *in causa* med "i anledning af" eller blot "vedrørende". Sprogligt kan man altså ikke begrunde teorien, at krøniken skulle tjene som indlæg i en kommende proces.

Krøniken har da heller ikke en juridisk-processuel struktur. Den følger ikke det retoriske skema: *exordium, narratio, postulatio, confirmatio* og *peroratio* (indledning, sagsfremstilling, krav, argumentation for kravet og sympatiskabende afslutning) og stiller intetsteds krav om erstatning eller restituering. Retorisk er krøniken en lang *narratio* med elementer af *peroratio*. Denne manglende juridiske struktur kunne måske forklares ved krønikens ufærdige form. For at krøniken aldrig blev gjort færdig er evident. Det er imidlertid ikke, som man siden Gertz har ment, den manglende redaktionelle og sproglige bearbejdelse, der gør den ufærdig, men de aldrig modtagne redegørelser for munkenes fordrivelse fra deres klostre i København og Trelleborg. Havde provinsledelsen fået dem, var de blevet skrevet ind i vort manuskript. Og så havde krøniken været færdig.

Især kan det undre, at det ikke er lykkedes provinsledelsen at få en redegørelse for lukningen af klostret i København, for de fordrevne københavnske munke må - hvis vi ser bort fra dem, der etablerede sig som håndværkere i byen eller flakkede rundt på vejene - være

søgt til Roskilde eller Helsingør, dvs. til byer der vedblev at være katolske indtil 1536/37.⁸¹ Det at en sådan redegørelse, som man skulle tro ville have været en smal sag for provinsledelsen i Roskilde at fremskaffe, ikke er modtaget,⁸² kan få en til at se udarbejdelsen af krøniken og dermed dens formål i en noget anden kontekst.

Da Frederik I døde 10. april 1533, vejrede katolikkerne i Danmark morgenluft. Nu skulle hertug Hans, der var katolsk opdraget, være konge og de religiøse forhold bringes tilbage til tiden før 1527. Selv om det ikke afspejler sig i kilderne, må der i månederne mellem kongens død og herredagens åbning 8. juni være ført uformelle drøftelser rigsråderne imellem: om valget af hertug Hans, om formyndrerregeringens sammensætning, om den politiske, religiøse og kirkelige situation. Den præposition, der blev forelagt herredagen til debat, var et resultat af sådanne drøftelser mellem en del af den katolske majoritet blandt rigsråderne: de bortløbne munke skulle bringes tilbage til deres klostre, kirke- og klostergodset restitueres, de nedlagte tiggerklostre retableres og kirkeranere straffes.⁸³

Denne gunstige situation mellem kongens død og herredagens åbning ønskede også franciskaneres provincialminister Rasmus Clausen at udnytte. Derfor sendte han breve ud til de klostre, hvori de fordrevne guardianer opholdt sig, og bad dem indsende en redegørelse for de omstændigheder, der havde ført til munkenes fordrivelse.⁸⁴ De tidligere guardianer fulgte ordren og fik udarbejdet en redegørelse, som efter diskussion med de munke, der havde dannet klostrets kapitel, blev sendt til provinsledelsen. Om det var guardianerne selv eller en af deres munke, der udarbejdede de endelige indberetninger, unddrager sig vor erkendelse, men er egentlig uden betydning, for det var guardianerne og kapitlerne, der med deres besøgling garanterede for deres korrekthed.⁸⁵ Efterhånden som indberetningerne ankom til Roskilde, blev de indskrevet i det manuskript, vi i dag kender som NKS 276 8vo,⁸⁶ således at man havde en samlet fremstilling af ordenens trængsler, der kunne læses af biskopperne og de øvrige gejstlige rigsråder, *inden* forhandlingerne om klostrene begyndte på herredagen i København 1533.⁸⁷

To af kapitlerne blev imidlertid skrevet af munke, der opholdt sig i provincialens kloster i Roskilde. Forklaringen herpå kunne være, at de ansvarlige - viceguardian Niels Tybo i Ribe, der havde været Viborgklostrets guardian, og den tidligere Ystadguardian Anders Bertelsen, der fra 1532 var guardian i Odense - ikke havde indsendt de ønskede redegørelser til tiden. Denne enkle forklaring strider imid-

lertid mod den codicologiske iagttagelse, at kapitlerne om Flensborg og Randers har været indskrevet i manuskriptet efter Viborg- og Ystadafsnittene. Desuden må man, hvis den var rigtig, undre sig over, at Anders Bertelsen ikke selv udarbejdede den ønskede redegørelse, når han havde tid til at læse og godkende den beretning, broder Rasmus skrev om munkenes fordrivelse fra Ystad.⁸⁸ En bedre forklaring er derfor, at provinsadministrationen og munkene i Roskilde selv har kunnet levere de to redegørelser, hvorfor det ikke var nødvendigt at henvende sig til Niels Tybo og Anders Bertelsen. Hverken broder Jacob, der var provincialens *socius*,⁸⁹ broder Rasmus eller nogen anden i klostret i Roskilde var imidlertid i stand til at levere de to sidste redegørelser, der stadig manglede. Og da disse ikke kom inden den fastsatte deadline, blev det en ufuldstændig krønike, provincialministeren måtte overdrage til ordenens velgørere. Men trods disse mangler burde læsningen kunne skabe så megen *indignatio* og fremkalde så megen *compassio* og *commiseratio*, at de katolske rigsråder måtte kunne få herredagen til at acceptere, at de fordrevne munke skulle have deres klostre, kalke, bøger og levnedsmidler tilbage. At herredagen, splittet som den var, ikke kunne nå til enighed herom, er jeg ikke sikker på, at alle kunne vide i det sene forår 1533.⁹⁰

Afsluttende bemærkninger

Da de lutherske reformrørelser begyndte at brede sig i Danmark, oplevede den danske franciskanerprovins sin hidtil største krise. Nu blev der for alvor sat spørgsmålstegn ved munkenes salutariske indsats og fortjenester. I angst for fortabelse, kombineret med en god portion misundelse over tiggermunkenes materielle velstand, vendte en stadig stigende del af befolkningen sig mod munkene og deres selvretfærdige liv og selvopfattelse.⁹¹ Klostrene ønskede man lukket og munkene smidt ud af byerne, så handel og håndværk kunne blomstre under den alfaderlige Guds omsorg, velvilje og forsyn.

Det var imidlertid ikke første gang, der blev sat spørgsmålstegn ved franciskanernes frelsebringende virksomhed. Allerede i 1300-tallet var deres liv og dagligdag som følge af privilegier og dispensationer, givet af skiftende paver og ordensgeneraler, så langt fra de oprindelige idealer, at mange følte, at en reformering måtte finde sted. Det blev i det følgende århundrede til striden mellem konventualer og observanter. Da de første, der satte lydighed til paven og

deres generalminister over bestemmelserne i ordensreglen, betragtede observanterne som uromagere og oprørere, mens disse på deres side opfattede konventualerne som forrædere og kættere, blev striden bitter og uforsonlig.⁹² Ja, undertiden flød der endog blod, når de militante og fundamentalistiske observanter med hjælp af den verdslige og gejstlige øvrigheds soldater fordrev konventualerne fra deres klostre.⁹³ Thi kun hvor myndighederne, det være konger, fyrster, biskopper og lokaløvrighed, støttede observanterne, synes de at have sejret. Således som det skete i Danmark, hvor dronning Dorothea, kong Hans og dronning Christine ihærdigt arbejdede på at få observansen indført i de danske klostre.⁹⁴ Hvor voldsom og blodig striden var i vort land, kan ikke afgøres, for også her var det sejrherrene, der skrev historien.⁹⁵ Men der er dog vidnesbyrd om, at fordrivelsen af konventualerne også hos os kunne have brådne pander, legemsbeskadigelser og død til følge.⁹⁶ I 1518-19 bukkede de sidste danske konventualklostre under og tilsluttede sig mere eller mindre helhjerteret observansen.⁹⁷

Blot ti år senere gik de lutherskinspirede prædikanter med Bibelen i hånden til angreb på gråbrødrene og de andre tiggermunke. Og med befolkningens hjælp, støttet og opildnet af kong Frederik, Mogens Gøye og nogle få andre adelsmænd samt af byernes borgmestre og rådmænd blev munkene fordrevet fra deres klostre. Af munkenes egne redegørelser skete det på den mest uretfærdige, umenneskelige og ukristelige måde, som visse steder var nok så voldelig og brutal. Det ville alle i samtiden, der var munkene venligsindede, kunne give dem ret i, når de læste deres krønike. Men læstes den af dem, der var deres modstandere, ville de, hvis de havde deres erindring i behold, nemt kunne tænke, at observantbrødrene vel egentlig blot havde fået den behandling, de selv ti, tyve, tredive eller fyrre år tidligere havde udsat konventualerne for. Argumentationen for at fordrive munkene var den samme, for både dengang og nu mente man, at munkene ved deres ugudelige liv ville fremkalde Guds straf over de byer, hvori de boede. Og det samme var munkenes reaktion, for observanterne tog som konventualerne kampen op og glemte ordene i deres gamle regel: *Si autem persequuntur vos in una civitate, fugite in aliam* (Men hvis de forfølger jer i en by, ty til en anden).⁹⁸ Historien har det undertiden med at gentage sig.

Noter

1. *Skrifter af Paulus Helie*, III, ed. M. Kristensen, Kbh. 1933, 63-64.
2. Krøniken er udgivet af H. Knudsen, 'En gammel Krønike om Graabrødrenes Udgjelse af deres Klostre i Danmark', *Kirkehistoriske Samlinger*, 1, 1849-1852, 332-367, og senest af M.Cl. Gertz i *Scriptores minores historiae Danicæ*, II, Kbh. 1918-1920, 331-367. Alle referencer til krøniken er til sidstnævnte udgave, der forkortes SM II. Ved citater har jeg normalt kun angivet deres side og begyndelseslinje. Den nyeste oversættelse er foretaget af H. Heilesen, *Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark*, Kbh. 1967, som dog skal benyttes med varsomhed, cf. J. Pinborgs rec. i *Historisk Tidsskrift*, 12.4, 1969, 327-330.
3. Ud over indledningerne og kommentarerne til Knudsens, Gertz' og Heilesens udgaver er den vigtigste litteratur om krøniken: G. Johannesson, 'Hur tillkom "krönikan" om gråbrödernas bortjagande ur Danmark?', *Kirkehistoriske Samlinger*, 6.6, 1948-1950, 17-31, og J. Nybo Rasmussen og J. Pinborg, 'Broder Jacob Johansen og Uddriveskrøniken', *Historisk Tidsskrift*, 12.1, 1963-1965, 193-221, hvor siderne 193-200 og 208-221 er forfattet af Nybo Rasmussen og siderne 200-208 af Pinborg. Artiklen, omarbejdet til hagiografi, findes også på italiensk: 'Fra Giacomo della Danimarca et la Cronica dell'espulsione dei Frati Minori Danesi', *Archivum Franciscanum historicum*, 58, 1965, 48-88, 330-331.
4. J. Nybo Rasmussen, *Bruder Jakob der Däne OFM als Verteidiger der religiösen Gleichberechtigung der Indianer in Mexiko im XVI. Jahrhundert*, (Institut für europäische Geschichte Mainz, 58), Wiesbaden 1974, *Broder Jakob den Danske, kong Christian II's yngre broder*, Odense 1986. - Den første skandinaviske franciskaner i Amerika var nordmanden Petrus, der døde i Toledo 1519, L. Wadding, *Annales Minorum*, XVI, Romae 1736, 91.
5. *Bibliotheca Rostgardiana*, Hafniæ 1726, 477-8, 508, 510. Prisen for de tre manuskripter var ifl. Det kgl. Biblioteks eks. 2 med tilskrevne købernavne og priser henholdsvis 2 rd. 6 sk., 4 rd. 4 mk. 2 sk. og 8 rd., cf. E. Jørgensen, 'Biskop Christen Worms Manuscriptsamling', *Nordisk Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, VI, 1919, 77-78.
6. E don. var. 1: Bartholiniana K, 539-565.
7. AM 870 4to. Desuden findes krøniken i håndskrifterne Add. 171b, GKS 2497, 2498 og Thott 1559, alle 4to. Disse er fra første halvdel af 1700-tallet og uden betydning for tekstfastsættelsen, cf. Gertz' håndskriftsbeskrivelse, SM II, 327-330.
8. SM II, 327, J. Nybo Rasmussen 1963-1965, 199. Tidligere havde H. Knudsen 1849-1852, 330, dateret det til første halvdel af 1500-tallet og givet udtryk for, at det muligvis kunne være skrevet omtrent på samme tid, som krøniken var forfattet.

9. Svarende til SM II, 346.2 og 365.26.
10. NKS 276 4to, 7v, svarende til SM II, 343.6, hvor ordene *Scruuit enim*, der kommer igen i lin. 7, er overstreget foran *Porro*.
11. SM II, 353.8: *ei conuentum fratrum minorum Randrusiensem dono dedisset* (havde givet ham mindrebødrenes kloster i Randers).
12. Håndskriften er ikke identisk med en af dem, som findes i Petrus Olai's AM 107 8vo, eller som kan iagttages i de bevarede franciskanske bøger i Flensborg. Om disse se J. Nybo Rasmussen, 'De danske franciskaneres bøger i Flensborg', *Kirkehistoriske Samlinger*, 1977, 51-80, og G. Kraack og N. Lorenzen, *Die St.-Nikolai-Bibliothek zu Flensburg*, (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 35), Flensburg 1984, 175-259, nr. B 11, 23, 33, 56-57, 66-71, 97, 101-102, 109, 140, 150, 166-167, 231, 235, 238, 332, 342-347, 401, 407, 413.
13. Det første vandmærke har ligheder med Briquet 8709 fra 1528, men da kun den nederste del af mærket er bevaret, skal man være varsom med identifikationen, C.B. Briquet, *Les Filigranes*, IV, ed. A. Stevenson, Amsterdam 1968.
14. Desuden har håndskriftets ejere før Matthias Worm overstreget ord rundt omkring i teksten i et forsøg på at skjule angrebene på Frederik I og Mogens Gøye. Læsning af disse volder normalt ikke større vanskeligheder.
15. Cf. Magnússons marginalbemærkning, AM 870 4to, 15: *heic nunc desunt 2 folia in codice, qvæ olim aderant, cum codicem Ripis versarem* (her mangler nu 2 blade i manuskriptet, som var der dengang, jeg afskrev manuskriptet i Ribe).
16. AM 870 4to, 51: *aliquot foliis puris in libro relictis* (adskillige blanke blade er tilbage i bogen) hedder det efter den københavnske indledning.
17. Bartholin K, 549: *Deest unum aut plura folia* (Et eller flere blade mangler). I AM 870 4to, 36 gentages denne oplysning, som Magnusson senere har rettet til *Deest unum folium* (Et blad mangler).
18. Flensborgberetningen fylder med overskrift 59 og Randersberetningen 45 linier. Med et linieantal på 19-22, som er det normale i manuskriptet, ville der under forudsætning af, at de følgende tekster allerede var indskrevet, ikke være plads til dem, hvis de skulle være påbegyndt øverst på en ny side.
19. Dette forekommer mig at være den enkleste forklaring, selv om man vel også kunne mene, at skriveren efter at have skrevet teksten på siderne i det 4. læg er blevet opmærksom på, at han havde glemt Trelleborg og derfor har placeret Trelleborgoverskriften på en ledig side i det 3. læg.
20. H. Knudsen 1849-1852, 325.
21. SM II, 339.10-13, 364.7-11.
22. GKS 2497 4to, A1r, Thott 1559 4to, 48r. Derimod angives kun broder Rasmus som forfatter i Rostgaards auktionskatalog 1726, 478.
23. E. Pontoppidan, *Annales Ecclesie Danicæ diplomatici*, II, Cop. 1744, 800, 827, 849, 859, 867.

24. J.B. Daugaard, *Om de danske Klostre i Middelalderen*, Kjøb. 1830, 110, H. Knudsen 1849-1852, 328-329.
25. M.Cl. Gertz i SM II, 326-327.
26. G. Johannesson 1948-1950, 17-31.
27. J. Pinborg 1963-1965, 200-208.
28. J. Pinborg 1963-1965, 200.
29. Det gælder vist også for J. Nybo Rasmussens artikeldel, idet han her blot gentager, hvad han nogle år før har skrevet, at det var ”broder Jakobs plan att samla och redigera fakta om de enskilda klostrens utplundring och ödeläggelse.” Indledning til Agostino M. Lundin, ’Franciskanernas utdrivande från deras kloster i Malmö - Halmstad - Ystad - Viborg’, *Credo*, 42, 1961, 153. Først i hans *Franciskanerne i Norden*, (Ælnoths skriftserie, 3), u.s. 1994, 19, bliver Jacob eksplicit gjort til krønikens redaktør.
30. Fx. er det forkert, at broder Jacob bruger partiklen *enim* (thi) i Viborgberetningen.
31. K. Rübner Jørgensen, ’Kirkestormen i København 1530’, *Danske Magazin*, 8.6, 1995, 348-356, ’Humanistiske træk i Paulus Helie’s *Chronicon Skibyense*’, *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*, ed. P. Ingesman og B. Poulsen, Århus 2000, 282-305, ’Paulus Helie og Peder Månsson - To 1500-tals oversættere af Erasmus af Rotterdams *Institutio principis Christiani*’, *Arkiv för nordisk Filologi*, 115, 2000, 203-232.
32. G. Lindholm analyserer således mellem 68 og 703 sætninger, T. Janson 100 sætninger og A. Ellegård min. 2000 ord, selv om han mener, at man skal have 10.000 ord for at nå sikre statistiske resultater, G. Lindholm, *Studien zum mittellateinischen Prosarhythmus*, (Acta Universitatis Stockholmiensis, *Studia Latina Stockholmiensis*, X), (Stockholm 1963, 9 n. 11, T. Janson, ’Word, Syllable, and Letter in Latin’, *Eranos*, 65, 1967, 49-64, A. Ellegård, *A Statistical Method for Determining Authorship: The Junius Letters, 1769-1772*, (Gothenburg Studies in English, 13), Göteborg 1962, 9-24.
33. J. Pinborg 1963-1965, 207. Alligevel tør han udtale, at kapitlerne om Aalborg (155 ord) og Køge (98 ord) ikke har noget særpræg, og at kapitlet om Kalundborg (105 ord) ikke udviser lighed med hverken broder Jacobs eller broder Rasmus’ stil. Så korte disse tekster er, kan man overhovedet ikke udtale sig om deres stil - hverken i den ene eller anden retning.
34. SM II, 340.34, 348.8, 349.10.
35. SM II, 335.1, 342.6, 341.30.
36. Cf. at Malmøforfatteren også anvender middelalderlige ord, når han kalder Klaus Mortensen Tøndebinder og Hans Olufsen Spandemager *tunnarum fabricator* og *urnarius* (340.20, 342.16, 343.33), mens Paulus Helie har givet dem de klassisk inspirerede navne *uascularius* og *sitularius* i *Chronicon Skibyense*, *Skrifter af Paulus Helie*, VI, ed. M. Kristensen og H. Ræder, Kbh. 1937, 112.29, 113.6. Desuden er det ikke kun et spørgsmål om ord, men også om stil. Og her ligger Malmøberetningen med dens pri-

mitivt formulerede sætninger milevidt fra klassisk latin.

37. Fx. hører vi intet om franciskanermunken Rasmus, som Hans Tausen ifl. Paulus Helie omvendte og som spillede en vigtig rolle i reformationen af byens kirkeliv, H.P. Resen, *Lutherus triumphans*, Hafniæ 1617, H7, cf. Peder Hegelunds beretning, trykt som tillæg til H. Heilesens oversættelse 1967, 80.

38. Da det normalt kun er disses forekomst, ej deres indhold, Malmøforfatteren refererer, kan man ikke som Pinborg hævde, at beretningen har et teologisk og dogmatisk perspektiv. Af archielekt Aage Jepsen Sparres brev mod de lutherske gejstlige i Malmø 1528, *Danske Magazin* 3, 1747, 236-239, fremgår, at diskussionspunkterne kan have været retfærdighed *allene af dend blote Troo*, den frie vilje, skærsilden, antallet af sakramenter, messen og nadver *sub utraque*, helgenernes forbøn, det almindelige præstedømme, præsteægteskabet, klosterlivets bedrageri og paverne som antikrister, altså de normale reformatoriske stridspunkter.

39. J. Pinborg 1963-1965, 208.

40. Selv om franciskanermunkens evne til at udtrykke sig på latin naturligvis kunne variere, synes der i senmiddelalderen at have været problemer med munkenes latinkundskaber. På observanternes provinskapitel i Strasbourg 1464 bestemtes det nemlig ifl. Nicolaus Glassbergers krønike, *quod fratres omnino loquantur verbis latinis, maxime iuvenes et sacerdotes, et qui in hoc vitiosi fuerint, debeant in capitulo dicere culpas suas ac debite puniri. Patres etiam seniores propter exemplum dandum iuvenibus assuescant idiomate loqui latino* (at brødrene, især de unge og præsterne, altid skal tale med latinske ord, og at de, som har været lastefulde heri, skal bekende deres synd i kapitlet og straffes. De ældre fædre skal også vænne sig til at tale korrekt latin på grund af eksemplet, der gives de unge), *Analecta Franciscana*, II, Ad Aquas Claras 1887, 414. Den sydtyske tidl. franciskanerobservant Konrad Pellikan kan desuden i sine erindringer fortælle, at da han sammen med sin provincial skulle til det store unionsmøde i Rom 1517, tog de som *socius* en munk med, som havde boet 13 år i Italien, *quoniam Itali fratres latine nobis colloqui non poterant* (fordi de italiske brødre ikke kunne tale latin med os), *Das Chronicon des Konrad Pellikan*, ed. B. Riggensbach, Basel 1877, 57. Endvidere er der i de saksiske franciskaneres latinske anklageskrift mod deres provincial Henning 1514 flere sætningsdele på tysk, F. Doelle, *Die Observanzbewegung in der sachsischen Franziskanerprovinz bis zum Generalkapitel von Parma 1529*, (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 30-31), Münster/Westf. 1918, 249-256. Fra vort eget land har vi kendskab til et ordensinternt brev fra 1493-1515 skrevet på dansk, *Missiver fra Kongerne Christiærns og Hans's Tid*, II, ed. W. Christensen, Kbh. 1914, 409-411, nr. udat. 34. At munkene talte dansk indbyrdes, viser vel de danske betegnelser for værktøj i Halmstadafsnittet. Det generelt ringe dannelsesniveau omtales også af J. Moorman, *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517*, Oxford 1968, 538-540

og G. Hammer, 'Militia Franciscana seu militia Christi', *Archiv für Reformationsgeschichte* 69, 1978, 62-63, og 70, 1979, 75. For en ældre og langt mere positiv opfattelse, se J. Lindbæk, *De danske Franciskanerklostre*, Kbh. 1914, 41, 82. Han taler imidlertid om hele den middelalderlige periode, mens Moormans og Hammers vurderinger kun gælder senmiddelalderen og reformationstiden.

41. Det gælder fx. verbet *expellere* (uddrive) og det tilhørende substantiv *expulsio*, der findes i alle beretningerne med undtagelse af Tønder, for det kan i udenlandske tekster iagttages som standardord, når munkene af den ene eller anden grund blev tvunget til at forlade et kloster eller en by, fx. *Cronica fratris Salimbene de Adam*, (Corpus Christianorum continuatio Mediaevalis, CXXV), ed. G. Scalia, Turnholti 1998, 269, 364, 'Chronica fr. Salimbene Parmensis ordinis Minorum', *Monumenta Historica ad provincias Parmensem et Placentiam pertinentia*, III, Parmae 1857, 214, 'Chronica fr. Nicolai Glassberger', *Analecta Franciscana*, II, 1887, 488, 'Memoriale Ordinis Fratrum Minorum a fr. Ioanne de Komorowa compilatum', *Monumenta Poloniae Historica - Pomriki Dziejowe Polski*, V, Lwów 1888, 342, *Monumenta inedita rerum Germanicarum*, IV, ed. E. J. de Westphalen, Lipsiae 1745, 1457, F. Doelle, 1918, 44 n. 8.

42. J. Brøndum-Nielsen, *Sproglig Forfatterbestemmelse. Studier over dansk Sprog i det 16. Århundredes Begyndelse*, Kbh. 1914, 87.

43. SM II, 339.10-13: *Hec retulit mihi, fratri Jacobo, reverendi patris ministri socio, predictus venerabilis pater frater Nicolaus Tybo, tunc gvardianus antedicti conventus Viburgensis, nunc vero vicegvardianus Ripensis* (Dette meddelte mig, broder Jacob, den værdige fader ministerens socius, den omtalte ærværdige fader, broder Niels Tybo, dengang guardian for det omtalte konvent i Viborg, men nu viceguardian i Ribe), 364.7-9: *quod pre-fatus pater frater Andreas Bertoldi, eiusdem monasterii guardianus, retulit michi, fratri Erasmo Olaui* (som omtalte fader, broder Anders Bertelsen, samme klostres guardian, meddelte mig, broder Rasmus Olsen).

44. Cf. *Cronica fratris Salimbene de Adam*, ed. G. Scalia, 1998, 266: *Hec omnia retulit michi qui presens fuit et videt* (Alt dette fortalte den mig, som var tilstede og så det). Udtrykket *Hec retulit mihi NN* findes i øvrigt så hyppigt i de franciskanske krøniker, at det må anses for at være en standardfrase. Se App. 3.

45. J. Pinborg 1963-1965, 200.

46. I de øvrige beretninger optræder *concio* og dets afledninger i Tønder, Næstved og Kalundborg (339.19, 339.21, 364.21, 364.26, 364.27, 364.31, 366.6), mens *predicatio* med afledninger kan iagttages i Oratio, Prefatio og Ystad (332.1, 332.5, 333.17, 361.9, 361.14, 361.16).

47. Af klassiske eller klassisk inspirerede ord har jeg ud over de nævnte fundet *psalmographus*, ej som vanligt *psalmista*, i Prefatio (332.11) samt *priapistica*, *festas Bacchanalia* og *deus optimus maximus* i Malmøafsnittet (345.27, 349.30, 350.17).

48. Derudover ses ordet *nequaquam* (overhovedet ikke) brugt én gang yderligere i Viborg- og Tønder- samt to gange i henholdsvis Malmø- og Randersberetningerne (339.2, 340.7, 341.30, 345.15, 353.10, 353.27).

49. SM II, 337.26, 338.14, 338.23, 340.9, 340.29, 345.15, 347.31, 351.15, 351.18, 353.29, 358.29, 360.8, 360.19, 360.22, 360.23, 360.28, 365.28, 367.9, 367.12.

50. SM II, 337.16, 338.12, 338.28, 343.2., 343.23, 344.6, 348.30, 351.27, 352.11, 352.16, 352.20, 352.23, 354.14, 357.20, 358.2, 359.14, 359.16, 359.19, 359.26, 359.29, 360.1, 360.11, 360.19, 360.29, 361.1, 361.24, 361.27, 361.30, 366.10.

51. I referatet af indulgensreglerne for franciskanerne i Roskilde hos Bartholin K, 169-170, indledes næsten hver sætning med en præsens participium i nominativ. Denne sætningskonstruktion kan også iagttages i Petrus Olai's optegnelser, SM II, 286-324. I udenlandske tekster findes konstruktionen hyppigt i krøniker, forfattet af franciskanere. Konstruktionen synes at stamme fra Bibelen, da den er såre almindelig hos såvel Matthæus, Marcus som Lucas, ja hos den første kan den næsten ses i hver eneste sætning.

52. SM II, 360.11, 360.19, 360.24, 360.34, 361.2, 361.11, 361.15, 361.23, 361.25.

53. SM II, 337.13, 338.15, 341.2, 344.29, 349.14, 349.19.

54. SM II, 341.33, 353.14, 354.19, 362.31, 366.7, 366.26.

55. Årstallet i Tønderafsnittet er som det andet (forkerte) årstal i Malmøberetningen dog kun kendt fra Magnússons afskrift. Dateringen i Horsensberetningen refererer til et årstal i det udeladte, introducerende brev.

56. Også anvendelsen af rytmiske endelser varierer, fx. slutter 91% af sætningerne i Flensborgberetningen med en af de i middelalderen anbefalede rytmiske endelser (*planus*: - v v - v; *tardus*: - v v - v v; *velox*: - v v - v - v), mens procenterne for Viborg-, Tønder-, Malmø- og Koldingafsnittene er henholdsvis 60, 40, 59 og 43, for blot at nævne de kapitler, Pinborg har tilskrevet broder Jacob. Om de middelalderlige kursusregler, se A. C. Clark, *The Cursus in Mediaeval and Vulgar Latin*, Oxford 1910, T. Janson, *Prose Rhythm in Medieval Latin*, (Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensia, XX), Stockholm 1975.

57. G. Johannesson, *Den skånska kyrkan och reformationen*, (Skånsk senmedeltid och renässans, 1), Lund 1947, 148. I virkeligheden virker langt de fleste kapitler temmelig upolerede, et indtryk der bestyrkes af de grammatiske fejl, der ikke skyldes skriveren. I Ystadberetningen findes således kongruensfejl med subjekt i singularis og verbum i pluralis (360.6-8, 360.33-361.1, 362.13-15) og, hvad der evt. kan skyldes skriverens overspringelse af nogle ord, et objekt i nominativ (361.28). Dette upolerede og hastige præg bekræftes endvidere af de mange fortielser og udeladelelser af informationer, der har til følge, at fremstillingerne undertiden får et uklart og uformidlet indhold.

58. Cf. Paulus Helie's mere elegante brug af samme ordspil om Peder Lau-

rentsen i *Chronicon Skibyense, Skrifter af Paulus Helie*, VI, 1937, 112.25, cf. K. Rübner Jørgensen 2000 A, 293.

59. *Presens scriptum* kan vel også betyde *nærværende skrift*, men da det i andre franciskanske tekster bruges om breve, har jeg tolket det på samme måde her. Se App. 3.

60. J. Nybo Rasmussen 1963-1965, 214-215, der alene på grund af navnet identificerer provincialministerens *socius* med viceguardianen i Malmø, har dog endnu et par argumenter for at gøre denne *socius* til forfatter af Malmøberetningen: 1) I de to andre større beretninger, der ifl. Pinborg skyldes hans pen, angiver Jacob udtrykkeligt sine kilder. I Flensborgberetningen er det referencen til lægbroderen Hans og i Viborg omtalen af guardianen Niels Tybo som meddelelsesmand (335.1, 339.10-13). Noget tilsvarende findes ikke i Malmøkapitlet. Ergo må han selv have oplevet, hvor der fortæller i dette. 2) Malmøberetningens almene synspunkt falder "så påfaldende sammen med viceguardianen Jakobs", så "Hvis ikke han selv er forfatteren dertil, må Jakob Johansen i hvert fald have været hans meget gode ven for således hele tiden at fremhæve hans tanker og gerninger." Fx. samtalen med Klaus Mortensen: "Denne detaljerede skildring er det umuligt at tilskrive nogen anden end viceguardianen selv: hans person er midtpunktet, hans refleksioner over, hvad han bør gøre, er i enkeltheder gengivet, hans følelser overfor Klaus Mortensen medopleves af læseren ... Det er let at give flere tilsvarende eksempler på, at broder Jakobs oplevelser ... skildres med selvoplevelsens varme og øjenvidnets rigdom på detaljer." Disse argumenter baserer sig på dels en fejltolkning, dels en selektiv læsning af teksterne og røber derudover et ukendskab til middelalderlig litteratur i almindelighed og den franciskanske i særdeleshed. For lægbroderen Hans har ikke meddelt forfatteren de oplysninger, der viderebringes i Flensborgberetningen, men blot fortalt ham, hvad der gik for sig i kælderens, da borgerne ville have fat i munkenes nybryggede øl. Desuden har Nybo Rasmussen ikke bemærket, at forfatteren af Malmøberetningen også er i stand til at redegøre for de københavnske universitetslæreres skjulte intentioner (340.26), borgmester Jørgen Kock's *mysterium voluntatis* (341.6: hemmelige vilje), Klaus Mortensens tanker (341.17-20) og Frans Wormordsens intentioner (345.11-15). At argumentet i øvrigt ikke er holdbart, fremgår endvidere af Ystadberetningen, der er forfattet af et ikke-øjenvidne, for det forhindrede ikke dens forfatter i at give en nok så detaljmættet redegørelse samt være i stand til i direkte tale at gengive, hvad der var blevet sagt i enrum. Gengivelsen af samtaler i *oratio directa*-form er da også blot en litterær konvention i middelalderen, hyppigt brugt og benyttet af franciskanske forfattere - hvad enten de var hagiografer eller historieskrivere. Der er derfor ingen yderligere argumenter for at tilskrive Viborgforfatteren forfatterskabet af Malmøberetningen.

61. Med lokalt forstår jeg klostrene i Lund, Helsingør, Roskilde, Nykøbing F., Odense, Svendborg og Ribe, for det må have været i dem, de fordrevne

munke fik ophold, hvis de ikke har bosat sig hos familie og venner eller flakket om som subsistensløse tiggere på vejene. Det eneste, en redaktør synes at kunne have indsat, har været ordene *predictus* og *dictus* om Mogens Gøye i begyndelsen af henholdsvis Flensborg- og Horsensberetningen (334.13 og 366.13), for læses disse beretninger isoleret, har han ikke tidligere været omtalt. Men måske har han været nævnt i de breve, der introducerede beretningerne.

62. H. Knudsen 1849-1852, 327-328.

63. Fx. H. Knudsen 1849-1852, 403, om fordrivelsen fra Malmø, der ifl. krøniken fandt sted i ugen 8.-14. maj 1530: "Hvorledes Henrik Krummedig kunde melde Esge Bille i et Brev fra Malmö af 30. November 1529, at alle denne Byes Klostre og Kirker vare forstyrrede og 'alle Munke forjagede, baade Graabrødre og Helliggeistes' er derfor ikke let at forklare. Men han kan umulig have været godt underrettet." Følger man Kristian Erslevs metodik, ville man jo nok foretrække dateringen i Krummediges samtidige brev fremfor den senere udarbejdede franciskanske krønikes. Det gør da også O. P. Grell, 'The City of Malmø and the Danish Reformation', *Archiv für Reformationsgeschichte*, 79, 1988, 32, skønt han tidligere har accepteret krønikens datering i 'Jørgen Kock. En studie i religion og politik i reformati-onstidens Danmark', *Profiler i nordisk senmiddelalder og renæssance. Festskrift til Poul Enemark*, (Arusia - Historiske skrifter, III), ed. S.E. Green-Pedersen e.a., Århus 1983, 116.

64. M.C. Gertz i SM II, 326, G. Johannesson 1948-1950, 24-25.

65. G. Johannesson 1948-1950, 25-26.

66. G. Johannesson 1948-1950, 18.

67. G. Johannesson 1948-1950, 29, cf. 1947, 147-148.

68. G. Johannesson 1948-1950, 30.

69. G. Johannesson 1948-1950, 30.

70. H. Heilesen, 'De sønderjyske gråbrødre-klostres undergang', *Sønderjyske Aarbøger* 1962, 40, J. Nybo Rasmussen 1963-1965, 214, 217, P.G. Lindhardt, *Den danske kirkes historie*, 3, Kbh. 1965, 386, K. Hørby, *Reformationens indførelse i Danmark*, (Søndagsuniversitetet, 89), Kbh. 1968, 64.

71. H. Heilesen 1967, 15.

72. J. Nybo Rasmussen 1976, 35, 1994, 16, 19.

73. Flensborgkapitlets oplysning om munken Matthias, der druknede i Østersøen (336.1-5), og Malmøkapitlets om guardianen Gabriels frafald og tilslutning til prædikanternes parti (350.16-17), viser, at disse beretninger må være skrevet flere år efter de begivenheder, der havde ført til munkenes fordrivelse. I samme retning peger de mange faktuelle fejl og fortielser i krøniken, som hvis man vil være positiv til dels kan opfattes som forglem-melser. Her blot nogle eksempler: I Malmøkapitlet (342.6-10) gives aftalen mellem byens prædikanter og sognepræsten ved St. Petri et indhold, der ikke er i overensstemmelse med sognepræstens resignationsbrev af 29. sep-

tember 1529, og der angives som nævnt et andet tidspunkt for munkenes fordrivelse end i Krummediges brev af 30. november 1529; i Ystadkapitlet kaldes en af byens borgmestre Nicolaus Wynther (363.15), mens han i Frederik I's brev til borgerne hedder Iess Wintter, og i Viborg- og Randerskapitlerne forties helt de frafaldne brødre Rasmus' og Niels' rolle i reformationen af byernes kirkeliv, cf. H. Knudsen 1849-1852, 376, 403, *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, ed. K. Erslev og W. Møllerup, Kjøb. 1879, 306, G. Johannesson 1947, 346, *Skrifter af Paulus Helie*, IV, ed. M. Kristensen, Kbh. 1934, 30.

74. *Constitutiones generales* 1316 og 1331, *Archivum Franciscanum Historicum*, 4, 1911, 287, 2, 1909, 291. - G. Johannesson 1948-1950, 28-29, omtaler med J. Lindbæk 1914, 87, som kilde, at en redegørelse for tilstanden i den danske ordensprovins blev oplæst på franciskanernes generalkapitel i Nice 1535. Han mener dog ikke, at der er tale om *Uddrivelseskrøniken*, blot at de danske munke derved kunne skaffe sig nyttige kontakter med henblik på den kommende proces i Rom. Hertil kan dog siges, at fremlæggelsen af sådanne redegørelser altid fandt sted på ordenens generalkapitler, så der var intet specielt ved oplæsningen i 1535. Hverken i det samtidige tillæg til Glassbergers krønike eller hos den senere ordenshistoriker Wadding, hvor generalkapitelbeslutningerne hyppigt refereres, er der omtale af den danske redegørelse, så noget større indtryk har den næppe gjort, *Analecta Franciscana*, II, 1887, 564, L. Wadding XVI, 1736, 395. Vor viden om redegørelsen stammer fra ordensgeneralens brev til Lütke Namensen 25. maj 1535, der er overleveret hos O.H. Møller, *Vermischte Nachrichten und Urkunden welche den Stifter der lateinischen Schule in Flensburg, Ludolphum Naamani ... betreffen*, Flensburg 1775, 31-32, optrykt i *Diplomatarium Flensborgense*, II, ed. H.C.P. Seidelin, Kjøb. 1873, 248-249.

75. Fx. bruges det således af Paulus Helie i *Chronicon Skibyense*, *Skrifter af Paulus Helie*, VI, 1937, 129.30-31. Udtrykket *christianissimus* stammer i øvrigt fra Frankrig, hvor det indgik i den franske konges titel. *Litterae Caroli, christianissimi regis Francorum*, siger Glassberger, der dog også kan anvende udtrykket om andre konger, *Analecta Franciscana*, II, 1887, 298, 559.

76. G. Johannesson 1948-1950, 19, mistolker desuden Halmstadskapitlets bemærkning om *littere testimoniales* og dets oversigt over deponerede og mistede besiddelser, når han mener, at den slags materiale har været blandt forarbejderne til krøniken, for der er intet i de andre afsnit, der viser, at så skulle have været tilfældet. Inden for tiggermunkeordenerne var *littere testimoniales* det skriftlige identitetsbevis, en munk skulle medbringe, når han rejste fra et kloster til et andet, så der lå intet specielt eller usædvanligt bag Halmstadforfatterens henvisning til disse breve, se bla. *Constitutiones generales* 1316, *Archivum Franciscanum Historicum*, IV, 1911, 286, 292, 522, og for dominikanernes vedkommende generalkapitelakterne 1242, ed. B.M. Reichert, *Monumenta ordinis Fratrum Praedicatorum historica*, III, Romae

1898, 23.

77. A. Heise, 'Herredagen i Kjøbenhavn 1533', *Historisk Tidsskrift*, 4.3, 1872-1873, 491, cf. 362. Recessen af 3. juli 1533 er her trykt som bilag 17, 487-493, men findes også i *Danske Magazin*, 3, 1810, 105-110, og J.L.A. Kolderup Rosenvinge, *Samling af gamle danske Love*, 4, Kjøb. 1824, 151-154.

78. Således ellers J. Nybo Rasmussen 1986, 86.

79. *Constitutiones generales* 1316, *Archivum Franciscanum Historicum*, 4, 1911, 287.

80. R. Köstler, *Wörterbuch zum Codex iuris canonici*, München 1927, 62-64, 282-283.

81. Ifl. Hans Mikkelsens brev til Christiern II af 20. maj 1530 drog nogle af munkene bort, men 8 af dem giftede sig og gav sig til at arbejde som håndværkere i byen, da klostret blev nedlagt, C.F. Allen (ed.), *Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie*, 1, Kjøb. 1854, 594. Men at situationen måske ikke var helt så enkel, synes at fremgå af ordensgeneralens brev af 25. maj 1535, for heri fik de forjagede munke tilladelse til indsamle almisser til søstrene i Claraklostret i København, da de tjenestepiger, der normalt gjorde det, var stukket af, O. H. Møller 1775, 26 = *Diplomatarium Flensborgense*, II, 1873, 249.

82. Cf. at provincialministeren Hans Bruun (1528-1531) selv 25. april 1530 i København udstedte det brev, der overdrog klostret til byen. Bartholin K, 587, trykt i H.F. Rørdam, *Kjøbenhavns Kirker og Klostere*, Kbh. 1859-1863, 185-186. Ved samme lejlighed synes klostrets enorme relikviesamling at være ført til Roskilde, for to oversigter over denne findes blandt *Roskildiana* hos Bartholin K, 185-200, trykt i *Scriptores rerum Danicarum*, VIII, ed. J. Langebek, Hafnia 1834, 282-293. Der burde derfor have været flere munke i Roskilde, der kunne berette om fordrivelsen fra København. J. Lindbæk 1914, 172, mente da også, at krøniken formentlig havde haft en beretning om klostret i København, som senere var gået tabt, men det kan klart afvises på grundlag af den codicologiske analyse..

83. *Nye danske Magazin*, 2, 1806, 204, cf. A. Heise 1872-1873, 314.

84. F. Doelle 1918, 164, nævner eksistensen af en *Relatio de eiectione Fratrum Minorum ordinis s. Francisci ex conventu Vratislaviensi ad S. Bernhardinum simplici stylo scripta in archivio provinciae Bohemiae*, så måske har udarbejdelsen af indberetninger som de danske ikke været ualmindelig inden for ordenen.

85. *Statuta generalia* 1451, *Monumenta Franciscana*, II, ed. R. Howlett, London 1882, 115, hedder det: *Nihil autem grave contra aliquem fratrem ad capitulum generale portetur, nisi fuerit per provinciale capitulum discussum et in scriptis sub sigillo authentico redactum. Similiter nec ad capitulum provinciale portetur aliquid nisi per capitulum conventuale, modo consimili, examinatum fuerit, scriptum et sigillatum* (Ingen alvorlig anklage mod nogen broder må forelægges generalkapitlet, hvis den ikke er blevet

diskuteret på provinskapitlet og udarbejdet i skriftlig form med ægte segl. På samme måde må intet forelægges provinskapitlet, hvis det ikke på samme måde er blevet undersøgt af klostrets kapitel, nedskrevet og besejlet). Cf. oplysningen i Halmstadberetningen, SM II, 357.13-15: *Item notandum quod littere testimoniales super conuersione fratrum ibidem habentur Roskildie cum sigillis guardiani et conuentus* (Bemærk ligeledes at vidnesbreve om brødrenes adfærd sammesteds med guardianens og konventets segl haves i Roskilde) samt at det netop er de tidligere guardianer Niels Tybo og Anders Bertelsen, broder Jacob og broder Rasmus påberåber sig som autoriteter i Viborg- og Ystadberetningen.

86. Når J. Nybo Rasmussen 1963-1965, 199, mener, at det er "temmelig sandsynligt", at manuskriptet er skrevet i Ribe, skyldes det vel dets tilstedeværelse i denne by i 1680'erne. Synspunktet, der forudsætter, at manuskriptet er en kopi af et originalt krønikemanuskript, er urigtigt.

87. Vil man mene, at krøniken er blevet udarbejdet efter herredagen 1533 med henblik på den stipulerede drøftelse på den næste herredag, får man problemer med at forklare den manglende københavnske redegørelse. For selv om herredagen 1534 blev aflyst, var der ingen grund til ikke at færdiggøre krøniken. Der måtte jo komme en herredag senere, der skulle tage stilling til klostrenes situation. Derfor er den enkleste forklaring på, hvorfor den københavnske beretning aldrig er blevet indskrevet i manuskriptet, at det har forladt provinsledelsen inden herredagen 1533.

88. SM II, 364.9-11: Anders Bertelsen *protestabatur verbo et scripto iurabatque super hoc deum altissimum inuocando, prescripta verissime contigisse* (forsikrede mundtligt og skriftligt og svor under påkaldelse af den højeste Gud, at det ovenfor skrevne aldeles virkelig var sket). Selv om udtrykket *verbo et scripto* (mundtligt og skriftligt) er en franciskansk kliché, er der vel næppe grund til at betvivle dets korrekthed?

89. Blandt franciskanerne og de øvrige tiggermunke blev ordet *socius* brugt dels generelt i betydningen *ordensfælle*, dels specifikt om den munk, der ledsagede en anden, når han færdedes uden for klostret. Denne, der undertiden kunne være en lægbroder eller student, blev tildelt munken af hans foresatte, for at de gensidigt kunne holde opsyn og kontrollere hinanden, cf. *Statuta generalia* 1451, *Monumenta Franciscana*, II, 1882, 95: *nullus frater vadeat pedes vel eques sine fratre socio* (ingen broder må gå eller ride uden en broder som ledsager), cf. ibidem 96: *Nullus frater pro confessione audienda, vel alia quacunq[ue] de causa, juxta mulierem stet vel sedeat, nisi ipse et socius libere possint mutuo se videre* (Ingen broder må for at høre skriftemål eller af nogen anden grund stå eller sidde ved siden af en kvinde, hvis ikke han og hans ledsager gensidig frit kan se hinanden). Dette kontrolsystem gjaldt for alle munke, også for ordenens ledere. Generalkapitlet 1337 bestemte, at provincialen efter at have rådført sig med provinskapitlet skulle tage sig (*assumat*) en *socius*, mens det andre steder fremgår, at han fik ham tildelt (*assignatus*) eller givet (*fuit datus*) af provinskapitlet, *Bulla-*

rium Franciscanum, VI, ed. C. Eubel, Romae 1902, 35, H. Holzapfel, *Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens*, Freiburg/B 1909, 192, L. Wadding, XVI, 1736, 273, Glassberger, *Analecta Franciscana*, II, 1887, 349, 491, 563. J. Nybo Rasmussens udsagn, 1963-65, 209-210: "Allerede provinsialen Rasmus Ulfs valg af en særlig socius [broder Jacob] var noget nyt, der tydede på ekstraordinære tilstande ..." vidner således om ukendskab til ordenens regler og traditioner.

90. Har jeg ret i denne min opfattelse af krønikens produktionsforhold og -formål, der bygger dels på de codicologiske analyseresultater, dels på opfattelsen af, at beretningerne er institutionelle dokumenter, udarbejdet i de tidligere guardianers navn, kan de ligheder, Gertz, Johannesson og Pinborg lagde til grund for deres divergerende syn på omfanget af henholdsvis broder Rasmus' og broder Jacobs forfatterskab, også forklares ved, at de to munke har læst visse af de øvrige beretninger, inden de skrev deres egne. I hvert fald er der næppe tvivl om, at den korte indledning til den københavnske beretning er kopieret efter Ystadberetningens ingres. I øvrigt må flere af redegørelserne være blevet udarbejdet i det samme kloster, fx. beretningerne om Halmstad og Ystad i Lund (?) og beretningerne om Næstved og Kalundborg i Roskilde (?).

91. Denne selvretfærdighed kom frem, når munken aflagde sit ordensløfte, thi her lovede han at leve i lydighed, uden ejendom og i kyskhed og blev af sin foresatte lovet evigt liv, hvis han kunne overholde dette løfte, *Constitutiones Generales* 1316, *Archivum Franciscanum Historicum*, IV, 1911, 277, *Statuta generalia* 1451, *Monumenta Franciscana*, II, 1882, 85.

92. Om observanternes og konventualernes opfattelse af hinanden, se Glassbergers redegørelse for konventualernes klager på Baslerkonciliet 1435 og observanternes svar herpå, *Analecta Franciscana* II, 1887, 294-298, og J. Moorman 1968, 579-580. Om observansens indførelse i andre lande se F. Doelle 1918 og A.G. Little, *The Introduction of the Observant Friars into England*, (Proceedings of the British Academy, 9), London 1923.

93. Eller når konventualerne med andre soldaters hjælp ville have deres klostre tilbage, cf. Glassbergers bemærkning om, at konventualerne slog og og sårede 120 observanter i forskellige klostre i Spanien i 1506, *Analecta Franciscana*, II, 1887, 544.

94. J. Lindbæk 1914, 54-75, P.G. Lindhardt 1965, 198-202.

95. Petrus Olai, SM II, 309-320, cf. J. Nybo Rasmussen, 'Broder Laurids Brandsen og reformen i Odense gråbrødre kloster 1469', *Fynske Aarbøger*, X, 1968-70, 192-199, og *Broder Peder Olsen som de danske franciskane- res historieskriver*, (Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet, VI), Kbh. 1976, 29, 56, hvor der tales om "den danske observans' ærefulde historie" og "broder Laurids Brandsens heroiske kamp for at genrejse ordenen til sit oprindelige åndelige stade", et ekko synes det af Marianus de Florentia's udsagn: *Verum quantum conventuales a vestigiis*

Sancti Patris Francisci declinabant, tantum Fratres de familia Observantie ipsius vestigiis adherentes in omni perfectione et sanctitate florebant (Men ligeså meget konventualerne vendte sig bort fra den hellige fader Frans' spor, ligeså meget fulgte fædrene af observantfamilien i dennes spor og blomstrede op i enhver fuldkommenhed og hellighed), *Archivum Franciscanum Historicum*, III, 1910, 709. Som kontrast til denne opfattelse se J. Moorman 1968, 580, der mener, at den eneste forskel mellem konventualer og observanter var sidstnævntes afvisning af at have besiddelser i fællesskab. På alle andre områder levede de et identisk liv, for observanterne havde normalt blot overtaget konventualernes klostre med alt, hvad der var i dem. Derfor var deres livsførelse så komfortabel, at pave Leo X kunne sige, at de levede "mere som øvrigheds personer end som fattige mennesker." Fra den danske ordensprovins haves informationer om, at observanterne modtog store mængder kød og flæsk af dronning Christine, at der var rigeligt med fødevarer i det københavnske kloster ved dets nedlæggelse, at Halmstadklostret ejede flere gårde i byen og et kapel og en bod i Skanør, at Ystadklostret ejede en kværn og en jord uden for byen, samt at munkene i Malmø og Ystad som nonnerne i København lod sig betjene af tjenestefolk, *Kjøbenhavns Diplomatarium*, I, ed. O. Nielsen, Kbh. 1872, 375-377, *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, 1879, 306, 450, SM II, 346.29, 348.27, 357.26-31, 358.6-10, 358.17-19, 359.24, J. Lindbæk 1914, 51.

96. Pave Julius II bad 6. august 1505 biskop Niels Friis i Viborg om at undersøge konventualernes klage over, at observanterne *domosque predictas hostiliter et manu armata tenere, occupare et in illis se intrudere fratresque in ipsis domibus degentes ex illis per vim et violentiam expellere et aliquos ex illis trucidare vulneribus et verberibus* (og holdt og besatte fjendtligt med væbnet hånd de omtalte klostre og indtrængte sig i dem og uddrev med vold og magt de brødre, som boede i disse klostre, og myrdede adskillige af dem ved at tilføje dem sår og slag), 'Utrykte Pavebreve angaaende danske Kirkeforhold', ed. L.N. Helweg, *Nye Kirkehistoriske Samlinger*, 6, 1872-1873, 568. Omvendt havde Brandsen 1477 kunnet klage over, at konventualerne med væbnet magt havde fordrevet observanterne fra klostret i Nysted, J. Lindbæk 1914, 60.

97. J. Lindbæk 1914, 75.

98. 'Die Regula non bullata der Minderbrüder', ed. D.E. Flood, *Franziskanische Forschungen*, 19, 1967, 65.

App. 1. NKS 276 8vo: lægbestemmelse

blad	kommentar	indhold	antal linier
1. læg			
(r)	tabt (AM)	(Oratio)	
(v)	tabt (AM)	(Indholdsfortegnelse)	
1r		Overskrift + Præfatio	4+ 18
1v		Præfatio	23
2r		Præfatio + Flensborg	9 + 1 + 11
2v		Flensborg	24
3r		Flensborg	23
3v		Viborg	1 + 22
4r		Viborg	22
4v		Viborg	21
(r)	tabt (AM)	(Viborg)	
(v)	tabt (AM)	(Viborg)	
..... snor			
(r)	tabt (AM)	(Tønder)	
(v)	tabt (AM)	(Tønder)	
5r		Malmø	1 + 19
5v		Malmø	22
6r		Malmø	21
6v		Malmø	21
7r		Malmø	21
7v		Malmø	20
8r		Malmø	21
8v		Malmø	21
(r)	tabt (AM)	(Malmø)	
(v)	tabt (AM)	(Malmø)	
2. læg			
(9r)	tabt	(Malmø)	
(9v)	tabt	(Malmø)	
10r		Malmø	21
10v		Malmø	21
11r		Malmø	20
11v		Malmø	19
12r		Malmø	20
12v		Malmø	21
13r		Malmø	20
13v		Malmø	19
..... snor			
14r		Malmø	21
14v		København	1 + 5
(r)	tabt		
(v)	tabt		
(r)	tabt		

	(v)	tabt
	(r)	tabt
	(v)	tabt
	(r)	tabt
	(v)	tabt

3. læg.

	15r	Kolding	1 + 20
	15v	Kolding	13
	16r	Aalborg	1 + 18
	16v	Aalborg + Randers	5 + 1 + 12
	17r	Randers	19
	17v	Randers	13
	18r	Trelleborg	1
	18v		
	snor	
	19r	Køge	1 + 15
	19v		
	20r	Halmstad	1 + 19
	20v	Halmstad	20
	21r	Halmstad	20
	21v	Halmstad	20
	22r	Halmstad	22
	22v	Halmstad	23

4. læg

	23r	Halmstad	18
	23v	Ystad	1 + 19
	24r	Ystad	20
	24v	Ystad	19
	25r	Ystad	20
	25v	Ystad	19
	26r	Ystad	20
	26v	Ystad	20
	snor	
	27r	Ystad	19
	27v	Ystad	19
	28r	Ystad	21
	28v	Næstved	1 + 19
	29r	Næstved	20
	29v	Næstved	10
	30r	enkeltblad Kalundborg	1 + 16
	30v	enkeltblad Horsens	1 + 17
	31r	Horsens	19
	31v	Horsens + Afslutning	14 + 2

App. 2. Bibellån og - fraser

Forkortelser efter Bonifacius Fischer, *Novae concordantiae Bibliorum sacrorum iuxta vulgatam versionem critice editam*, I-V, Stuttgart-Bad Cannstatt 1977.

331.3: *domine deus virtutum, conuertere: respice de celo (...) et vide (...) et visita vineam istam* - Ps. 79.5: *Domine, deus virtutum*; Ps. 79.15: *Deus virtutum, convertere, respice de caelo, et vide, et visita vineam istam*

331.4: *tribulationem nostram, quam pro [peccatis] nostris patimur* - 2. Par. 20.9: *in tribulationibus nostris*; 2. Cor. 4.8: *in omnibus tribulationem patimur*

331.7: *Et perfice eam, quam plantauit dextra tua* - Ps. 79.16: *Et perfice eam quam plantavit dextera tua*

331.8: *vnigenitus filius tuus* - Gn. 22.2: *filium tuum unigenitum*

331.10: *super filium hominis (...) quem confirmasti tibi* - Ps. 79.16

331.11: *supra firmam petram Christum* - Mt. 7.24: *supra petram*, 1. Cor. 10.4: *petra autem erat Christus*

331.12: *vinea ... decepta est* - Hab. 2.5: *et quomodo vinum potantem decipit*

332.1: *incensa igni (...) ac suffossa* - Ps. 79.17: *incensa igni et suffossa*

332.3: *domine deus virtutum* - se 331.3

332.3: *peribunt ab increpatione vultus tui* - Ps. 79.17: *ab increpatione vultus tui peribunt*

332.4: *domine deus virtutum* - se 331.3

332.5: *ab increpatione et indignatione vultus ire tue* - se 332.3

332.10: *Iudicia dei abissus multa* - Ps. 35.7: *Iudicia tua abyssus multa*

332.18: *mendacissimus magister* - 2. Pt. 2.1: *magistri mendaces*

332.21: *mortificande gracia carnis* - Rm. 8.13: *carnis mortificaveritis*

333.3: *mala auferri* - Dt. 13.5: *auferes malum*

333.9: *vento diabolice doctrine* - Eph. 4.14: *omni vento doctrinae*

333.11: *cedri Libani* - Ps. 91.13

334.6: *diuina puniente vindicta a terra absorberi* - Dt. 11.6: *terra absorbunt*

334.7: *quorum deus venter est* - Phil. 3.19

334.16: *non modica* - Gn. 19.20

- 336.2: *modicum tempus* - Jo. 7.33
 336.4: *finem suum complevit*. Dt. 31.30: *ad finem usque complevit*
 337.25: *Videntes autem* - Gn. 37.4
 337.28: *victui necessaria* - Jdc. 17.10: *quae ad victum sunt necessaria*
 338.7: *victui necessaria* - se 337.28
 338.9: *eum super collum gladio suo percussit* - Jr. 26.23: *percussit eum gladio*
 338.18: *Porro cum reuersus esset* - 1. Sm. 18.6: *porro cum revertetur*
 339.25: *auertens se ab eo* - 2. Par. 18.31: *avertit eos ab illo*
 341.23: *splendoris gloriam* - Ez. 10.4. *splendore gloriae*
 342.5: *non secundum scientiam* - Rm. 10.2
 342.19: *altaria suffodientes* - Rm. 11.3: *altaria tua suffoderunt*
 343.1: *diligentius obseruare* - Est. 16.5: *diligenter observant*
 343.6: *penitentiam agere* - Lv. 5.5. *agat poenitentiam*
 343.10: *Sicut exhibuistis membra vestra seruire immundicie et iniusticie ad iniquitatem ita iam exhibete membra vestra seruire iusticie in sanctificationem* - Rm. 6.19: *sicut enim exhibuistis membra vestra seruire immunditiae et iniquitati ad iniquitatem, ita nunc exhibete membra vestra seruire iustitiae in sanctificationem*
 344.9: *Respondit ... dicens* - Jb. 4.1: *Respondens autem Eliphaz Themanites dixit*
 344.11: *id ex sexto Mathei capite* - Mt. 6.16-18
 344.13: *vt in sermone eos caperent* - Mt. 22.15: *ut caperent eum in sermone*
 344.28: *inculpabiles* - Nm. 32.22
 345.19: *in viam rectam* - 1. Esr. 8.21: *viam rectam*
 345.22: *pseudapostolus* - 2. Cor. 11.13
 346.9: *O culicem liquantem et camelum glucientem* - Mt. 23.24: *Duces caeci, excolantes culicem, camelum autem glutientes.*
 346.14: *Crescente indies malicie augmento* - Col. 2.19: *crescit in augmentum dei*
 347.9: *insanis hominibus* - 1. Sm. 21.14: *hominem insanum*
 347.28: *Intrauerunt autem* - Mt. 22.11: *Intravit autem*
 347.32: *aliam doctrinam amplexuros quam eam* - Tt. 1.9. *amplexentem eum, qui secundum doctrinam est fidelem sermonem.*
 348.28: *lenibus verbis* - 3. Reg. 12.7: *verba lenia*
 348.29: *feroces delenturum animos* - 2. Mcc. 10.35: *feroci animo*
 349.2: *respondentes dixerunt* - se 344.9

- 349.24: *vsque ad mortem* - Nm. 35.28
 349.29: *cantantes per ... chorum* - 1. Sm. 21.11: *cantabant per choros*
 349.33: *Mane vero facto* - Jo. 21.4: *Mane autem facto*
 350.18: *immensam misericordiam* - OrMan 6. *inmensa ... misericordia*
 350.19: *honor et gloria* - Apc. 5.13
 351.16: *in crastinum ... remanserunt* - Lv. 7.16: *in crastinum remanserit*
 351.17: *neque munera eius accipere velle* - Dt. 10.17: *non accipit nec munera*
 353.19: *portam aperiret* - 1. Sm. 3.15: *aperuitque ostia*
 353.22: *portam pulsans* - Lc. 13.25: *pulsare ostium*
 354.1: *Noli ... exire* - Jr. 6.25: *Nolite exire*
 354.4: *Manebo ... vobiscum hodie* - Jo. 14.16: *ut maneat vobiscum in aeternum*
 355.7: *pro verbo ... semindando* - Mc. 4.14: *seminatur verbum*
 355.17: *respondens dixit* - se 344.9
 355.18: *Noli contendere verbis ad nichil enim vtile est nisi ad subuersionem aduidentium* - 2. Tm. 2.14
 356.9: *ad capiendum predicatorem in sermone* - se 344.13
 356.10: *scribe et pharisei* - Mt. 12.38: *scribis et pharisaeis*
 359.27: *latrones, fures* - Bar. 6.56: *non a furibus neque a latronibus*
 359.28: *sanguisugos* - Prv. 30.15
 359.28: *animarum interfectores* - Apc. 6.9
 360.28: *pacifice cum eo et fratribus suis loqui* - 1. Mcc. 7.15: *locutus est cum eis verba pacifica*
 361.30: *pedibus conculcauerunt* - Is. 28.3: *pedibus conculcabitur*
 362.13: *euadere non possum* - 4. Rg. 8.8.: *Si evadere potero*
 362.17: *Respondens ... dicens* - se 344.9
 363.29: *eumque sustentantes pane tribulationis et angustie potu* - 3. Rg. 22.27: *et sustentate eum pane tribulationis et aqua angustiae*
 364.9: *in bona fide et conscientia sua* - 1. Tm. 1.19: *habens fidem et bonam conscientiam*
 364.29: *quos ad Magni aures detulerunt* - Ex. 32.3: *deferens in aures ad Aaron*
 366.18: *in cassum laborauerunt* - Lv. 26.20: *in cassum labor vester*
 367.11: *aduene et peregrini* - Gn. 23.4: *Advena sum et peregrinus*

App. 3. Franciskanske ord og fraser

Forkortelser:

Ad: Adami de Marisco Epistolæ, *Monumenta Franciscana*, I, ed. J. S. Brewer, London 1858, 75-489.

AeR: 'Die ältesten Redactionen der Generalconstitutionen des Franziskanerordens', ed. F. Ehrle, *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, 6, 1892, 1-138.

Ant: Antonius Florentinus, *Summa historialis*, Lyon 1512

APU: 'Acta Pronvinciae Umbriae 1343', *Documenta saeculi XIV provinciae S. Francisci Umbriae*, ed. F.M. Delorme, *Archivum Franciscanum Historicum*, V, 1912, 532-543.

Bon: Bonaventura, 'Legendae Quaedam Minores S. Francisci', *Analecta Franciscana*, X, Ad Claras Aquas 1926-1941, 557-678.

Ce: 'Ceremoniale ordinis Minorum vetustissimum 1254', ed. H. Golubovich, *Archivum Franciscanum Historicum*, III, 1910, 55-81.

CF: *Collectanea Franciscana*, 1, ed. A.G. Little e.a., Aberdoniae 1914.

CG: 'Constitutiones generales O.F.M. Anno 1316 Assisi conditae', ed. A. Carlini, *Archivum Franciscanum Historicum*, IV, 1911, 269-302, 508-536.

CGG: 'Constitutiones generalis Magistri Geraldii de Equitania (Perpiniani 1331)', ed. S. Mencherini, *Archivum Franciscanum Historicum*, 2, 1909, 276-292, 412-430, 574-599.

Chr G: 'Chronica anonymi Fratrum Minorum Germaniae', ed. A.P. L. Cary, *Analecta Franciscana*, I, Ad Claras Aquas 1885, 270-300.

Chr XXIV: 'Chronica XXIV Generalium ordinis Minorum', *Analecta Franciscana*, III, Ad Claras Aquas 1897, 1-575.

Doel: F. Doelle, *Die Observanzbewegung in der sächsischen Franziskanerprovinz bis zum Generalkapitel von Parma 1529*, (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 30-31), Münster/W 1918.

Hel: 'Epistola Encyclica de Transitu S. Francisci a fr. Helia', *Analecta Franciscana*, X, Ad Claras Aquas 1926-1941, 525-228.

IK: 'Memoriale Ordinis Fratrum Minorum a fr. Ioanne de Komorowa compilatum', *Monumenta Poloniae Historica - Pomniki Dziejowe Polski*, V, Lwów 1888, 64-362.

Ior: 'Chronica Fratris Iordani a Iano', *Analecta Franciscana*, I, Ad Claras Aquas 1885, 1-19.

Iul: Iulianus Spirensis, 'Vita S. Francisci', *Analecta Franciscana*, X, Ad Claras Aquas 1926-1941, 335-388.

KP: *Das Chronicon des Konrad Pellikan*, ed. B. Riggensbach, Basel 1877.

KS: Kaspar Schatzgeyer, *Scrutinium divinae scripturae pro conciliatione dissidentium dogmatum* (1522), ed. U. Schmidt, (Corpus Catholicorum, 5), Münster i.W. 1922.

Lem: L. Lemmens, *Aus ungedruckten Franziskanerbriefen des XVI. Jahrhunderts*, (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 20), Münster i.W. 1911.

Lon: 'Prima fundatio fratrum minorum Londoniæ', *Monumenta franciscana*, I, ed. J.S. Brewer, London 1858, 493-543.

NG: 'Chronica fratris Nicolai Glassberger', *Analecta Franciscana*, II, Ad Claras Aquas 1887, 1-579.

NH: Nicolaus Herborn, *Locorum communium adversus huius temporis haereses Enchiridion* (1529), ed. P. Schlager, (Corpus Catholicorum, 12), Münster i.W. 1927.

PO: Petrus Olai, 'De ordine Fratrum Minorum', ed. M.C. Gertz, *Scriptores minores historiae Danicae*, II, Kbh. 1918-1920, 293-324.

Reg: 'Regula 1223', ed. H. Boehmer, *Analekten zur Geschichte des Franciscus von Assisi*, Tübingen u. Leipzig 1904, 29-35.

Sal A: *Cronica fratris Salimbene de Adam*, ed. G. Scalia, (Corpus Christianorum continuatio Mediaevalis, CXXV), Turnholti 1998.

Sal B: *Chronica Fr. Salimbene Parmensis ordinis Minorum*, (Monumenta Historica ad provincias Parmensem et Placentiam pertinentia, III), Parmae 1857.

SGB: 'Statuta Generalia edita apud Barcinonam, a.d. 1451', ed. R. Howlett, *Monumenta Franciscana*, II, London 1882, 81-119.

SPS: 'Statuta provinciae Saxoniae condita Brandenburgi an. 1467, immutata Luneburgi an. 1494', ed. B. Kruitwagen, *Archivum Franciscanum Historicum*, III, 1910, 98-114, 280-293.

TC: Thomas de Celano, 'Vita prima S. Francisci' og 'Tractatus de miraculis S. Francisci Assisiensis', *Analecta Franciscana*, X, Ad Claras Aquas 1926-1941, 1-330.

TE: Thomas de Eccleston, 'De adventu fratrum Minorum in Anglia', *Monumenta Franciscana*, I, ed. J.S. Brewer, London 1858, 3-72.

332.10: *Iudicia dei abyssus multa* - Sal A 378 (Ps. 35.6)

332.18: *mendacissimus magister* - NH 60: *magistros mendaces* (2.

Pt. 2.1)

332.19: *solam sufficere ad salutem fidem* - NH 50: *sola fides sufficit ad salutem*

333.15: *pestiferis doctrinis* - Sal B 233: *pestiferos libellos*; Chr G 279: *pestiferam haeresim*

333.16: *paupercule nostre religionis fratres* - TC 271: *paupercula ista religio*; IK 151: *paupercula familia observancie*; IK 200: *religionis nostre paupercule*

334.5: *pestiferum* - se 333.15

334.7: *quorum deus venter est* - Ad 140, NH 91 (Phil. 3.19)

334.22: *expensis itineris* - CG 511

335.7: *ante illum plene elapsum annum* - se 363.18

336.13: *Prandio vero facto* - Ior 9, Chr G 282, NG 23: *Facto ergo prandio*

336.23: *sue pestifere hereseos* - se 333.15

336.25: *sue pestifere doctrine errore* - se 333.15

337.13: *Quo concessio* - Chr XXIV 222

337.25: *Videntes autem* - Sal B 306, 373: *Videntes autem* (Gn. 37.4); NG 11: *Videntes itaque*

337.26: *stipendiarios* - IK 227, 339.

337.28: *victui necessaria* - Sal A 70, Chr XXIV (Jdc. 17.10)

338.7: *victui necessaria* - se 337.28

338.8: *stipendiarius* - se 337.26

338.9: *gladio suo percussit* - Sal B 366: *cum gladio percussorio fortiter percussit* (Jr. 26.23)

338.12: *stipendiariis* - se 337.26

338.13: *Semel vero accidit* - se 343.2

338.20: *expensa itineris* - se 334.22

338.23: *stipendiariorum* - se 337.26

339.8: *Quibus Viburgiam prelati et coram ciuibus lectis* - se 361.11.

339.10: *Hec retulit mihi* - Sal A 56: *ut retulit michi*; Sal A 266: *Hec omnia retulit michi*, Sal B 333: *qui vidit et retulit mihi*; Sal B 360: *et retulit mihi*; Ior 3: *Et mihi relulit unus ex eisdem fratribus*; TE 13: *sicut mihi retulit*; TC 27: *sicut pater idem retulit*; Ad 354: *prior ipse mihi retulit*; IK 75: *retulit unus eidem fratri Iordano*; IK 233: *retulit michi quidem frater*; IK 235: *frater michi retulit*; IK 247: *michi retulit quidem frater*; IK 251: *michi qui hec scripsi, retulit pater Stanislaus*; IK 254: *pater Stanislaus retulit michi*; IK 295: *que hec michi retulit*, cf. CF 76

- 339.10: *altissimus* - TC 10, Bon 623, 626, Chr XXIV 166, 510, Ad 85, 153, 250, 329, 338, 472, IK 346, NG 43
- 339.23: *petens quam humillime* - Sal A 219: *humiliter petiit*; IK 242: *peciit humiliter*; IK 246: *petens humiliter*; NG 115: *humiliter petimus*, 501: *petens humiliter*
- 340.2: *petens quam humillime* - se 339.23
- 340.3: *Qui respondit* - Chr XXIV 309, 310
- 340.3: *solito more* - CF 94: *more solito*
- 340.19: *heretice prauitatis* - CG 290: *hereticam pravitatem*; Chr G. 294: *haereticae pravitatis*; CG 532, CGG 597, Sal B 330, Chr XXIV 248, 332, 479, IK 114, 115, 184, NG 65, 128, 241: *inquisitor haereticae pravitatis*
- 340.33: *magno fidei catholice zelatori* - Chr XXIV 417: *fidei catholicae maximi zelatores*; IK 132: *magnus zelator fidei*; PO 312: *fratres notabiles zelatores obseruantie*
- 341.2: *Quo facto* - CG 513, CGG 424, SGB 107, CF 92, Chr XXIV 137, 158, 181, 291, 292, 320, NG 55, 72, 189, 248, 258, 270, 501: *Quo facto*; CGG 281, NG 412: *Qua facta*
- 341.33: *quod et factum haud segniter fuit* - se 366.26
- 342.4: *Gliscente igitur indies auditorum et fautorum numero* - TE 16: *crescente numero fratrum*, TE 34: *crescente indies numero fratrum*; IK 149: *crescentibus numero et virtutibus*
- 342.25: *quod hodie ibi erectum stat* - NG 94: *quod usque hodie exstat*
- 343.2: *Contigit enim semel* - Chr XXIV 283, 289: *Contigit autem semel*, Chr XXIV 292: *Unde contigit semel*
- 343.32: *finito sermone* - Sal A 493, IK 159, NG 336: *finito sermone*; Sal B 326: *praedicatione finita*; Chr XXIV 152: *Finito autem sermone*; NG 29: *sermone vero finito*
- 344.1: *collectam suorum sequatium multitudinem* - se 343.24
- 344.9: *Respondit frater Jacobus dicens* - TC 244, Sal A 377: *respondit dicens* (Jb. 4.1); Sal A 248: *Dixit ergo respondens*
- 344.13: *vt in sermone eos caperent* - Chr XXIV 418: *ut eum caperent in sermone* (Mt. 22.15)
- 344.27: *finito heretici sermone* - se 343.32
- 345.7: *heretice prauitatis*, se 340.19
- 346.3: *rem diuinam* - NG 47
- 346.5: *O preclarum sapientis rectoris magne ciuitatis responsum* - Bon 672: *O vere praeclarum et adminirabilem virum*
- 346.7: *rem tamen diuinam* - se 346.3

- 346.27: *nullo pacto* - IK 106, 185, 310, NG 527, 536
 346.35: *rem diuinam* - se 346.3.
 346.31: *sub pretextu pietatis* - Sal B 392: *sub praetextu fiendae pacis*; IK 112: *sub pretextu zeli*
 347.1: *horas canonicas* - AeR 29, CG 531
 347.10: *more solito* - se 340.3
 347.18: *re diuina* - se 346.3
 347.26: *ne quo pacto* - se 346.27
 347.28: *ad fratres in refectorio eorum congregatos* - IK 182: *fratribus conventualibus in refectorio congregatis*; Ce 66: *congregatis in ecclesia fratribus*; CG 514: *provinciali capitulo congregato*; CGG 291: *fratribus in choro vel in capitulo congregatis*; Sal A 57: *congregatis igitur fratribus*; Sal A 248, 502: *congregatis fratribus in capitulo*; Chr XXIV 165: *fratribus congregatis*; Chr XXIX 338: *Multis autem congregatis*; Chr XXIV 535: *multis paganis congregatis*; IK 173: *congregatis duodecim fratribus*; IK 198: *fratribus autem congregatis*; NG 22: *congregatis igitur fratribus*; NG 307: *congregato autem capitulo*; NG 538: *congregato omni capitulo*
 347.32: *nullo pacto* - se 346.27
 348.23: *rem diuinam* - se 346.3
 348.31: *vt omnes e uestigio conuocaturus fratres* - Chr XXIV 282: *omnibus fratribus convocatis*
 349.5: *Congregatis igitur sic fratribus* - se 347.29
 349.13: *Prandio vero finito* - se 336.13
 349.14: *quo finito* - Ce 77, 78, TC 249: *Quo finito*; NG 248: *Qua finita*
 349.30: *campanam assidue pulsantes* - Ce 64, SGB 87, Sal A 501, IK 104: *pulsare campanam*; Sal B 322, IK 182: *pulsabatur campanella refectorii*; Lon 534: *major campana diu pulsatur*
 349.33: *ad locum secretae necessitatis* - CGG 417, SGB 87: *secretae necessitatis locum*
 349.33: *Mane vero facto* - Chr XXIV 338, 347: *Mane vero facto*; Chr XXIV 127, 128, 196, 477, Ior 9, CF 94, NG 22, Doel 227: *Mane autem facto* (Jo. 21.4); Bon 561: *Mane itaque facto*; Sal A 9, Bon 580, Chr XXIV 92, 166, 302, 430, Chr G 282, TC 202, Iul 335, 368, IK 158, NG 365, KP 33: *Mane facto*
 349.35: *loci secretae necessitatis* - se 349.33
 350.19: *honor et gloria* - Chr XXIV 173: *honor et gloria* (Apc. 5.13); TC 114, Sal A 260, Chr XXIV 515: *gloriam et honorem*
 350.19: *omnibus singulisque* - CG 527, Sal B 296, NG 137, 408,

414, 459, 466, 467, 486, 541, 558: *omnibus et singulis*; SPS 11, 280, 287, NG 110, 142, Lem 103: *omnes et singulos*; NG 274, 370: *omnes et singulas*; NG 234, KS 13 *omnia et singula*; CGG 279: *omnes fratres et singulos*

350.21: *omnibus et singulis* - se 350.19

351.3: *grassante ordinis nostri persecutione* - Ad 472: *persecutionum grassantium*

351.14: *expensis itineris* - se 334.22

351.14: *nullo pacto* - se 346.27

351.16: *Videns igitur rex* - NG 26: *Videns igitur*; TC 13: *Videns autem pater*; Chr XXIV 103, NG 241, CF 74: *Videns autem*; Chr. XXIV, NG 20, 518, IK 159: *Qui videns*; TE 44, NG 189, 365: *Quod videns*

351.25: *habitu sue religionis* - Iul 337: *religionis habitum*; Chr XXIV 356: *habitum nostrae religionis*

352.4: *qualis pater, talis et filius* - Sal A 186: *Et quoniam qualis pater, talis filius*; Sal B 175: *Sed qualis pater, talis filius*

352.12: *diuinam rem* - se 346.3

352.19: *post innumeras molestias et derisiones* - Sal B 182: *in signum opprobrii et convitii atque derisionis*

352.22: *post innumera scandala fratrum* - AeR 117, Sal A 247: *in scandalum ordinis*; CG 299, CGG 589: *scandalo ordinis*; NG 67: *tantum scandalum ordinis*; Lem 100: *cum magno scandalo fratrum*

352.23: *simultim et protector hereticorum et ipse hereticissimus* - NG 146: *fautorem haereticorum et manifestum haereticum*; IK 213: *hereticus et fautor hereticorum*

353.14: *quod et fecit* - Sal A 392, Hel 526, Ior 6, 8, Chr G 281, TE 52, NG 18, 20, 53, IK 155, 218, KP 11, 93, 96; se 354.19 og 366.26

353.14: *concesserunt igitur eis* - Chr XXIV 279: *concessit fratribus*; Chr G 284: *concessit ipsis*, NG 435: *item concessit*

353.22: *Veniens igitur prefectus vrbis et portam pulsans* - Chr. G 289, NG 53: *Veniens ... ad portam et pulsans*; Chr XXIV 224: *pulsans ad ostium*; Chr XXIV 299: *pulsantes ad portam*, IK 85: *ad portam pulsante*

354.11: *post multa scandala* - se 352.22

354.15: *presente patre ministro* - Sal A 348: *presentibus Romane curie cardinalibus*; Sal A 352: *presente fratre Johanne de Parma generali ministro*; Chr XXIV 246, IK 109: *domino Gregorio Papa IX praesente*; NG 107: *praesente domino Bonifacio Papa VIII*; NG 220: *praesente Marquardo Ministro*; NG 434: *praesente vicario ge-*

nerali

354.19: *quod et tandem fecerunt* - NG 79: *quod et ... fecerunt*; se 353.14 og 366.26

355.7: *pro verbo (vtinam dei) seminando* - IK 211: *verbum dei seminavit*; NG 204: *verba vitae seminarent*; KS 98: *seminandi verbum dei*

355.8: *Paucis elapsis diebus* - se 335.7

355.11: *prandio facto* - se 336.13

356.2: *sermone ... facta*: se 343.32

356.8: *Quod audiens* - Chr XXIV 309, NG 55, CF 92: *Quod audiens*; Chr XXIV 310: *Qui audiens*; TC 50, Chr XXIV 535: *Audiens vero*; Sal B 313: *Audiens autem*; NG 35: *Hoc autem audiens*

356.9: *ad capiendum predicatorem in sermone* - se 344.13

356.12: *finito sermone* - se 343.32

356.18: *Facto igitur prandio* - se 336.13

356.25: *campanam pro horis canonicis pulsare* - se 349.30

356.32: *congregatis Burgimagistris ac consulibus in conuentu fratrum* - se 347.29

357.4: *sine licentia speciali Burgimagistri* - CG 291: *absque Generalis Ministri licentia speciali*; CGG 578: *sine Ministri licentia speciali*

357.13: *littere testimoniales super conuersatione fratrum* - AeR 102, CG 286, 292, 522, CGG 290, 427, 593, APU 532, 536, SGB 95, 113, 114, NG 187: *litteras testimoniales*; CG 292: *litterae testimoniales de sua conuersatione et profectu in studio*

357.28: *frater Laurentius Byldtzmand guardianus existens* - Sal A 458: *frater Iohannes de Parma, generalis existens*; Chr XXIV 268: *dominus Innocentius IV existens*; Chr XXIV 287: *episcopus Hostiensis existens*; IK 202: *guardiano tunc existente*; IK 231: *pater guardianus existens*; IK 236: *ibi tunc guardianus existens*; IK 239: *ibidem guardianus existens*; IK 248: *tunc provincie minister existens*; NG 41: *Frater autem Nicolaus existens*

358.16: *ad instantium* - Chr XXIV 60, 140, 163, 331, Ad 98, 171, 258, Lon 509, IK 104, 190, NG 86, 220, 407, 412, 417, 461, 479, 503, 550, PO 309

358.31: *ad instantium* - se 358.16

358.31: *ei concessit* - se 353.14

359.1: *eidem concessit* - se 353.14

359.11: *omnibus et singulis* - se 350.19

359.11: *presens scriptum* - NG 37, 446, PO 295, 300

- 359.26: *conuitia obprobriaque* - Sal B 210: *convitia et opprobria*, se 352.20
- 360.1: *Hec et plura alia* - IK 221: *Hec et alia multa*; IK 350: *Ista et alia multa*
- 360.8: *ad portam monasterii pulsantes* - se 353.22
- 360.11: *Quo audito* - TC 176, 179, Bon 606, 621, Chr XXIV 41, 82, 165, 168, 336, 567, 568, Ior 8, Chr G 281, Sal B 295, CF 103, Doel 228, NG 20, 36, 41, 284, 524, 547
- 360.18: *quo eisdem non concessio* - se 337.13
- 360.19: *Hoc audito* - Chr. XXIV 310, se 360.11
- 360.23: *nullo modo vellent ostendere* - NG 55: *nullo modo assentire vellet*
- 360.32: *Qua aperta* - Chr XXIV 179
- 361.2: *Quo peracto* - Ce 73, IK 158, NG 259: *Quo peracto*; CG 524, CGG 428: *Qua peracta*; NG 253: *Quibus peractis*
- 361.11: *Quibus lectis et auditis* - IK 92: *Quibus auditis et perlectis*; NG 59: *auditis et perlectis obiectionibus et responsionibus*; NG 13: *Quibus litteris visis*; TC 8, NG 51, 140, 531: *Quibus auditis*; NG 247: *Qua lecta*; NG 255: *Quibus lectis*; NG 319: *Quibus litteris lectis*
- 361.15: *Quibus respondibus* - Chr XXIV 535: *Quo respondente*
- 361.17: *nullo modo* - se 360.23
- 361.23: *Quo dicto* - NG 46: *Quo dicto*; NG 10: *Hoc dicto*
- 361.25: *Quo ... viso* - TC 175, Bon 596, 604, Chr XXIV 192, 296, NG 6
- 361.29: *in terram violenter prostrauerunt* - NG 67: *prostravit se toto corpore super terram*
- 362.2: *Aliquibus diebus elapsis* - se 363.18
- 362.4: *ita quod indies non modicum sa[n]guinem euomuit* - TC 81: *sanguinem multum evomuit, ita quod visus est morti appropinquare*
- 362.10: *Specialiter Petrus Nicolai, Olauus Mallere, Laurentius Bønder* - PO 294: *Nicolaus Fynss ... Nicolaus Byl et vxores ipsorum, specialiter vtriusque Metthe Fynss*
- 362.17: *Respondit eis frater Seuerinus dicens* - se 344.9
- 362.19: *infirmiorem debilitatemque* - AeR 97, SGB 92: *debilibus et infirmis*; CG 530: *infirmiorem et debilitate*; TC 212: *debilis et infirmus*; IK 159: *in infirmis et debilibus*; NG 167: *infirmi quidem et debiles*
- 362.31: *quod et obtinuerunt* - se 366.26
- 363.6: *stipendiarii* - se 337.26

- 363.13: *Talia et plura alia* - se 360.1
- 363.14: *stipendiarii* - se 337.14
- 363.18: *paucis diebus elapsis* - Sal A 19, Sal B 329, 377, Chr XXIV 204, 424: *paucis diebus elapsis*; TC 164, 212, 318: *Paucis elapsis diebus*; TC 153: *Paucis igitur diebus elapsis*; Chr G 285: *Aliquot inde annis elapsis*; Chr G 292: *post lapsum duorum annorum*; SGB 198: *elapso triduo*; NG 30, 52: *paucis post elapsis diebus*; NG 443: *decem diebus elapsis*; Doel 23: *iam fere sex annis elapsis*; CGG 278: *elapso immediato triennio*; KP 5: *quo anno elapso*; KP 29: *quadraginta annis lapsis*; cf. CF 42, PO 295, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320
- 363.23: *altissimum recipere sacramentum* - CG 284: *altimissum sacramentum*; SGB 94: *altissimum eucharistiæ sacramentum*
- 363.27: *excommunicati aut interdicti* - CGG 280: *interdicti vel excommunicationis sententiis*; NG 39: *interdictis et excommunicatis*
- 363.29: *eumque sustentantes pane tribulationis et angustie potu* - Sal B 375: *sustentaverunt eum pane tribulationis et aqua angustiae* (3. Rg. 22.27)
- 364.5: *Hec et plura alia* - se 360.1
- 364.8: *retulit michi* - se 339.10
- 364.10: *verbo et scripto* - CG 511, CGG 587, 590, SGB 90: *verbo vel scripto*; Chr XXIV 515, IK 254: *scripto et verbo*; Con 291: *in verbis vel scriptis*
- 364.10: *altissimum* - se 339.10
- 364.26: *fidei propugnatoris* - Ad 431, 485, KS 13, 21: *propugnatores*
- 364.32: *Sumpsit dictus frater Erasmus reuerendi patris ministri socium* - Sal B 212: *assumpto socio*; TC 43: *assumpto suo socio*; NG 323: *socio assumpto*; KP 13, 41: *assumpto me socio*; PO 310: *assumpto fratre socio*
- 366.2: *quod continuo fecit* - se 353.14
- 366.7: *quod et iam factum cernimus* - se 366.26
- 366.19: *nullo pacto* - se 346.27
- 366.26: *quod et factum fuit* - Sal A 263, Chr XXIV 337, IK 112: *Quod et factum fuit*; Chr XXIV 460: *Quod etiam factum fuit*; Chr XXIV 539, TE 12: *quod factum est*; TE 48, NG 40, 59, KP 54, 81: *Quod et factum est*
- 366.28: *ad regiam maiestatem in Gotteropp commorantem* - Ad 377: *in conventu Lugduni commorantes*
- 367.1: *fratribus in conuentu ... congregatis* - se 347.29

367.4: *Quibus litteris lectis et induciis* - se 361.11

367.11: *aduene et peregrini* - Re 32: *peregrini et advenae* (Gn. 23.4)

367.21: *Explicit qualiscunque Modus et Ordo* - Con 598: *Expliciunt constitutiones generales*, SGB 117: *Explicit abbreviatio statutorum*,

Ant 264: *Explicit epistola Rabbi Samuelis*

App. 4. Tabeller

Pr: Prefatio, Fl: Flensborg, Vi: Viborg, Tø: Tønder, Ma: Malmø, Ko: Kolding, Aal: Aalborg, Ra: Randers, Kø: Køge, Ha: Halmstad, Ys: Ystad, Næ: Næstved, Ho: Horsens.

1. Demonstrative pronominer

	Pr	Fl	Vi	Tø	Ma	Ko	Aal	Ra	Kø	Ha	Ys	Næ	Ka	Ho
hic	2	3	2	1	16			4	2	7	5	2		2
is	2	2	11	5	59	9	4	8	3	6	27	3	3	5
idem	1	2	6		7		1			12	5		1	4
ille		1		1	11			3		9	4	6	2	2
ipse	1	4	3		9	1		1	1	3	2	4	4	3
iste	1										1	1		

Tabel 2. "omtalt" og brug af *nomine*

	Pr	Fl	Vi	Tø	Ma	Ko	Aal	Ra	Kø	Ha	Ys	Næ	Ka	Ho
ante- dictus			1		1	1				2				1
dictus		1			1	5					3	1		1
predic- tus		2	4		8					4	8	3		4
prefa- tus	1	2			3					7	6	1		2
nomi- ne		1			5	1	1			2	4			

Tabel 3. "og", "eller", "men"

	Pr	Fl	Vi	Tø	Ma	Ko	Aal	Ra	Kø	Ha	Ys	Næ	Ka	Ho
ac	5				4			1		4	12			1
atque	1				1							1		
et	9	5	21	8	79	4	3	12	5	15	67	11	7	15
-que	5	2	4	1	17	2	3			9	13	4	1	4
aut	1				2						6			1
seu	1	1		1		1	1			2	3	1		
sive			1							1				
vel			1	1	16					1	2	1		
autem		1	4		12	1				2	3			
sed	1	1		1	6			1		3	3	1		1
vero	1	4	7		12		1			1	3			

Tabel 4. Udvalgte partikler

	Pr	Fl	Vi	Tø	Ma	Ko	Aal	Ra	Kø	Ha	Ys	Næ	Ka	Ho
ceterum		1	1		7									
deinde					2					2				
denique	1		1		3		1	1						
enim	4	1		1	12		2	2		2		1	1	
ergo				1	3									
etiam					2	1				2	6			
evestigio		1	1		1							1		
iam	4				3	3		1				1	1	
ibidem		1		3						3		2		
igitur		1	3	2	18	2		4	2	2	1	3	1	
illic			1	1	6	3						1		
illuc			4		2							2		
interim			3		6			1						
ita	2	2	1		3						8			
itaque					2							1		
nempe					7		1	1				3		
perinde	2				3			1				1		
porro		2	1		8							1		
postea		2	3							2		2		
prorsus	1		4		2	1								
sic			1		4			2			3			
tamen	1		1		13					3	1			
tandem			1	2	4		2		1		1			2
tunc		1	1	1	1					3	5	1		
ubi					11					1	2	1		
usque			1		8		1							

Summary

The Losers' Story -

The Franciscan Chronicle of Expulsion: authorship, dating, and purpose

Since the publication in 1850 of the *Cronica seu brevis processus in causa expulsionis fratrum Minoritarum*, survived in the manuscript NKS 276 8vo in The Royal Library of Copenhagen, the narrative of the friars' sufferings and expulsions during the Reformation Era has fascinated the historians. It is so rare to read the losers' own story. The chronicle consists of sixteen chapters, each devoted to the suppression of one friary (only fourteen, actually, since despite their headings two of the chapters were never written). Up to now several scholars have dealt with the authorship, dating and purpose of the chronicle. The reason for re-examining these problems is the observation that the manuscript has only been rather superficially analysed by previous scholars, that the determination of the authorship has been tied down by old dogmas, and that the chronicle has not been sufficiently evaluated in a Franciscan context.

First the present author analyses the manuscript palaeographically and codicologically. Survived with lacunae as it is, information about the form and content, given in the oldest apograph from the 1680s, has been included in the analysis. The conclusions are that the manuscript originally consisted of 78 or 82 pages (only 60 have survived), that it is a fair copy, and that the individual chapters have been entered in a discontinuous process.

After that the article deals with the authorship. In two of the chapters the name of an author is mentioned. It is in the Viborg chapter, where Friar Jacobus gives the information that his knowledge goes back to the Guardian Niels, and in the Ystad chapter, where Friar Erasmus tells that his informer is the Guardian Anders. Thus, on the basis of verbal and linguistic analyses several scholars have tried to determine whether the two friars could have written other chapters in the chronicle. First Friar Erasmus, then Friar Jacobus have been regarded as the main and principal author of the chronicle. The present author raises serious objections to the linguistic analyses made so far and then carries out a new analysis of the language. It is done

without regard for old dogmas. On the basis of similarities and dissimilarities he concludes that each chapter has its own individual author. Consequently, Friar Jacobus and Friar Erasmus are only the authors of the chapters in which they are named. The article rejects the existence of an editor. The scriptor seems to have copied without any changes what has been written locally in the still existing friaries and submitted to the provincial administration at Roskilde. Therefore, as a collection of these reports the manuscript NKS 276 8vo can be regarded as an original manuscript, not a copy, as hitherto asserted.

Next come the problems of the production, dating and purpose of the chronicle. In opposition to previous scholars who have dated the composition of the original reports to 1528-1533 and the collection of these into a chronicle to the autumn of 1534 or later, the article argues for a composition and collection in the late spring or early summer of 1533 (after the death of King Frederick I April 10, 1533). It rejects not that the purpose was to get back the lost friaries, but that it should be achieved by legal action. The chronicle itself makes no claims for a restitution and has no formal legal structure. Therefore it seems more likely that it was intended to be handed over to the bishops, so that the reading could persuade them and the other chancellors of the realm to re-establish the friaries.

As a conclusion the article reflects on the destiny of the friars. The Lutheran suppression is compared with the persecution of the Conventuals by the Observants twenty to forty years earlier. The argumentation against the Conventuals was exactly the same as those against the Observants during the Reformation. Identical were also the persecution and the friars' reaction. So History seems to have repeated itself.

The article is followed by four appendices: a codicological survey of the manuscript NKS 276 8vo, a list of words and expressions of biblical origin, a list of Franciscan words and expressions, and a survey of the use of conjunctions and other significant particles in the different chapters of the chronicle.

Adelsvældens biskopper 1537-1660

Af Christian Larsen

2. september, 14. søndag efter Trinitatis, 1537 blev de syv første danske superintendenter indsat i deres embeder i Vor Frue kirke af Johann Bugenhagen.¹ Udnævnelsen af de nye superintendenter var led i den lutherske nyordning: 12. august blev Christian 3. og hans hustru Dorothea kronet, 2. september – samme dag som bispevielserne – udstedtes Kirkeordinansen, og 9. september genindviedes Københavns Universitet. Superintendenterne – eller som de snart kaldtes (igen): biskopperne – kom hurtigt til at spille en central rolle i den lutherske fyrstekirke, som i udpræget grad blev en bispestyret kirke.² Bispeembedet blev også en af de få ledende stillinger under adelsvælden, som var åben for uadelige, og hvor det var muligt for en Laurids Mortensen Scavenius, søn af en fisker, at blive Sjællands biskop.

For Norges vedkommende har Steinar Imsen undersøgt de norske biskopper 1537-1660, og i den forbindelse opstillede han en række teser om rekrutteringspraksis og -politik. Han fremhævede tilknytningen til kongen, der dominerede nyudnævnelserne, og at det ofte var slotspræster eller københavnske sognepræster, der besatte embederne. Ligeledes mente han, at de danske domkapitlers indflydelse på valget var større end i Norge, og at de danske biskopper således indtog en mere selvstændig stilling. Imsen foretog en mindre undersøgelse af de danske biskopper 1551-1644, der viste påfaldende ens rekrutteringsmønstre, men en samlet prosopografisk analyse af perioden fra Reformation til Enevælde har hidtil ikke foreligget.³

I det følgende skal adelsvældens rekrutteringspraksis og -politik analyseres ved at se på en række forhold, der kan belyse periodens 54 danske biskopper, og som kan være med til at efterprøve Imsens teser: social baggrund; uddannelse/karriere; personlige kontakter; udnævnelse; afskedigelse. Den 1. generation af biskopper var speciel i forhold til deres efterfølgere, idet seks af dem havde rod i 1520'ernes reformatoriske bevægelse. De syv første biskopper er derfor udeladt i denne undersøgelse, der koncentrerer sig om de 49

bispe-udnævnelser i perioden 1542-1660. Da to biskopper avancerede, er der reelt tale om 47 personer (jf. bilaget).⁴

Bispeembedet

I Kirkeordinansen blev de nye biskoppers embedspligter fastlagt. Udover at prædike Guds ord over hele stiftet var deres fornemste opgave tilsynet med stiftets gejstlighed, både præsternes embedsretagelse og levned, menighederne, skolen og de fattiges væsen. Dette tilsyn skulle ske ved en første generalvisitats og derefter ved regelmæssige visitatser. Ved generalvisitatsen, der skulle foregå sammen med lensmanden, skulle tillige alle sognekirkerne besøges, så der kunne fås oversigt over kirkernes tilliggende. Når et præsteembede skulle besættes, påhvilede det biskoppen at eksaminere kandidaterne. Endelig skulle biskoppen pålægge stiftets indbyggere at vise hørighed og lydighed mod kongen.⁵

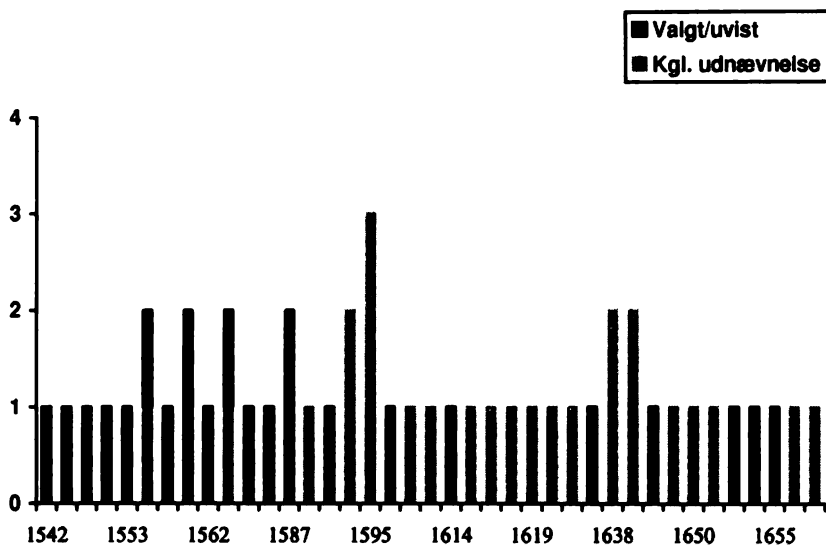
For at røgte dette omfattende embede – og for visse biskoppers vedkommende også store stifter – lønnede kongen biskoppen med 2 læster rug (à 24 tønder), 4 læster malt, 2 læster havre, 50 læs hø, 20 læs halm, 40 lam og 100 gylden. Sjællands biskop fik endvidere tillagt det tredje professorat i teologi ved Universitetet, fordi ”alting y Kiøbenhaffn [er] dyrere end andersteds y Riget, Oc mand for den høige Scholes skyld wil der haffue meere behow til tæring”. Selvom biskopperne blev ganske pænt aflønnet, viste fremgangsmåden med at anvise løn gennem lensmændene sig mindre frugtbar. Regeringen genoprettede derfor i årene 1558-60 bispestolene, der hver fik tillagt dels en bispegård, dels en part af de tidligere bispetiender samt indtægter af gods. Endvidere blev der henlagt et præstekald til bispesædet, hvor biskoppen oppebar hovedparten af kaldets indtægter mod at lade en kapellan forrette de kirkelige handlinger.⁶

Bispevalget

Biskoppen valgtes af stiftets købstadspræster. Tyvendedagen efter biskoppens død trådte disse præster sammen i stiftsbyen og udvalgte af deres midte fire præster, der så valgte den kommende biskop, som dog skulle godkendes af kongen. Som Martin Schwarz Lausten stærkt har fremhævet, var der reelt kun tale om en nominationsret, som kongen på ingen måde var bundet af.⁷ Steinar Imsen har som nævnt fremsat den tese, at de danske domkapitler havde en større indflydelse på valget end de norske.⁸ Ved hjælp af H.F. Rørdams ar-

bejder er det muligt at se, i hvor høj grad Kirkeordinansens bestemmelser blev overholdt. Af de 49 udnævnelser skete de 20 efter indstilling fra stiftets købstadspræster, i fire tilfælde er det ikke muligt at afgøre forløbet før udnævnelsen, mens der for de sidste 25 udnævnelsers vedkommende er tale om kongelige udnævnelser uden spor af forudgående valg. Reglerne i Kirkeordinansen blev nogenlunde fulgt frem til slutningen af Frederik 2.s regeringsperiode, hvorefter præsteskabets indflydelse stort set ophørte (jf. figur 1). Især i de fire jyske stifter gjorde dette sig gældende, snart også i Lund (fra 1611) og på Fyn (1616). I det vigtige sjællandske bispeembede, der altid er blevet betragtet som det fornemste, blev reglerne fulgt så sent som i 1652.⁹

Figur 1. Danske bispeudnævnelser 1542-1660

Biskoppernes sociale baggrund

Bortset fra otte personer har vi sikre oplysninger om alle biskoppers sociale baggrund. Ligesom hofpræsterne tilhørte hovedparten af biskopperne borgerstanden og den lærde stand, der i løbet af 1600-

tallet trængte frem i samfundets top. Borgerfolk som forældre udgjorde med 23 bispe-sønner den største gruppe, men det er værd at lægge mærke til, at der var tale om byernes elite. Blandt de 23 borgere finder vi syv borgmestre og seks rådmænd. Den næststørste gruppe var den lærde stand (14), dvs. gejstlige, professorer og andre universitetsuddannede. Tre af disse fædre var eller blev senere biskopper: Peder Jensen Winstrup (Peder Pedersen Winstrup), Hans Povlsen Resen (Hans Hansen Resen) og Hans Albretsen (Albret Hansen). Derimod var mulighederne for en person fra byens nederste lag eller fra bondesamfundet for at nå et af de højeste embeder inden for kirken ringe. For fiskersønnen Laurids Mortensen Scavenius blev det af betydning, at han efter forældrenes tidlige død kom i huset hos professor Thomas Fincke, der sørgede for hans uddannelse. For bondedrengen Laurids Bertelsen gik vejen til bispestolen i Århus over ansættelse ved byens latinskole, heraf de tre sidste år som rektor.

Uddannelse og karriereforløb

Kongerne kunne være sikre på, at de personer, de udnævnte, havde et længevarende uddannelsesforløb bag sig. Om 35 biskopper vides det med sikkerhed, at de foretog en udlandsrejse som led i deres teologiske studie. 11 biskopper tog hele deres uddannelse i Danmark; her er det værd at bemærke, at syv af disse 11 udnævntes til biskop i tiden indtil 1560. For Christian 4.s og Frederik 3.s biskopper indgik denne del af uddannelsen hos så godt som alle. For en dels vedkommende var der tale om et udlandsophold som hovmester for adels-sønner, der dermed var med til at finansiere den ofte bekostelige rejse og studieophold, men hovmestertjenesten gav også mulighed for længerevarende (teologiske) studier. Således tilbragte Hans Wandal syv år i udlandet som hovmester for Predbjørn Gyldenstiernes sønner, anbefalet af lærde Holger Rosenkrantz, og besøgte bl.a. Strasbourg, Padova, Tübingen og Basel. Ved hjemkomsten i 1614 udnævntes han til sognepræst ved Odense Skt. Knuds kirke og blev tre år senere befordret til Viborg bispestol. Wandals samtidige Jens Dinesen Jersin i Ribe havde allerede 1607-10 været på studieophold i Wittenberg, men fik atter muligheden i 1615-17, hvor han var hovmester for Mogens Krabbe på dennes udlandsrejse.

Udover et kortere eller længere udlandsophold havde hovedparten af biskopperne også søgt at dygtiggøre sig ved disputere enten for

magister- eller doktorgraden. Ti biskopper var blevet dr.theol., mens 28 havde taget magistergraden. Enkelte biskopper med magistergraden tog efterfølgende doktorgraden, mens fem biskopper blev kreerede dr.theol. At en så stor del af biskopperne havde højere akademiske titler skal også ses i sammenhæng med, at 12 kom fra Universitetet, hvor det var oplagt at disputere enten for magister- eller doktorgraden. De resterende biskopper, der hovedsageligt virkede i 1500-tallet, havde "kun" teologistudiet bag sig, men havde arbejdet sig op til embeder ved hovedstadens kirker eller ved hoffet. Kun seks biskopper havde hverken et udlandsophold eller en akademisk titel bag sig ved embedstiltrædelsen. Den sidste af disse var Laurids Jakobsen Hindsholm, der havde været hovmester for lærde Holger Rosenkrantz' sønner, senere sognepræst i Rudkøbing, inden han 1647 blev hentet til København som hofprædikant. I 1651 gav Frederik 3. ham den fynske bispestol.

Selvom embedet i sin natur lagde op til lærdomskarriere/ omfattende studier, så viser undersøgelsen dog, at der var tale om en stigning i tilsynsmændenes kvalifikationer. Biskopper uden udlandsophold eller højere akademiske grader kom til at tilhøre reformati- onsårhundredet. Der er her tale om en almindelig højnelse af kvalifikationsniveauet, som man også ser i adelsvældens centraladministration og blandt ledende embedsmænd.¹⁰

Netop Universitet spillede en vigtig rolle i rekrutteringen, og en fjerdedel af biskopperne blev hentet fra stillinger ved Universitetet; 1615-72 var det sådan, at den øverste teologiske professor automatisk blev Sjællands biskop, når dette embede skulle besættes.¹¹ Halvdelen af "universitetsbiskopperne" rykkede dog ikke særlig langt, idet de blev forfremmet til den sjællandske bispestol, der lå lige over for Universitetet. Et godt eksempel på en af disse "universitetsbiskopper" er Christen Hansen Riber, der havde tilbragte 1590'erne med studier i Rostock, Wittenberg, Zerbst, Strasbourg, Leiden og Franeker, inden han i 1594 blev magister. 1602 blev han professor i pædagogik ved Universitetet, 1603 i matematik, 1607 i græsk og 1608 i dialektik og avancerede i 1610 til biskop over Ålborg stift.

Den næststørste gruppe udgjorde præster fra hovedstadens kirker (13) og hofprædikanter (9). Fem af biskopperne havde gjort karriere som rektor/lektor ved en latinskole, og endelig havde otte virket som præster ude i provinsen. Biskopperne blev således hentet fra topstillinger: Universitetet, hovedstadens kirker og hoffet, dvs. hvor kongen havde mulighed for at bedømme kandidaterne. Biskopper

med en baggrund som præst i provinsen var ikke et almindeligt fænomen, og langt de fleste kom fra stiftsbyernes kirker.

En enig svale var Peder Jensen Kragelund, der i 1650 blev hentet fra præstegerningen i Fårevejle-Drageholm til bispesædet i Ribe af Frederik 3., ”der ofte havde haft lejlighed til at høre ham gunstigt omtalt”¹². Denne velynder, der havde fremhævet Kragelund over for kongen, var sandsynligvis Christoffer Urne, rigsråd og rigskansler samt lensmand på Drageholm Slot. Forgængeren i Ribe Erik Monrad var død 26. juni 1650, og stiftets købstadspræster udvalgte da hofpræst Laurids Jakobsen Hindsholm, men dette valg blev tilside-sat, da Hindsholm enten ikke ville til Ribe eller kongen undvære ham. I stedet faldt kongens valg på Kragelund, der ”den 31. Jul. f.ich [...] Mag. Dni Cancellarii Schriffuelse at forføje mig till Kiøbenhafn och prædiche for Hans Kongl. Maytt., huilchet scheede d. 7. Aug., bleff saa den 9 opkaldet paa Slottet och befahlet at giøre min Eed for Kongl. Maytt. udj Magnif. Dni Cancellarii Nerværelse at were Superintendent udj Riber Stiftt, end och jeg haffde tilforn giort min høye Undschylding for H. Cantzeler [...]”¹³. Samme dag som edsaflæggelsen blev Kragelunds udnævnelsesbrev udfærdiget.¹⁴

Kongelig bevågenhed og gode familieforbindinger

Kragelunds udnævnelse viser, hvor vigtigt det var med de rette forbindelser, hvis man ville frem. Et af de mest kendte eksempler er nok Hans Mikkelsen (Fyn 1616-51). Han var rektor ved Odense latinskole, da han i 1614 blev husprædikant på Lundegård for Ellen Marsvin og sproglærer for Kirsten Munk, der året efter blev Christian 4.s samleverske. Dette fik en særdeles gunstig indvirkning på Mikkelsens karriere: 1615 sognepræst i Assens-Kærum og provst over Båge herred, samme år professor pædagogicus ved Universitetet, senere på året slotspræst og februar 1616 hofprædikant. Fra denne stilling udnævntes han i juni samme år til Fyns biskop. Også for andre udnævnelses vedkommende synes kongelig bevågenhed at have spillet en rolle for karrierens videre forløb. Wichmand Hasebard, der 1642 blev biskop i Viborg, havde 1628-34 været lærer for Christian 4.s og Kirsten Munks børn Valdemar Christian, Sophie Elisabeth og Leonora Christine, og i 1631 afholdt kongen hans bryllup. Mads Jensen Medelfar, der i 1616 viede Christian 4. og Kirsten Munk, blev samme år hofpræst og udnævntes 1620 til biskop i Lund.

Udnævnelsen af Kragelund viser tillige betydningen af at have venner/fortalere, der færdedes i kongens nærhed, dvs. hoffet, Kancelliet og rigsrådet. Niels Lauridsen Arctander (Viborg 1595-1616) prædikede i 1585 i Vor Frue kirke i København, og blandt tilhørerne var kansler Niels Kaas, hvilket bevirkede en udnævnelse til slotsprædikant samme år. Herfra avancerede Arctander til bispestolen i det nørrejyske. Den senere så berømte ærkebiskop Hans Svane havde forud for sin tiltrædelse af Sjællands bispestol nære forbindelser til kansler Christen Thomesen Sehested, og via sin hustru Marie Fuihren tilhørte han en af de førende slægter i det lærde miljø.

Også familieforbindelser kunne være nyttige. Man kan bare kigge på lærerstaben på Universitetet i 1600-tallet for at kunne konstatere, at Universitetet ikke alene var et akademisk samfund, men i høj grad et slægtssamfund, hvor slægter som Fincke, Bartholin og Worm dominerede blandt professorerne.¹⁵ Noget lignende gjorde sig gældende i den sjællandske bispegård med Anne Eisenberg som centrum. I sit første ægteskab med Peder Jensen Winstrup (Sjælland 1590-1614) blev hun moder til Peder Pedersen Winstrup (Lund 1638-79). Med efterfølgeren Hans Povlsen Resen (1615-38) fik hun sønnen Hans Hansen Resen, der i 1652 blev Sjællands biskop efter en strålende karriere på universitet – en karriere der “skyldtes vel i højere grad hans forbindelser og faderens ry end overblik og originalitet”, som H.A. Hens har bemærket.¹⁶ Anne Eisenbergs barnebarn Anne Cathrine Winstrup giftede sig i øvrigt med Hans Wandal, Sjællands biskop 1668-75.

Ser man på, hvorfra biskopperne hentede deres koner, viser det sig tydeligt, at biskopperne, der selv kom fra borgerskabet og de lærdes kreds, hentede deres hustruer samme steds. Vi har kendskab til 73 ægteskaber blandt de 47 biskopper, og heraf kom 18 hustruer fra borgerstanden, mens 27 hustruer var døtre af præster og folk inden for undervisningsvæsenet. Ligesom hofprædikanterne hentede biskopperne deres hustruer fra det bedre borgerskab: seks var døtre af borgmestre, mens ni havde en rådmand som fader.¹⁷ Kun Hans Brochmand (Århus 1660-64) giftede sig med en adelskvinde, nemlig Anna Laurence de la Ford, datter af den engelske baronet Sir Joh de la Ford, som han traf under et studieophold i Oxford og Cambridge. For 27 bispe-hustruers vedkommende ved vi ikke noget om deres baggrund.

I embedet

De fleste biskopper var midt i fyrrerne, da de tiltrådte bispeembedet, hvilket var en forholdsvis høj alder og endda fem år højere end hofpræsterne.¹⁸ Den yngste biskop var Morten Madsen, der i 1627 – blot 31 år gammel og 14 år efter at være blevet student – blev biskop i Århus. Han havde været lærer for Kirsten Munks børn, dernæst slotspræst og endelig kgl. hofprædikant og havde fulgt Christian 4. under Kejserkrigen. Ældst var Laurids Mortensen Scavenius, der i en alder af 64 blev Sjællands biskop i 1653. Bag sig havde Scavenius en karriere som præst i 1620'erne og 1630'erne, inden han i 1639 var blevet ansat ved Universitetet.

Når først en biskop havde fundet sig til rette i bispegården, så forblev han i embedet cirka 17 år, længst hvis det var på Fyn (20½ år), hvor man ”nøjedes” med seks biskopper 1537-1660 – kortest i København (14½ år), hvor der var ni biskopper i samme periode. Den længste embedsperiode var Peder Pedersen Winstrups 41 år i Lund; han var kun 33 år, da Christian 4. udnævnte ham til biskop. Derimod nåede Wichmand Hasebard kun i få måneder i 1642 at være biskop i Viborg, inden han døde.

Netop døden var – på nær to personer – den naturlige embedsfratrædelse. Tyge Asmundsen trådte efter 17 år tilbage fra embedet som biskop i Lund i 1577, træt af bryderier og krænkelser fra stiftets adel og gejstlighed samt plaget af rygter om et forhold til en præstekone. Han tilbragte sine sidste ni år som kannik i Lund. Mere opsigtsvækkende var Hans Knudsen Vejles ufrivillige afgang fra den fynske bispestol i 1616. Kun 29 år gammel fik han det store og ansete embede som sognepræst ved Skt. Nikolaj i København – et embede der gav mulighed for højere poster inden for statskirken – og 1606 blev han biskop i Odense. Efterhånden udviklede han dog calvinske synspunkter og kom derved i modsætning til statskirkens læregrundlag og ikke mindst samtidens fremtrædende teolog Hans Povlsen Resen (i øvrigt Vejles svoger), fra 1615 Sjællands biskop og ivrig forkæmper for luthersk ortodoksi. Endvidere anbefalede han sine sognepræster at læse skrifter af calvinske teologer. Tilmed søgte Vejle at komme kryptocalvinisten Oluf Kock til undsætning i 1614, da denne anklagede Resen for vranglære. 1½ år senere, i sommeren 1615, blev Vejle indstævnet for kongen, og man gætter ikke helt galt, hvis man formoder, at Resen stod bag udfaldet mod Vejle. Han stillede i maj 1616 for en kommissionsdomstol bestående af

nogle rigsråder og hans bispekolleger under kongens forsæde, og 3. juni dømtes han til afsættelse pga. vranglære. De sidste 13 år af sit liv tilbragte han i Odense, København, Malmø og især sin fødeby Vejle.¹⁹

Forflyttelse var meget sjælden og forekom kun to gange. I begge tilfælde var der tale om en forfremmelse fra en jysk bispestol til den sjællandske. Poul Madsen, der fra 1554 havde været professor ved Universitetet i græsk og senere dialektik, valgtes 1562 til Ribe. I 1569 blev han forflyttet til København og året efter kreeret dr.theol. Forfremmelsen skyldtes utvivlsomt, at Madsen stod i høj gunst i kongehuset, og Frederik 2. nærede stor tillid til ham. Således viede han kongen i 1572 til prinsesse Sophie af Mecklenburg og døbte i 1577 kongeparrets første søn, den senere Christian 4. Peder Jensen Winstrup kom fra embedet som sognepræst ved Helligåndskirken i København, da han i 1587 udnævntes til medhjælper for biskop Laurids Bertelsen i Århus, og Winstrup overtog bispestolen ved Bertelsens død året efter. Opholdet i Århus blev dog kortvarigt, og 1590 kom Winstrup tilbage til København for at blive biskop.

Endelig skal Hans Svanes bekendte avancement nævnes. Som tak for den sjællandske biskops klare og konsekvente støtte til kongen under hele forløbet frem til håndfæstningens annullering og arverigtets indførelse blev Svane 30. oktober 1660 titulær ærkebiskop (den eneste siden 1536), kgl. råd og assessor i Statskollegiet samt præsident for Konsistorialkollegiet.

Adelsvældens biskopper

Den efterreformatriske kirke var en fyrstekirke, hvor al magt samledes hos kongen, hvilket også gjaldt bispeudnævnelser. Trods Kirkeordinansens bestemmelser blev de af købstadspræsterne valgte biskopper snart erstattet med kongelig udnævnte biskopper, der stod i gæld til kongen og ikke stiftets præsteskab. Dermed fremmedes processen med kongetro biskopper, og i 1600-tallet var den kirkelige tilsynsmand klart kongens mand. Steinar Imsens tese om mere selvstændige danske biskopper set i forhold til deres norske kolleger kan derfor ikke underbygges, for i begge riger centraliseredes bispevalget hurtigt. I øvrigt viser denne undersøgelse, at hvad angik social baggrund, uddannelse, karriere og ægteskab, var forholdene i Danmark og Norge forbløffende ens.²⁰ Der var i begge riger tale om borger- og præstesønner, der havde et udlandsophold, en magistergrad

(nogle også en doktorgrad) bag sig, og som blev rekrutteret fra stillinger i kongens nærmeste omgivelser: hoffet, Universitetet og hovedstadens kirker. Landsbypræsten, der blev biskop, var et meget sjældent fænomen. Kongelig bevågenhed blev nemlig en af de afgørende faktorer, hvis man skulle gøre sig håb om en bispestol.

Noter

1. Artiklen er den første del af en prosopografisk undersøgelse af det danske bispekollegium 1537-1848.
2. Bjørn Kornerup i *Den danske Kirkes Historie* IV. Kbh. 1959 s. 22
3. Steinar Imsen: *Superintendenten*. Trondheim 1980 s. 149. Jf. dog Jesper Thomassen: *Kongens præster 1536-1660*. *Kirkehistoriske Samlinger* 1998 s. 13-14
4. Oplysningerne om de enkelte biskopper er hentet fra *Dansk Biografisk Leksikon*, 1.-3. udgave, og Wibergs præstehistorie.
5. *Kirkeordinansen 1537/39*. Udg. Martin Schwarz Lausten. Odense 1989, jf. Bjørn Kornerup i *Den danske Kirkes Historie* s. 22-24. Se også H.F. Rørdam: Anvisning for en evangelisk Superintendents Embedsførelse. *Kirkehistoriske Samlinger* 2:VI (1872-73) s. 130-39
6. Bjørn Kornerup i *Den danske Kirkes Historie* s. 59
7. *Kirkeordinansen 1537/39*. Martin Schwarz Lausten: *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)*. Kbh. 1987 s. 71, 77-78
8. Steinar Imsen: *Superintendenten* s. 149
9. H.F. Rørdam: Bispevalget i den danske Kirke efter Reformationen indtil Enevælden. *Kirkehistoriske Samlinger* 2:VI (1872-73) s. 66-116
10. Se f.eks. Knud J.V. Jespersen (red.): *Rigsråd, adel og administration 1570-1648*. Odense 1980
11. Jens Glebe-Møller i *Københavns Universitet 1479-1979*. Kbh. 1980 bd. 5 s. 103-04, 118, 174
12. Bjørn Kornerup: Peder Jensen Kragelund. *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 8 s. 245
13. Bjørn Kornerup: Biskop Peder Jensen Kragelunds Selvbiografi. *Kirkehistoriske Samlinger* 7:I (1951-53) s. 278
14. H.F. Rørdam: *Bispevalget i den danske Kirke* s. 73-74
15. Ditlev Tamm i *Københavns Universitet 1479-1979*. Kbh. 1991 bd. 1 s. 234-47
16. *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 12 s. 143
17. Jesper Thomassen: *Kongens præster* s. 22
18. Jesper Thomassen: *Kongens præster* s. 22
19. Bjørn Kornerup i *Den danske Kirkes Historie* s. 233-36, om Oluf Kock se s. 209-11
20. Steinar Imsen: *Superintendenten* s. 144-53

Bilag*Adelsvældens danske biskopper 1537-1660***LUND STIFT**

1537-1551	Frands Vormodsen
1551-1560	Niels Palladius
1560-1577	Tyge Asmundsen (<i>nedlagt embedet</i>)
1578-1589	Niels Hvid
1589-1611	Mogens Madsen
1611-1619	Poul Mortensen Aastrup
1620-1637	Mads Jensen Medelfar
1638-1679	Peder Pedersen Winstrup

SJÆLLANDS STIFT

1537-1560	Peder Palladius
1560-1569	Hans Albretsen
1569-1590	Poul Madsen
1591-1614	Peder Jensen Winstrup
1615-1638	Hans Povlsen Resen
1638-1652	Jesper Brochmand
1652-1653	Hans Hansen Resen
1653-1655	Laurids Mortensen Scavenius
1655-1668	Hans Svane (<i>fra 1660 titulær ærkebiskop</i>)

FYNS STIFT

1537-1559	Jørgen Jensen Sadolin
1560-1587	Niels Jespersen
1587-1606	Jakob Madsen Vejle
1606-1616	Hans Knudsen Vejle (<i>afsat</i>)
1616-1651	Hans Mikkelsen
1651-1663	Laurids Jakobsen Hindsholm

RIBE STIFT

1537-1541	Johann Wenth
1542-1561	Hans Tausen
1562-1569	Poul Madsen (<i>forflyttet til Sjælland</i>)
1569-1594	Hans Laugesen
1595-1614	Peder Hegelund
1614-1629	Iver Iversen Hemmet
1629-1634	Jens Dinesen Jersin
1635-1643	Hans Borchardsen
1643-1650	Erik Monrad
1650-1681	Peder Jensen Kragelund

ÅRHUS STIFT

1537-1557	Mads Lang
1557-1588	Laurids Bertelsen
1588-1590	Peder Jensen Winstrup (<i>forflyttet til Sjælland</i>)
1591-1595	Albret Hansen
1595-1626	Jens Giødesen
1627-1643	Morten Madsen
1645-1660	Jakob Matthiesen
1660-1664	Hans Brochmand

VIBORG STIFT

1537-1549	Jacob Skjønning
1549-1571	Kjeld Juel
1571-1595	Peder Thøgersen
1595-1616	Niels Lauridsen Arctander
1617-1641	Hans Wandal
1642	Wichmand Hasebard
1642-1658	Frands Nielsen Rosenberg
1659-1661	Johan Dideriksen Bartskår

ÅLBORG STIFT

1537-1548	Peder Thomesen (<i>nedlagt embedet</i>)
1548-1553	Olaus Chrysostomus
1553-1557	Laurids Nielsen Riber
1558-1587	Jørgen Mortensen Borringholm
1587-1609	Jakob Holm
1610-1642	Christen Hansen Riber
1642-1668	Anders Andersen Ringkøbing

Matthias Knutzen

- den første sønderjydske atheist

Af Jens Glebe-Møller

I september 1674 stod universitetsbyen Jena på den anden ende. I die Stadtkirche, St. Michael, havde man fundet to pamfletter, som var lagt ind i skriftestolene tæt ved professorernes bænke lørdag den 5. september. Den ene pamflet bar titlen "Ein Gespräch zwischen einem Gastwirt und drei ungleichen Religionsgästen" og den anden "Ein Gespräch zwischen einem Feldprediger namens D. Heinrich Brummer und einem lateinischen Münsterschreiber". Begge var de af et ganske gudsbespotteligt indhold. F.eks. begynder den sidstnævnte pamflet således: "Mønsterskriveren: Hr. Feltpræst, det undrer mig, at I altid forskrækker os med Gud og Djævelen, når de fleste i vores regiment dog er tilhængere af samvittigheden (Gewisserner), som ikke tror, at der er en gud eller en djævel. Feltpræsten: Så er I værre end hedningene, for Cicero skriver, at intet folk er så vildt og barbarisk, at det ikke har en sådan tro. Mønsterskriveren: Jeg mener ikke, at Cicero har været alle steder, så hvordan kan han skrive, at alle folk tror, at der er en gud? Det er sikkert og vist, at Richerius, en fornem reformert, som har rejst i Brasilien for at omvende eller snarere fordreje folk dér, udtrykkeligt skriver: de ved ikke, om der er en gud eller hvor en gud er. Så sig mig, hr. saligmager, hvor gud kommer fra? Feltpræsten: Hvorfor kalder I mig så spottende for en saligmager? Mønsterskriveren: Det må I afhandle med jeres Paulus, der kalder prædikanterne sådan (1.Tim. 4, 16: Giv agt på dig selv og på den undervisning, du giver, hold fast ved det; og når du gør det, bliver du til frelse både for dig selv og for dem, der hører på dig - wirst du dich selbst selig machen und die dich hören). Feltpræsten: Jeg ved ikke, hvor Gud kommer fra. Mønsterskriveren: Det ved jeg heller ikke, så er vi lige kloge. Feltpræsten: Tror I heller ikke, at der er en djævel? Mønsterskriveren: Nej. Feltpræsten: Så har I ikke læst

Bibelen? Mønsterskriveren: Jo, det vil jeg godtgøre ud fra Bibelen, for Lukas 8, 33 står der, at han er druknet (det er dæmonerne, altså djævelen, der farer i svinene og drukner- JG-M) - for ikke at tale om andre grunde, hvis der ellers kan være andre grunde, når man søger at hævde sandheden med løgn. Feltpræsten: Jeg bemærker, at I kalder Guds ord for løgn. Mønsterskriveren: Ikke jeg men jeres Ezekiel og ligeså Paulus til romerne 3, 7 (men når nu Guds sanddrthed bliver endnu større ved min løgnagtighed, ham til ære, hvorfor dømmes jeg så stadig som synder)- så Bibelen og den sunde fornuft siger at det altsammen er løgn, hvad der i jeres Bibel siges om Kristi fødsel, lidelse og opstandelse, hvilket følger af, at det altsammen skal være sket om natten (flere skrifthenvisninger - JG-M). Ja, på de steder, hvor det skal være sket, tror man i dag ikke sådan noget. Lyver man så meget fra det ene hus til det andet, hvor meget mere vil man så ikke lyve, når det ligger langt fra os og er sket for 1673 år siden. Feltpræsten: Hvis det altsammen var løgn, hvad der står i Bibelen, hvordan kan det så være blevet bevaret, når løgnen jo dog ligesom sneen hurtigt forgår. Mønsterskriveren: Djævelen er jo ifølge jeres Bibel løgnens fader og alligevel har han været der fra begyndelsen og vil leve, når alle mennesker dør den timelige død: Er det ikke jeres lære? (Feltpræsten henviser til 2. Kor. 10, 5: Vi gør enhver tanke til en lydige fange hos Kristus - og Mønsterskriveren svarer, at der står intetsteds i jeres Bibel, at man skal tro på djævelens eller helvedes eksistens og videre siger han til feltpræsten:) Når I nu vil overbevise mig og mine religionsbrødre med jeres Bibel, så vil vi ligeså lidt acceptere den som dommer som en jøde Det Nye Testamente. Vi tilhængere af samvittigheden (Gewissener) tror intet, med mindre det stemmer overens med viden eller med fornuften i forening med samvittigheden - dog ikke en enkeltpersons, som måske kan tage fejl, men med mange voksne menneskers, ikke med små børns". Og sådan går det videre, indtil feltpræsten giver op, og mønsterskriveren siger farvel til ham.

Den følgende dag, altså søndag, da redaktøren af den lokale avis (som også var hofbibliotekar) vender hjem fra kirken, finder han i sit hus et eksemplar af samtalen mellem en krovært og tre religionsgæster sammen med et brev: "Højtærede herre. Vi lader ham hermed vide, at der her i Jena findes folk, ca. 700, dels borgere, dels også studenter, som er tilhængere af den lære, hvorom vedlagte kolloquium (samtalen altså) handler. Vi befaler ham snarest at sætte dette kolloquium i avisen, eller også vil vi for at tale med jeres skrift

(Bibelen), hvorefter døden er en søvn, med en luftbøsse lægge jer til at sove på offentlig gade. Hav det godt og udvis gunst mod den, der advarer jer". Underskrevet "Hans Friedrich von Vernunft". Samme dag bliver et latinsk skrift "Amicus Amicis Amica", som rummer en lang række påvisninger af modsigelser i Bibelen, lagt i den stedlige hofpræsts og biskops overdækkede vogn.

Ovenpå disse forskrækkelser træder konsistorium sammen og skriver til hertug Bernhard og overbringer ham pamfletterne. Hertugen befaler, at pamfletterne eller flyveskrifterne ikke må komme ud i offentligheden, for at ikke udannede skal læse dette skrækelige værk. Men selvfølgelig bliver der fortalt vidt og bredt om pamfletterne, studenterne skriver hjem om dem, og købmænd og andre rejsende fortæller om dem. Hertug Bernhard skriver til universitetet og befaler, at man skal forhøre ophavsmanden flittigt. Ophavsmanden, som i nogle dage har logeret på kroen "Den gule Engel", er imidlertid allerede forduftet. Men hertugen og universitetet er bange for, at rygterne om disse Gewissener og om pamfletterne skal afskrække kommende studerende eller deres forældre. Så teologiprofessoren Johan Musæus bliver sat til at skrive en gendrivelse af indholdet i pamfletterne og et dementi af, at der skulle være en sekt, som kalder sig "Gewissener" i Jena. Musæus' gendrivelse udkommer med en alenlang titel¹ i 1674, og fra hans skrift ved vi, hvem der havde været på spil i Jena, nemlig Matthias Knutzen. Musæus' skrift blev genudgivet det følgende år, og for at ingen skulle være i tvivl om, hvor gudsbespottelige Knutzens pamfletter var, så trykte han dem med i genudgivelsen: samtalen med kroværten, med feltpresten og Amicus Amicis Amica. Det er til dato ikke lykkedes at finde de tre ganske små skrifter, men takket være Musæus kender vi dem altså - og lærte eftertiden dem at kende. Kort fortalt er indholdet af alle tre skrifter eller pamfletter det, at Bibelen modsiger sig selv og er fuld af løgn, at Gud ikke eksisterer sålidt som djævelen, at man hverken har brug for gejstlighed eller verdslig øvrighed, og at det eneste man har at forlade sig på er Wissen og Gewissen - ikke en enkelt persons samvittighed, men manges. Og det, som en enkelt måske ikke kan sige sig selv, men de mange, det er: neminem lædere, honeste vivere, et suum cuique tribuere (ikke at gøre nogen fortræd, at leve hæderligt og at give enhver sit) - med en formel, som er hentet fra Romerretten. Det er det, som alle voksne menneskers naturgivne samvittighed byder. Og når man med sin fornuft har indset det, så er der altså hverken brug for Gud eller præster eller øvrighed. Det er, som

religionsgæsterne siger til kroværten, "eine feine Religion, welcher gewiss Arme und Reiche, Gelehrte und Ungelehrte, Beifall geben müssen, und wir auch mit ihnen".

Hvem var så denne Matthias Knutzen, som i nogle måneder strejfede om i Tyskland og i øvrigt endnu en gang samme år opholdt sig i Jena under dæknavnet Matthias Donner, men derefter forsvinder ud i mørket (vi har kun en senere og ikke verificerbar notits om, at han skal være død i et kloster i Italien. Den er muligvis bare konstrueret ud fra, at Amicus Amicis Amica foregiver at være skrevet i Rom)? Vi ved faktisk en del om ham ud fra pamfletterne, som er komponeret på den måde, at værten eller mønsterskriveren indfører ham som en "autoritet" i deres samtaler med henholdsvis religionsgæsterne og feltpræsten. Og noget ved vi også fra Musæus' gendrivelse. Han benævnes og benævner sig selv "holstener", Holsatus. Det er derfor han f.eks. af kirkehistorikeren Wolfgang Gericke bliver kaldt for "den første tyske atheist".² Men alle de kilder, man kan komme i nærheden af, inclusive hans egne oplysninger i pamfletterne, fortæller at han er født i Oldenswort, en lille by i Slesvig, som jo er om jeg så må sige gammelt dansk land. Når man graver i det, kommer der jo alle mulige problemer op, som er mere eller mindre eller helt uløselige. I hvert fald: Knutzen var ikke holstener, set med nutidige øjne. Han var slesviger. Men den gang var det altså skik at kalde sig holstener, hvis man stammede fra Holsten *eller* Slesvig. Da Knutzen kom til verden, formentligt i 1646, var den del af Slesvig, hvor Oldenswort ligger, imidlertid ikke under den danske krone, men under hertugen af Gottorp - som vel så alligevel hvis man ruller tilbage i historien havde sit hertugdømme til len fra den danske konge. Som et kompromis vil jeg foretrække at kalde Matthias Knutzen for den første *sønderjydske* atheist. Og atheist det må man jo kalde ham, når han eksplicit siger, at han ikke tror på Gud og ikke anerkender hans eksistens. - Videre ved vi så fra vore kilder, at Matthias' far var organist og vist også kirkeværge i Oldenswort, og at han havde en broder som var organist i Königsberg, Kaliningrad. Faren døde kort efter Matthias fødsel og som barn mistede han også sin moder. Den lokale skoles rektor - Zacharias Fabricius (om hvem vi ellers ikke ved noget - men en Zacharias Fabricius fra Oldenswort blev immatrikuleret i Kiel i 1673) - underviste ham i religion og latin, indtil han 15 år gammel blev sendt til Königsberg for at gå på latinskolen dér. Efter kort tid forlod han imidlertid Königsberg - måske fordi han var blevet uvenner med sin organist-bror³, som han lo-

gerede hos, og han vandrede uden en skilling i pungen hele den lange vej tilbage til Oldenswort. Fabricius fik ham imidlertid sendt tilbage "per mare" til latinskolen i Königsberg, hvorfra han bliver immatrikuleret på Universitetet i Königsberg i 1664 og begynder at læse teologi dér. Det skal med, at det på den tid åbenbart ikke var usædvanligt at søge til Königsberg, som under 30-årskrigen og i de følgende år må have været et forholdsvis roligt sted. Knutzens teologistudium kan ikke have varet længe, for allerede i 1667 vender han påny tilbage til Oldenswort og kommer i klammeri med en af de lokale præster. Hos en anden præst på egnen bliver han huslærer, men også dér går det hurtigt galt, og samme år tager han til København, hvor han i 1668 lader sig immatrikulere for anden gang (med den ortodokse teolog Jens Bircherod som privatpræceptor). Her offentliggør han sit første skrift "Kristi tårer med tårer i verdens tåredal betragtet"⁴, som ikke kendes mere, og så vender han igen tilbage til Oldenswort og forsøger at få ansættelse som huslærer, men da man forlanger at se hans eksamenspapirer, har han ingen og siger, at de er blevet stjålet fra ham. Ikke desto mindre kalder han sig licentiatus theologiæ, men siger selv i sine pamfletter, at det gjorde han for at få ansættelse som præst, og henviser til, at Arons sønner jo også blev kaldt præster - underforstået, at de havde heller ikke nogen akademisk grad. Igen forlader han Oldenswort og kommer så via Tönningen, hvor en anden bror bor, til Krempe i 1673. Krempe var en fæstningsby i Holsten, men hørte under den danske konge. Her fik han ansættelse som landsbyskolelærer og fik også lov til at holde jule- og nytårsprædikener for de lokale bønder og håndværkere, men disse prædikener har været fulde af angreb på øvrigheden og på præsterne, så han bliver uden videre afskediget og forvist - og næste gang vi møder ham er så det følgende år i Jena.

Men hvor har nu Knutzen fået sine radikale og atheisticke idéer fra? Det er jo ikke godt at vide, men næppe i Königsberg, for allerede her blev han beskyldt for "Gottlosigkeit" - det fortæller 3 af hans gamle studiekammerater til Musæus. Og næppe heller i København. Var han spinozist, som det af og til siges i sekundærlitteraturen? Spinoza blev jo anklaget for at være atheist, og hans *Tractatus theologico-politicus*, som udkom første gang i 1670 kan Matthias Knutzen godt have stiftet bekendtskab med⁵. Men det bedste gæt vil nu nok være, at han har hentet sin inspiration hjemmefra. Det interessante er nemlig, at Slesvig og ganske særligt provinsen Eiderstedt, hvor Oldenswort ligger, vrirmede med sværmere og radikale

ånder af alle slags. Et eksempel: I Eiderstedt lever i 1. halvdel af 1600-tallet en meget bemærkelsesværdig dame Anna Owena Hoyers. Hun var af en meget rig familie og giftede sig med en gods-ejer, som var statholder ("Staller") over Eiderstedt. Hun var digterinde - hun skrev både opbyggelige digte og satirer på Niederdeutsch - og så var hun åbenbart en meget selvstændig og anti-autoritær person. Hendes mand dør i 1622, og så sidder hun alene tilbage på godset Hoyerswort (5 km. fra Oldenswort) med 5 børn. Men nu kommer hun i forbindelse med to læger Nicolaus Teting og Hartvig Lohmann, som begge er sværmere, spiritualister, og som forkaster hele det ydre kirkeapparat. Den ene af dem, Teting, ansætter hun som en slags huslæge. Hun går ikke i kirke længere, men holder i stedet sine egne gudstjenester på godset. Præsterne på egnen er selvfølgelig dybt forargede og forsøger at få Anna på bedre tanker, men når de stiller på godset, smider hun dem ud med grove ord. Præsterne får udvirket, at hertugen befaler Teting og Lohmann at tilbagekalde deres lærdomme eller blive landsforvist - og de vælger begge landsforvisningen. Teting drager til Hamburg, hvorfra han i øvrigt igen bliver udvist, mens Lohmann kommer til Odense, hvor det nogle år senere er lige ved at gå galt, men Christian IV holder hånden over ham, og han klarer skærene og praktiserer videre i Odense - Lohmann var i øvrigt paracelsianer, men det er en lang historie.⁶ Præsterne kan imidlertid ikke få ram på Anna Owena, selv om de klager over hende til enkehertuginde Augusta - hun er simpelthen for højt på strå, og enkehertuginde beskytter hende. Hendes opbyggelige møder og rundhåndethed har imidlertid efterhånden ruineret hende - Hoyerswort har hun allerede solgt til enkehertuginde og købt en mindre ejendom i Husum, hvor hun bor fra 1624. Nu sælger hun også den til enkehertuginde og tager i 1632 til Sverige - først til Gotland og siden får hun af den svenske enkedronning via enkehertuginde et mindre gods ved Stockholm, hvor hun dør i 1655. Hendes digte og satirer udkom i Amsterdam 5 år før hendes død. Et af hendes digte hedder "de danske landsbypaver" (De Denische Dörp-Pape) og er en grov satire over to præster, som drikker sig fulde i kroen og er ved at komme i slagsmål med to lokale bønder. Det bliver dog afværget, og de to drikker videre, selv om de begge skal prædike i morgen og vil have skrækelige tømmermænd. Men det gør ikke noget. De bliver enige om, at de altid kan finde en eller anden postille at læse op af.⁷ Se, sådanne personer fandtes der altså på Knutzens hjemegn, og det skulle være mærkeligt, om han

ikke har hørt om dem eller måske læst ”de danske landsbypaver”, som allerede er skrevet i 1630. Men der er mere endnu. Og nu skal vi helt ned til reformationstiden, hvor der jo var mange andre protestantiske retninger og bevægelser end de, som blev til lutherdom og reformert kristendom. Ikke mindst var der døberbevægelsen, igen i mange forskellige udgaver. Efter de militante døberes mislykkede forsøg på at oprette tusindårsriget i Münster - det endte som bekendt med et blodbad i 1535 - blev Menno Simons leder af den fredelige døberbevægelse, den vi i dag kender som mennonitterne - og som Amish-folkene i USA og Canada igen er en udløber af. Døberne blev, som vi ved grusomt forfulgt overalt. Af katolikker lige så vel som af de øvrige protestanter. Og en del af dem søgte tilflugt - i Eiderstedt! Men Menno Simons lederskab blev udfordret af en anden hollandsk døber David Joris. David Joris var en umådelig produktiv forfatter (han skal have udsendt 280 skrifter) og fik mange tilhængere, som han sendte en sværm af ”kristelige sendebreve” til. Det er meget svært at greje, hvad hans sværmeriske og spiritualistiske forkyndelse egentlig går ud på.⁸ Men noget af det, som optog i hvert fald hans modstandere var, at han åbenbart forkastede ægteskabet i normal forstand. I stedet for skrev han om et åndeligt himmelsk ægteskab. Hans modstandere opfattede det - og måske med rette - som libertinisme og beretter om, at han havde to koner eller kvinder, som han sov med samtidigt. I hvert fald fik han en masse børn og svigerbørn. David Joris var selv bestandigt på flugt, han forsøgte at opnå beskyttelse hos flere indflydelsesrige personer, bl.a. Phillip af Hessen. Han henvendte sig sågar også til Luther i et mærkeligt brev, som Luther aldrig svarede på. Men til sidste endte han - under falsk navn - i Basel, hvor han levede til sin død i 1556 og i det ydre optrådte som en god reformert. Efter hans død kom hans disciple i Basel i totterne på hinanden og herunder kom det frem, at han altså i virkeligheden var døber. Der blev ført en kætterproces, og hans lig blev gravet op og brændt. Det vidste Anna Owena Hoyers godt, og i det omtalte satiriske digt er der også allusioner til Joris’ skæbne. Men nogle af hans tilhængere var altså flygtet til Sønderjylland og til Eiderstedt, hvor de fulgte hans eksempel og råd og gik pænt i de lutherske kirker, mens de derhjemme læste hans skrifter - han havde også skrevet flere ”Sendebreve” til sine tilhængere i Eiderstedt - og forkastede den konfessionelle lutherdom og hele kirkeapparatet. En af David Joris’ inspirationskilder var Sebastian Franks skrifter. Sebastian Frank, som var nogenlunde samtidig med David Joris, skrev

om naturens lys og det indre ord eller det indre lys, som bor i os alle, og heller ikke han gav noget for den synlige kirke og dens præster: "Kirken er jo ikke en særlig hob og en sekt, som man udpege, bundet til ét element, én tid, person og ét sted, men et åndeligt usynligt legeme af alle Kristi lemmer, født af Gud og med ét sind, én ånd og én tro ... forsamlingen og menigheden af alle ret gudfrygtige og godhjertede, nye mennesker i hele verden".⁹ - Nuvel, i længden kunne det naturligvis ikke skjules, at der var "davidjoritter" i Eiderstedt. Provsten i Eiderstedt, Johannes Moldenit, startede et korstog mod davidjoritterne, og der blev ført en regulær "Davidjoritter-proces" mod dem i 1642, med forhør, konfiskation af Joris' skrifter osv. Provstens svigersøn, Friedrich Jessen, der først var diakon i Oldenswort og senere blev præst i Kiel, udsendte i 1670 en bog på 400 sider, hvori han tilbageviser alle David Joris' meninger og ikke mindst forsvarer ægteskabet og beretter om Joris' uterlige liv.¹⁰ Så langt oppe i tiden, i det der på tysk hedder "die Frühaufklärung", måtte man altså fra det etableredes side beskæftige sig med davidjoritterne. Om de "Gewissener" eller conscienciarier, som Knutzen skriver om, hvoraf der altså skulle have været 700 i Jena og ifølge Amicus-brevet også i mange andre europæiske byer, herunder København, så også har været davidjoritter af en slags, kan vi ikke vide. Sandsynligvis har W. Göbelt ret, når han skriver, at "Knutzens påstand om samvittighedstilhængernes store udbredelse, skal vel ikke så meget anses for en overdrivelse, men må snarere forstås om en overalt udbredt atheisme maskeret som "Scheinchristentum"¹¹.

Hvis vi nu tænker os tilbage til de 15 år, hvor Matthias Knutzen levede i Oldenswort, foruden de mange gange, hvor han senere vendte tilbage, så er det jo klart, at han har kendt til davidjoritterne. Måske har hans far eller mor tilhørt dem, selv om det ikke er bevidnet. Det er endda Musæus' opfattelse, at Matthias Knutzen oprindeligt var davidjorit -selv om Musæus også opregner forskelle på Joris' og Knutzens synspunkter og mener, at han senere er blevet tilhænger af "die heutigen Naturalisten". "Naturalister" var i datiden betegnelsen for alle, som afviste åbenbaringen og holdt sig til fornuften. Og til sidst lod han sig så, ifølge Musæus, forlede til atheismen. Men det er, tror jeg, under inspiration af David Joris, når han flere gange i pamfletterne vender tilbage til, at der ikke er forskel på ægteskab og hor. I dialogen med kroværten hedder det f.eks.: "Ifølge Bibelen er der bestemt ingen anden forskel på hor og ægtestand end det med at give ringe, at fri og kopulere (det betyder her

at tage til ægte - JG-M), hvad der er menneske-bestemmelser, hvormed Gud tjenes forgæves. Sådan noget har Gud aldrig befalet i Bibelen. Kort sagt, ligesom det i dag ikke er synd at spise blod, sådan også med at bedrive hor, fordi det ene ikke mindre end det andet, er blevet tilladt”.

Springer vi nu 150 år frem, til oplysningstiden, støder vi på en anden og ikke mindre kontroversiel forfatter: Johann Christian Edelmann. Efter at han havde forsøgt sig hos sværmere af forskellig art, hos pietister og hernnhuter, blev han grebet af Spinoza og læste indledningen til Johsevangeliets prolog som ”i begyndelsen var fornuf-ten”. I 1740 udsendte han et stort skrift ”Moses med utilsløret ansigt” (*Moses mit aufgedeckten Angesichte* - spil på 2. Kor. 3, 7ff.: ”Men når dødens tjeneste, indhugget i sten med bogstaver, havde sin herlighed, så at Israels børn ikke kunne se på Moses’ ansigt på grund af hans ansigts stråleglans ...”) og genoptrykte heri Knutzens dialoger samt amicus-brevet. Edelmann oplevede selv at få sine mange skrifter brændt offentligt, og han gik helt i glemmebogen, indtil en af venstrehegelianerne, Bruno Bauer, drog ham frem igen et århundrede senere. I dag kan man læse hans selvbiografi i en stor kommenteret nyudgave.¹² Og i tiden omkring den franske revolution blev Knutzens amicus, amicis amica oversat til fransk og genudgivet af flere af de franske oplysningstænkere. Det foreløbig, mig bekendt, sidste genoptryk af alle hans pamfletter udkom i DDR i 1965 med en meget dogmatisk-marxistisk indledning af Werner Pfoh.¹³ Og det er selvfølgelig ikke tilfældigt. Marx, venstrehegelianer ligesom Bauer, var jo også på sin vis en oplysningstænkere. Og selv om hans berømte dictum ”religion er folkets opium” kræver mere kommentar, end jeg kan give her, så antyder det i hvert fald, at han videreførte oplysningstidens og Matthias Knutzens religionskritik. Så vi kan tegne en linie, der går fra døberne, over Matthias Knutzen til den franske revolution og videre til Marx og marxismen. En anden sag er at oplysningen og pietismen jo er næstsøskendebørn. Hvadenten det er fornuften, det indre lys, samvittigheden eller den personlige tro og fromhed, der fremhæves - i alle tilfælde står individet i centrum og man vender sig mod de kirkelige eller teologiske autoriteter eller mod en theologia irrogenitorum. Pietismen bliver så neutraliseret ved at blive gjort royal og statskirkelig, men det samme sker jo i grunden med oplysningen, når fyrsterne rundt omkring i Europa - Frederik II i Preussen, kejser Joseph i Østrig, Katherina i Rusland eller hvem man nu vil nævne - tager idéerne om religiøs to-

lerance, menneskerettigheder osv. til sig. Modsigelsen er så, at det bliver enevoldsfyrsterne eller deres teologer, altså netop de verdslige eller kirkelige autoriteter, som - nu bliver jeg lidt metaforisk - tager oplysningens eller for den sags skyld pietismens kappe på. Hvis oplysning eller pietisme står for oprøret mod autoriteter - de tidlige pietister fremhævede bestandigt Luthers oprør mod Rom og hans "her står jeg, jeg kan ikke andet, jeg er bundet af min samvittighed osv." - så bliver dette oprør jo neutraliseret, når autoriteterne monopoliserer det. Og når jeg nu skriver om oprør: i studenteroprørets dage, i 1968 altså, blev Herbert Marcuse, også en tænker i oplysningstraditionen, berømt for sit begreb om "den repressive tolerance". Og det er vel et begreb, som også kunne anvendes her. Oplysningens religionskritik, og pietismens kritik af den etablerede kirke og teologi blev tolereret, men netop derved holdt nede. Alle forskelle til trods gælder det samme Kierkegaards kritik af "kristenheden", som nu er salonfåhig og ligger på natbordene i de tusind hjem!

Og her vil jeg så slutte med nogle vilde og absolut ikke underbyggede gætninger: som sagt forsvinder Matthias Donner alias Matthias Knutzen ud i mørket i slutningen af 1674, nærmere bestemt den 22. oktober, hvor han sidste gang blev set i Jena. Hvor forsvandt han hen - når vi ser bort fra anekdoten om, at han skulle være død i et italiensk kloster? Når man tænker på, at han på det tidspunkt ikke var mere end 28 år, kan han jo - selv i forhold til den tids levealder - have haft mange år tilbage (Thomas Hobbes blev f.eks. 91!). Man kunne jo forestille sig, at han var draget nordpå igen. F.eks. til omegnen af Königsberg. Og måske har han klog af skade ligesom David Joris holdt sine radikale og atheistiske anskuelser for sig selv og er blevet landsbyskolelærer igen. Så kunne Immanuel Kants far - som var en ganske almindelig håndværker, bæltmager nærmere bestemt - jo have gået i skole hos ham. Kants forældre var pietister og på baggrund af det, jeg her har skrevet, om slægtskabet mellem oplysning og pietisme, kan Knutzens tanker godt have appelleret til den gamle Johann Georg Kant, og han kan have givet et og andet videre til sin søn Immanuel. F.eks. det med, at man ikke skal rette sig efter en enkelts samvittighed, men efter de manges. For det er jo det, som Kants kategoriske imperativ siger: "Du skal handle efter den maxime, om hvilken du samtidig kan ville, at den skal blive en almen lov". Den enkeltes samvittighed kan ikke udstikke moralloven. Den skal være almen, den skal være de manges samvittigheders lov. Og så er vi i nærheden af den tyske filosof Jürgen Habermas'

universaliseringsgrundsætning: ”Enhver gyldig norm ... skal kunne accepteres af alle berørte parter”.¹⁴ Eller vi har med andre ord tegnet en linie fra David Joris over Matthias Knutzen og oplysningstiden til vor egen tid, til moderniteten.

Noter

1. *Ableinung der ausgesprengten abscheulichen Verleumbdung, ob wäre in der Fürstlichen Sächsischen Residenz und gesambten Universität Jena eine neue Secte der sogenannten Gewissener entstanden ...*

2. *Theologie und Kirche im Zeitalter der Aufklärung*, Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989, s. 65. Om Matthias Knutzen, se også *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon, Bd. 4*, 1976, s. 128f. (Lohmeier).

3 Af denne, Johan Knauz, kendes 3 kompositioner, jfr. Robert Eitner, *Biographisch-bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten ...*, Bd.5, Leipzig 1898, s.397. Den berømte barokdigter Simon Dach skrev et bryllupsdigt til ham og hustruen Elisabeth Thil, optrykt i Dach, *Gedichte*, Bd.2, ed. Walther Ziemer, Halle/Saale: Max Niemeyer Verlag 1937, nr.88.

4. *Thränen Christi mit Thränen in dem Thräental der Welt betrachtet und allen Weinenden zum Trost aufgesetzt von Matthias Knutzen, der heiligen Schrift Beflissenen, Hafn 1668.*

5. Den ovennævnte formel fra Romerretten forekommer også i *Tractatus* kap. XX, men i en helt anden sammenhæng.

6. Jfr. mit bidrag i *Københavns Universitets Historie V*, s. 146-148.

7. Om Anna Owena Hoyer og hendes satire: se Paul Schütze i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte 15*, Kiel 1885, s. 243-299.

8. En oversigt i *TRE XVII*, s. 238-242 (James M. Stayer).

9. Se min afhandling om Sebastian Franck i *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1/1992.

10. *Aufgedeckte Larve Davidis Georgii ...*, Kiel 1670.

11. *RGG II*, 2. Aufl., sp. 1158.

12. *Johann Christian Edelmann Selbstbiographie*, ed. Bernd Neumann, Stuttgart-Bad Cannstadt, 1976.

13. *Matthias Knutzen. Ein deutscher Atheist und revolutionärer Demokrat des 17. Jahrhunderts*, Berlin: Akademie-Verlag.

14. Se min indledning til Jürgen Habermas, *Diskursetik*, Frederiksberg: Det lille Forlag, 1996 (og senere), s. 8.

Summary

Matthias Knutzen, born around 1646 in Slesvig, was the first outspoken atheist in what has later to be called the "Gesamtstaat" (Slesvig-Holsten-Denmark). The article presents his life and his viewpoints as expressed in his three (now lost) pamphlets that caused a lot of stir, especially in the university-town of Jena and were later republished several times during the Enlightenment. His possible connections with the Davidjorites of the first half of the 16th Century are examined and parallels are drawn to Kant's Categorical Imperative and to Habermas' Discourse ethics.

Thorvaldsens Kristus i landsbykirkerne

Altertavle eller ej?

Af Marie-Louise Jørgensen

I forbindelse med en mindre udstilling af forarbejder til udsmykningen af Vor Frue Kirke i København og om Bertel Thorvaldsens værker udgav Thorvaldsens Museum og Vor Frue Kirke i 1996 en bog med titlen: »Omkring Thorvaldsens Kristus«, forfattet af Anne-Mette Gravgaard og Eva Henschen. Forfatterne beskæftiger sig med kunstnerens inspirationskilder og hans forbilleder, beskriver statuens tilblivelse og det praktiske arbejde med fremstillingen. De to sidste af ialt 11 korte kapitler omhandler henholdsvis: Vurderinger af Thorvaldsens Kristusstatue (s. 56-57) og Kopier (s. 59-60). Vurderingerne gengiver korte uddrag af omtaler, hvoraf to er fra 1831 (Peder Hjort, udg. 1854 i: Kritiske Bidrag til nyere dansk Tænke-maade og Dannelses Historie), en fra 1893 (Sigurd Müller: Thorvaldsens Værker i Frue Kirke), en fra 1970 og en fra 1971 (begge af Erik Hoppe: Thorvaldsen - fra Kritiskløs Beundring til Beundringsløs Kritik, i Kirkens Verden) samt den sidste fra 1995 (Knud Banning: Bertel Thorvaldsen i Københavns domkirke). Kapitlet om Kopier bringer foruden en halv sides indledning en fortegnelse over Kristusstatuer i fuld eller næsten fuld størrelse registreret i Thorvaldsens Museum.

I nærværende opsats er det hensigten at supplere disse to kapitler, dels med yderligere et par kommentarer til vurderingen af Kristusfiguren i 1800-tallet, dels med nogle eksempler på de mange mindre kopier af Kristusfiguren, som opstilledes på landsbykirkernes alterborde. Endvidere vil et afsnit, som supplement til Peder Hjorts kommentar om Kristusfigurens utilstrækkelighed uden en altertavle som baggrund, pege på en afvigende holdning i 1800-tallets første år, da

end ikke en altertavle ansås for nødvendig og måtte fjernes forudsat at ministeriets tilladelse forelå.

Vurderinger

En sag vedrørende Sørbymagle kirke lidt sydøst for Slagelse belyser de kirkelige myndigheders indstilling. Det var ikke anbringelsen i sig selv af en af de utallige kopier af Kristusfiguren, der foranledigede en henvendelse til Kultusministeriet, men det forhold at kirkeejeren betragtede kopien som fulgyldig erstatning for en altertavle (jfr. nedenfor). Heri kunne tilsynsmyndigheden ikke være enig og forespurgte ministeriet, som i skrivelse dateret 4. marts 1854 kort og godt svarede: En på alteret fritstående Kristusfigur kan ikke erstatte savnet af en altertavle! Her er der grund til at minde om det andet af de i den omtalte bog gengivne uddrag af forfatteren og anmelderen Peder Hjort, der citerer en fiktiv tysk rejsende: »Jeg erindrer ingen- sinde på mine Rejser at have truffen en saadan fritstående Billedstøtte paa Kirkens Hovedalter, end sige en kolossal Kristusfigur«.¹

Provstens erklæring i sagen er i flere henseender oplysende og skal gengives her.² Det hedder: »... for at alterbordet i vore kirker skal kunne være mere end et bord, må der være noget hinsides og over dette bord, hvortil øjet kan skue op, så at sjælens opløftelse derved kan understøttes. Denne betydning har altertavlen formentlig i vore kirker, og den er et uundværligt stykke, når den kristelige andagt skal føle sig tilfredsstillet ved kirkens indretning. Altertavlen er ikke blot for at danne en tækkelig baggrund, men det store og opløftende, som møder øjet hinsides alterbordet i symbolske eller andre fremstillinger, gør, at vi foran dette bord føler os som for et alter, et hel- ligt tilbedelsens sted, hvor vi kunne bringe vore ofre.

Når det imponerende i Frue kirkes bygning og samtlige der forenede fremstillinger samles i en totalopfattelse, så savnes vel her ikke altertavlen. Men endog her kunne man vel sige: tag alle øvrige fremstillinger bort, og lad den kolossale Kristusstatue, som ikke skuer ud over hele kirkens forsamling, men ned til de nærmeste, blive ene tilbage - og du vil føle dig tilfredsstillet. Så meget mindre kan det da forsvares, at lade en landsbykirke med sin fattige indretning nøjes med en Kristusstatue på alterbordet. Den står imellem hænderne på præsten, og, skønt smuk i sig selv, bliver den ubetydelig at se i det hele. Som en side- eller biprydelse vil den derimod i enhver lille kirke være en respektabel akquisition.

Kan man ikke levere Frue kirkes ensemble eller noget lignende,

men må være indskrænket til et enkelt stykke, så *må der have en altertavle*. En sådan har allerede en virkning derved, at den forholdsvis hæver sig betydeligt over alteret og kirkens lavere del og *den symbolske fremstilling er desuden her nødvendig*. Dertil henregnes ikke blot enkelte symboler, men også det opløftende i altertavlens bygning, det opadstræbende, hvorved totalindtrykket forøges. Det i kunstnerisk henseende fortrinligste maleri ville i en flad firkantet ramme bag alterbordet, ophængt som et skilderi på en væg, ingen virkning gøre, hvorimod en simplere fremstilling, hensigtsmæssigt udstyret, ville være langt at foretrække. Kunne arbejderne have kunstmæssigt fuldendte, så er det bedre for såvidt skønheds-sansen ikke alene søger tilfredsstillelse i deres beskuelse; men hovedsagen kan dette aldrig blive, og selv den fuldendte kunstfrembringelse kan her ikke undvære den indfatning og omgivelse, som svarer til den specielle anvendelse. Jeg må desuden tillade mig at gøre opmærksom på, at det i dogmatisk henseende ingenlunde synes en ligegyldig sag, om Kristi menneskelige personlighed fremstilles som genstand for kristnes andagt, således som Thorvaldsens Kristusstatue, enkeltstående, fremstiller den. Man kunne da måske også finde på at lade et portræt være nok. I Frue kirke ser jeg Frelserens liv og hans gang til lidelserne; og på de almindelige gamle altertavler, for så vidt de i denne henseende kunne komme i betragtning, ligeledes hans liv, hans lidelser, hans herliggørelse. I Thorvaldsens Kristusstatue, enestående, ser jeg kun den prædikende og velsignende Kristus. Vel tyder naglegabene i hænder og fødder hen på hans forklarede liv; men også med disse siger han til Marie Magdalene: »Rør mig ikke, jeg er endnu ikke opfaren til min fader« (sml. citatet fra Knud Banning 1995: »Kristus er virkelig den monumentale afslutning i udsmykningen og den, som med udbredte arme indbyder alle til at komme. Den anden (måde Kristusfiguren virker på), kan man kun iagttage tæt på. Her er Kristusskikkelsen ikke almen og repræsentativ, men netop vendt mod enhver ved alteret ... Thorvaldsen løser den umulige opgave at fremstille Kristus mellem opstandelsen og himmelfarten³).

At fremstille Kristi menneskelige personlighed således som helligdommens midtpunkt, ville forekomme mig noget ebionistisk (kættersk), eller at gå udi ultraprotestantisk retning, som kun vil kende ham som lærer. Hvor meget betydningsfuldere bliver da ikke de simplest udførte symbolske eller direkte på Kristi person overførte fremstillinger: Kristus på korset, agnus dei med sejrspanen? For-

såvidt som kirkeejeren gør påstand på at ville opsætte den gamle altertavle igen på dens forrige plads, og at borttage Kristusstatuen, da ses ikke, at han dertil kan have ret. Han har uden opfordring af synet, og uden rådførelse med mig, borttaget altertavlen, og derved erkendt, at den er utilfredsstillende, og han har frivillig anbragt Kristusstatuen i kirken. At give og at tage igen efter behag, kan han ikke være berettiget til. Det er også min agt, at Kristusstatuen kunne på passende måde forenes med en bag alteret anbragt altertavle. Hvorledes, tør jeg ikke inklade mig på at bestemme. Men jeg har set, at det er sket på flere steder; og jeg formener, at den ligesåvel kunne gøres til hovedpunktet i altertavlens ensemble, som en malerisk fremstilling af en enkelt scene af Jesu liv. Det ville være en kunstners sag at gøre tegning hertil, så at der kunne dømmes derom«.

Til denne erklæring fra provsten føjede biskoppen:⁴ »Hvad det her i særdeleshed omhandlede spørgsmål om altertavlen betræffer, da ville uden tvivl de fleste være enige i, at *en kirke uden altertavle har et fattigt og nøgent udseende*, at en Kristusfigur af middelstørrelse ikke kan erstatte altertavlen, og at man, hvor tilforn en altertavle har været anbragt, har ret til at fordre, at når den gamle, som upassende, borttages, en ny anskaffes i dens sted. Atter at opsætte den gamle altertavle, som kirkeejeren selv har erklæret for upassende, på dens forrige sted, ville vistnok være utilladeligt. Derimod er det ikke, som han synes at forudsætte, nødvendigt, at der i den nye altertavle skal anbringes et maleri, da det f.eks. kunne være ret passende, om den Kristusfigur, som er anskaffet, anbragtes i en niche, og måske på siderne to mindre statuer, såsom af apostle eller andre i den bibelske historie navnkundige mænd«.

Det af provsten omtalte ensemble i Vor Frue kirke kendes som den usædvanlig vellykkede helhed skabt ved et samspil mellem C.F. Hansens arkitektur og Bertel Thorvaldsens skulpturer (fig. 1). Kristusfiguren står bag alterbordet i en niche i en klassisk arkitektonisk opbygning i stil med rummet, og som provsten tilsyneladende henregner til bygningen.⁵ Den benævnes af og til tabernakel, C.F. Hansen selv bruger betegnelsen alter.⁶ Oprindeligt var aftalt med maleren J.L. Lund, at han skulle levere et maleri til en altertavle svarende til den nuværende indretning uden niche, som det ses på et ældre snit af C.F. Hansen (fig. 2).

På vej hjem fra Italien i 1819 medbragte Lund maleriet af Kristi Himmelfart til domkirken. Det blev imidlertid afvist, mod en godt-

Fig. 1. Det indre af Vor Frue kirke i København. Henrik Wichmann fot. 2001.

gørelse, angiveligt fordi man var bange for, at det måske med sine mange farver ville forstyrre roen.⁷ Thorvaldsen, som fulgtes med Lund på rejsen, skulle i København forhandle både med Slotsbygningskommissionen nedsat efter Christiansborgs brand 1794 og med Kommissionen til opførelse og udsmykning af Vor Frue kirke efter bombardementet 1807. Begge havde C.F. Hansen som arkitekt for genopbygningsarbejderne og det indvendige udstyr. På et møde med Slotsbygningskommissionen 24. nov. 1819 drøftede Thorvaldsen slottets udsmykning herunder også slotskirkens. I flere af arkitek-

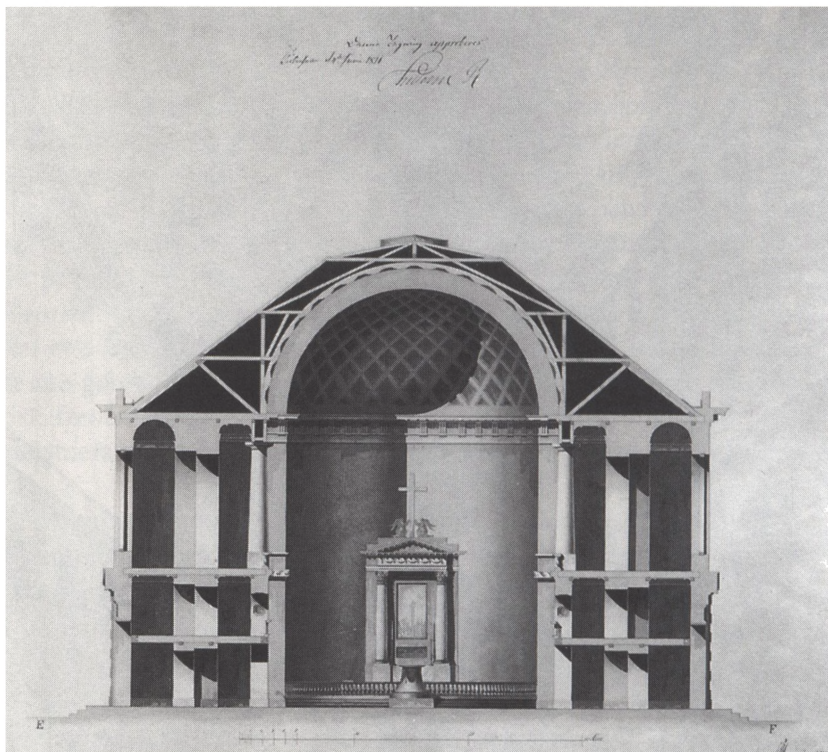
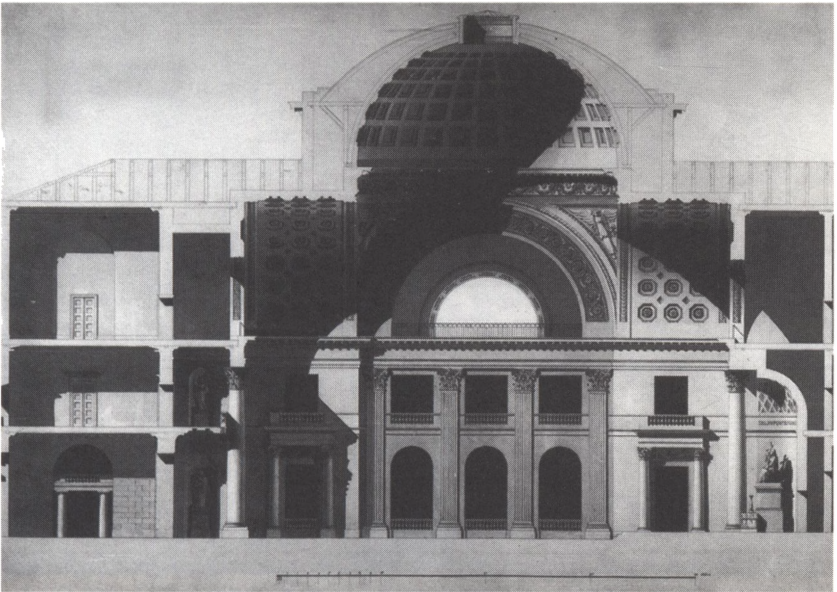
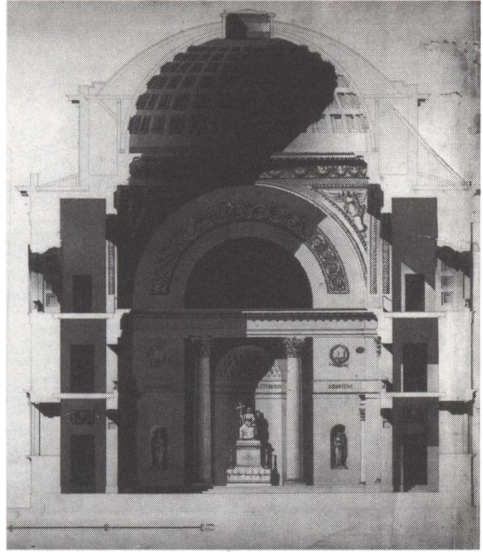

Fig. 2. C. F. Hansens tværsnit fra 1811 gennem Vor Frue kirke, bl.a. visende altertavle med maleri, som bestiltes hos I. L. Lund. I Rigsarkivet.

tens forslag, bl.a. en perspektivisk tegning og et tværsnit, vises i stedet for altertavle en kvinde symboliserende Religionen anbragt på en stor blok i en niche bagved alterbordet (fig. 3a-b). Imidlertid meddelte Thorvaldsen, at han ville udføre en Kristusfigur af marmor til nichen. Herefter skete der allerede i januar 1820 det, at Kommissionen til Frue kirkes genopbygning forespurgte, om der også her måtte opstilles en Kristusfigur i stedet for den malede altertavle (som var afvist). Og ikke alene ville Kirkekommissionen gerne have en Kristusfigur, men det skulle være den af marmor, der var bestilt til slotskirken, som i stedet kunne få en gipskopi. I nærværende sammenhæng er de nærmere omstændigheder underordnet. Resultatet blev, at marmorfiguren skulle opstilles i Vor Frue kirke i en niche i den altertavlelignende, arkitektoniske opbygning flankeret af søjler

*Fig. 3a. Udateret tvær-
snit mod alteret i Christi-
ansborg slotskirke ved
C. F. Hansen. I en niche
bag alterbordet er en
stor blok, hvorpå en
skulptur forestillende Re-
ligionen står højt hævet.
I Rigsarkivet.*

*Fig. 3b. Udateret længdesnit mod syd gennem Christiansborg slots-
kirke ved C. F. Hansen. I en niche bag alterbordet er en stor blok
hvorpå en skulptur forestillende Religionen står højt hævet. I Rigs-
arkivet.*

Fig. 4. Alteropbygningen med Thorvaldsens Kristusfigur i Vor Frue kirke, forrest billedhuggerens knælende dåbsengel. Henrik Wichmann fot. 1997.

og kronet af trekantgavl (fig. 4).⁸ Ved indvielsen 12. juni 1829 var der tale om en gipsafstøbning, først ti år senere stod marmorfiguren på sin plads. Det medførte imidlertid ikke, at gipskopien blev overført til slotskirken. Her var efter Slotsbygningskommissionens bestemmelse i 1825 opsat et kors af træ, der oprindeligt var tænkt som en midlertidig foranstaltning, men blev permanent og fik afsmittende virkning. Eksempelvis anskaffedes 1832 et nyt bøgetræskors med bronzefod til alteret i Sædder.⁹ Det er tankevækkende at læse definitionen af ordet Alterkors i C. Molbechs Dansk Ordbog fra 1833: Et kors som man af nyhedslyst sætter på alteret i stedet for altertavle.

I øvrigt var der allerede 1806 ved nyindretningen af Gevninge,¹⁰ som hørte under Lindholm gods, i korets østvæg etableret en alteropbygning formet som en på gulvet stående rundbuet niche flankeret af joniske halvsøjler (fig. 5). Den afsluttende gavl rummer ikke som venteligt en religiøs fremstilling, men småengle holder to ovale medaljoner rummende kirkeejers initialer. Sandsynligvis har der fra begyndelsen ligesom endnu 1914 i nichen været anbragt den gipsfigur, der i højre fremrakte hånd holdt et drikkebæger (en kalk).¹¹

Kopier

Som det fremgik af provst Brasens udtalelse 1854 var det uhyre almindeligt, at anbringe større eller mindre kopier af Kristusfiguren på alterbordet. Det var i orden, når blot de på passende måde forenedes med en bag alteret anbragt altertavle, som han havde set det flere steder. Det kan have været i Skamstrup, hvor biskop Mynster ved visitatsen 9. juni 1840 konstaterede, at kirken nylig havde erholdt en forgyldt Kristusfigur efter Thorvaldsen på alteret foran den franske altertavle.¹² Allerede 1837 havde kirken i Ølstykke fået en gipskopi foræret.¹³ Kopierne leveredes i fuld (345 cm), halv- eller trediedels størrelse af marmor, gips, zink eller bronze, og flere fabrikker satte en storproduktion i gang.¹⁴ For Den kongelige Porcelainsfabrik udførte (medaljør) Christen Christensen 1840 en 35 cm høj kopi, og eneret blev anmeldt i Adresseavisen 14. dec. 1841. Sammen med Bing & Grøndahl leverede fabrikken de dyrere biscuitfigurer, som også den svenske Gustavsberg producerede siden 1861.¹⁵ Senere fulgte større og mindre kopier, 1863 en 20 cm høj og 1865 en 50 cm høj. I august 1868 ansøgte billedhuggeren Ludvig Vieth Thorvaldsens Museum om tilladelse til at kopiere »Christus 2 Alen høj hvor-

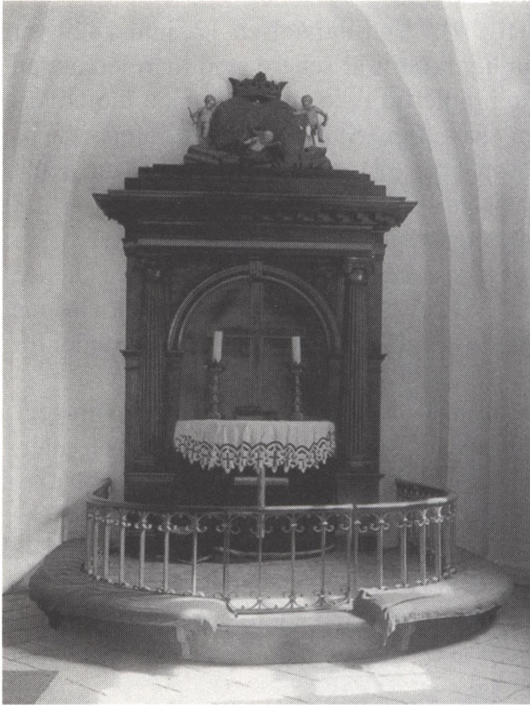

Fig. 5. Det indre af Gevninge kirkes kor indrettet ved en restaurering i 1806. Kirken hørte under Lindholm gods, som Mogens Scheel Plessen havde overtaget fra faderen, gehejmekonferensråd Christian Ludvig Scheel von Plessen, der døde 1801. Hugo Matthiessen fot. 1917.

ved Hensigten er efterhaanden at fortrænge de slette Gipsafstøbninger af en Copie i lignende Størrelse, som findes anbragt i en stor Del af vore Landsbykirker«. Også Lauritz Rasmussens Bronzestøberi, grundlagt 1853, opgiver forskellige højder på Kristusfiguren under gengivelsen i kataloget. Kirkeregnskaber oplyser om indkøb hos (Rasmus Peter) Ipsen, efter hans død kendt som P. Ipsens enke, København; endvidere brugte L. Hjorths keramiske virksomhed i Rønne flittigt Thorvaldsens arbejder som modeller (fig. 6).¹⁶ Hos hofgipser V. Orlandi i Bredgade i København erhvervedes 1858 en Kristusfigur på høj sokkel til kirken i Kvanløse (fig. 7).¹⁷

Er en altertavle nødvendig?

Officielt var Kirkeritualet af 1685 stort set endnu gældende, men der arbejdedes med planer om et nyt, og med års mellemrum fremsattes forslag hertil. Efter mange overvejelser og forhandlinger vedtoges Kirkeloven af 19. februar 1861. Den bestemmer, at alle kirker skal være underkastet et årligt syn, som skal våge over, at gudstjenesten ikke lider ved mangler i kirkens tilstand eller i det tilbehør, som

*Fig. 6. Tavle i katalog før 1898 fra L. Hjorths keramiske virksomhed i Rønne. På en af de midterste hyl-
der står Kristusfiguren.*

er nødvendigt til gudstjenesten, samt tage vare på, at kirkens indre lever op til den orden, sømmelighed og »sådan bekvemmelighed«, som er nødvendig til uforstyrret andagt. Videre bestemmes, at kirkens prydelser ikke må borttages eller lades uden vedligeholdelse, men skal, når de forgår af ælde eller ikke længere opfylder deres formål, erstattes af nye, med mindre Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet tillader, at det undlades. Om altertavlen siges, at den bør vedligeholdes omhyggeligt og nænsomt og kan ikke opmales eller restaureres uden efter forhandling med synet. Når synet kasserer en gammel altertavle, kan ejeren vælge mellem anskaffelsen af en ny eller anbringelsen af et billedhuggerarbejde eller af et kors *med passende baggrund*, dog at ministeriet i alle tilfælde er berettiget til at træffe særlige forholdsregler, hvorved det sikres, at det nye kommer til at svare til sin bestemmelse, og kirkens prydelser ikke forringes.

Dette er, som også fremhævet i Haandbog i den danske Kirkeret 1891,¹⁸ en ganske særlig beføjelse, hvis lige i øvrigt ikke findes i synsloven. Det tilrådes derfor, at synet, når en altertavle udsættes, pålægger kirkeejeren inden en bestemt frist at indsende forslag til ministeriet om anbringelse af en ny alterprydelse. Om ministeriets praksis bemærkes, at det ikke i almindelighed vil forbyde alterbilleder af gips. I overensstemmelse hermed blev det eksempelvis 1868, 1879 og 1882 tilladt at ombytte altertavler med en Kristusfigur af gips. 27. maj 1870 anførte ministeriet i besvarelsen af et spørgsmål fra biskoppen over Viborg stift om dekoration af væggen bag altertavlen, at det, hvor der kun opstilledes et kors på alterbordet, ville være nødvendigt at anbringe en passende baggrund i forbindelse med selve bordet for at danne en dækkende skillevæg mellem alteret og præstens stol, som under specielle forhold kunne anbringes mellem alteret og væggen (fig. 8).¹⁹ Senere gjorde ministeriet dog en anden opfattelse gældende, hvorefter den nye alterprydelse skulle være et maleri af kunstnerisk værdi. Det hedder: Alterprydelsens bestemmelse er formentlig dog først og fremmest at stemme overens med og stemme til andagt, og dette opnås vistnok sikrere gennem malerkunsten end ved hjælp af skulptur, forudsat i øvrigt at det, der ydes, virkelig er en frembringelse af kunst.²⁰

Kirker uden altertavle

Set i lyset af de refererede holdninger i sidste halvdel af 1800-tallet forekommer den udformning, der omkring år 1800 realiseredes for-

Fig. 7. Kvanløse kirkes indre før restaurering i år 1900. Væggen optages af pastor Fyhns malerier udført 1845 »for at give altertavlen et bedre relief«. Gennem »den gotiske dekorations« vinduer ses prospekter af Betlehem og Jerusalem. På alterbordet står en gipskopi af Thorvaldsens Kristusfigur købt 1858 hos V. Orlandi i København. M. Mackeprang fot. 1900.

skellige steder i landet desto mere bemærkelsesværdig. Eksempler på kirker, hvor ministeriet godkendte altertavlens fravær på alterbordet, skal derfor meddeles efterfølgende. Foreteelsen, som forudsatte, at tilladelse var indhentet før tavlen fjernedes, ser dog ud til at have været af begrænset varighed.

Et led i overvejelserne om et nyt Kirkeritual var det skrift om Kirkeforfatningen, som den stridbare præst Henrich Ussing udsendte i 1700-tallets senere år. Vedrørende alterbordet og -tavlen fandt han det temmelig uanstændigt, at præsterne de fleste steder vendte folk ryggen, når de kom for at ofre til ham, og at det nok ville være rigtigere, at præsten bestandig vendte menigheden ansigtet, hvad altrens beskaffenhed med den høje bagklædning [altertavle] ikke muliggjorde, men det lod sig forandre. Når blot alterbordet flyttedes så langt ud fra den høje bagklædning, at præsten kunne gå imellem den og bordet.²¹ Det skete faktisk. Da Sjællands biskop, Nicolai Edinger Balle, i juli måned 1799 visiterede Jungshoved kirke, noterede han, at alteret her var forandret til et bord, som havde vakt nogen opsigt, men koret var blevet lysere, og det så smukt ud. Præsten stod bagved med ansigtet vendt til folket. Tilsyneladende var altertavlen allerede da fjernet og sat bag i kirken, selv om tilladelsen først blev givet ved en resolution 18. oktober. I tavlens sted var anbragt et fag vinduer for at give præsten lys til »at læse sine dårlige prædikener«. ²² Det foregik vel ikke ved alterbordet, men Balle yndede åbenbart ikke Peter Ditlev Faber, der siges at have vakt forargelse som præst ved sin verdslighed i optræden og interesser. Han fik 1810 afsked »efter ansøgning« og flyttede til Jylland, hvor han med dygtighed drev landbrug.

Et promemoria dateret 20. april 1799 viser, at ændringen i Jungshoved var foretaget tidligere på året. Ministeriet meddelte heri, at selvom det ikke tvivlede på kirkeejerens gode hensigter med Staurby (Jungshoved) kirkes forandringer, jfr. bl.a. også hans omhu for skolevæsenet, kunne altertavlens borttagelse ikke godkendes og især ikke, da ændringen var foretaget uden forud indhentet tilladelse. Det kunne hverken være justitsråd Thestrup til Nysø eller nogen anden kirkeejer tilladt. Herefter aftaltes med justitsråden en passende tid til at afhjælpe kirkens brøstfældighed. Det fordredes, 1. at vinduerne, som skulle anbringes i kirkens gavl i stedet for den borttagne altertavle, havde tilbørlig højde og bredde, var forsynede med klare ruder, malede trærammer og karme samt sluttede så godt og altid holdtes så hele og tætte, at det ikke trak, desuden skulle de være for-

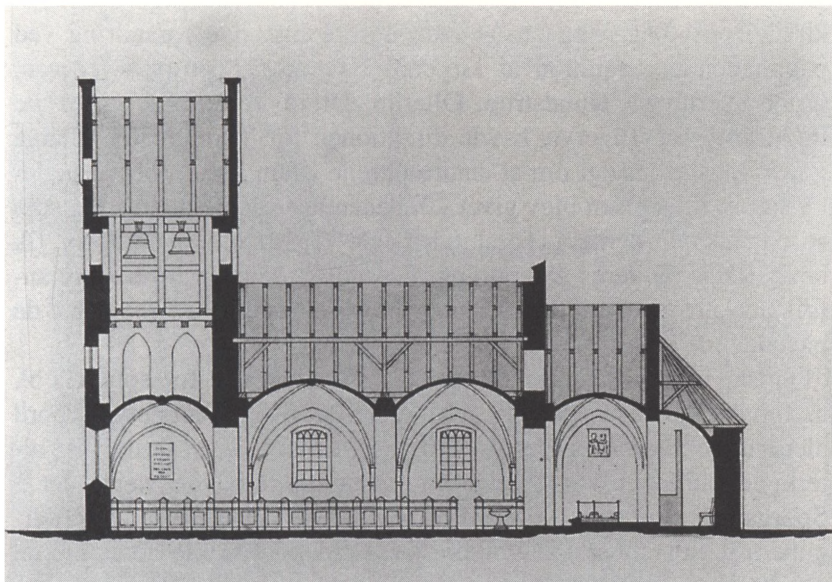

Fig. 8. Længdesnit mod nord gennem Slaglille kirke ved Georg Hoffmann 1866. Alterbordet med den høje altertavle står i apsiden, og bagved ses præstens stol. Stolestaderne med bevarede låger er omhyggeligt gengivet i skib og tårnrum, og østligst i skibet døbefonten. I koret det hævede gulv med alterskranken. I Nationalmuseet.

synede med gardiner af silke eller taft. 2. Desuden skulle der, da præsten burde opholde sig bag alterbordet under sangen, beredes et anstændigt og overtrukket sæde til ham ved muren under vinduerne lige for alterbordet,²³ og gulvet mellem muren og alterbordet være belagt med brædder og ikke med sten.²⁴

Spørgsmålet om tilladelse var åbenbart, af gode grunde, ligesom i dag et vigtigt punkt.²⁵ Det ses af, at det allerede 1803 blev bevilget, at altertavlen i Venneberg (Ålborg stift, Hjørring amt) måtte borttages, og et vindue indsættes på den beskrevne måde samt af, at adskillige kirker overalt i landet de følgende år søgte om og fik lov til at foretage tilsvarende ændringer i forbindelse med mulig kommende istandsættelse. 1807 gjaldt det Horne ligeledes i Vendsyssel, 1804 havde Vigerslev og Veflinge på Fyn fået godkendt en ansøgning. Det fremgår af sagen, at sognepræsten, provst Boesen ved påtegning på henvendelsen ikke alene havde givet sit samtykke, men endog selv ytret ønske om at samme måtte tillades. Og 1807 blev

kirkeejerens begæring om at lade udføre lignende forandring ved påkommende reparation af kirkerne i Egense, Søerup, S. Jørgen, Øster Skerninge, Hundstrup, Ollerup, Drejø, Avernakø og Strynø imødekommet. Ligervis havde direktionen for Vemmetofte adelige jomfrukloster ansøgt om at ændre altrene i fem kirker, der lå under klosteret; tilladelsen blev givet 20. december 1805, samme dag som stiftslandsbykirkerne i Torslundemagle (Thorslunde) og Ishøj fik bekræftelse på deres anmodning. Forandringerne ser ud til som anført at være gennemført sammen med istandsættelsesarbejder i de pågældende kirker.

I en sag fra 1828 vedrørende en kirke i Århus stift forespurtes bl. a., om det var tilstrækkeligt, at kirkeejeren tilvejebragte et alterbord alene uden altertavle. Hertil svarede kancelliet, at en anstændig altertavle burde anskaffes, når en sådan hidtil havde været der.²⁶ Spørgsmålet om anstændighed foranledigede fremkomsten af et cirkulære 9. november 1839, hvorefter Akademiet skulle høres om en ny altertavles kvalitet. Det var nemlig bemærket, at malerierne, især i kirker, der ejedes af personer tilhørende »almueklassen«, var så slet udført, at de sårede den religiøse følelse og vakte forargelse.

I øvrigt varede den periode i 1800-tallet, hvor altertavlen med øvrighedens godkendelse fjernedes fra alterbordet, næppe længere end til midten af århundredet. Da biskop Mynster i 1835 visiterede i Herfølge, noterede han: Kirken er stor og meget smuk, vel vedligeholdt, men har et fritstående alter uden altertavle.²⁷ Allerede 1840 anskaffedes imidlertid en nygotisk tavle,²⁸ og indenfor samme tiår fik også kirkerne i Ishøj og Thorslunde en altertavle med maleri.²⁹

I Jungshoved opstilledes 1840 et relief forestillende Kristus i Emmaus, som Thorvaldsen havde udført under et ophold på Nysø det foregående år efter et besøg i kirken, hvor han med baronesse Stampe forargedes over, at der ingen altertavle var. Relieffet er senere indsat i en ramme og har dermed i højere grad fået karakter af altertavle.³⁰ I C.F. Hansens slotskapel i Hørsholm stod alterbordet ved indvielsen 1823 uden altertavle men med et relief udført af Thorvaldsen indmuret i væggen bagved (fig. 9).³¹

1806 indrettedes koret i Øster Egesborg syd for Præstø uden altertavle eller anden prydelser på det utraditionelle, yderst særprægede alterbord. Det er ovalt og udført af støbejern (fig. 10) med spinkle, lige ben, der ender i løvefødder; på sargen sidder støbte, cisselerede englehoveder og rosetter af messing.³² Bevaret korrespondance omkring anskaffelsen sandsynliggør, at kirkeejeren, kammerherre

Fig. 9. Det indre af Hørsholm kirke set imod alteret. Der er ingen altertavle, men et relief forestillende Nadverens indstiftelse indmuret i væggen. Det er en kopi af Bertel Thorvaldsens relief i Vor Frue kirke i København. Erik Moltke fot. 1968.

Knuth til Lilliendal, var initiativtager til bordet. Af en forespørgsel fremgår, at præsten ikke havde noget imod det, når blot der var tilstrækkelig plads mellem knæfaldet og bordet og mellem dette og altertavlen. Den fjernedes imidlertid, da det kun var »resterne af en gammel«. I stedet anbragtes et kors! Ved sin efterfølgende visitats fandt biskop Balle, hele indretningen meget skøn.

Balle selv fik en halv snes år senere alteret i Vartov kirke i København flyttet ud fra væggen. Efter i 1808 at have nedlagt sit embede som biskop og fra nytårsdag 1811 som professor ved Universitetet fik Balle tilladelse til at forrette gudstjeneste med prædiken i Vartov på den måde, han selv havde foreslået. I sit mindeskrift fra 1817 beretter Jens Møller, at her »holdt den gamle biskop hver søndag, vekselvis til højmesse og til aftensang, gudstjeneste til megen opbyggelse for folket, og uden at det lagde mærke til de ubetydelige forandringer, blandt hvilke alterets flyttelse ud fra væggen (så at præsten stedse kunne vende ansigtet til menigheden) var den eneste iøjnefal-

Fig. 10. Det særprægede ovale alterbord af støbejern i Øster Egesborg. Bordbenene ender i løvefødder, og i frisen foroven sidder englehoveder. M. Mackeprang fot. 1915.

dende; og den behagede rigtignok ikke dem, som derom afgav offentlig deres mening. Ej heller kunne det moderne sæde, som bagved alteret anbragtes for præsten, synes ærværdigt længere end medens det udfyldtes af den højærværdige biskop«. ³³ Efter et årstid blev det dog for anstrengende for den svækkede biskop at virke i Vartov.

Da de fleste kirker i løbet af de sidste 200 år har gennemgået flere, ofte større restaureringer, som har medført forandringer af indretningen, kan de beskrevne forhold normalt ikke længere iagttages. De skriftlige kilder viser imidlertid som antydnet, at den pågældende ordning har været ret udbredt.

NOTER

Materialet til denne opsats er indsamlet i forbindelse med en undersøgelse, bekostet af Carlsbergfondet, vedrørende forandringer i kirkerummet fra reformationstiden til 1800'ernes slutning.

1. Peder Hjort skrev artiklen anonymt i 1831 (*Vor Frue Kirke i Kjøbenhavn*. 1831. Efter *Fictionen et Brev fra en Indvaaner i Byen til Udgifveren af Kjøbenhavnsposten*). Først ved et genoptryk 1854 vedgik han forfatterskabet. Han skrev videre, at efter hans mening var hin statue på hint sted ingen prydelser for alteret, således som en malet altertavle. Dette alter var meget mere en ramme eller omgivelse for statuen, der syntes for sin egen skyld eller for hele kirken, i al fald ikke blot for alterets, at stå på dette sted. ... Alteret er under gudstjenesten mere end et stenbord; det er de kristnes helligste forsamlingssted; de kommer her til Kristus, men ikke til denne Kristus; vor religion forbyder os nemlig at gøre et billede af den Gud, vi tjener. Det er nu heller ikke sket her. Men det er just det stødende, at indskriftens ord alligevel betegner den døde sten som forestillende forløseren, ej blot et billede af forløseren. Indskriften er vel sat for sig til pynt, men den må for manges en smelte sammen med stenbilledet til et katolsk symbol, der minder om votivtavler ved madonnabilleder.

2. Gengivet i Jens Møllers *Haandbog for Præster*, omarbejdet og udgivet af Høyer-Møller 1867, s. 362f. Provsten var Jens August Brasen, siden 1840 præst i Skælskør (Rigsarkivet. Kultusministeriet. 1. kontor. Brevbog skrivelse nr. 443).

3. Vedrørende Kristusfigurens betydning for prædikanten kan også peges på Niels Jørgen Cappelørn: *Die ursprüngliche Unterbrechung. Søren Kierkegaard beim Abendmahl im Freitagsgottesdienst der Kopenhagener Frauenkirche*, i *Kierkegaard Studies Yearbook 1996*, s. 385f., hvor NJC omtaler Søren Kierkegaards henvisninger til Thorvaldsens Kristusstatue. Se endvidere Otto Norn: *Epilog til Guds billedets historie*, i *ICO 1984*, 2.

4. Jens Møller anfører Mynster som ophavsmand; han var imidlertid død 31. jan. 1854, og Hans Martensen blev først udnævnt 15. april. Skrivelsen er dateret 4. marts 1854.

5. Jfr. Th. Oppermann: *Thorvaldsen og Vor Frue Kirke*, i *Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie*, red. Bjørn Kornerup, 1929-30, og J.L. Ussing: *Niels Lauritz Høyens Skrifter I*, 1871, 341.

6. Der er en tilbøjelighed til ikke at skelne mellem alter(bord) og altertavle i omtale.

7. Maleriet fandt anvendelse i altertavlen i S. Johannes kirke, der opførtes i årene 1856-61.

8. Måske henholdt man sig, muligvis ubevidst, til det forhold at Vor Frue kirke siden 1568 skulle være normgivende for landets kirker (jfr. missive 13. jan.).

9. Landsarkivet for Sjælland. Rgsk. 1831-53. Altertavlen fra 1640 er senere genanbragt.

10. Danmarks Kirker, Københavns amt s. 877.

11. Jfr. Christian Tobiassen: Gjevningebogen, ved Gunnar Knudsen, i Aar-bog udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt, Roskilde 1914. Præsten (Peter Rasmussen 1782-1808) kunne ikke lide det og slog derfor hånd og bæger af figuren.

12. J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835-53, Bjørn Kornerup udg. 1937, II, 160. Antagelig ved en restaurering 1875 indsattes en hvidmalet Kristusfigur af zink i en niche i altertavlen. Dens maleri ophængtes på nordvæggen og kunne således genanbringes 1960, da figuren fjernedes og opstilledes i lig-kapellet, jfr. Danmarks Kirker, Holbæk amt s. 831.

13. Danmarks Kirker, Frederiksborg amt s. 2339.

14. Jfr. Anne-Mette Gravgaard og Eva Henschen: Omkring Thorvaldsens Kristus, 1996. Endvidere Bredo Grandjean: Biscuit efter Thorvaldsen, 1978, s. 7. Her anføres, at Gustavsberg Porcelænsfabrik udenfor Stockholm i 1868 fremkom med de første svenske Thorvaldsen-gengivelser i biscuit.

15. Bredo Grandjean: Biscuit efter Thorvaldsen, Thorvaldsens Museum 1978. I Bing og Grøndahls katalog 1862 anføres en 37 cm høj kopi og 1881 en anden af S(øren?) Madsen, 50 cm høj. Ansøgningen om kopieringstilladelse var anbefalet af Th. Stein og påtegnet: »bevilliget. Meldahl. Peters.«, jfr. Grandjean s. 35.

16. Gengivet s. 53 i Peter Hjorth, Marianne Ertberg, Henrik Vensild: L. Hjorth. En keramisk virksomhed i Rønne, 1977.

17. Danmarks Kirker, Holbæk amt s. 461.

18. Udg. af Henning Matzen og Johannes Timm.

19. H.V. Skibsted: Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen. Første Bind (1857-59), 1869f., 5. bd. s. 135f.

20. Jfr. skrivelse af 15. maj 1888 og 29. sept. 1877 til biskoppen over Ålborg stift ang. altertavles ombytning med et kors (Skibsted 1875-77, s. 352f.).

21. Henrich Ussing: Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater 4. del, 1. bd., 1786, s. 396.

22. Christian Larsen: Biskop Balles Visitatsbog 1799-1807, 1999. Da biskop Mynster visiterede 21. maj 1841 noterede han: Alteret fritstående med et vindue; den gamle altertavle er ikke mere i kirken, men Thorvaldsens basrelief (Disciplene i Emaus) skal udføres i marmor til denne kirke. Et par dage forinden tilbragte biskoppen eftermiddagen på Nysø, hvortil Thorvaldsen just var ankommen og fremviste sit smukke atelier »og de dejlige sager deri«. Ved visitatsen 1849 var relieffet opstillet, men kun af gips (Visitatsdagbøger jfr. note 13).

23. I Yding i Østjylland kendes et sæde ganske vist indfældet i alterbordet, som først var opført 1866 sammen med kor og skib (Danmarks Kirker, Århus amt s. 4526, fig. 13). En stol til præsten bag alterbordet ses på flere længdesnit fra 1860'erne udført af Georg Hoffmann, eksempelvis Slaglille.
24. Samme praksis gjorde sig gældende i kirker, hvor skriftestolen, der også kan benævnes præstens stol, havde plads bag alterbordet eller i sakristiet.
25. I den forbindelse kan opmærksomheden henledes på Skrivelser 1866 og 1867, som anfører: Billeder og lignende genstande bør ikke tilstedes ophængt eller anbragt i kirken, med mindre de er til pryde for denne eller til opbyggelse for menigheden, og ministeriets samtykke dertil er erhvervet.
26. Kirkeejeren var grevinden af stamhuset Rosenvold (i Vejle amt), som bl.a. anførte, at hun ved årets udgang fratrådte stamhuset.
27. Mynsters Visitatsdagbøger (jfr. note 13). Herfølge og annekset i Sædder hørte under Vallø.
28. Danmarks Kirker, Præstø amt s. 892.
29. 1821 og endnu 1843 manglede altertavle i Ishøj; 1846 anfører regnskaberne betaling for en alteropbygning med maleri forestillende den vel-signende Kristus udført af historiemaler H. Eddelien. Samtidig blev bordet flyttet op til væggen. 1850 fik hovedkirken i Torslunde et nyt alterbord og -billede af historiemaler Th. Wegener i forgyldt indfatning.
30. Sml. Baronesse Stapes Erindringer om Thorvaldsen, udg. Rigmor Stampe, 1912. Jfr. også Danmarks Kirker, Præstø amt s. 1028, Nyord, og Holbæk amt s. 287, fig. 9, Soderup hvor et marmorrelief efter gipsrelieffet i Jungshoved opstilledes på alterbordet.
31. Danmarks Kirker, Frederiksborg amt s. 986.
32. Danmarks Kirker, Præstø amt s. 935. I Horne kirke på Fyn stammer inventaret ligeledes fra 1800'ernes første årti og omfatter et fritstående, ovalt alterbord, mens et maleri visende Kristus, der velsigner de små børn, hænger bagved over vægpanelet.
33. Jfr. Jens Møllers skrift om biskoppen udsendt efter dennes død 19. oktober 1816. Theologisk Bibliothek, 12. Bd., 1817, udg. af Jens Møller. For Balles virke i Vartov, se s. 290.

Summary

The article takes as its point of departure a work about Thorvaldsen's statue of Christ, published in connection with an exhibition of sketches for the adornment of the cathedral of Our Lady in Copenhagen. The two chapters that deal with opinions of the Christ-figure are commented upon and supplemented. Furthermore, a couple of examples of opinions from the eighteen hundred and fifties are provided. One concerns a church owner who considered a copy of Thorvaldsen's statue to be a fully satisfactory substitute for an altar-piece; but who met with refusal on the part of the supervisory authority. The figure was, however, deemed acceptable when it was combined with an altar-piece, on the ground that the right attitude of devotion must be supposed to be "better attainable by means of painting than by means of sculpture".

There follows a discussion of some of the many churches where copies were "suitable combined" with an altar-piece; and mention is made of providers of copies in various sizes and materials: marble, plaster, zinc, or bronze.

Finally, it is pointed out that in some places early in the 19th century even an altar-piece was dispensed with. Some pastors preferred the minister to face the congregation permanently, and they argued, not without success, for removing the altar-table to a position between minister and people.

Vilhelm Birkedal og Otto Møllers "Gjenløsningen"

- Tre utrykte breve fra Otto Møller til Vilhelm Birkedal i forbindelse med udgivelsen af Otto Møllers "Gjenløsningen"

Af Jens Kjær Johannesen

Udgivelsen af de første hæfter af Otto Møllers "Gjenløsningen" i foråret 1884, gav stor røre i den gammelgrundtvigianske andedam. Det var der flere grunde til. Dels vovede forfatteren at sætte spørgsmålstegn ved den forståelse af forsoningslæren, som havde været toneangivende i århundreder. Dels, og dette var nok hovedårsagen til debattens bidske tone, følte angrebet ekstra stærkt hos gammelgrundtvigianerne, og heriblandt Vilhelm Birkedal, fordi det kom indefra, fra én i inderkredsen af de toneangivende gammelgrundtvigianere.

I det følgende er det søgt at bringe et uddrag fra polemikken mellem Vilhelm Birkedal og Otto Møller i forbindelse med udgivelsen af Otto Møllers "Gjenløsningen". Blandt andet fremlægges tre breve fra Otto Møller til Vilhelm Birkedal, som ikke tidligere er udgivet i deres helhed.

Fra 1870erne sker der store forandringer med det danske samfund. På det politiske plan trækkes fronterne op imellem den lille herskende klasse og den øvrige del af befolkningen, manifesteret med dannelsen af Det forenede Venstre. Den nye strømning, realismen, gør sit indtog i Danmark med Brandes' forelæsninger og tager kampen op med de gamle romantiske idealer. Og endelig sker der i 1870erne og 1880erne en splittelse blandt grundtvigianerne, og den nygrundtvigianske bevægelse opstår.

Disse tre bevægelser er meget vanskelige at skille ad, og er i virkeligheden en del af en stor bevægelse i hele samfundet.

I denne udvikling spillede den 75årige Vilhelm Birkedal¹ en ikke uvæsentlig rolle. Især i forhold til splittelsen blandt grundtvigianerne. Han havde efterhånden pga. sine mange kampe (f.eks. sognebåndets løsning og dannelsen af valgmenighedsloven²) opnået en plads som en af de ypperste ordførere blandt grundtvigianerne. Med sit konservative udgangspunkt, sine nationalromantiske idealer og sin alder (det er nok ikke helt forkert at opfatte det der sker i 1870erne som et slags ungdomsoprør) fik han hurtigt rollen som en af de mest toneangivende forsvarere for tidligere tiders idealer.

Birkedal blev en betydende ordfører for gammelgrundtvigianerne og således en vigtig brik beskrivelsen af splittelsen imellem grundtvigianerne og dannelsen af den nygrundtvigianske bevægelse. Det vil imidlertid føre alt for vidt nøjere at redegøre for Birkedals betydning i denne sammenhæng. For en dybere orientering skal henvises Lavrids Nyegård : "Vilhelm Birkedal En Levnedstegning III", København, 1911, og ikke mindst Anders Pontoppidan Thyssen : "Den nygrundtvigske Bevægelse", Århus, 1958.

Bruddet imellem grundtvigianerne skyldtes flere ting : udviklingen mht. traditioner, teologi, kultur og politik. Nygrundtvigianerne så en udfordring i at formulere kristendommen med den nye tids begreber. De så ikke de samme problemer i den folkelige grundtvigianismes stigende dominans som gammelgrundtvigianerne og var i det hele taget ikke så forskrækkede over udviklingen.

Omvendt kiggede gammelgrundtvigianerne tilbage på en for dem svunden guldalder. Den rivende udvikling fik mange til nærmest at gå den modsatte vej, tilbage mod tidligere tiders idealer.³

Otto Møller⁴ hørte sammen med Birkedal utvivlsomt med blandt gammelgrundtvigianerne. I begyndelsen af 1884 udgav han imidlertid de første hæfter af den bog, som skulle blive hans teologiske hovedværk, "Gjenløsningen", Kbh., 1884, og som gjorde op med vante forestillinger inden for forsoningslæren. Dermed var de lagt op til strid, og Birkedal var blandt de første, der reagerede.

Otto Møllers opgør med den objektive forsoningslære tog sit ud-spring i en noget dyster baggrund. Møller mistede i løbet af 70erne og begyndelsen af 80erne mange nære slægtninge heraf flere af sine egne børn, hvilket fik ham til at nære tvivl til den normale forståelse af forsoningen, hvor Kristus menes at gå i døden for vore synders skyld, som et soningsoffer for vore synder til den vrede Gud. At Gud skulle kræve døden som betaling for synden blev en uaccepta-

bel tanke for Møller. Døden var alt for forfærdelig til at være Guds værk. Og skulle forestillingen endelig være rigtig, hvorfor stemte det så ikke overens med den menneskelige erfaring? Hvorfor fandtes døden stadigvæk, når nu Kristus havde betalt vore synders skyld ?

Svaret kom til Møller som et drømmesyn : ” Kristus døende foran alle dem, der tror paa ham, for at de ved ham kan føres uskadt gennem Døden. Jeg saa ligesom et uendeligt langt Tog med ham i Spidsen, der gaar midt igennem Dødens mørke Tunnel ind i Livets Land.”⁵ Det var Møllers tanke, at Kristus ikke kom til verden for at dø for vore synders skyld ”, men for at dygtiggøre os til det ”ved selv at gå foran og drage os efter sig i levende Efterfølgelse”.”⁶ Døden var altså ikke Guds værk, men Djævlens; og Gud var ikke nogen blodtørstig Molok-lignende skikkelse, som først blev tilfreds ved ofringen af sin egen søn.⁷

Af gammel vane sendte Otto Møller et eksemplar af de første hæfter af sin bog til sin kollega Birkedal. Af det medfølgende brev, dateret 7. april 1884, fremgår, at hæfterne allerede på dette tidspunkt var blevet kritiseret af præsten A. Leth⁸ i pressen. Møller ærgrede sig over ikke at kunne sende Birkedal den hele bog med det samme, men hvis Birkedal orkede at læse bogen til ende, ville han få en noget anden mening om den, end den Leth havde fået.⁹

Kæreste Pastor Birkedal¹⁰

Hoslagt sender jeg efter en, nu snart gammel Vane de første Hefter af en Bog, som De jo vel nok allerede har hørt baade det ene og andet om. Jeg vilde helst have kunnet sende Dem den hele Bog paa én Gang, men det har nu Forlæggeren vanskeliggjort med at udgive den i Hefter. Jeg har den Tro, at hvis De kan holde ud at læse den til Ende, vil De faa en ikke saa lidt anden Mening om den, end den Leth har faaet ved kun at læse Begyndelsen.

Hvis jeg ikke selv var overbevist om, at den kunde tjene til Glæde og Opbyggelse paa Troens Grund, havde jeg ikke udgivet den. Dens Hovedtanker har jeg levet i i mange Aar allerede, om det end først er i de senere Aar, at disse Tanker har formet sig for mig til et Hele. At jeg i alle Stykker skulde have greben det rette, mener jeg paa ingen Maade; men jeg er overbevist om, at der i den er Sandheder fremhævede, som der er Velsignelse ved at se.

Gud velsigne Deres Alderdom med sin Naade, som han visselig har velsignet Deres Manddomsgjerning.

Deres taknemlig hengivne

Gylling d. 7 Apr. 1884.

Otto Møller

Birkedal må have svaret hurtigt, for allerede den 25. april skrev Møller igen til Birkedal. Møller citerer Birkedal for at være blevet "hjørteelig bedrøvet" over Møllers hæfter, og det fremgår, at Birkedal agtede at udgive et modskrift.

Møller beder Birkedal om at vente med sine indvendinger indtil hele bogen er udkommet, idet Birkedal først da vil kunne danne sig et fyldestgørende overblik over hans tankegang, mener Møller.

Møller afviser i øvrigt at ville have holdt udgivelsen tilbage til efter Birkedals død, det er "kun Digt", men indrømmer at han har frygtet at såre Birkedal og de andre "gamle", og at han derfor har holdt lidt igen med udgivelsen. Den kommer imidlertid netop nu for at imødegå "ubetænksomme og løse Udtalelser" fra f.eks. den kontroversielle nygrundtvigianer og frimenighedspræst Brücker¹¹. Hermed hentyder Møller til de mange rygter, der efterhånden gik om hans alternative forsoningslære. Det var altså bl.a. for at mane disse rygter til jorden, at Møller så sig nødsaget til nu at udgive bogen.

Lavrids Nyegård har i øvrigt i "Gjenløsningen" set et forsøg fra Møllers side på at danne et slags bolværk imod de nygrundtvigske fritænkere, et slags hertil og ikke længere.

Men Birkedal skal ikke tage det alt for tungt, for der jo blot tale om en "teologisk" sag og man skal ikke tillægge det teologiske større betydning end det tilkommer, skriver Møller.

Det er ret karakteristisk for Møller at forvare sig med, at der her blot var tale om et teologisk spørgsmål og ikke et trosspørgsmål. Han ønsker tydeligvis at glatte konflikten ud.¹²

Kjære Pastor Birkedal¹³

Tak for Deres kjærlige Brev; jeg kjender Dem deri, som jeg altid har kjendt Dem, og haaber, at jeg heller aldrig skal komme til at kjende Dem anderledes. Det gjør mig naturligvis ondt, hvad De skriver, at De er "hjærtelig bedrøvet" over, hvad jeg skriver; men jeg faar jo finde mig deri til videre, idet jeg ikke opgiver Haabet om, at De vil komme til at se anderledes.

I den Række af Aar, jeg har levet i og skrevet ud af den Betragtning, som jeg nu fremlægger for Offentligheden, har jeg ofte tænkt med nogen Ængstelse : mon gamle Birkedal vil kunne forstaa den, og hvad mon han vil sige dertil. En Ven, som jeg en Gang talte med om hele denne Sag, og som ivrigt opfordrede mig til at udgive mine Tanker for alle, erindrer jeg, at jeg sagde til, at der var dette som holdt igjen paa mig, at jeg var bange for at urolige de gamle gode Mænd, frem for alt *Dem*, thi jeg vilde saare nødtigt miste Deres Kjærlighed. Jeg har ladet mig sige, at denne Udtalelse er ad Omveje kommen til Dem i egen Skikkelse, som om jeg havde ment eller sagt, at jeg ikke vilde offentliggjøre noget derom, mens De levede. Hvis saa er, er det kun Digt; jeg har allerede længe baade her og der skrevet ud af denne Anskuelse. Men Sandhed er det, at jeg nødig, saare nødig vil rokke ved, hvad der er andre kjært, og gjør det kun, fordi jeg anser det for rigtigt, for at forekomme ubetænksomme og løse Udtalelser af andre, til eks. Brücker. Hvad der alt er udkommet, er jo kun den *historiske Indledning* til selve mit Skrift, og af denne Indledning, der lidt forandret lige saa godt kunde staa i en Dogme-hoistorie, kan ingen danne sig nogen tilnærmelsesvis rigtig Forestilling om, hvilken min Betragtning i det hele er. Hvis jeg har læst rigtigt i Deres Brev, skriver De, at jeg " har talt saarende Ord " til Dem om "Deres Tro"; det forstaaer jeg ikke, kjære Birkedal; i hvert Fald har jeg gjort mig Flid for ikke at gjøre det. Men det er jo nu en Gang min Lod, at min Skrift findes haard og saarende, om jeg end gjør mig nok saa megen Flid for at undgaa det. Hvor jeg ikke har et kjært Menneske overfor mig, der taler jeg ligefrem uden at se til højre eller venstre, og tænker væsentligt kun paa at faa min Mening klart sagt.

Af Deres Brev ser jeg jo, at De er " i Arbejde " med at skrive mod mig. Derimod har jeg aldeles intet at sige, er forud vis paa, at De vil gjøre det, som De plejer, ærligt og kjærligt. Jeg vil med Glæde læse, hvad De vil sige, haaber ogsaa at skulle have Gavn deraf. Men hvad

jeg indtrængende vil bede Dem om, kjære Pastor Birkedal, er : vent dermed, til De har læst, hvad jeg mener og *vil sige*. Jeg beder Dem om dette, ikke fordi jeg vil hytte mit Skind saa længe som muligt; De vil nok tro mig naar jeg siger, at jeg i Livets Medfør er blevet Haardhudet for offentlig kritik. Men jeg beder Dem om det, fordi De staa for mig saaledes, at De gjør *Uret* ikke blot mod mig men mod Dem selv, hvis De skriver, før De har læst min Bog til ende. De dømmes da om det, De i Virkeligheden ikke kjender, og ved at skrive derimod gjør De det vanskeligt om ikke umuligt for Dem at læse det følgende med den uhildethed, som alt dog bør læses med, før det dømmes.

Jeg ved det godt, hvor vanskeligt det er at læse en andens Anskuelse uhildet og frisindet. Jeg ved fremdeles hvor vanskeligt det er at holde Tro og Theologi i tilbørlig Afstand fra hinanden; men man bør undgaa at gjøre det vanskeligere for sig selv, end det alt er. Jeg er fuld vis paa, at den Sag jeg her har rørt ved, er en rent *theologisk* Sag, og man maa ikke tillægge det theologiske mere Betydning, end der tilkommer det. Grundtvig sagde en Gang om den nyere orthodoxe Theologi, at der var "ikke et Haar paa hans Hoved enig med den". Saa galt er det paa ingen maade med mig, hvor vel der er meget i den, jeg heller ikke kan forlige mig med.

Jeg haaber, kjære Birkedal, at vi staa Haand i Haand ikke blot i den vestlige men ogsaa i den østlige Ende af Kirken, om vi ved ikke bruge netop de samme Udtryk hverken det ene eller det andet Sted. I hvert Fald vil jeg bede Dem være vis paa, at min Kjærlighed til Dem og min Taknemlighed mod Dem er den samme nu som altid, og den vil jeg bevare ud over dette Liv, til jeg haaber at se Dem her hos vor Herre.

Deres hengivne

Gylling d. 25 April 1884.

Otto Møller

Birkedal lod sig imidlertid ikke tale til besindelse og skrev straks uden at have læst de følgende hæfter et modskrift : "Den kristne Forsonings-Tro hævdet overfor Pastor Otto Møller", 57 s, Kolding, udgivet i maj 1884.¹⁴

Birkedal kan af flere grunde ikke acceptere Møllers forsoningslære, og Birkedals ærinde med sin bog er derfor straks at forsvare sin egen og sin menigheds tro imod Møllers tanker.

For det første betød den ortodokse forståelse af forsoningen meget for Birkedals tro. Forsoningslæren er for Birkedal et egentligt tros-spørgsmål og ikke en lære. Det kommer således allerede frem i bogens titel, hvor han kalder det forsonings-”tro” og ikke ”lære”. Der er ikke blot tale om teologisk problem, som Møller havde påstået, men om et led i selve menighedens tro. Møller rører simpelthen ved selve ”Hjærtebladet i Kristendommens Evighedsblomst”¹⁵.

For det andet var det forkert af Møller at tegne billedet af en blod-tørstig gud, der kræver menneskets død for at kunne blive god igen, mente Birkedal. Gud er både vred og kærlig på samme tid, skriver Birkedal. ” Og naar han selv giver sin Søn hen i Døden, fordi det nu en Gang er saa, at Synd skal sones med Blod, naar han selv i Søn-nen sender den, som betaler Syndens Sold for os alle, fordi han *alene* kan det som Guds og Menneskenes Søn – hvem kan saa i dette Offer, som *han* modtager, ikke se Kærligheden der maatte være vred, men selv lod sin Vrede udsone ved det dyreste, han skænkede til Bod for Synden.”¹⁶

Hvor Otto Møller taler om at blive genløst ved at følge Kristus igennem døden (en død som er en følge af synden, sammenhængen imellem død og synd er djævlens værk) til livets land, taler Birkedal om retfærdiggørelsen, som af mennesket kræver, at det går ind under Kristi fyldestgørelse, dvs. dør, som løsepenge for den trældomstilstand, det ved synden er sat i. Døden er nok en følge af synden (Paulus siger, at døden er syndens sold) men ikke Djævlens værk, derimod er det Gud, der har sat syndens og dødens lov.

Endelig henviser Birkedal til nadverordet som et slags skriftligt bevis for sin egen udlægning af forsoningslæren. ” Dette er den nye Pags Bæger i mit Blod, der udgydes for Eder til Syndernes forladelse ”¹⁷

Ligesom Møller afviser Birkedal Anselm, men forsvarer alligevel kirketroen, altså menighedens tro : ”...”det simple Evangelium” om Herren, der gik i Døden i vort Sted og betalte Gælden for os til Faderen, ...”¹⁸, med andre ord fastholder Birkedal grundtanken i den objektive forsoningslære.

Birkedal omtaler ligefrem sin forsoningstro som ”Hjærteslaget i Kristendommen”¹⁹ og fortsætter ” Og hvorfor plantes der Kors paa Gravene, ja, hvorfor er det ikke blot på Kirkegaarden, at de rejses,

men paa Kirketaarne og inde i Kirken, hvor Livs-Ordet forkyndes ? Er det ikke Vidnesbyrd om, at Korset er Kristendommens dyre Tegn og Mærke, fordi det prædiker for os : Vi har en *forsonet* Gud og fader. ”²⁰

Når Birkedal reagere så hurtigt og så heftigt imod en ellers nær kampfælle fortæller det selvfølgelig dels noget om Birkedals natur (Han var en særdeles aktiv polemiker og skrev utallige lignende stridsskrifter inden for såvel politik som teologiske emner), men når tonen trods alt er så konsekvent, så er det også tegn på, at Birkedal virkelig har følt sig stødt. Det er simpelthen kommet som et gevaldigt chok, at en af vennerne kunne gøre sig til talsmand for en så , når det kommer til stykket, afgørende anderledes forståelse af betydningen af Kristi død, som Møllers afvisning af forsoningslæren er.

Og hvor Møller, iflg. Nyegård, selv havde tænkt sig sit skrift som et slags bolværk imod fritænkerne, var Birkedal tvært imod bange for, at Møllers skrift ville skabe større forvirring end fodfæste.²¹

Den 31. maj sender Møller endnu et brev til Birkedal. Møller har nu fået læst Birkedals bog. Han vil ikke besvare Birkedals bog med et modskrift, men håber at svarene på Birkedals spørgsmål kommer til at stå tydeligt frem, når Møllers bog inden længe er udkommet i sin helhed. (I fortalen til den samlede udgivelse nævner Møller Leths og Birkedals kritik).

Endelig vedholder Møller sin påstand om, at denne strid blot er en strid på ord, en teologisk strid, for hvad Møller og Birkedal hver med deres ord vil sige, er dog det samme, mener Møller.²²

Kjære Pastor Birkedal!²³

Jeg har nu læst Deres lille Bog og læst den i den bedste Mening. De kan stole trygt paa, at der er slet ingen Vrede hos mig derefter eller deraf. Jeg er jo ganske vist i mangt og meget uenig med Dem; det er ikke mange af Deres Udtryk, jeg kan underskrive; men der er det bag ved Udtrykkene, som jeg synes, jeg er fuldt enig med Dem i; og jeg bilder mig ind i det Stykke at være meget frisindet, at jeg kan dele med andre uden just at tale med Deres Tunge. Jeg er enig med Dem i, at det kun er ved Jesus Christus, en har en naadig Gud og Fader; ret det er naaet ogsaa og ikke mindst med hver Lidelse og Død. Men jeg vilde derfor lige sige, at han med sin Pine har forsonet

Gud. Men finde andre Trøst i at sige det, saa forarges jeg paa ingen Maade derover; det er der saa mange, der har sagt, som var gode Mænd, skjøndt jeg jo ikke kan se, at det er sagt i Skriften.

Jeg har jo undret mig over, ogsaa ærgret mig over, alle de vrang Meninger, De har mistænkt mig for, og som min Bog vil lære Dem, jeg *ikke* har. Jeg haaber, at den i det hele vil lære Dem, at det er ikke nær saa galt, som De har frygtet for. Disse vrang Lærdomme, som De har mistænkt mig for, at jeg vil negte Guds Vrede, anerkjender Djævelens Ret overfor Gud, antager en blind Skjæbne, ringeagter Apostelen Paulus og flere andre Ting, vil De nu forhaabenlig se, har ingen Grund. Maaske vil disse Anklager mange Steder blive ved at sidde fast; men jeg er for mit Vedkommende temmelig Haardhudet, har maattet høre ondt for saa meget og kan gjerne finde mig i det med. Jeg vil derfor slet ikke imødegaa Deres lille Skrift; dels mener jeg, at det Stykke for Stykke vil finde sin Besvarelse i den for længe siden skreven og nu snart færdig trykte Bog (Ark 27 er trykt); dels duer jeg ikke til at forhandle offentligt med Venner. Jeg saa nu, hvordan jeg kom afsted med Leth; jeg vil meget hellere tie. Jeg har en Tilbøjlighed til at skjæmte i Kamp, som jeg enten maa give Spillerum eller helt tie stille. Og jeg vil meget hellere tie end saare og bedrøve. I en Fortale eller Efterskrift til Bogen vil jeg vel gjøre Rede for den Modtagelse, den hidtil har faaet; men jeg skal søge, saavidt jeg kan, at holde mig i mit Skind, saa De ikke skal faa Grund til at blive vred paa mig, saa lidt som jeg er det eller vel i det hele kan blive det paa Dem.

Men jeg bliver ved at nære det Haab, at hvis De vil læse min Bog, som den nu snart maa foreligge, De da vil erkjende, at vi dog nok er enige i det hele og store, om vi end ikke synge med det samme Næb derom. Vi kan vel ikke bruge de samme Udtryk, naar vi gaa udenfor Herrens egne Ord i hans Indstiftelser; men det, vi med de forskjellige Ord vil have udtrykt, er dog visselig *det samme*. Derom er jeg for mit vedkommende overbevist, og derfor tager jeg Forskellighederne med Ro.

Lev saa vel, kjære Birkedal. Gudfader velsigne *Dem* for Jesu Christi Skyld i den Helligaand, og hans Lys vejlede os alle til den Sandhed, der er Naade og Fred.

Deres hengivne

Senere, den 12. oktober 1884, kom Birkedal med et indlæg i Dansk Kirketidende. Heri runder han debatten af for sit vedkommende med en konstatering af, at Otto Møller og han er bund uenige på spørgsmålet om forsoningslæren.

Anledningen for Birkedals indlæg er, at han nu har fået læst det hele værk til ende. Han havde imidlertid ikke fundet at indtrykket fra hele bogen, som Møller ellers havde hævdet, havde givet ham en anden mening om Møllers udlægning. Den var og blev uspiselig for Birkedal. Med dette indlæg synes debatten imellem Møller og Birkedal at være slut. Polemikken fortsatte imidlertid imellem Møller og andre, men Birkedal havde fået markeret sin uenighed.

Møller og Birkedal uenighed synes for øvrigt ikke at have strakt sig synderligt ud over spørgsmålet om forsoningslæren. I hvert fald er tonen både venlig og kærlig i et senere brev fra Møller til Birkedal dateret den 25. September 1889.²⁴ Deres indbyrdes beskrivelse af hinanden, Møller i sin "Slægt og Oplevelser" og Birkedal i sin "Personlige Oplevelser" er da også fra begges sider præget af en dyb respekt, men samtidigt en karakteristisk mangel på forståelse af hinandens personligheder. Den alvorlige og lidt sky Møller kontra den meget udadvendte, slagfærdige og til tider brovtende Birkedal.²⁵

Hen over sommeren 1884 sender Møller to breve til sin nære ven præsten Skat Rørdam²⁶, hvori han nævner udgivelsen og også kommer ind på Birkedals kritik. Møllers omtale af Birkedal bærer præg af en vis irritation imod Birkedal. "Han meddelte mig fremdeles, at han var færdig med en Bog imod mig, hvor han vilde vide sin Grunduoverensstemmelse med mig og sige mig Sandheden alvorligt omend ikke med haarde Ord, som jeg brugte dem mod ham og hans, og at jeg snart skulde faa det at se. Alt dette gaar jo paa den gamle Melodi, men er mig i høj Grad kedsommeligt."²⁷

I det første brev dateret 15/5 er Møller jo orienteret om Birkedals planer om et modskrift, men da han ikke har fået svar på sit brev (han må hentyde til sit brev til Birkedal dateret 25/4) og heller ikke har hørt om nogen udgivelse på vej, antager Møller, at Birkedal faktisk vil vente med sin kritik til hele værket foreligger.

I det næste brev fra Møller til Skat Rørdam dateret 5/8 anklager Møller brevmodtageren for at have behandlet Møllers tanker om forsoningslæren på samme præmisser som Leth og Birkedal, nemlig uden at have læst bogen færdig, men roser til gengæld Skat Rørdam for ikke at have sendt kritikken ud offentligt, som de andre to.²⁸

Birkedal stod på linie med samtidens opfattelse af forsoningslæren,

som kan føres tilbage til Anselms forsoningslære, også betegnet som den objektive forsoningslære. Imidlertid henviste Birkedal ligeledes på linie med sin samtid ikke til Anselm, ja Birkedal afviser ligefrem Anselms teorier, men derimod til den lutherske ortodoksi, som i grunden havde samme grundtanke som Anselm.²⁹

Birkedal er for så vidt enig med Møller i at afvise det vulgære bilde af en blodtørstig gud, men forsvarer alligevel i stort set samme sætning, "Det lille Evangelium", som han kalder det, menighedens tro, hvor der en om ikke blodtørstig så i hvert fald en vred gud, der skal sones.

Birkedal mener, at de kendte formuleringer og fortolkninger af forsoningslæren skal bevares, for der er tale om et egentligt trosspørgsmål og ikke bare et teoretisk/teologisk, og bevarelsen af de kendte fortolkning har simpelthen afgørende betydning for menighedens tro. Bevidstheden om den sonede gud giver en form for tryghed, som Birkedal ikke vil miste.

Hovedårsagen til Birkedals skarpe reaktion imod Møller må findes i Birkedals frygt for de vildfarelser Møller vil kunne skabe med sine teorier i en så usikker tid, hvor alle gamle traditioner og vante forståelser blev taget til debat.

Et andet aspekt, der nødvendigvis også må drages med ind, er forsoningens særlige betydning i Birkedal og mange andre af de tidligste grundtvigianeres prædikener. Birkedals prædikener var nemlig præget af den tidligste grundtvigianismes vækkelsesprædikener, der i høj grad kredsede om begreberne synd og nåde ("Synd og Naade" er også navnet på Birkedals prædikensamling fra 1848/1849) og ikke mindst kravet om forsoning.

Det er klart, at en sådan baggrund, hvor forsoningstanken i den grad har præget både prædiken, men ifølge Birkedal også selve menighedens tro, har gjort det ekstra svært for Birkedal at acceptere Møllers tanker.³⁰

Man kan sige, at Møller enestående for sin position blandt gammelgrundtvigianerne stod i pagt med sin samtid og denne tids religiøse spørgsmål, hvor især døden spiller en stor rolle (Døden er jo f. eks. et udpræget tema i realismen og symbolismen i billedkunsten). Han står så at sige med det ene ben i det tyvende århundrede, og Gjenløsningen kan meget vel opfattes som et forsøg på et positivt svar på den nye tids udfordringer.

Birkedal derimod holder fast i sine gamle dyder og værdier. Birkedal er og bliver et barn af romantikken. Og således kan Birkedals

kraftige reaktion på Gjenløsningen, og for så vidt også hans senere afsked med sin valgmenighed, ses som en tilsvarende negativ reaktion på den nye tids udfordringer.

Opgøret med Otto Møller i 1884 om forsoningslæren blev skarpere, end den ellers ville være blevet, på grund af den øvrige bevægelse blandt de grundtvigske venner.

Og Birkedals forsvar tyder på en angst for endnu et angreb på den rene lære, og så endda fra en kant han ellers stod last og brast med imod den nygrundtvigianske bevægelse og imod Det forende Venstre. Intet syntes at stå fast længere.³¹

Noter

1. Vilhelm Birkedal, (1809-1892), Dansk Biografisk Leksikon, 3. udgave, København, 1980, bind 2, s 154-157.

2. Dette har jeg behandlet nærmere i "Vilhelm Birkedals rolle i forbindelse med sognebåndets løsning, dannelsen af valgmenighedsloven og afskeden med sin menighed", specialeafhandling i kirkehistorie, vejleder professor dr.theol. Martin Schwarz Lausten, Københavns Universitet, 2000.

3. Thyssen, 1958, s 23-50. Martin Schwarz Lausten, Danmarks kirkehistorie, 1987, s 248-251.

Mht. det grundtvigianske brud henvises i øvrigt til Thyssen, 1958.

4. Otto Møller, (1831-1915), Dansk Biografisk Leksikon, bind 10, s 257-259.

5. Møller, Slægt og Oplevelser, udgivet af Jørgen I. Jensen og Chr. de Fine Licht, København, 1983, s 76.

6. Thyssen, 1958, s 434.

7. Thyssen, 1958, s 434-435. Visionen rummer ifølge Jørgen I. Jensen grundtanken i hele Otto Møllers forsoningslære. Jørgen I. Jensen, Teologi og erfaring. En side af Otto Møllers tænkning, Kirkehistoriske Samlinger 1970, København, 1970, s 64. Jørgen I. Jensens kommentar i Møller, Slægt og Oplevelser, udgivet af Jørgen I. Jensen og Chr. de Fine Licht, København, 1983, s 233.

Ovenstående skal langt fra opfattes som en fyldestgørende fremstilling af Møllers tanker, men er blot ment som et oprids, tilstrækkeligt stort til at kunne skelne hovedforskellene imellem Møller og Birkedals forsoningslære. I øvrigt henvises til J.P. Bang, Gyllingpræsten Otto Møller, København, 1931. Jørgen I. Jensen, 1970, s 53-84 og Møller , Slægt og Oplevelser, udgivet af Jørgen I. Jensen og Chr. de Fine Licht, København, 1983. Regin Prenter, Skabelse og Genløsning, København, 1955, 2. Udgave, s 434-440. Steffen Kjeldgaard-Pedersen, Otto Møllers lære om genløsningen med særligt henblik på spørgsmålet om den menneskelige viljes trælbandethed og frihed, Kirkehistoriske Samlinger 1973, København, 1970, s 234-266.

8. Andreas Leth, (1822-1905), præst. Dansk Biografisk Leksikon, bind 8, s 703.

9. Leth angreb i første omgang Møller i Højskolebladet, 24/3-2/4 1884. Senere bevægede debatten imellem Leth og Møller sig over i Dansk Kirketidende 20/4, 4/5 1884. Thyssen 1958, s 436.

10. Brevet findes i Rigsarkivet i Birkedals arkiv. Det er omtalt og enkelte passager gengivet (dog med moderne retskrivning og enkelte fejl) i Nyegård, 1911, bind B, s 135-136. Tillige omtalt i Thyssen, 1958, s 435. Transskriberet med stor hjælp fra dr. phil. Erik Nørr.

11. Valdemar Brücker (1852-1929), præst og forfatter. Dansk Biografisk Leksikon, bind 2, s 623-625.

12. Otto Møller, Gjenløsningen, København, 1884, s X ff. Nyegård, 1911, bind B, s 136. Thyssen, 1958, s 435.

13. Brevet findes i Rigsarkivet i Birkedals arkiv. Det er omtalt og enkelte passager gengivet (dog med moderne retskrivning) i Nyegård, 1911, bind B, s 135-136. Tillige omtalt i Thyssen, 1958, s 435.

Transskriberet med stor hjælp fra dr. phil. Erik Nørr.

14. Birkedals undskyldning for ikke at vente var, dels at han var gammel og ikke turde vente, dels mente han, at det, han ønskede at kommentere, syntes at være behandlet færdig i den del, han havde læst. Birkedal, "Den kristne Forsonings-Tro hævdede overfor Pastor Otto Møller ", Kolding, 1884, s 3. Nyegård, 1911, bind B, s 136.

15. Birkedal, 1884, s 3.

16. Birkedal, 1884, s 51.

17. Birkedal, 1884, s 56.

18. Birkedal, 1884, s 52.

19. Birkedal, 1884, s 55.

20. Birkedal, 1884, s 55.

21. Birkedal blev også opfordret af Leth til at reagere "Lad os så få bogen *snarest!*", (i brev fra Leth til Birkedal dateret 26/4 1885, (Leth bruger ligesom Nyegård moderne retskrivning)). Birkedal , 1884, s 3, 52, 56. Nyegård, 1911, bind B, s 136-137. Thyssen, 1958, s 436-437. Jørgen I. Jensen, 1970, s 63.

22. Thyssen, 1958, s 437.

23. Brevet findes i Rigsarkivet i Birkedals arkiv. Det er omtalt og enkelte passager gengivet (dog med moderne retskrivning) i Nyegård, 1911, bind B, s 138. Transskriberet med stor hjælp fra dr. phil. Erik Nørr.
24. Brevet findes i Rigsarkivet i Birkedals arkiv. Det er omtalt og enkelte passager gengivet (dog med moderne retskrivning) i Nyegård, 1911, bind B, s 138-139. Dansk Kirketidende, 1884, nr. 42, s 681-689. Thyssen, 1958, s 437.
25. Møller, 1983, s 112-113. Birkedal, Personlige Oplevelser, 1891, bind 2, s 218-224.
26. Th. Skat Rørdam, (1832-1909), grundtvigsk præst, senere biskop. Dansk Biografisk Leksikon, bind 12, s 542-544.
27. Uddrag af brev fra Møller til Skat Rørdam dateret 15/5 1884, trykt i : Erik Nørr, Genløsningsteologen og bibeloversætteren. Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909, Odense 1999, bind III, s 15-16.
28. Erik Nørr, Genløsningsteologen og bibeloversætteren. Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909, Odense 1999, bind III, s 15-16, 23. Om Møllers forhold til Birkedal i øvrigt skal henvises til Møllers , Slægt og Oplevelser, udgivet af Jørgen I. Jensen og Chr. de Fine Licht, København, 1983, og Birkedal, 1891. Endelig skal der også henvises til Erik Nørr, 1999.
29. Jørgen I. Jensen, 1970, s 63. Møller må i øvrigt have skiftet mening med hensyn til dødens betydning siden 1864, hvor han på linie med andre grundtvigianere så døden som et Guds tugtelsesmiddel. P.G. Lindhardt, Den danske Kirkes Historie, bind VII, København, 1958, s 124.
30. Endelig kan endnu en grund til forsoningens vigtighed for Birkedal muligvis være en reminiscens fra hans tidligere forbillede biskop Mynster, som jo også satte forsoningen højt. Thyssen, 1958, s 21-22. Holger Begtrup, Dansks Menighedsliv i grundtvigske Kredse (I-V), København, 1931-1934, bind 3, s 71. Om Birkedals prædikener i øvrigt skal der ud over de primære kilder i form af både enkeltudgivelser af prædikener og prædikensamlinger, henvises til Nyegård, 1895 og 1911; Holger Begtrup, 1931-1934 og PG Lindhardt, Vækkelser og kirkelige retninger i Danmark, København, 1951.
31. Som primære kilder er alene anvendt de i Birkedals arkiv (Rigsarkivet) liggende breve fra Otto Møller, samt artikler i forskellige tidsskrifter. Det er muligt, at der f.eks. i Otto Møllers arkiv (Rigsarkivet og Det Kgl. Bib.) evt. ligger breve fra Birkedal, der ville kunne belyse sagen nærmere. Der er i alt ni breve fra Otto Møller til Birkedal i Birkedals arkiv i Rigsarkivet. De breve, der ikke er nævnt i denne sammenhæng, er af ældre dato og omhandler derfor ikke striden om forsoningslæren.

Om Henry Ussing på vej væk fra præsteår i Vejlby

- og om hans efterfølger der, Chr. Welding

Af Carl Trock

I. Sognepræst i Vejlby 1882-1891

11/9 1882 udnævntes den 27-årige Henry Braem Ussing¹ til sognepræst i Vejlby, et landsogn med 1.500 indb. 4 km fra Århus' centrum. Det adskilte sig næppe fra andre landsogne, udover at nogle indremissionærer tidligt havde vakt en kreds i sognet.

Ussing var af gammel præste- og embedsmandsslægt. Faderen var professor og regensprovst, hans fag var klassisk filologi og arkæologi. I hjemmet var man kirkevant, men kristendom talte man blufærdigt ikke om til daglig.

Efter 4 intense studieår blev Ussing teol. kandidat 1877 med god, ikke fornem eksamen. Han fik legater til studierejser, først til Tyskland, 1881-82 til England. Hvad han især beskæftigede sig med var apologetik og dogmatik, men også med de tyske og engelske kirkers liv og virke. I studietiden havde han hjulpet sognepræst Christen Møller², Skt. Pauls kirke med børnegudstjenester. Da vennen Jul. Friis Hansen³ læste til teol. eksamen lovede han denne at forestå søndagsskolen i Jægergade på Nørrebro i Kbh. Københavns Indre Mission var så opmærksom på den unge mand, at han 1880 kom til at repræsentere Danmark ved 100 års festen i London for de engelske søndagsskoler⁴.

Sine første ansøgninger om præsteembeder havde han sendt fra Rom, hvor han med sin familie foretog en forlængelse af studierejserne. Hjemme i Danmark ventede efter 1 1/4 år hans forlovede Marie Blom, 4 år ældre end Ussing⁵. En stærk personlighed som han havde mødt i søndagsskolearbejdet, hun kom fra et ganske kirkevant hjem.

Efter ordinationen og bryllup ugen efter ventede der den vordende

familie boligproblemer, de 1.500 indb. i Vejlbj havde måttet søge deres præst i Aarhus. Det fandt bisp og stiftsprovst var i orden, ikke Ussing. Efter bryllup kunne ægteparret flytte ind i en lejet lejlighed, midtvejs mellem Aarhus og Vejlbj. Da Vejlbj kommune, ikke helt glat, tilbød en byggegrund i landsbyen, gik det lettere med at få embedslån til en bolig i sognet, at forrente og afdrage over en årrække, og foråret 1884 kunne de flytte ind i en bolig som sognepræsten endnu i 1947, hvor tidens almindelige installationer var kommet til, kaldte udmærket. Nu havde præsten studerekammer og et åbent hjem for nye initiativer i sognet. Da havde Ussing 25/9 1883 forsvaret en licentiatafhandling om "Den kristelige Vished" og var rede til praktisk præstegering.

1888 begyndte Ussing at udsende trykte årsberetninger om arbejdets fremgang i "Vejlbj Sogne-Mission". Det var begyndt Allehelgensdag med et menighedsmøde i præstegården. Målet var, at "Sogne-Missionen maa blive selve den levende Menigheds Gjerning". Den første og største gerning var søndagsskolen, som Marie U. gav stødet til, for at føre alle de børnedøbte små til Herren, nåden givet i dåben medførte et stort ansvar. Hver 14. dag samledes regelmæssigt gennemsnitligt 150 børn, dertil kom børnegudstjenester til jul og påske. I de første 2 år holdtes månedligt "Themøde" for arbejdere og deres hustruer. I de sidste 2 år overtog Sogne-Missionen de egentlige bibellæsninger; da indsamlinger ikke kunne dække udgifterne til kirkens oplysning, flyttedes de til Missionens lokale. Tillige kom en kirkelig læsekreds, hvor deltagerne betalte til kirkelige blade, som cirkulerede, unge piger kunne få et mindre hold blade, mens mindrebemidlede kunne modtage "udcirkulerede" blade til stærkt nedsat pris.

For de unge var der holdt månedsmøder, særskilt for karle og piger. De første tog de missionselever⁶, som Ussing oplærte, sig af, mens arbejdet for pigerne fra Sogne-Missionen blev til en forening, "det hvide Kors", stiftet 12/10 88 af Marie Ussing. Her kom 54 medlemmer. De samledes hver anden uge til foredrag, sangøvelser og oplæsning, samt bøn og salmesang. Økonomien hvilede i sig selv, uanset at der betaltes bidrag til lokalet.

I 3 år havde præsteboligen været brugt, men vinteren 1887-88 måtte der lejes et lokale i skolen, hvor også skolestuen kunne bruges. Siden var der kommet bedre lokale i førstelærerens ledige lejlighed. Det havde været knapt med penge, dels fordi der i de ugunstige tider ikke var samlet ind. Men forude tegnede det lysere.

Ussing sluttede 1/2 89 med tak til Herren, som har givet os opgaven og hjulpet hidtil. Han svigter ikke, nu hvor ”Menigheden for alvor vaagner til Bevidsthed om sit hellige Kald”, og hvor Herren giver den større opgaver.

Sogne-Missionens årsberetning for 1889 melder, at fra nytåret kom ”Husbesøg” stærkere frem og at sognet var inddelt i 6 distrikter, hvor troende mænd og kvinder, der oftest havde virket i menigheden ved sygebesøg, tilbød at besøge de fattige familier. Kun i enkelte tilfælde blev der ydet materiel hjælp, formålet var at bringe Guds Ord i hjemmene og vejlede i kærlighed. Herren havde velsignet den ringe begyndelse, og den gav stødet til oprettelse af ”Foreningen til Arbejdernes Selvhjælp i Vejlbj”⁷, ikke for at lindre nød, men for at formidle at arbejderne kunne spare op, så de kunne have noget under arbejdsløshed. Denne rent humane (altså ikke kristelige) forening ledes ”naturligvis ikke af Menigheden”, men den glæder sig over dette barn og nedbeder om velsignelse derover.

Lærerskifte og opsagte lokaler førte ”ved Herrens Hjælp” til, at en plan om et ”Menighedshjem” offentlig fremlagdes 3. maj ved et møde i kirken og 11/12 1889 kunne hjemmet ”Emmaus” indvies, ”trods Verdens Modstand og Guds Børns Vaklen”, for Herren gav sin velsignelse – og et lån var til at opnå. – Fra ”de snævrere Menighedsmøder” dannedes ”Vejlbj Menigheds-Samfund”, der ejer Emmaus og dets ”Ældste” i alt 12 råder derover. Det samfund er nu ”den blivende og virksomme Bærer af Sognemissionens Gjerning”. Med Emmaus og ”Samfundets Organisation” har Sogne-Missionen fået fast grund, mente Ussing. – I Indre Missions Tidende 1890 (247ff) skrev U. om ”Missionshuse og Menighedshjem”, de sidste fandt han ligeså betrygget i Vejlbj som missionshuse, for der var et ”Menighedssamfund bestaaende af en sluttet Kreds af Troende, der ved Guds Naade har faaet Mod til at tage Menighedens Ret og Byrde op”. Samfundet har selv ”Nøglerne” og ingen bliver medlem uden en åben bekendelse og medlemmer kan udelukkes. Det styres af en ”Kreds af Ældste”, som, om man vil, kan kaldes en bestyrelse, præsten er efter sin embedsstilling også Ældste, men behøver ikke at være styrende Ældste⁸. – Men fremtiden? spurgte U. og svarede: Fulde garantier gives ikke.

Hele året havde missionselever afholdt forsamlinger på Vejlbj Fed ofte for over 60 mennesker hedder det videre i beretningen for 1889. Den fortsætter: ”De snevrere Menighedsmøder” [var det *i sognet* navnet for Menighedssamfundet?] fortsattes i troendes hjem, ligeså

pigernes "hvide Kors". Af de menighedsmøder var "i Oktober udskilt en snævrere Kreds" på 12 medlemmer, der samledes i præsteboligen hver 14. dag, "udelukkende" om det kristelige, "Guds Ord og Kirkens Historie" for at nå "en inderligere udvikling af det personlige Trosliv". [Var de 12 i den "snævrere Kreds" de Ældste med "Nøgler"?]

Beretningen af 1/2 91 var underskrevet 26/1 90 af 4 lægfolk og Ussing. Her aflægges også regnskab, indsamlet er 147 kr., de 45 kom fra Århus-folk⁹, og udgifterne var 132 kr. Sogne-Missionens regnskab var ført særskilt, for brug af Menighedshjemmet betales 60 kr. i leje.

De samme 5 personer står 1/2 91 for en meget kortere årsberetning for Sogne-Missionen i 1890: Emmaus har været til stor velsignelse for den "troende Menighed", samfundslivet er plejet og udviklet og ved at leve sig ind i hedningemissionen. Ved kirkehistoriske foredrag, bibellæsninger og arbejdermøder er der "virket for videre Kredse". Smitsom sygdom har hæmmet søndagsskolen; men en større kreds af menigheden vil her nu virke med friske kræfter. Det "hvide Kors" og en mindre pigekreds er sammensmeltet til en pigekreds, ynglingeforeningen fik "et Stød" ved et møde og er sidst på året begyndt så småt. Fattigplejen er øvet i stilhed, og månedsmøderne er, "trods Missionselevernes Bortrejse" genoptagne. "Aaret har gjenne-gaaende været af de stille". – Vi spørger i dag: Er sognet som dets præsts energi noget slidt?¹⁰ –

Årsberetning for 1891 skrev Ussing i Valby 3/2 92 på "de Ældstes" og egne vegne: Der synes dannet en fast kreds som vil ofre til at nedbringe lånet til Emmaus, så det kan være udbetalt på 15 år. Vennerne har været samlet til samfundsmøder og kredsmøder for hedningemissionen året igennem. Søndagsskolen har trivedes godt under trofaste medarbejdere; pigeforeningen har været til stor glæde, året igennem har der været samlet over 30 medlemmer, ynglingeforeningen har haft det vanskeligere med kun få stadige medlemmer. "Herren give den Kraft og Væxt". Sogneplejen har virket i stilhed og læsekredsen har virket som hidtil. På "Feddet og i Krattet" har der været et par møder. Et nyt arbejde er en traktatmission, som hver søndag uddeler blade, og med et Samfundsbibliotek er gjort en lille begyndelse. Bibellæsninger over Romerbrevet er holdt ved Ussing, mens læsninger over lidelseshistorien havde en indremissionær holdt i fastetiden. Gamle venner, nu missionskandidater, har holdt møder, og det har også udensogns præster m.m. – Så nævner Ussing

sin forflyttelse fra 25/10: Herren har hidtil hjulpet os, så arbejderne har kunnet bæres af "Menighedens egne Kræfter". Dertil føjede Ussing en inderlig bøn om, at Sogne-Missionen må bæres af vennernes tillid og troens forbøn og kærlige gaver.

Det er nævnt forud, at Københavns Indre Mission fik indbydelse til 100-års festen for de engelske søndagsskoler og lod Ussing repræsentere sig. "The Sunday School Union" med 1 million børn og over 100.000 lærere var indbyder. Fra England havde sagen bredt sig ud over verden og 12 millioner børn var med og der var 1½ million medarbejdere i søndagsskolen. Fra beretning om festbegejstringen i London sluttede Ussing med forholdene i Danmark med vel 10.000 børn og 500 medarbejdere, nået i de sidste år. Måtte 1880 begynde en ny æra i søndagsskolen herhjemme, skrev Ussing i Berlingske Tidende.

I oktober var Ussing bedt om i Roskilde konvent at holde foredrag om "Søndagsskolens Betydning for Kirke- og Menighedsliv". Her kaldte Ussing søndagsskolen for en samfundsmagt i England og i Amerika, samt i Tyskland, hvor sagen først mødte stor mistro. Nu er den af de kirkelige autoriteter betragtet som en af de mest betydningsfulde virksomheder.

Ussing fortsatte med henblik på de hjemlige forhold: Søndagsskolens mål er Guds rige. Når menigheden er forvalter af Herrens nådemidler, så har den pligt til at sørge for, at de børn, der døbes, får en kristelig opdragelse. Pligten har først forældrene; men når opgaven er større end forældrene ofte evner, får skolen sin opgave. Under folkekirkelige forhold er den ikke blot statens skole, men også kirken. Afsluttende kommer konfirmationsforberedelsen, hvor børnene bliver myndige medlemmer af menigheden. Men præstens gerning er kun kortvarig. Målet nås kun, hvoraf alle 3 faktorer samvirker godt, men ikke hvor der er mangler. Men enhver som lever af Jesu kærlighed kan ikke undlade, efter evne, at søge at få oprettet, hvad der måtte være forsømt. Her må søndagsskolens betydning anerkendes.

Aldrig før har vantroens røst eller sekterne lokket så ivrigt som nu, de umyndige står mere i fare end nogensinde. Har vi børnene, da har vi fremtiden. Søndagsskolen arbejder ikke blot for at påvirke børnene, men giver også velsignelse til lærerne; de må grunde alvorligere over Guds Ord, og den fælles virksomhed styrker trosliv og kristent samliv. Der er noget idealt i at menigheden som helhed arbejder for

opfyldelsen af fadderpligten for de barnedøbte. Det kraftige kristelige og kirkelige liv i England og Amerika har for en stor del sin grund i søndagsskolen. Endnu et. Lader vi det middel ligge, vil andre sikkert bruge det. Hvad vi ikke gør, det gør sekterne, som for længst har indset søndagsskolens betydning. Må folkekirken herhjemme helt og fuldt bære søndagsskolen frem, sluttede Ussing foredraget.

I drøftelsen bagefter gik fremtrædende gejstlige imod Ussing, de var betænkelige ved at skille børnene ud fra menigheden, frygtede også for et usundt pres på børnene, andre støttede ham.

Yderligere stimuleret af det senere studieophold i England fik Ussing her et videre virkefelt. 1/2 1884 og 5 år frem redigerede Ussing Søndagsskole-Tidende, et særtryk af det af provst J. Vahl udgivne Almindelig Kirketidende¹¹. – Maj 1885 indbød Indre Missions "Udvalg for Børnegudstjenester og Ynglingeforeninger" til møde i Odense. Her vendte Vilh. Beck sig mod børnegudstjenester, en sag for sekterer. Vel havde St. Stefansforeningen opfordret alle lærere til at oprette søndagsskoler. Skal sagen fremmes, må det være "en Blomst af de Helliges Samfund". Beck var også imod de skolers klasseinddelinger såvel som mod forklaringsmøderne, der hindrede lærernes selvstændige tænkning. Nu skulle Ussing holde foredrag efter at han havde gendrevet Beck. Søndagsskolen skulle lære børn og lærere at blive fortrolige med Bibelen. Arbejdet skulle formes, så børnene kunne tilegne det gennemgåede.

I efteråret 1884 havde der på flere hold været tale om at sammenlægge de 4 store foreningsarbejder af Axel V. Jacobsen, Københavns Indre Mission, Stefansforeningen og Indre Mission. Det var Ussings ønske, men et fællesudvalg gik også an. Det strandede, især på mistænksomhed i Indre Mission. Københavnerne og Stefansforeningen havde planer om at Ussing skulle være rejsemissionær, det stoppedes da også¹².

1/8 87 gjorde Ussing sig nye tanker i Søndagsskole-Tidende. Kirkelige initiativer havde oftest kun en bestyrelse bag sig, ingen medlemmer. Hvor en forening fik medbør, undgik man fare for, at alle og enhver tror at kunne blive medlem, og foreningens kirkelighed var sikret. Men den er ikke mere sikret mod verdsliggørelse end selve den "store Forening, der kaldes "Kirken"". De der har omsorg for en forening søger ved åndelige betingelser at sikre, at kun levende, troende mennesker kommer med og ikke blot går med, fordi arbejdet er blevet moderne. Det skel en forening sætter mellem sine med-

lemmer og dem udenfor rummer en anden fare, at det sættes lig med skellet mellem Guds børn og verdens børn, og at medlemmerne mener at have attest på, at de er sande kristne. Svinger en forenings bestyrelse ansvaret overfor idealet, så er der ingen til at gribe ind. Al tale om frihedens ansvar i 1848 var ikke en drøm, ansvaret har en opdragende virkning. Sådant kan medlemmer af en forening også få større interesse for formålet ved at få indflydelse. Får man ikke indflydelse over en sag, bliver man let stående på afstand af den. Det er et spørgsmål, om sådanne ordninger ikke hænger noget sammen med vort kristenlivs svaghed. Størstedelen har kun modtagelighed, de få, der har mere, bliver ledende, og leder bedst ved ikke at bindes af dem, der står for lavt til at gavne ved deres indflydelse. Der er noget umyndigt ved sådan ordning, og gavner det, at kristenfolket er så lidt myndigt.

1888 gik Ussing et skridt videre i den 38 sider store **"Om vor Gudstjeneste**. Bidrag til *Forstaaelse af Gudstjenestens Væsen og historiske Udvikling Med Henblik paa Kirkelivets Opgaver i vor Tid*". De opgaver ridsede U. op på de 3 sidste sider: Vor gudstjeneste vil atter nærme sig sit gamle forbillede, men er det rigtigt, at den har 2 midtpunkter: prædikestolen og alteret? Vil det ikke være rigtigere at søge mod 2 forskellige slags tjenester, en prædikentjeneste og en altertjeneste. "Principernes Renhed taler for en Deling", for nu tages der noget fra begge dele, imod taler at vi ikke har oldkirkens skel mellem katekumener og troende. Det kan ikke siges, at altergangen samler de troende "til inderligere Samfundsliv i Bekjendelse og Tak". Troende går for sjældent til alters og evangeliets modstandere har åben adgang til nadverbordet og "komme der tidt i Mængde. Vort offentlige Kirkeliv mangler alt Skjel". Men skal en deling få åndelige sandhed, "maa man først væsentlig ændre Kirkens Forfatning".

Anerkender man det som et historisk faktum, "at den troende Menighed i Folkekirken er indblandet i Verden, som dog ved Daaben er bragt indenfor" og vover man ikke et brud her, og lader "den levende Menighed udskille sig lidt efter lidt ved Aandens Kraft", så må gudstjenesten bevare sin dobbelthed. Ordets forkyndelse må virke til opvækkelse af de døde til udvikling og beredelse af de levende. Er der en menighed, "om end i Spire", bør denne også have sin ret og ikke alt indrettes for dem, der ikke er kristne. De troende bør dog have hjemme i Guds hus og modnes til en altertjeneste efter de-

res trang. Vor gudstjeneste vil med tiden forme sig som i oldkirken, så nadvertjenesten lukkes for dem, der ikke hører til den levende menighed. Når udsondringen bliver åbenlys vil den sandsynligvis medføre en væsentlig ændring i kirkens forfatning og dens livsvilkår. Nadverbordet fejres privat mellem de troende, mens de kristne ved offentlige gudstjenester vidner for verden: "Gud er iblandt os". Når forfølgelserne kommer vil de kristnes samfundsliv bæres af Helligånden, så Herren selv vil kendes midt blandt dem med sit "Fred være med eder" og menigheden behøver blot at synke ned for hans fod med et "min Herre og min Gud!"¹³.

Nu havde først 39 ansete mænd, siden 120 flere for at skabe balance kirkeligt som politisk, henvendt sig til Det kirkelige Raad (KhS 1995 139) om oprettelse af "en almindelig og kraftig Menighedspleje", som rådet til dels forkludrede. Ved "det tredje kirkelige Møde" indledte Friis Hansen og H. Westergaard om "Kirkelig Fattigpleje". Den første sagde bl.a.: Både staten og kristelig barmhjertighed har en opgave, og ingen af parterne bør tage hele opgaven. Godgørenhed er godt, men det er bedre at handle ret, og har samfundet forurettet de små, må lovgivningen rettes. Vi må gøre os klart, at en stor del af nøden kan velgørenhed ikke afhjælpe, det må nye love. Men der er nød, hvor penge ikke hjælper, men hvor kærlighed må til. Hertil behøves en organiseret frivillig kristelig fattigpleje eller rettere en folkekirkelig fattigpleje. Det er altid den kristne menigheds ære og forret, at den var radikal i kampen mod det onde, sagde Harald Westergaard og fortsatte: Den største velgerning der kan vises et menneske, er at hjælpe det til dets sjæls frelse, men den der vil tale om Guds kærlighed må også have øje for timelig nød, her må der en organiseret menighedspleje til; men den nød der skyldes samfundsforholdene vil menigheden, der er sin opgave bevidst, modarbejde. Tusinder sukker efter arbejde, andre efter fritid. Der er noget at tage fat på for de kristne, at bringe samfundet til bredere erkendelse, og fra menighedsplejen vil der udgå impulser dertil. Det er "en Plet paa den danske Menighed, at den ikke har haft Øje for denne Samfundsudvikling". Det må være en sorg for hver kristen, at de fattige vender sig fra os, deres sande venner¹⁴.

Vilh. Beck skulle ikke have noget organiseret, for de "troende samles og taler sammen om deres nødlidende Brødre og gaar selv ud med Hjælp" [i små landsogne.] Heller ikke Ussing skulle have en folkekirkelig fattigpleje: Folkekirken er "en underlig Blanding, men saa længe den her Hals- og Haandsret over Menighedens Daab og

Nadver, og saa længe vi selv ved Daaben indlemme alle i den, tør vi ikke betragte den som os uvedkommende". Vi må vælge: "Enten er det Uret at døbe alle og saaledes indlemme dem ikke blot i Folkekirken, men i Herrens Kirke, og da bør vi bryde med denne Ordning. Eller det er Ret og stemmende med Herrens Villie, og da tør vi ikke undslaa os for at tage Folkekirkens Byrde op. Folkekirken er en *Opgave*" så længe vi bliver i den. Derfor er det i tidens krav, "at den levende Menighed, der alene har aandelig Ret til at være Kirkens Subjekt, træder frem for at blive, hvad den bør være". Dertil er kirkelig fattigpleje et velsignet middel. Vist er det endnu ikke menighedens fulde liv at bære byrderne, "der hører ogsaa Rettigheder til, som vi endnu mangle i vor Kirke".

Ussing manglede selv endnu en redegørelse for "Socialisme og Kristendom", den kom senere i 1889. Her hed det: Kristne har ofte sagt, "at Socialisme er slet og ret antikristelig". Svaret lyder: Det er fordi kristendommen holder hånden over den bestående uretfærdighed. Men socialismen er dels et stort etisk princip, som "vi fuldt ud maa gjøre til vort", dels en økonomisk teori, der kan prøves videnskabeligt og dels "en hel ny Livsanskuelse", som ingen kristen kan enes med, for den er stik modsat kristendommen; men det sidste hænger ikke nødvendigvis sammen med de to første principper. Det er en forunderlig alliance mellem de fattige og den vantro materialistiske filosofi. Hvorledes kan socialister glemme, "at deres dybeste Motiv er et ethisk, helligt Krav?" Men de besiddende har en stor del af skylden for alliancen, da Manchester-principperne er aldeles materialistiske. Systemet har lært arbejderne den materialistiske livsbe-
 tragtning. Skal de truende farer afvendes, er det "de besiddende Klasser, der først maa omvende sig". Og den fortryllelse, der har gjort de besiddelsesløse til allierede med gudsfor nægternes filosofi, er næppe stærkere end at snart mange af de små vil føle, "at Guds Kærlighed dog er bedre Sol at leve under."

Det sociale spørgsmål kræver at løses. Sker det ikke på anden måde, så vil de fattige "selv forsøge at sætte deres Løsning ind i Verden, og da er der meget, der falder". De besiddende kan endnu løse det – på "én Betingelse; at Kristendommen faar Lov at blive den stor Livsmagt og gennemtrænge Samfundets Love og dets Færd", sluttede Ussing¹⁵. – Ussing kunne bevæge sig ud i extremiteter, som der blev taget blidt på.¹⁶

På Bethesdamødet 1890 deltog Ussing flere gange i forhandlingerne, først om forslaget om oprettelse af et Menighedskonvent, diplo-

matisk kaldt et supplement til Det kirkelige Raad.¹⁷ Her var yderpunktet Vilh. Beck, der bag så tanken om en kirkeforfatning, hvor de hellige altid vil være i mindretal og Jens Nørregaard¹⁸, der ikke kunne "se bort fra Folkekirken", omend den fra hans side set kun var et mellemed, hvor sandsynligvis levende kristendom kunne gøre sig gældende. Derimellem hævdede Ussing et andet alternativ: Enten må menigheden gennemtrænge det folkekirkelige legeme eller træde ud, hvis det er ugørligt.

Siden tog Ussing ordet menighed op til overvejelse, bl.a. ved debatten om menighedspleje var ordet blevet så slidt, at der i stedet måtte tales om den levende menighed for at klargøre det egentlige skel. Det må være muligt at "sætte Skjellet med aandelig Ret og afgrænse Menigheden paa en paaviselig og dog berettiget Maade". Om et af mødets emner fællesbønnen måtte Ussing slutte sig til Westergaard og spørge: Hvad er det, der hindrer fælles bøn? Det er først dansk undseelse, dernæst skyldes det, at luthersk kristendom så afgjort og ensidigt sigter på den enkeltes *personlige* kristendom, men da er opfattelsen af Guds rige ikke udviklet helt. Fællesbønnen hører næppe til i en offentlig forsamling, men i "de Smaa Kredse", hvor det hjertelige samvær samler Herrens venner og bønnens bånd løsnes. Derfor skal fællesbønnen udvides og samfundslivet udvikles i flere former. Menighedens bøn og længsel bliver da et led i det store spørgsmål: Hvor er menigheden?

Såvidt det egl. Bethesdamøde og Ussings deltagelse deri.¹⁹ Men i et aftenmøde 15. okt. i tilknytning til mødet lagde Ussing op til handling for at modvirke hovedstadens kirkelige nød.²⁰

Ved at fremdrage Ussings indsats som sognepræst i Vejlbj og tillige hvad han fremhævede i de år som flittig skribent og foredragsholder m.m. er søgt belyst hans overvejelser om enkeltheder indtil de sorteredes og samledes i hans hovedværk, foredragene november 1889: "Tanker om Menighedsliv og Kirkeliv". Men den meget litteratur derom har det syntes overflødig på ny at referere dette hans skelsættende værk.²¹ Men i det følgende skal det i stedet vises hvorledes anderledes tænkende folk i Københavns Indre Mission vurderede Ussing.

II. Om Ussing som missionssekretær i Københavns Indre Mission?

*Fra brudstykker af breve og et par breve.*²²

*R. Volp*²³ til *Peder Madsen* 8/12 1888: ... ”Jeg maa dog gjøre gjældende, at vore Medhjælpere vælges af Hovedbestyrelsen, da de er dens Medhjælpere; men det er i sin Orden, at Udvalgene høres...”. Den 18. ds. kommer spørgsmålet om redaktionen af vort blad for i bestyrelsen: Steen vil gerne vige; Schat Petersen er villig til at forhandle om sagen, ”Westergaard vil afsætte ham til Fordel for Ussing! Dette gaar jeg aldeles ikke ind paa. Højst Ussing ved Siden af Schat Petersen”²⁴.

P. Madsen til *V. Schousboe*²⁵ 10/2 89: ... ”Jeg vedlægger her et Act-stykke fra Westergaard, som jeg tænker vil interessere ... han er et meget uklart Menneske; der er maaske noget i, at en Bestyrelse, der tager saa lidt Deel i Arbejdet udadtil som de fleste af os, i Længden vil faa vanskeligt ved at bevare Tilliden i Arbejdskredsen, der bestandig fyldes med Kritik fra Beckianere over Ledelsen; men hans positive Forslag var jo rigtignok meget umoden; hvad mener Du? Unægtelig er det, at Indtægterne aftager foruroligende; hvis ikke Missionsforeningerne, i Stedet for kun at tænke paa sig selv, tillige ville støtte os med Bidrag, tvivler jeg om, at Arbejdet kan gaa i Længden uden altfor betydelige Indskrænkninger” ...

P. Madsen til *V. Schousboe* 9/3 89: Westergaards forslag er behandlet på udvalgs møde, desuden et besindigere forslag fra ægteparret Keyper, så ansvaret for I.M. flyttes fra overbestyrelsen over til udvalgene for de enkelte arbejds grene og et missionsudvalg, mens overbestyrelsen kun består af en repræsentant for hvert udvalg og hver forening, som skulle varetage de udvortes ting. ”Baade Keyper²⁶ og Westergaard var meget ivrige for at faa Ussing til Missionspræst og mødes heri af en fast Kligue udenfor Bestyrelsen, med hvilken Westergaard staar i intim Forbindelse. Ønsket om en Missionspræst deles naturligvis af Alle; men at tage Ussing vilde efter min Formening være meget betænkeligt ifølge hans udfordrende og meget selvsikre Optræden ikke blot i Scavenius’ Sag,²⁷ men ved adskillige andre Leiligheder; Missionen kan let komme i en mislig Stilling ved at alliere sig med ham og gjøre ham til sin egentlige Ho-

vedmand". Madsen kunne tænke sig den unge Ifversen,²⁸ "men naturligtvis maa det indrømmes, at Ussing er den *Dygtigste*, der kunde faaes".²⁹

P. Madsen til V. Schousboe 20/3 89: Westergaard vil gå ud af bestyrelsen, hvis hans forslag ikke følges. Han lod sig nøje med meget lidt, foreløbig. Forslaget nu gik ud på, at bestyrelsen samles oftere med medarbejderne, "for at øve en ledende og om muligt beaandede Virkning paa dem", og at flere inddrages i ansvaret for at få dem i fuldere samvirken med os. "Om Missionspræst blev der ikke formuleret noget Forslag; i Modsætning til Westergaards Ønske om Ussing, udtalte Volf, at i Stedet for 1 til 4.000 Kr. (U.), kunde vi faa 2 for 2.000 Kr., en meget tiltalende Tanke, da der vistnok om et Par Maaneder vil være 2 brugbare, Ifversen og Heskjær,³⁰ den sidste veed jeg dog ikke om der er Stemning for hos alle"....

P. Madsen til C.H.E. Jacobi³¹ 28/9 89: Jeg har selv forhandlet med Vilh. Beck, han er overmodig. Vi deler ganske betragtningerne om den kirkelige situation. "Ligesom vi for 20 Aar siden i Danmark havde en grundtvigiansk Terroriseren, har vi nu faaet en indremissionsk, og den sidste overgaar den første i Haardhed og Uaandelighed". Er Asschenfeldt-Hansen³² ikke ved at være virkelig fører! Han overstråler Beck i missionsfolkets øjne, i flere egne i Jylland i det mindste, det ved jeg fra pålidelig kilde. Tager den fraktion magten, bliver farten vildere og vildere! Den er i fremmarch også herinde. Der trænges i høj grad til modvægt. Det er vanskeligt at finde egne kræfter herinde. "Paa Landet gaar det efter Becks Recept", men ikke mange kan producere prædikenen, som er nødvendig herinde. "Det er jo desværre en beklagelig Kjendsgerning, at de conservative Retninger mangle Evne til at tænde en stærk Virksomhedsild omkring sig... Mænd, der kan virke ligesaa opflammende som Beck, Lægfolk, som herinde tilbyder sig, er næsten alle paavirkede af Beck". Vore arbejdsgrøene er for svage til udadgående virksomhed. Det bliver ikke bedre "før vi faar en Missionspræst, der kan tænde og gaa i Spidsen for alt, saa han uvilkaarligt drager Folk som Medarbejdere. En saadan søger vi"....

P. Madsen til V. Schousboe 1/11 89: "Noget af en Begivenhed har Ussings Nærværelse her i Byen været. Han var her henved 3 Uger og holdt en Mængde Foredrag: 2 om den store Londonske Ver-

densconference for Søndagsskolerne (1 offentlig, og 1 privat for Søndagsskolekredse), begge rige paa friske Indtryk af anden Art end de hjemlige³³ og derfor skikkede til at give Impulser, 4 offentlige (for Betaling) om Kirke- og Menighedsliv: Jeg hørte ingen af dem, men Charlotte hørte 2, for resten komme de nok strax e. Nytaar i Fredrik Niensens Smaaskrifter;³⁴ de vare temmelig polemiske mod de folkekirkelige Tilstande og gik ud paa, at den sande Menighed burde fremtræde som saadan og at Grændsen skulde drages ved en personlig Bekjendelse i Forsamlingen af dem paa hvert Sted, der vare komne til personligt Gjennembrud; i dette Samfund skulde der saa holdes Kirketugt... Synderligt mere af Resultaterne er jeg ikke i Stand til at angive; men det Hele var udført med saadan Begavelse og Varme, at det vistnok vakte Røre i Mange.³⁵ I Theol. Samfund holdt han et Foredrag: "Hvor er Kirken?" som nok var et Uddrag eller Quintessents af de 4 dengang afsluttede. De var her en Dag til Middag begge, hun er meget talende og fremtrædende og selvfølende; men gør et forstandigt Indtryk,³⁶ han har, naar man sidder med ham privat, sit tidligere beskedne og milde Væsen; men naar man kommer ind paa hans Yndlingstanker (saadanne Menighedsdannelser som de nævnte for derigjennem at forene I.M.s nogenlunde moderate Retninger og vinde eller moderere de radicale), da mærker man jo nok, at han anseer sig for Manden. Dermed staaer hans overmaade stærke Lyst til at komme til Kjøbenhavn i Sammenhæng; og endnu ivrigere end ham selv er en Klique, der dyrker ham ubegrænset, og som har Repræsentanter indenfor Missionsbestyrelsen selv. Jeg maa stadig være af den Mening, at det er farligt at faa en Missionspræst, der har andre Formaal end at virke med største Kraft paa den Plads, hvorpaa han er stillet; det at vilde være en Reformator i det hele Land er næppe til Baade for den stedlige Virksomheds Kraft." M.C. Madsen³⁷ er på tale som missionspræst... Det synes mig klart, at en sådan er "en Nødvendighed, naar ikke det direkte Missionsarbejde skal gaa i staa".

Jacobi til P. Madsen 20/12 89: "Jeg maa sande, hvad Du siger om den conservative Retnings Mænd; der mangle Initiativ og Handlekraft paa faa Undtagelser nær; derfor bliver det et brydsomt Arbejde jeg er kommen ind i: "Kamp med Modstanderne, ingen rigtig Støtte hos Menighedsfællerne"".

P. Madsen til V. Schousboe 7/3 90: "Paa Onsdag har vi Bestyrelsesmøde; jeg antager, at vi kommer ind paa Becks Foredrag, og ialfald har vi Spørgsmaalet om en Missionspræsts Antagelse og faa en varm Discussion om Ussing, hvis Candidatur fastholdes med Fanatisme af mange Medlemmer. Det gjør mig meget ondt, men paa Grund af hans Uberegnelighed tør jeg ikke stemme paa ham; jeg mener endog at maatte træde ud af Missionsbestyrelsen, hvis han blev antaget, for ikke at blive ansvarlig med hans Gjerninger. Hvad mener du derom?"

P. Madsen til V. Schousboe 14/3 90: Onsdag aften holdt vi bestyrelsesmøde om Ussing som missionspræst. "En Fraction af 8 er uhyre ivrig for ham, vi andre 7 imod ham. Jeg mener umuligt at kunne stemme for ham, da Missionen i samme Øieblik, han vælges, vil være en *mistænkelig Virksomhed*, som staa udenfor den bestaaende Partigruppe; man kan naturligvis sagtens, *bør* ialfald kunne finde sig i at vække Forargelse, men det skeer ved, at Korsets Evangelium frembæres i sin Kraft, men ikke naar man vækker den ved Excesser (f. Ex. U.s Tale i Holmens Kirke).³⁸ Til denne Grund mener jeg at kunne føie mange andre, som jeg ikke skal trætte Dig med i dag. Men nu var Holmberg her og meddelte, at han havde haft Besøg af Keyper, der truede med at Majoriteten, som ikke kunde lade sig kue af Minoriteten vilde træde ud og danne en ny Missionsforening". Han havde fået den tanke, at foreslå Volf som missionspræst for at afvende spaltningen.

L.F. Holmberg³⁹ til R. Volf 18/3 90: "Ved disse Linier vil jeg tillade mig at afgive min Stemme i Sagen om Licentiat *Ussings* Valg til *Missionspræst*. Jeg maa, hvor meget jeg end beklager det, stemme: nej. Der er vistnok Enighed om, at den valgte maa have 2/3 af Stemmerne for sig, og efter hvad jeg ved om Stemmeafgivningen, vil Lic. Ussing ikke blive valgt, ganske uanset min Stemme. Imidlertid er det et beklageligt Faktum, at der endnu agiteres for Lic. Ussing" jeg har derfor konfereret med professor Madsen om en anden, der bedre kunne samle stemmerne og vore tanker er ledt han på Gabriel Koch,⁴⁰ P. Madsen var i tvivl om han ville modtage valg. I forståelse med Madsen nævnes også C.J. Holt.⁴¹

P. Madsen til R. Volf 6/4 90: "Jeg talte med Ussing under hans sidste korte Besøg her i Byen og forelagde ham de to Spørgsmaal: 1)

hvorledes han kunde tage imod Stillingen som Missionspræst, da han jo netop trængte til en fast Menighed for at realisere det Ideal af Samfunds- og Menighedsliv, som er hans Livstanke? – 2) hvorledes han kunde tro sig skikket til at være afhængig i sin Virkemaade af en hel Bestyrelse? Han gav det ikke meget overbevisende Svar, at han kunde resignere i begge Retninger nogle Aar, og mange Aar varede vel hans Missionspræstevirksomhed ikke”. Resten ødelagt.

R. Volf til P. Madsen 12/4 90: ”Er det aldeles umuligt, at Facultetet kan gjøre noget for Ussing? Man giver den studerende Ungdom i Høffdings Vold,⁴² er der da egl. Mening i at være bange for U. paa den Plads?” Scharling frygter hans uberegnelighed. Han bliver aldrig exeget, men som docent ved siden af Scharling? Ussings religionsfilosofiske begavelse er for stor til, at man kan skyde ham til side. ”Læser man hans sidste Skrift om Kirke og Menighedsliv, faar man et bestemt Indtryk af, at Universitetet er hans rette Plads. Man kan gjøre en hel Del Indvendinger imod det han skriver, men han optræder dog her i det hele med en saadan Besindighed, at der næppe er Grund til at frygte for, at han skal løbe løbsk”. Ellers går noget tabt for ham og os.⁴³ Kan Scharling⁴⁴ ikke overvindes og er vejen spærret, så er den næstbedste opgave at lede en missionskole for ydre og indre mission. Hans venner har da ret i, at han som landsbypræst ikke gør fyldest i forhold til sine rige evner. Hvis heller ikke det, da som præst ved Helligåndskirken.

Jacobi til P. Madsen 11/11 90: ”Jeg synes, det var en sund Tid, vore Studieaar faldt i, hvad man sandelig ikke kan sige om den nuværende Tid. Det gjør mig ondt at se en saa rigt udrustet Natur, med en saa betydelig theol. Dannelse som Lic. Ussing gaar hen i sin Bog om Menighedsliv og Kirkeliv og giver os et saa pessimistisk Billede af Kirkens Historie og se saa upraktisk og saa lidet realistisk paa de Veje, vi maa slaa ind paa for at løse den Opgave, som han mener, at Kirken hidtil har forfejlet. Det er Tidens Mangel paa Sundhed, der har sat sit Mærke ogsaa paa ham, og ført ham ind paa et Spor, hvor han slet ikke synes mig at høre hjemme. Hvis han skal blive det, man én Gang havde Grund til at vente sig af ham vil det i hvert Fald vist kun blive af store Omveje og gennem haarde Kriser. Han mangler baade Menneskekundskab og Selvkundskab; han sætter de forrige Tider for lavt og vor egen Tid alt for højt”.

R. Volf til P. Madsen 21/2 91: ”Jeg maa endnu fortælle, at endskønt Ussing nu synes at kunne komme til Valby, er han i Tvivl, om han skal modtage det, da han ikke vil flytte fra Vejlbj, uden det ny Embede har større Indtægter. Overhovedet synes U. at være i Tvivl om, hvad han ønsker. Hans Kone skrev igaar, at endskønt hun fandt det meget dumt, at vi ikke havde valgt ham, er hun dog glad ved det, da hun nødig vilde se ham i en saadan Stilling”. (KhS 1999 210).

P. Madsen til V. Schousboe 16/2 91: Volf plager mig med breve, ønsker først omgående svar, meddeler dernæst at sagen er afgjort. ”Friis Hansen tilbydes som Missionssekretær 4.500 Kr. aarligt, stilles overordentligt frit, kan antage ulønnet Medhjælp uden at forelægge det for Bestyrelsen, er ikke selv Medlem af denne.”

P. Madsen til V. Schousboe 25/12 92: [Om valg af nye bestyrelsesmedlemmer] Det vil nu vise sig om oppositionen hellere vil forhindre valg end gå glip af sin egen kandidat. Ussing spøjte igen i adskilliges tanker, men det er altfor urimeligt at vælge en, der lige er kommet i byens nærhed. – Forstanderen for Valby-Søndagskole henvendte sig til ham, ønskede især hans støtte til forklaringsmøderne, men han svarede, at han slet intet andet vilde end prædike om søndagen ”for at se, hvad Ordet alene formaa”.

Capri, d. 9de Jan. 1891

Kjære Pastor Ussing

Hjertelig Tak for Deres Julehilsen, som var os et kjært Vidnesbyrd om, at De og Deres Hustru undertiden tænke paa os med kjærlige Tanker i vor Udlændighed. Selv om Deres Hilsen ikke var kommen, vilde De dog have faaet et Brev fra mig ved denne Tid; thi jeg har ofte tænkt paa Dem i Følelse af den Brevgjæld, hvori jeg siden Foraaret har staaet til Dem. Desværre lykkedes det os jo ikke at træffe hinanden under Deres kjøbenhavnske Ophold nu i Efteraaret: i den samme Time, da De vare hos os, søgte vi Dem hos Deres Forældre paa Regentsen. Jeg maa altsaa nøies med skriftlig at sige Dem Tak for Deres Bog, baade for dens Indhold og for Tilsendelsen. Jeg har glædet mig meget over dens Enkeltheder helt igjennem, deres dogmatiske Sundhed og den klare og træffende Fremstilling. Alt dette er jo smukke og betydelige Egenskaber og ganske som jeg

ventede det af Dem. Men saa kan jeg paa den anden Side ikke dølge, at den praktiske Hovedtanke, der bærer det Hele og hvori Udviklingen ender, ingenlunde har overbevist mig. Jeg tror ikke, at det vil lykkes at udsondre den sande Menighed, førend Forfølgelsens Tider oprinde og det for Alvor kommer til at koste noget at bekjende Herren. Ellers vil det at kræve en bestemt Bekjendelsehandling som Kjendetegnet, kun blive at faa et nyt kirkeligt Skin, som ovenikjøbet er en hel Del farligere end det, man vil afskaffe. De synes mig at indrømme, at man ikke vil kunne faa alle sande Christne med til en saadan Handling, og at man paa den anden Side vil faa Adskillige, som ikke ere sande Christne. Men saa har man jo paa *begge* Sider af den nye Grændse Sammenblandingen af ægte og uægte Christne, og Grændsen kommer kun til at omslutte en mere eller mindre blandet ecclesiola, der dog bestandig maa fristes til at anse sig for meget mere. – Det falder mig ikke ind, at disse Bemærkninger skulle indfluere paa Deres Anskuelse, og jeg tilstaar gjerne, at her behøvedes en lang Udvikling, hvor man havde Bogen selv ved Haanden. Men De vil sikkert modtage det Sagte med det samme Sind, hvormed det er skrevet, - det, der holder fast ved Erfaringen: ”Gammel Kjærhed rustet ikke”.

[Kort om rejse og hotel med mange englændere, også en ældre præst.]

Modtag saa endnu kun en hjertelig Hilsen til Dem og Deres Hustru fra os begge, med Ønsket om, at vor Herre vil rigeligt velsigne det begyndte Aar for Dem baade i Hjemmet og i Arbeidet.

Deres hengivne
P. Madsen

St. Ols pr. Allinge 21/2 91

Kjære Venner [Marie og Henry Ussing]

[Først tak for dit kærlige brev og om udsigten til at komme til Valby til Jakobsens kirke, det er langt bedre end at blive slidt op ved Matthæuskirken.] Udsigten til at have Dig saaledes i Nærheden bidrager jo ogsaa sit til at drage mig derind. Jeg fik siden 12.ds. paany et Brev fra Volf, hvori han meget indtrængende opfordrer mig til at tage imod Pladsen og samtidig sendte han indlagte Udkast til en In-

strux. Den har den Mærkelighed, at der fuldstændig fattes en almindelig Bestemmelse af Secretærens Stilling og Opgave. Jeg mener i øvrigt, at den har en heldig Egenskab: at være affattet i største Almindelighed. Vær saa god at give mig dine Bemærkninger om den, naar Du sender den tilbage.

M.H.t. Sagen selv er det unægtelig en ønskelig Stilling at blive stillet saaledes frit til Tjeneste i Arbeidet for Guds Rige uden den opslidende og sløvende Mængde Embedsmands Forretninger, dog ogsaa et underligt Savn ikke at have sin egen Menighed at betjene. Fremdeles er det under mine Overveielser i disse Uger, i Modsætning til tidligere, kommen til at staa for mig, at det der tiltrænges paa dette Punkt af Kjøbenhavnslivet er ikke saa meget en vældig Prædikant som i meget mere en Haand, der kan samle den Mængde ubrugte eller halvt brugte aandelige Kræfter i Lægfolket, hjælpe dem til Hengivelse til Herren og føre dem frem til Arbeidet.⁴⁵

Det staar for mig, som Mangelen er ikke vakte Mennesker, at der tværtimod vistnok aldrig har været saamange Vakte i Kjbhvn. som nu, men at en sørgelig stor Del af disse aldrig bliver mere end vakte, dels fordi de ikke lære at slippe nogen Verdens Ting dels aldrig føres ind i et Samfundsliv, og dels fordi de aldrig lære at gjøre Tjenestens Gjerning i Guds Rige. I alle tre Henseender bærer [det københavnske præsteskab] Skylden. – Inden for selve den Kreds, der arbejder, sees de samme Grundskader, en hel Del vakte men uomvendte Mennesker har Plads i Kredsen, et virkeligt Aandens Fællesskab føles ikke, og derfor er det Hele splittet og mat. Er denne Opfattelse af Opgaven rigtig, saa er det ganske vist, at vi ere faa, som forstaa den, færre, som have Evner, der svare til den. Du ved jo jeg fra gammel Tid har en Kjærlighed til at føre Lægfolk frem i Herrens Arbeide. Og efter Opgaven, som tidligere syntes mig væsentlig anderledes, har taget denne Skikkelse for mig, drager den mig unægtelig stærkt. Dertil kommer, at jeg siden Hillerødmødet ifjor^{45A} har gaaet med Tanker om forskellig Gjerning blandt Studenterne, som ogsaa drager mig stærkt. – Men har jeg Ret i hin Opfattelse af Situationen og dens Krav?

Det er jo klart, at selv om dette er Kravet nu, vil Kravet, om det ellers lykkes at løse Opgaven nogenlunde, hurtigt blive et andet eller rettere mange andre. Thi saa bliver Indre Mission en Magt ogsaa i Kjøbenhavn, som idet den vedblivende arbejder med Sigte paa de enkelte Sjæle vil kunne øve en Indflydelse ind i de indre Sogneforholds Udvikling, naar der bliver Sogne, som kunne nævnes saa med

Rette, ja paa hele den indre Side af Kirkeforholdene i Kjøbenhavn og deres Udvikling.

Hvorvidt Undertegnede der slaar til, turde jo være tvivlsomt paa flere Maader. Den eneste Evne, jeg har faaet, som der ville komme til Nytte, foruden min stedse rodfæstede Erfaring om, at Bønnen er det kraftigste Led i hele vort Arbeide, da vel nogen Evne til at overskue de faktiske Forhold. Men bliver Stillingen saaledes, vil det jo forhaabentlig ikke længere være en Enkeltmand, der øver den store og indgribende Indflydelse, men derimod et Troessamfund, ført og ledet af sine egne Mænd, der vel sagtens bliver nogle Præster og flere Lægfolk.

Jeg ved, at Vilh. Beck nylig i Jylland har sagt, at han ønskede, at Asschenfeld H. kunne være kommen ind paa den Plads. Der er unægtelig Kraft. Og store Ting vilde ske, om han kom derind. Et Øieblik tænkte jeg paa, om jeg muligen kunde vende Sagen saaledes. Men det er sikkert umuligt. Thi baade Lægfolk og Præster derinde vilde sætte sig derimod. Ogsaa vilde han foraarsage saa vældige Kampe derinde – at det vel er tvivlsomt om det var godt.

Det samme er det jo sikkert, Præsterne frygte for m.H.t. Dig. Jeg gik de første 4 Uger efter Westergaards første Meddelelse med den Tanke, at jeg vilde søge at faa det slaaet fast, at en Sekretær var nødvendig og derefter vende det henimod Dig. Jeg har senere opdaget, at Nødvendigheden af en Secretær er de Hrr. klar nok; det har Missionens Pengekasse gjort dem klar over. Fra Westergaard og Koch har jeg senere faaet Meddelelser, der tyde paa, at det er fastslaaet blandt De Herrer, at de vil ikke have Dig paa den Plads. [indføjjet senere:] Mig Synes de ikke at være bange for!!

Hvad saa? Naar jeg tænker paa mine Evner i det Hele, mine Kundskaber o.s.v. saa svinder Lysten dertil.⁴⁶

Mit forhold herovre er ogsaa ligefrem pinligt. Og jeg kan i ethvert Fald aldeles ikke tænke paa at gaa herfra uden at jeg har fundet en Mand, der kunde magte den skønne Gjærning her. Her synes at skulle blive en ret betydelig Vækkelse af velsignet Art.

Lad mig nu snart faa et fornuftigt Raad fra Vejlbj.

Hjertelige Hilsner fra os begge til Eder Alle.

Din hengivne Ven
Julius Friis Hansen

III. Chr. Welding på vej til Vejlbj

I august 1891 skrev pastor Henry Ussing og opfordrede Welding⁴⁷ til at søge hans embede, som han regnede med snart blev ledigt. Det gav problemer i Søllested præstegård, for vel længtes W. meget efter at få en større gerning, men tanken var i en by. I et familiebreve skrev Welding 19/8 91, at embedet tillige omfattede sindsygeanstalten i Risskov. Han havde vel udsigt til at få det, om han søgte, og der var ”i ydre Henseende adskilligt tillokkende derved. Men jeg vil nu en Gang nødtigt være Præst paa Landet. Det passer ikke for nogen af os”. Welding kunne ikke rigtig blive klar over, hvad han skulle svare og bad foreløbig om flere oplysninger.⁴⁸

Men Welding fik betænkningstid, for de mange ændringer der skulle til i Hvidovre sogn ved kirke og præstebolig i Valby, og Carl Jacobsens ønsker om slægtens ret til at vælge præster betød travlhed i ministeriet, hvad bryggeren ikke forstod. Først i sidste øjeblik fik Ussing sin udnævnelse og kunne 25/10 1891 holde afskeds gudstjeneste i Vejlbj (KhS 1999 210).

Fra hans prædiken nævnes hvad der vedrørte hans gamle sogn. Herren har gjort det så velsignet, at de, i hvem Gud for alvor havde begyndt sin gode gerning, og som havde sluttet sig om U.s forkyndelse, og at til de trofaste var der fra tid til anden kommet flere, ældre ”der lod sig kalde tilbage fra Verdens Veje”, som opvoksede unge. Det var U.s tro, at der var mange i Vejlbj, hvor han havde fået lov til at nedlægge et sædekorn, om end det ikke har fået magt endnu, som engang skal bære frugt til evigt liv. Der var også folk, der forargedes over U.s forkyndelse og som gjorde modstand i den gerning, Gud havde givet U., det havde såret og krænket. Man U. stod uden bitterhed mod en eneste i Vejlbj. Når ”Herren havde samlet Guds Børn til Menighedens Samfundsliv” var det ikke for at udelukke en eneste, men for at frelse flest muligt fra den kommende vrede.

Det var ikke med lette og glade tanker, at U. drog fra Vejlbj. Hvor lidt havde han evnet? Hvor mange havde hans ord aldrig magtet ”at drage til Frelsen”. Måtte det lykkes derefter, hvad der ikke var lykkedes U. Men måtte ”Kærligheds Liv” forøges hos dem, som var delagtige med U. i nåden. ”Det gjælder – og det særligt i de Tider, der komme – at Menigheden ikke vedbliver at sidde som en tavs og umyndig Tilhører ved, hvad Præsterne sige, men at den selvstændig kan vælge, hvad som bedst er, og leve sit eget Liv”. Og

derom bad U., at I netop nu, hvor vi skilles, ”maa voxte et stort Skridt fremad i aandelig Skjønsomhed, saa I selv kunne bære Menighedens Liv” og være rustet til trængselstiderne.^{48A}

Men tilbage til Ussing og Chr. Welding tidligere i 1891:

Chr. Welding var født 19/6 1858 i Viborg, hvor faderen var stiftsprovst og han var nærmest højkirkelig. Chr. Welding blev kandidat sommeren 1883 og året efter kateket ved Helligåndskirken i København, endnu et år efter blev han tillige præst ved den nyoprettede St. Johannes Stiftelse på Nørrebro. 1885 blev han forlovet med Gerda Rørdam, datter af sognepræsten Th. Skat Rørdam.⁴⁹ De blev viet september 1885 og hendes fader skrev til den mangeårige ven Otto Møller i Gylling om svigersønnen: Han er ”et rigtig rart og troende Menneske, meget samvittighedsfuld og paalidelig i al sin Gerning” og da de to unge holder af hinanden, er der grund nok til at glæde og til at takke Gud. Så Rørdam mente hans datter ”godt (dvs. efter mskelig Sandsynlighed lykkeligt) gift ”og ”har faaet den Livsopgave, som passer bedst af alle for en Kvinde”.⁵⁰

Godt et år efter viede Rørdam sin ældste datter og samme dag blev Welding udnævnt til sognepræst i Søllested på Lolland. Rørdam havde ”hellere ønsket ham til Jylland, et Sted hvor der var godt og sundt Kristenliv; ti de Lolliker har fra gammel Tid haft et daarligt Lov paa sig i kirkelig og kristelig Henseende. Han er et *ualmindelig* rart og kærligt og selvopofrende Mske, som har store Gaver til at være noget for den enkelte ved Samtale og ved at hjælpe dem paa alle tænkelige Maader. Og han er et Mske der har mange slaende og geniale Tanker, men han mangler en hel Del Klarhed til at gennemføre sine Tanker i en Prædiken, ogsaa til dels over sit kirkelige Stade, idet han hverken kan gaa helt med Grundtvig eller med Indre Mission.⁵¹ Jeg haaber det skal klare sig for ham, naar han kommer ud paa Landet under rolige og fredelige Forhold, hvor han kan gaa og vokse i Stilhed, hvilket han ikke har kunnet her, da han har haft en meget anstrengende og for et Mske af hans Karakter opslidende Gerning som Præst ved Johannes Stiftelsen, et nyopretted ”Almindel Hospital”, hvor der bl.a. er nogle 100 Patienter, der sendes dertil fra andre Hospitaler som opgivne, paa Grund af Brystsye, Kræft o. dl. Sygdomme”.⁵²

Samme år havde Welding søgt et andet landsbykald, Aalsø og Hoed og angav som grunde: Han ønskede ”at arbejde i en mere selvstændig Virksomhed i en fast Menighed” og gerningen som hospi-

talspræst var ”i høj Grad anstrængende for ham og vil komme til at overstige hans Kræfter”, da Welding for at kunne eksistere også havde måttet fortsætte med at undervise.⁵³ – Men udnævnelsen til Søllested kom først.

Søllested præstegaard 21/8 1891.

Kjære Pastor Ussing!

De skal have hjærtelig Tak for Deres Brev og Opfordring til at søge Vejlbj.

De maa ikke undre Dem over, at der er gaæet saa mange Dage hen, inden jeg svarer; jeg har maattet have denne Tid til at overveje, da jeg gjerne vilde give Dem saa bestemt Svar som muligt.

Vi er enlige Folk og har levet et temmelig ensomt og saare stille Liv her i dette lille Sogn.⁵⁴ Vi længtes derfor meget efter at faa en større Gjærning anvist. Vi havde imidlertid tænkt os i en By og derfor maatte jeg betænke mig paa Vejlbj. Dog, der er vel Arbejde nok for os og Stedet er ikke saa ensomt og øde som Søllested. Derfor er Enden paa alle Overvejelser bleven dette Svar: faar jeg ikke Kapellaniet i Randers, som jeg for længe siden har givet Ansøgning ind om, vil jeg gjerne søge Vejlbj. Jeg beder Dem derfor vente med at henvende Dem til andre, til De ser, hvem der faar Randers, som jo maa blive givet bort i den allernærmeste Fremtid, vel i Løbet af en halv Snes Dage.⁵⁵ Om mine Udsigter dér véd jeg intet: kun véd jeg, at jeg gjerne vil derhen og synes, jeg kunde have et Ærinde dér. Menneskelig talt er Udsigterne vel ikke store, naar Asschenfeldt-Hansen og Folk af hans Alder og Ældre søge det. Nu faar vi se, hvem det bliver, som Herren har Brug for dér.

Forsaavidt De nu vil vente paa mig, saa beder jeg Dem fortælle mig lidt mere om Vejlbj. Jeg antager, saavidt jeg kjender Dem, at vi kunne arbejde nogenlunde i samme Spor. Jeg har noget ondt ved at tale om mit Standpunkt, da jeg ikke er indmeldt Medlem, ja ikke en Gang aspirerer til at blive Medlem af noget af Partierne. Jeg har søgt Samfund med Indremissionsfolkene her, fordi det næsten er de eneste troende Mennesker paa disse Øer. Vi er enige i at ville have Skellet gjort, men stort længere gaar Enigheden heller ikke. For mig er det rigtigste dette: at gjøre klart og bestemt Skel imellem hvad der hører Herren til og hvad ikke, Tro og Vantro, Liv og Død, saa at *ingen Mellemstandpunkter faa Lov til at staa med Gyldighed som*

saadanne. Dette Skel, uden Vaklen altid fremholdt. Det er mit ufravigelige Grundstandpunkt i kirkelig Henseende. Dette Skel, som jeg kalder det aandelige Skel, sætter jeg i første Række. Det personlige Skel dvs. den personlige individuelle Bedømmelse vil jeg selvfølgelig have frem, uden Frygt og uden Forbehold, eftersom det kræves, og eftersom vi faa Øvelse og Dygtighed deri, fremfor alt, eftersom det bliver gjort i Kjærlighedens Tjeneste og til Guds ære.

Paa Grundlag af denne Anskuelse har jeg arbejdet her. Her er et lille Samfund (altsaa ikke en offentlig "Menighedsforening" med offentlig Adgang) c. 50, som er kommen regelmæssigt sammen i Præstegaarden til Skriftlæsning og Samtale. Den ydre Ramme har siden Nytaar været en "Kredsforening for ydre Mission". I dette Samfund har vi haft megen Glæde. Disse Mennesker er sig i alt Fald ikke bevidste som "Indremissionsfolk".

Naar jeg tager noget Afstand fra Indre Mission, saa er det ogsaa af den Grund, at jeg mener, at den, hvor meget den end erklærer det modsatte, er pietistisk sindet af Anskuelse. Jeg er ikke bange for den foreløbige og delvis individuelle Pietisme, som vi vist alle har maattet ind under og tildels vedblive at leve under (vide Mat. 5,29-30),⁵⁶ men at gjøre det, der i ethisk Henseende er min individuelle Fornødenhed, til almengyldig Lov for alle, synes jeg, er saa galt, at det næsten kan kaldes skammeligt at gjøre. At Motivet er Egoisme og Virkningen er fordærvelig for andre, er der vel ingen Tvivl om imellem os. Det er dog dette, jeg mener, at Indre Mission i sit Forhold til Adiafora, i sit hele Raseri mod "det menneskelige" ikke er naaet ud over. Her er virkelig Fare for Judaisme.

I samme Grad som Førernes Optræden er voldsom og herskesyg netop paa disse Særmener, som de i enhver anden Sammenhæng nægte, at de have, i samme Grad fristes jeg unægtelig til at tage Afstand, lader mig i alle Tilfælde intet paatvinge og tager ingen Parole fra den Kant.

Dog vil jeg paa ingen maade have dette misforstaaet, som om jeg vilde give den levende Menighed til Pris for "bredkirkelig" Kritik. Jeg vil ved enhver Lejlighed rive den ud af denne Kritiks Haand.

Kun har jeg gjerne villet tale tydeligt og aabent til Dem, da vi, siden jeg er bleven Præst, personligt kun har kjendt saa lidt til hinanden.

Hvad De skriver om Vejlbj, baade de indre og ydre Forhold, finder jeg ellers er særdeles tiltalende. Jeg synes nok, at Sindsygeanstalten er det mindst tilløkkende. Under andre Omstændigheder vil-

de det netop være en Gjærning, der vilde tiltale mig, men naar man aldrig maa tale med Patienterne, synes jeg nærmest det maa være et Tryk at være Præst og skulle prædike for dem. Hvor ofte skal der prædikes? Taler De virkelig aldrig med Patienterne?

Hvordan ser ellers Egnen ud i aandelig Henseende? Er der nogen Vækkelse rundt om. Har De haft Samkvem med troende Mennesker i Aarhus? Hvilke Arbejder har De ellers begyndt i Sognet?

Se, her er en Del Spørgsmaal, som jeg vil bede Dem sige mig lidt om, hvis De fremdeles vil indlade Dem med mig.

I alle Tilfælde sig mig, om De er til Sinds at oppebi Udfaldet af Randers-Embedet.

Og endnu en Gang Tak, kjære Pastor Ussing, for Deres Kjærlighed, at De vilde henvende Dem til mig. Jeg stiller nu ganske denne Sag i Herrens Haand, fuld vis paa, at han vil lade det bedste ske.

Modtag saa en hjærtelig Hilsen fra

Deres hengivne
Chr. Welding

Søllested 8/9 91.

Kjære Pastor Ussing!

Først en hjærtelig Tak for Deres Brev med de udførlige Udtalelser om Forholdene i Vejlbj og de klare Spørgsmaal, De stiller til mig.

Lad mig først besvare disse. Jeg véd, at det ikke bliver mig let i et Brev at besvare dem, navnlig det første; jeg skal søge saa samvittighedsfuldt som muligt at afveje mine Ord, at de kan blive saa nøjagtigt Udtryk som muligt for min Mening. Skulde der dog være noget, der forekommer Dem uklart, beder jeg Dem, inden de gjør Dem Deres faste Mening derom, indhente tydeligere Svar, saadan som De jo netop gjorde i Deres sidste Brev, hvorfor jeg er Dem meget taknemlig.

1) Hvorledes min Stilling vil blive i Praxis til Indre Mission? For- saavidt der ved Indre Mission forstaaes den Virksomhed, særlig i Ordets Forkyndelse, der er udgaaet fra "Kirkel. Foren. for I.M. i Danmark", saa er min praktiske Stilling et oprigtigt og uforbeholdent Venskabs- og Samarbejdsforhold. Dens Udsendinge, Præster og Indremissionærer gaa frit ind hos mig og er selvskrevne Gjæster i mit Hus og mit Sogn, ligesom jeg har holdt en Mængde Møder med

dem baade i mit Sogn og udenfor, paa Lolland og Falster. Jeg er Medlem af I.M.s Konvent her i Stiftet, et Konvent, som ønskede mig til Forstander for den Højskole her i Søllested, som det arbejdede for sidste Vinter.⁵⁷ Og saaledes er Stillingen endnu.

En noget anderledes Diffinition af I.M. er jo nu bleven gængs i de kirkelige Stridigheder. Det er en Diffinition, som ikke tager Sigte paa Virksomheden alene, men ogsaa paa dens Indhold, og kan vel omtrent formuleres saaledes: al den Forkyndelse og Virksomhed, som vil Livet, som har det skarpe og klare aandelige Skjel og – ikke gaar i Grundtvigsk Retning er Indre Mission. For saa vidt staar jeg ogsaa klart og afgjort paa Indre Missions Grund og tager med Glæde imod, hvad Indremissionisme der paa den Konto godskrives mig. Det er netop dér, den I.M. har fundet mig og hvor jeg har haft den Glæde at erhverve mig dens Tillid. Og dér har den heele falske Christendom af høj- og bredkirkelig Retning ogsaa fundet mig, og jeg nyder den Ære, af dem at blive anset for en af de radikaleste Indremissionsfolk her i Stiftet. Jeg er rede til Strid for den levende Menighed og for Brødrene, hvem jeg elsker af ærligt Hjærte. Deres Vejledning og gode aandelige Bispisning ligger mig frem for al Ting paa Hjærte og deres aandelige Ret vil jeg hævde over for alle Fjender, og jeg er heller ikke uvant med at gaa imod Strømmen.

Dette staar jeg ved til enhver Tid. Og dette og intet mindre var i Virkeligheden ogsaa Forudsætningen for mit sidste Brev til Dem. Dog erkjender jeg nu, at det havde været bedre, at jeg ikke havde underforstaaet det, netop da jeg skrev saadan, som jeg skrev. Saa beder jeg da nu Dem og alle troende Kristne i Vejlbysaa kjærligt om uden Vaklen at gaa ud fra dette i alt, hvad vi efter Herrens Villie maatte faa med hinanden at gjøre.

Denne sidste Diffinition af I.M. er vel altsaa den, som den historiske Udvikling har ført med sig og den er jo ogsaa særdeles praktisk til at betegne Modsætningen til det døde til den ene Side og en Afgrænsning til den troende Grundtvigianisme til den anden Side. Vel vil den sidste kunne samstemme i Hovedsagen, men har saa et plus, som vi afviser.⁵⁸ Noget andet er, om denne Diffinition ikke lider af en Indre Uklarhed og i Virkeligheden er uholdbar i Længden. her er min Indvending, Diffinitionen er ikke homogen. Idet saaledes den levende Christendom (som ikke gaar i grundtvigsk Retning) identificeres med I.M., altsaa med en Virksomhed, udgaaet fra en Forening for kirkeligt Arbejde, sker det uundgaaeligt ved menneskelig Skrøbelighed, at denne Forening (dens Ledere og Styrere) ved denne

Forbindelse (som er tilstede baade i Diffinitionen og ogsaa i Praxis) bringer sine Anskuelser og Meninger ind i den levende Chrd. Og saa sandt den levende Christend. ikke er et Produkt af Menneskemeninger, men staar inderlig højt over alle disse som den, vi ikke skulle danne men lyde, bøje os under i Troen og se til at fatte eftersom Gud giver enhver Aandens Gave til Væxt med Aandens Frihed, saasandt er det et stort Overgreb at identificere den med en Forenings Virksomhed. Og Farene herved mener jeg, har vist sig. Jeg miskjender ikke de ærlige Bestræbelser for at lade den levende Christend. staa urørt, men det lader sig ikke gjøre; tvertimod, der kommer Tvetydighed ind, idet de lader den staa og dog faktisk ikke lader den staa. Det er denne Tvetydighed, jeg som ærlig Kristen er forpligtet til at værne mig imod.

Denne Reservation overfor den sidste Diffinition af I.M. strider, som De sikkert vil indrømme, aldeles ikke imod, hvad jeg har sagt om min praktiske Stilling. Jeg vil have aandelig Frihed for mig og Menigheden; saalænge jeg skal beholde denne historisk givne Diffinition, vil jeg have den holdt strængt, og vil have Lov til ud fra Troen at bedømme de nye Indholdsbestemmelser, der lægges ind i den levende Chrd. Jeg betoner dette "ud fra Troen", fordi jeg dermed vil have det slaaet fast, at jeg befatter mig ikke med den Bedømmelse af I.M. og hvad den fører frem, som er dikteret af Fjendskab, af Vantro, Verdslighed og Velleevned, men kun den, der er deduceret ud af Troen. I denne Sammenhæng vil jeg blot sige et Par Ord om det, jeg sagde i mit sidste Brev om Pietismen, at nemlig "Motivet er Egoisme". Jeg mener ikke, at dette Udsagn har noget at gjøre med Miskjendelse eller haard Dom. Jeg beder Dem huske, at det var den *principielle* Pietisme, jeg undersøgte. Denne bestaar deri, at den enkelte gjør sin individuelle ethiske Fornødenhed til at afskære sig dette eller hint, midlertidigt eller for bestandigt, til en Pligt for alle at gjøre for bestandigt. At her Nidkærheden (og Kjærligheden) er det tilsyneladende Motiv, maaske det eneste i Øjeblikket bevidste Motiv, skal jeg gjerne indrømme. Men endnu mere vist er det, at det er Selvvikheden, der er den inderste Drivfjeder til at gjøre det, den inderste Aarsag, om De vil (maaske er Motiv et unøjagtigt Udtryk, forsaavidt det altid forudsætter fuld Bevidsthed); den enkelte er ikke ydmyg nok til at bære sin Byrde stille og ene, og netop derved opdrages ved dem; han kaster den af sig ved at lægge den paa andre, hvorved Ydmygelsen netop gaar bort fra den enkelte; men slipper han for denne Tynge, slipper han ogsaa for dens Velsignelse. Det er

det, jeg ikke vil selv, og ikke give andre Lov til, derfor talte jeg saaledes om denne Pietismens Motiv og Virkning, *netop for at redde den virkelige Pietisme*. Dette er selvfølgelig ikke haard Dom, fordi det er Resultat af en principiell Undersøgelse ud af Troen. Hvad Dom, der vindes paa den Maade, maa staa, først over mig selv og saa over andre, hvem der kommer til den samme Dom. Og den skal gjøres gjældende som Paamindelse til dem, der idelig forvexle den praktiske individuelle og den principielle Pietisme med hinanden. Derom har jeg haft Samtale med mange Venner i I.M., sidst med Asschenfeldt-Hansen, hvor vi endte ikke i Forstaaelse om selve Stridsspørgsmaalet, det var ikke muligt, men i den fuldeste Anerkjendelse af og Tillid til hinanden, at vi var gaet ud sammesteds fra, selv om det ikke var lykkedes os i dette Punkt at naa det samme Resultat. Dette sidste Træk anfører jeg blot til Belysning af den "praktiske Stilling".

I øvrigt har det været mig en stor Glæde at høre, at de "nye Indholdsbestemmelser" slet ikke kan komme til at staa os imellem i Vejlbj, da de ikke findes.

I mine Udtalelser om Førerne er jeg villig til at indrømme, at Udrykket var for hæftigt. Det var dikteret af en ærgerlig Følelse over særlig Becks efter min Mening overlegne og uheldige Opræden i den senere Tid i Missionstidende (jeg tænker her *ikke* paa Artiklen mod Scharling) og ved nogle Møder (f.ex. i Kolding).⁵⁹ Og dette ikke at "tage Parole" er jo en Pligt for os. Jeg har faaet Indtryk af, at det netop er det, De heller ikke har villet. Jeg har i mit Hjærte intet ondt ment mod Førerne i disse Ord. –

Hermed har jeg sagt, hvad jeg i Øjeblikket har paa Sinde at sige om det første og store Spørgsmaal.

2) Hvorledes vil jeg kunne stille mig til den stedfundne Udvikling? Det kan jeg hurtigt besvare. Jeg mener, efter hvad jeg kjender til den efter Deres Brev og de Beretninger, de var saa venlig at sende mig, og hvad jeg kan slutte mig til af Deres Skrift, som jeg læste ifjor, at jeg vil kunne gaa ind i den og arbejde paa det Grundlag, der forefindes og overtage Ledelsen i det Spor, hvor der hidtil er styret. Jeg kan i det væsentlige tiltræde Deres Mening om Menighedsdannelse og har jo arbejdet væsentlig i det selv samme Spor her i Søllested. Det udvortes Skjel, der følger af det aandelige Skjel, optager jeg selvfølgelig uden mindste Vaklen, ja det er jo netop det, der er tilsigtet. Jeg viger ligesaa lidt tilbage for det sidste som for det første og er rede til at overtage, hvad Fjendskab der vises for dets Skyld.

Her har jeg været ene om Ledelsen, fordi her ikke har været nogen saa udviklet i sin Chrd., at de har kunnet yde nogen videre Hjælp; det er mig meget tiltalende, at der i Vejlbj er flere om den.

3) Om min stilling til Nygrundtvigianismen kan jeg ogsaa fatte mig kort. Den har jeg ingensomhelst Sympathi med og mener som De, at der maa gjøres bestemt Front imod den. Den har hist og her rejst et Spørgsmaal til Debat, men jeg synes, dens Bidrag til Løsningen af disse Spørgsmaal har været ynkeligt i Overfladiskhed og Uvederhæftighed.⁶⁰

Jeg har læst umaadelig meget af Grundtvig og har adskillige gode Venner blandt troende Grundtvigianere. Men i den grundtvigske kirkelige Kreds har jeg aldrig og vil jeg aldrig kunne finde mig hjemme. Jeg føler mig i høj Grad udelukket ved deres Doktrin om Trosbekjendelsen som Guds-Ordet – ja og ved meget andet. Derom er det vidst aldeles overflødigt at udtale mig videre.

Jeg antager, at her er sagt nok til den Forstaaelse, som er nødvendig til at begynde med.

Kun tilsidst et Par rent praktiske Spørgsmaal. Er det givet, at Sindsygeanstalten følger med Embedet? Jeg har hørt udtale nogen Tvivl derom.⁶¹ Dette vilde jo vel ikke være ligegyldigt for Embedets Indtægter.

Jeg har Gjæld at afbetale paa fra Naadensaaret⁶² her, saa det vilde være mig meget svært at tage imod Embedet med mindre Indtægter.

Dernæst: jeg har vel forstaaet Dem rigtigt, at der er c. 1500 Mennesker foruden Sindsygeanstaltens Beboere. Jeg er ikke helt sikker, derfor spørger jeg.

Det glæder mig, at der fra Vejlbj er Udsigt til at give Undervisning i Aarhus; det var mig i Kjøbenhavn en kjær Gjærning. Er der saa langt fra Præsteboligen til Risskov Station, at den ikke kan benyttes? Maaske Illum,⁶³ som jeg venter paa Besøg her i næste Uge, kan fortælle mig et og andet om disse ydre Ting, og ogsaa fra Livet i Vejlbj.

Om mig selv har jeg nu sagt, hvad jeg mente, der var nødvendigt, jeg har sagt alt, og intet stukket under Stolen. Herren styre det nu alt sammen i sin Naade til bedste for Vejlbj Menighed.

Ved at korrespondere med Dem har jeg faaet mere og mere Lyst til Gjærningen der. Og jeg er glad ved og taknemlig over i Dem at have med en Mand at gjøre, som jeg kan mærke paa, vil forstaa mig. Gud give saa os to, som har helligt Fællesskab med hinanden, rigtig at blive Venner paa den Grund!

Saa en hjærtelig Hilsen fra min Hustru og mig til Dem og Deres Hustru.

Deres hengivne
Chr. Welding

Søllested 26/9 91
Kjære Pastor Ussing!

Hjærtelig Tak for Deres sidste Brev. Det glæder mig i høj Grad, at der ingen Misforståelser er længere. Vil Herren nu, at jeg skal være Præst i Vejlbj, saa mødes vi altsaa med den Tillid, som er lige nødvendig paa begge Sider.

Jeg vil ikke, at De skal være uvidende om, at jeg jo for et Par Dage siden har givet en Ansøgning ind om St. Pauls Sogneembede⁶⁴ i Kjøbenhavn. Dette tyder imidlertid ikke i fjerneste Maade paa, at jeg forsøger paa at Knibe ud fra Vejlbj, som har mit bestemte Løfte, og det vilde være mig særdeles pinligt, om De mente det. Mine Tanker om Vejlbj er uforandret de samme som, da jeg sidst skrev til Dem, jeg har helt opgjørt mit Sind til at modtage og overtage dette Embede, saaledes som jeg har sagt. Alene det, at jeg er en af de yngste Ansøgere om dette ret ansete Embede og, hvad jeg udtrykkelig ønsker, at De skal vide, at min Svigerfader *ingensomhelst Indflydelse udøver* til Fordel for mig ved dette Embede, er jo nok til at vise, at her ikke kan være Tale om et Forsøg paa at ville trække mig tilbage fra Dem.

At jeg dog søgte det, skyldtes et Sammentræf af forskellige Omstændigheder. Jeg havde tænkt paa St. Pauls før, men igjen opgivet det; da jeg saa forleden Dag hørte, at der var blandt Ansøgerne ogsaa nogle jævnaldrende, bestemte jeg mig til at søge det alligevel, da jeg vidste fra paalidelig Kilde, at det vilde trække ud med Vejlbj. Jeg havde jo ventet Vejlbj opslaaet midt i Septbr., nu hørte jeg, at det tidligste Valby Kirke bliver indviet, er Allehelgensdag, altsaa bliver der rigelig Tid imellem de to Besættelser. St. Pauls er udløben for over en uge siden (det er endogsaa tvivlsomt, om min Ansøgning kommer med), saa vil det blive besat, inden Vejlbj slaaes op. Altsaa har jeg ment, at det ikke kunde være til nogen Gene for Dem, og fremfor alt, at jeg uden Betænkning overfor mit Løfte kun-

de gjøre det. Men ikke det alene, men ogsaa at jeg *burde* gjøre det, da jeg *ikke havde fuld Vished* for, at jeg skulde til Vejlbj, eftersom jeg hidtil nærmest havde været draget til Kjøbenhavn. Derfor vilde jeg netop lade Herren raade, og gav, da der endnu var Lejlighed dertil, Ansøgning ind om det Embede i Kjøbenhavn. Faar jeg Nej der, kan jeg saa meget tryggere gaa til Vejlbj.

I disse Overvejelser er jeg vis paa, at De vil forstaa mig. At være fuldt villig til at gaa til Vejlbj (og, jeg kan jo føje til, at jeg gjerne ville det) og saa være vis paa, at skulle derhen er jo to højst forskellige Ting, det sidste vilde der jo ikke være ret megen Mening i. Altsaa: naar Vejlbj slaaes op, søger jeg det og ikke andet.

Tak for Tegningen over Boligen, den ser jo særdeles tiltalende ud. Illum var her i forrige Uge; det var ikke meget nyt han fortalte, næsten mest om Aarhus; han vilde jo ogsaa gjerne, at jeg skulde komme derover.

Med venligst Hilsen til Dem og Hustru fra os begge her!

Deres hengivne
Chr. Welding

Søllested 17/12 91
Kjære Pastor Ussing!

Ja, nu har jeg afsendt Ansøgning om Vejlbj. Herren styre det nu i sin Naade og Visdom til det bedste for begge Parter!

Det var mig noget overraskende at se af Opslaget, at Embedet var adskilligt større end jeg havde tænkt (c. 3400 Kr.); jeg kunde ikke lade være at anstille den menneskelige Betragtning, at det vel var for stort til mig i Indtægter, og blev saadan, ærlig talt, ikke videre glad ved det. Der vil jo nok komme en Mængde Ansøgere. Naa, det faar være, Herren faar nok sin Vej i den Sag.

Jeg var uheldig og traf hverken Goos eller Kontorchefen i Kjøbenhavn, men jeg kunde ikke blive længere. Det var, som om jeg ikke skulde træffe dem.

Hils saa Deres Hustru paa det hjærteligste fra mig, og begge to skal De have en kjærlig Tak for den Eftermiddag, jeg tilbragte hos Dem. Det var jeg rigtig glad ved. Tak, fordi De tog saa venligt imod mig.

Saa ønsker jeg Dem og Deres Hus en god og velsignet Julefest i Vor Herre Jesu Navn.

Med hjærtelig Hilsen, ogsaa fra min Hustru.

Deres hengivne
Chr. Welding

Welding søgte og udnævntes 9/2 1892 til embedet i Vejlbj blandt de 8 ansøgere, hvoraf han klart hævdede sig, 16/4 92 kom så de ”præstelige Forretninger” ved Sindsygeanstalten til.⁶⁵

2/6 1892 skrev Skat Rørdam til Otto Møller: Han havde talt ved et kirkeligt møde om ”Folkekirke og Menighed” og udtalt sig ”imod de Forsøg, som man nu hist og her bl.a. ogsaa i Kbhvn. foretager sig paa at danne ”Menighedssamfund”, som skulde udgøre den sande Menighed indenfor Folkekirken” efter Ussings forslag i hans bog ”Kirke- og Menighedsliv”. Under et besøg forud i Vejlbj havde Rørdam ”god Lejlighed til at studere den Sag paa Stedet, idet Ussing havde faaet et saadant Menighedssamfund oprettet der i Sognet (han udgav endog en trykt Aarsberetning derom); jeg fandt at der var adskillige rigtig brave troende Msker i Sognet, som det var en Glæde at tale med, men Menighedssamfundet og de forskellige Historier, man udfra det havde sat i Gang, var noget opstillet Stads uden virkelig Rod. –

Hele Tanken derom er aabenbart ikke andet end et af de mange i Tidens Løb gjorde Forsøg paa at give Guds Menighed en *synlig* Skikkelse, og dette Forsøg maa derfor nødvendig mislykkes, ligesaavel som de tidligere”. – Retfærdigvis må det bemærkes, at Rørdam her – modsat tidligere – ikke nævner, at den sande menighed ikke blot skulle være Guds sande menighed, men som sådan være præstens medarbejdere i sognet i kirkeligt arbejde, og ikke for deres egen egen frelses skyld, men for menighedens.⁶⁶

18/10 94 skrev Welding i et familiebrev: ”Jeg tror nu ikke, vi bliver ret længe her i Vejlbj det tænker vi os da ikke. Det er i mange Henseender et rart Sted, men i aandelig Henseende meget kummerligt. Det er en græsselig tung og vanskelig Befolkning her”. 19/4 95 afgik en ansøgning om at blive sognepræst i Hellig Kors Sogn, sognepræsten der havde fundet stedet vanskeligt at arbejde i og kum-

merligt aflønnet (KhS 1999 194f). Til ønsket om forflyttelse kom for W. ”den Tanke, at som min Lyst driver mig til at tage Arbejde op blandt Smaakaarsfolk, jeg ogsaa har nogen Evne til dette Arbejde”.⁶⁷

Stiftsprovst H. Sørensen anbefalede denne flittige og samvittighedsfulde mand, ”der virker til Velsignelse for Vejlbys Sognemenighed”. Han tilhører Indre Mission, men er ikke yderligtgående. - Biskop Clausen bemærkede, at W., ”kun i 3 Aar” har været i Vejlbys sogn, men gav god anbefaling til en god prædikant og virksom præst. Han har været i hovedstaden, og da han tror at kunne magte de besværlige forhold i det omfangsrige sogn, så vilde det glæde bispem ”om det kunne lykkes ham med Held at arbejde i den socialistisk sindede Arbejderbefolkning og løfte den til et bedre og højere Syn paa Livet”. Ansøgningen var forgæves.

28/9 95 søgte Welding det ret beskedne embede som 2. rkp. ved Holmens kirke i Kbh.⁶⁸ Stiftsprovsten var nu mere positiv: Den velbegavede unge og meget arbejdsdygtige, flittige og trofaste præst i al hans gerning anbefalede han indstændigt ”for dette Embede”. Biskop Clausen anslog nye toner: W. havde ”smukt forstaaet at tage Gerningen op” efter Ussing ligesom han ved sin forkyndelse og omgængelse havde ”draget Folk til Kirke og virket til Udvikling af et sundt Menighedsliv”. Han vil gøre god fyldest i det søgte embede. - 11/11 95 skrev Otto Møller til Rørdam: ”Det er jo rart for Dig, at Welding kom til Kbhvn, hvis han ellers kan forliges med Schepele. Jeg hører, at Welding er lavkirkelig over alle Maader,⁶⁹ og det passer nok ikke der”. - Men da Vejlbys sogn blev opløst som ledigt embede, bragte Dansk Kirketidende foruden meddelelse derom tillige ”Private Oplysninger om Embedet”, antagelig skrevet af den forflyttede / afgangspræst. Her skrev Welding: 1500 mnskr. + patienter og sommerbeboere i krattet, ca. 40 familier. Ny godt bygget og velindrettet bolig for en mindre Fam. (7 Værelser) - og om sognet: ”En gammel, oprindel. indremissionsk Vækkelse i Sognet. En fast Menighedskreds, Menighedshjem”. Metodistisk forsamlingshus, hidtil ingen fremgang., - Og om Befolkningen: ”behagelig”. Endelig om arbejdet på sidsygehosplitalet: Prædiken hver helligdag til sidstjænneste. ”En vanskelig og lidet tilfredsstillende Gerning.”⁷⁰

Vi bør dog følge Welding lidt videre i hovedstaden, han som i Søllested havde arbejdet sammen med missionsfolkene og kom fra Vejlbys sogn anbefalet som mådeholden missionsmand af stiftsprovsten.

Ved Holmens kirke havde han kun højmesse hver fjerde søndag.

Det kunne forklare, at han ikke havde samlet "en større Menighedskreds om sig", skrev Holmens provst H.M. Fenger,⁷¹ sammen med det, at "hans ejendommelige Begavelse som Prædikant først langsommere vil blive forstaaet og skattet af Menigheden". Ellers var W. forud af Fenger kaldt "en begavet Mand, frisk og ejendommelig i sin Forkyndelse". Han havde stiftet søndagsskole og en ungdomskreds og har "vistnok særlig Greb paa at samle, vække og interessere de unge Kristne". Sådant skrev Fenger 4/12 1901 ved ansøgning om sognepræsteembedet ved Trinitatis kirke, hvortil W. ikke kom. Heller ikke blev det til embede ved Skt. Olai Kirke i Helsingør. Fenger påførte ansøgningen derom: En ejendommelig mand med evne til at se nye synspunkter i det gamle evangelium. "Han har endog særlige Evner til at vinde de unge". Samarbejdet havde været en glæde, forflyttedes han, "vil vi alle savne ham". Bedre gik det ikke ved Skt. Jakobs kirke i Kbh., hvor P. Krag havde samlet en meget stor menighed, vel hjulpet af et aktivt Menighedssamfund og unge kapellaner (KhS 1999 188). 7/5 03 mente Welding ikke, at noget hos ham "vil være til Hinder for Samarbejdet med den Menighedskreds og det Menighedsarbejde", som der havde været hidtil. Fenger skrev om "stor Nidkærhed" i snart 8 år i alt menighedsarbejde; navnlig overfor de unge kristne har W. stor interesse og vist betydelige evner i søndagsskole og ved ungdomsmøder.

1904 blev sognepræsteembedet ved Vor Frelzers kirke ledigt, da P. M. Larsen (KhS 1999 184) efter 12 år ved kirken var flyttet til "Marmorkirken". Lønnen var godt 4.000 Kr., hvis der ikke til de "vistnok 14-15.000 Mskr." kom en res. Kapellan. Det hed også i de privat meddelelser om embedet: "I en Aarrække grundtv. Forkyndelse. En yngre Mand af denne Retning heldigst".⁷² Der kom 21 ansøgere, de 2 første var grundtvigske. L.F. Jensen, 26 år ved Trinitatis kirke, de sidste 9 som sognepræst, 59 år (KhS 1999 177f) og Welding 13 år yngre. Menighedsrådet havde ministeren givet lejlighed til at udtale sig, men det havde ikke kunnet samle sig om nogen bestemt. Ministeren udnævnte Welding. Rørdam havde holdt sig tilbage i påtegninger ved de ovennævnte ansøgninger og havde henholdt sig til stiftsprovst Paullis erklæring og blot tilføjet: Jeg er overbevist om, at ansøgeren "med stor Troskab og Dygtighed vil varetage" det søgte embede.⁷³

1911 blev det ganske vel aflagte sognepræsteembede ved Helligåndskirken ledigt, sognepræst Edv. Blaumüller var død og kapellanden J.P.W. Clausen var 18. og 23/5 valgt til præst for Københavns

Valgmenighed. Han var gift med Herdis Rørdam, søster til Weldings hustru.⁷⁴ Om embedet oplystes: Netto Indt. c. 6.300 Kr. Enkepens. 8-9000 Mske. Ingen kkelig Retn. særlig fremtrædende. Ingen Sognebl. i nævnev. Tal. Ingen Sekter. Gammeldags præget Sogn. Organ. Men. pleje. Intet Men. raad". – Der kom 7 ansøgere.

Af dem udnævntes 5/12 11 Welding, som "ifølge Alder, Anciennitet og øvrige Kvalifikationer" bør gaa forud for andre.⁷⁵ Fenger havde nævnt hans iver og dygtighed i gerningen, og med sin "ejendommelige Forkyndelse" har han samlet "en stadig voksende Kreds fra hele Byen", så han ville gøre god fyldest. Biskop H. Ostenfeld tilføjede: "en stærk Personlighed, som har noget paa Hjerte" og "Evne til at gøre det paa en ejendommelig frisk og andspræget Maaade" og med "Evne til at faa de Unge i Tale". Welding blev i embedet i 22 år og prædikede efter afskeden i sin gamle kirke, i Vartov eller Slotskirken lige til sin død i 1939.

Oktober 1917 skrev Welding om Kirkeligt Samfund af 1898: "Det skal tjene til at vække Mennesker op", det "arbejder ikke ud fra Pietismens Livssyn, snarere et grundtvigsk."⁷⁶ 1904 havde han sagt i et foredrag: Det gælder for den der vil tage en gerning op i hovedstaden om "foreløbig at holde sin Grundtvigianisme indenfor Vesten, dvs. at han beholder sin Kristendom og sit grundtvigske Livssyn og gør sin Gerning ud derfra – og saa gør han den bedst – men stadig husker paa, at han først og fremmest maa se til at hjælpe disse Mennesker til Kristendom – saa kan der altid siden blive Tale om Grundtvigianisme".⁷⁷ 1908 talte W. da Kirkelig Ungdomsforening flyttede til "Grundtvigs Hus", at her kom en åben forening, der ville rumme både de bevidst troende og de unge, som er sig bevidst, at de endnu ikke er det, blot der rører sig indre liv i dem, også tanker om Gud og som de ønsker at få rede på. Arbejdet i foreningen var taget op og agtedes fortsat af grundtvigske folk. Jeg skulle mene, "at vi fra vor Side havde særlige Betingelser for at kunne tage denne Gerning op. Ikke alene fordi vi, der har lært hos Grundtvig, lærte at forstaa, at Frihed er uopløselig forbunden med alt ægte Arbejde i Aandens Tjeneste. Men endnu mere, fordi ingen har som Grundtvig kunnet klare Kristentroen og Kristenlivet for et Menneske". Han forstod at trække kristenlivets linjer op og har vist os, "at Frelsesværket med et Menneske er Herrens og helt hans; et Menneske har intet andet at gøre dermed end tage imod; derfor maatte hans Kristendom nødvendigt blive en Sakramentkristendom".⁷⁸

Ved Weldings død gengav Højskolebladet 1939 hans udsagn om

sit virke som sognepræst ved Helligåndskirken: ”Sognets Folk kom ikke, men derimod kom der efterhaanden andre fra hele Byen. Det blev en Slags Valgmenighed. De kom og løste Sognebaand, og det blev en meget tæt sammenvokset Menighedskreds; vi var Venner alle sammen”. Der kunne jeg tone rent flag, det vidnesbyrd Grundtvig førte frem i den danske kirke: ”Vi døber dem i Jesu Navn, de kan ej blive mindre. Dér er det sagt saa tydeligt, som det kan siges, at det ikke er Mennesket, der skal gøre noget, det er Gud, der gør hele”.

Her er vejs ende: Ussing er fulgt på vejen frem og til han nåede at være strategen for Københavns kirkelige omordning med mange små nye sogne – arbejdssteder for troende præster og den levende menighed for at vække og samle sande troende – og Welding nået frem til et klart grundtvigsk standpunkt og en art ”valgmenighed”, hvis medlemmer kunne dele videre ud for intet, hvad de havde fået for intet.

Jeg skylder megen tak til Jens Nørregaard og Hal Kochs Mindefond for økonomisk støtte til mine kirkepolitiske studier om tiden 1870-1900, især til renskrift til diskette og fotokopier, der er tildelt mig i årene 1994-2000, og jeg er ligeså megen tak skyldig til Velux fonden, som for årene 2001-2002 har til delt mig støtte til samme formål

Carl Trock

Forkortelser

E I Henry Ussing: Min Livsgerning, som jeg har forstaaet den, bind I (Kbh. 1939).

KB: Det kgl. Bibliotek.

KhS: Kirkehistoriske samlinger.

RA: Rigsarkivet.

I M: Indre Mission, ledet af Vilh. Beck. IMT: Indre Missions Tidende, red. Beck.

Kbh. I M: Københavns Indre Mission.

Møller-Rørdam: Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909, I-IV ved Erik Nørr (Odense 1999).

MB: Medlem af bestyrelse.

Niels Petersen: Kultusministeriet, Organisation og arkiv (Kbh. 1984). Deri anvendt p. 241 og 247 fra 1. kontor: 1-68 Forestillinger til kongen om udnævnelser og afskedigelser, 2752-3055: Ansøgninger om gejstlige embeder indtil 1915 (ansøgninger, der førte til udnævnelse findes ikke her, måske ved journalsagen); 2722-2751: Fortegnelse over ansøgere til gejstlige embeder.

Noter

1. Henry Braem Ussing (1855-1943) var i 1877 teol. kandidat, og fortsatte teol. studier i Tyskland og i England (det sidste med betænkelighed hos hans lærer professor Peder Madsen, det var for uvanligt). Det blev også til Rom-rejse og overalt søgte han også at sætte sig ind i praktisk kirkeliv. – Fra Rom begyndte han 13/3 1882 at søge præsteembeder, 5, deraf 3 i Århus stift, var forgæves; bortset fra Skt. Hans-Skt. Olai i Hjørring var det alle landsogne. Jeg slutter ud fra den første om ansøgningernes art; de sluttede: Idet ”Herrens Kald synes mig stedse tydeligere”(jfr. E I 50f) tror jeg at turde og burde søge ”stolende paa Herrens Hjælp i min Fremtids Gjerning, om jeg maatte findes værd at blive Ordets Tjener”. U. havde først bedt B.J. Fog om anbefaling. Den daværende Århus-bisp havde stået i et ”nært med Aarene i Inderlighed altid voxende Venskab” med U.s fader og havde fulgt søn-

nens udvikling. U. havde udmærket sig blandt sine jævnaldrende og havde et "aabent Sind og Hjerte for det Hellige, og viist sig greben af Christendommens Sandhed, Alvor og Kjærlighed og Iver for at virke for den". Da han attrår at blive præst "under mit Tilsyn, kan jeg kun udtale, at det vilde være mig en stor Glæde at modtage ham". (Bruun Juul Fog (1819-96) kandidat 1843, adjunkt, 1847 sp. Næstelsø-Mogenstrup, 1857 rkp. Holmens kirke og der 1867 sp. og provst, biskop 1881 Århus og 1884-95 Sjællands stift. Jfr. KhS 2000 40f). Professor Peder Madsen var også bedt om anbefaling og skrev: Jeg har kendt ham nøje fra hans første studenterår, han var afgjort en af de allerdygtigste og mest lovende studerende. "Hans hurtige og sikke Opfattelse, hans Tæksomhed og Flid" gjorde, at han vandt sine læreres og medstuderendes tillid og gode forventninger. Efter eksamen har han fortsat sine studier, navnlig med dogmatik og apologetik. Han har tillige følt sig hendraget til praktisk kristeligt arbejde. Jeg er ikke i tvivl om, at han med dygtighed og stor iver for Guds riges sag vil virke til velsignelse, hvor han måtte komme. P. Madsen håbede tillige, at han ikke slap de teol. studier, (Peder Madsen 1843-1911, professor i dogmatik 1875-1909, Sjællands biskop 1909-11. Jfr. P.G. Lindhardt: Kampen om det teologiske fakultet, Jyske Saml., Ny Rk. III 217ff). – Med bedste eksamen og så fine anbefalinger udnævntes U., og ingen af de 8 medansøgere kunne føle sig forbigået med urette.

2. Christen V.V. Møller (1845-1925) var 1874 kapellan og 1883 sognepræst ved Skt. Pauls kirke i Kbh., 1891 sp. Gamborg, 1896 sp. Skt. Peders kirke, Slagelse og blev 1905 biskop over Ålborg stift, han var da næstformand i det grundtvigske Kirkeligt Samfund af 1898. P.G. Lindhardt: 5 Aalborg-bisper 155ff. KhS 1979 187f.

3. Julius Friis Hansen (1856-1905), kandidat 1880, studerede videre, 1882 kateket Kgs. Lyngby, 1889 sp. Olsker-Allinge og 1897 Kirkefondets sekretær.

4. Derom skrev U. i Berlingske Tidende 1880, 1-2 september.

5. A. Marie C.H. Blom (1851-1923) gift 24/10 1882 med Henry Ussing.

6. U. fik opfordring fra Dansk Missionsselskab om at modtage 2 missions-elever i sit hjem og uddanne dem til missionstjeneste ude jfr. E. I 74.

7. For "Foreningen til Arbejdernes Selvhjælp i Vejlbj", oprettet 1889, findes trykte love. Medlem kunne enhver arbejder i Vejlbj blive ved at forpligte sig til at betale mindst 50 øre ugl., når vedkommende havde regelmæssigt arbejde. Renter kunne delvist udbetales, for pengene indsattes i en sparekasse. Disse kunne hæves under langvarig arbejdsløshed. Foreningen havde også til formål at "udvikle og dygtiggøre Arbejderne ved Foredrag o. a.l."

8. 1/6 90 skrev H.O. Lange, en af Kirkefondets fædre (jfr. KhS 2000 41ff): "Det er underligt med Ussing; han, som seer saa klart i Theorien, kan synes i Praxis at være mindre klar; hans Menighedssamfund er vistnok ikke solidt grundet. Netop fordi han er større i Theorien end i Praxis, er hans Plads

herinde ved Universitetet. H.O. Lange: En Mindebog ved P. Helweg-Larsen, 228 (Kbh. 1955).

9. Jfr. E I 61: Enkelte troende fra Århus fandt vej til Vejlbj.

10. U. begyndte 1887 at søge fra Vejlbj og begrundede det 18/3 87 sådan: Væsentligst skyldes det "et Ønske om at komme til at virke i Hovedstaden" det er "et indre Kald", tillige kom ønsket om at forbedre økonomien, de var i Vejlbj "fattige"; 13/9 88 hed det: Jeg føler mig "bestemt draget" til hovedstaden og mener, at jeg bør tilbyde min tjeneste – og 4/1 90: Menighedslivet i Vejlbj er så "fuldt udviklet" at hans samvittighed tillod U. at søge, tillige havde han en bestemt følelse af, at det var Guds vilje, at han tilbød sig, jfr. KhS 1999 190f. jfr. 208f.

11. Jens Vahl (1828-98) 1869 sp. og provst Øster Snede og sidst sp. Nr. Alslev, udgiver af Almindelig Kirketidende, 1890 indsat som formand for Dansk Missionsselskab (DMS).

12. Jfr. Elith Olesen: Børn og Unge i Dansk Kirkeliv, 48ff, 128ff (Kbh. 1958). – Johan Vilhelm Beck (1829-1901) kandidat 1854, 1856 pers. kapellan hos faderen i Ubby, 1865 sp. Ørum-Ginnerup, 1874 sp. Ørslev-Solbjerg. 1861 MB Indre Mission reeelt dog formand og 1881 formelt fmd.

13. Hverken i Indre Missions Tidende eller Fra Bethesda anmeldtes skriftet.

14. Et hjemligt økumenisk mødearbejde, begyndt 1880, referater udgaves i 1889 ved Johs. Schrøder: Friis Hansen 40 ff og Harald Westergaard 57ff. Friis Hansen havde udgivet "De nødlidende og Folkekirken. En Opfordring til Kristne" (Kbh. 1888). – Den anmeldte Jul. Steen i Fra Bethesda 1888, 637: Heri er ethvert troende menneske alt i alt enig. – Harald Westergaard (1853-1936), professor i statskundskab 1886-1924. Han var nok den af kredsen, der tog Københavns kirkelige situation alvorligt og tillige erkendte kirkens ansvar overfor det sociale. (En strøtanke var: Tænk hvis 50 præster indmeldte sig i Socialdemokratiet, da ville det føle solidariteten og indstille de mange angreb på kirken. Men han var betænkelig ved, at tog kirken det sociale spørgsmål op, var der stor fare for at få navnekristne med, for de ville bruge kristendommen til at holde de lavere klasser nede. Tilsv. IMT 1891 537). Når han da tav derom skyldtes det også, at han først kunne gøre gavn, når han selv havde "faaet en grundmuret Overbevisning og dens Fødsel lader sig ikke fremskynde". Men hverken han, Friis Hansen eller Ussing fik for kirkens svigt i storbyen tid til ligeså kraftigt at påtale dens svigt i det sociale spørgsmål ved at undlade indsigelse mod de fattiges kår, se især Torben Christensen i KhS 1976, 292ff, citatet 319.

15. Fra Bethesda 1889 513-23 og særtryk.

16. Et helt andet initiativ af U. var "Foreningen Til Fremme af *Tarvelighed og Ærbarhed* i Klædedragt". Det var dels titlen på et foredrag af Ussing 2/11 1889 i Bethesda, dels på en forening med 8 kvinder i bestyrelsen, med kasserer og love. Den vendte sig imod luksus ved klædedragten, og ifølge 1. Peter 3,3 også iøjnefaldende pynt ved håropsætning og smykker. Derfor skulle foreningens medlemmer ved fordringsløs, ja tarvelig klædedragt op-

muntre andre til det samme. Det nævntes derfor hvad de ville afholde sig fra at bære eller fra, tx. at gå med blottet hals og arme. Der krævedes intet løfte, men et kontingent på 50 øre og ved indmeldelse betaltes "Foreningens Mærke med 1.50 Kr.". Der kunne komme flere love. – Det var knap nok for at spare penge, der kunne komme fattige til gode, at Ussing tog sagen op i foredraget. Han begyndte med de gamle profeter, der revsede udskjelser i klædedragten, kom ved 1. Peter 3.3f til at det smittede kristne. Biblen taler om at tildække nøgenhed og om blufærdighed. Klædedragten skal skærme mod kulde, være hensigtsmæssig, give udtryk for personligheden, mens moderne uniformerer. Den sande skønhed er umiddelbar, mens forfængelighed vender tankerne fra at være til at synes. Der er tale om en samfundssygdom og om uselvstændighed. Ikke al luksus er utilladelig, men kan fremme etiske værdier og vise sin berettigelse ved dybere udvikling af ånds- og hjertelivet. Men fænomensygen fører til et umådeligt spild af kræfter, den sluger tusinder af kvinders bedste tid og kraft. Og for mangen en ung pige er dragten blevet vejen til det første fald og videre til den dybeste usædelighed. Giftige spirer spredes fra fint koketteri. Hvilke mængder af penge går til. Fra et kristeligt, ja ethvert menneskekærligt standpunkt er det en stor ting i livet at hjælpe i nød, at få en ny hat hører til de små. Egentlig drejer det sig om al lukus i møbler, selskabsliv, ja om al overdådighed. Ussing sluttede: Ulykken er stor. "Tusinder af Kvinder ofres, Tusinder af Hjem ødelægges, og Samfundets bedste Kræfter gaar til Spilde. Lad de kristne kvinder ikke betænke sig på at handle efter Herrens ord: "I ere Jordens Salt!" - Foreningen og foredraget fik venlig behandling af Schat Petersen i "Fra Bethesda", som undrede sig: "At le ad denne Forening er ikke rigtigt, at sørge over den er vel meget, man kan være kjed af den. Blot den ikke eksisterede, det er en kjedelig Forening!" (1890 310-13). – Beck skrev: Jeg ynder ikke formaninger mod enkelte synder, som savnes i den hellige skrift, man bliver hængende derved, og glemmer kampen mod det fordærvede hjerte. Men skal der prædikes helliggørelse, må der tales mod enkelte synder. Ingen vil fortryde at læse skriftet (IMT 1889 221). – Foreningen levede indtil 1892, hvor 7 kvinder og fru pastorinde Ussing som en unævnt formand anså det for rigtigt, foreløbig at standse foreningens virksomhed og meddelte det i trykt skrivelse.

17. Om Menighedskonventet se KhS 1996 125f, om Det kirkelige Raad KhS 1995 134ff, jfr. 1971 157ff og 1972 189ff.

18. Jens Nørregaard (1838-1913) cand. teol. 1861, højskoleforstander Thestrup 1866-1908.

19. "Beretning om Det fjerde kirkelige Møde" 14-16. okt. 1890 i København, udg., af M.F. Høfler (Kbh. 1890) 30, 62 og 97.

20. Det offentliggjordes ikke i mødets beretning, men for sig i Fra Bethesda 1890 12, 29.

21. "Tanker til Overvejelse om Menighedsliv og Kirkeliv" forelå trykt tidligt i 1890. Se derom især: "Kirkens Venner" korrespondance ved P. Hel-

weg-Larsen (Kbh. 1955) og "H.O. Lange: En Mindebog" ved samme (Kbh. 1955). P.G. Lindhardt: Den danske kirkes historie VII 357 (Kbh. 1958) samt Kamma Struwe: Kirkerevolution i 1890'erne (Kbh. 1995).

22. Dels især fra Peder Madsens arkiv, KB Add. 1165 c og breve til Volf gengivet i Paul Holt: Nød dem, Københavns Indre Mission 1865-1940 92 (Kbh. 1940), citeres i det flg. "nød dem", - dels i 2 breve fra Ussings arkiv, KB Tilg. 400.

23. P. Rudolf Volf (1838-1926) lic. theol. kateket, 1874 sp. Sct. Stefans kirke, Kbh., 1899 sp. og stiftsprovst St. Heddinge. Formand Kbh. I.M. 1865-67 og 1874-90. Jfr. Rudolf Volf: En gammel Præsts Erindringer 107f (Kbh. 1926).

24. "nød dem" 65. Fra Bethesda var redigeret af L.W. Schat Petersen (1851-1903) professor i Ny Testamente 1887, Julius Steen (1855-1935) kateket og lærer, 1885 rkp. Sct. Johannes kirke, Kbh. (KhS 1999 86, 205f), 1895-1922 sp. Sct. Andreas kirke, Kbh. medredaktør 1885-97.

25. Vilhelm Carl Schousboe (1841-1900) 1875 rkp. og 1879 sp. ved Garnisons kirke, biskop Aalborg 1888. MB Kbh. I.M.

26. Oberstløjtnant Chr. Keyper (1833-1922) og hustru Therese (1847-1929) begge MB Kbh. IM, "nød dem" 97f.

27. Jakob Scavenius (1838-1915) godsejer, MF 1866-95 og 1898-1901, kultusminister 1880-91. Om S.s sædelighedssag se P.G. Lindhardt i Jyske Saml., Ny rk. IV 1958, 97-127 og s.st. 294-305. S. Rambusch: Jakob Scavenius 185ff. (Århus 1988), KhS 1996 131f, 1999 193, 207 og 2000 35ff.

28. Julius Ifversen (1863-1927) 1889 "midlertidig ordineret medhjælper" ved Bethlehemskirken, 1895 sp. Helligkors Kirke, Kbh.

29. U. havde møde med P. Madsen, der motiverede sin uvilje mod at ansætte ham ved Kbh. I.M. med: "Det vilde dog være urimeligt at sætte den mest selvstændige blandt de unge Præster i den selvstændige Stilling". U. svarede at P. Madsen havde uret i begge dele, men det forstyrrede ikke det gode forhold mellem dem, E I 72.

30. Herman Heskjær (1862-1931) 1890 rkp. Kgs. Lyngby og rejsesekretær Magdalenesagen, sidst 1904-31 sp. Vor Frelser's Kirke, Horsens.

31. Carl H.E. Jacobi (1843-1914), kandidat 1869, lærer og personel kapellan, 1877 sp. Grenå, 1895-1913 stiftsprovst Aalborg.

32. Carl Chr. Asschenfeldt-Hansen (1856-1934) sp. Sæby 1882-92, 1892 rejsepræst for I.M. med bopæl og missionshus på Frederiksberg, fra 1896 flere jyske embeder, 1904 sp. Nr. Nissum og en tid forstander for højskole og seminarium, stort opbyggeligt forfatterskab jfr. KhS. 1999 211.

33. Søndagsskolernes Verdenskongres i 100-året for arbejdets stiftelse.

34. Fredrik Nielsen (1846-1907) 1877-1900 professor i kirkehistorie, biskop 1900 i Aalborg og 1905 i Århus.

35. H.O. Lange 10/11: U.s foredrag om "Kirkeliv og Menighedsliv er en Begivenhed af første Rang, de maa betragtes som den udførligere Begrundelse af vort kirkelige Program". Ikke få yngre præster er enige med os,

"En Mindebog" 215. – Skat Rørdam skrev 30/5 96 efter at have læst U.s bog: Foredragene vakte "megen Begejstring hos mange". De tanker, han udtaler i den, vil sikkerlig få adskillig indflydelse i fremtiden, især i I.M.ske kredse. Grundtanken er at samle og fast organisere den bekendende menighed. Meget tankevækkende og rigtig godt, navnlig at han fremhæver, at idealet ikke er at den enkelte nøjes med at arbejde på sin egen sjæls frelse, men arbejder for menighedens. Der er dog også noget, der fører lige ud i sværmeri, Møller-Rørdam III 274f.

36. Marie Ussing måtte som emanciperet kvinde nok vække undren i samtalerne i det Madsenske hjem, der synes dog tale om mere end det. U. måtte overfor hjemmets antydede kritik af Marie U. forsvare hende: I ved godt, "at jeg skylder Marie uendelig meget i aandelig Dømmekraft". Med "en Raadgiver med hendes Besindighed og Kritik forenet med Samvittighedens Klarhed og Fasthed" får man råd som Gud vil. – Biskop H. Stein anerkendte U. som dygtig, veltalende og flittig, men spurgte "ou est la femme"? Han frygtede, at U. ved hendes påvirkning ville blive bannerfører i radikal retning, KhS 1999 208f og 192f. Marie U.s indflydelse på U. var ingen hemmelighed, jfr. sp. J.S. Deichmann Brandt 27/9 09 til Otto Møller: "Ussing vilde måske være den bedste på Sjællands bispestol, "men hans kone og børn gør ham umulig", "Mellem Otto og Jakob" II 406. Udg. Erik Nør (Kbh. 1986).

37. Mads Chr. Madsen (1847-1930), 1872 landbrugskandidat, 1886 teol. kandidat, 1886 sp. Ansager, 1890-1919 sp. Næsborg, Salling og Kornum.

38. U.s tale i Holmens kirke ses ikke omtalt i dagspressen, ej heller nævnt af Skat Rørdam som Holmens provst.

39. Ludvig F. Holmberg (1826-97) ingeniør, professor, søndagsskolemedarbejder, MB Kbh. I.M. 1880-97. – Dette og næste brevstykke efter nød dem 93.

40. Peter Gabriel Koch (1858-1922) kandidat 1882, 1885 sp. Vildbjerg, 1889 sp. Herning, 1901 biskop Ribe.

41. Christen Jensen Holt (1866-1933) kandidat 1889, lærer og kateket, 1891 præst og 1900-1933 sp. Nazareth kirke.

42. Harald Høffding (1843-1931) filosof, 1880 docent, 1883 professor, stod tidligt kristendommen fjernt.

43. Volf havde en del til overs for U. og det vidste denne. Da han ønskede at komme til Jesuskirken i Valby var efter faderen professor J.L. U. (1820-1905), der var medlem af Carlsbergfondets direktion, Volf den første der aktivt støttede U. KhS 1999 196, 210.

44. Henrik Scharling (1836-1920) docent 1867, 1870-1920 professor i etik og religionsfilosofi.

45. Tilsvarende havde U. sagt, da han 15/10 90 fremlagde kirkesagen for deltagerne i Bethesdamødet: I Kbh. er sogneforholdene opløst, men der er meget mere trosliv, end mange tænker, og mange alvorligt troende. Der er langt mere liv herinde end antaget, men det er ikke samlet. Fra Bethesda

1891 29f.

45A. Det femte nordiske kristne studentermøde i Hillerød, Fra Bethesda 1890 430, 463, 588, 604.

46. Friis Hansen meldte fra juni 1891 og en missionssekretær *måtte* der til mente en del af bestyrelsen. 19/10 91 valgtes F.W. Steinthal, fundet af Westergaard i London, hvor han var sømandspræst. Han bestred posten til 1897, hvor han måtte forlade arbejdet og blev missionær i Indien. Hans forlovede var blevet gravid før brylluppet, jfr. Elith Olesen: Der stod et vejr fra vest (Kbh. 1997). I øvrigt "En Mindebog" 239 og Kirkerevolution i 1890'erne 176ff. – Steinthal har nok æren af at være den første til at gøre op med gængs præstekritik af socialisterne (som kom mindre offentligt, mere fx ved præstekonventer), da han imødegik M.F. Høflers kortsynede omtale af dem, Fra Bethesda 1894 73, 81, H. Ostenfelds støtte 129.

47. Christian F.A. Welding (1858-1939) 1884 kateket Helligåndskirken, Kbh. gift 1885 med Skat Rørdams datter Gerda Rørdam (1862-1940).

48. Weldings breve til forældrene Frederik W. og hustruen Hanna, samt breve til broderen, der havde faderens navn, i KB NKS 4155 4°.

48A. Fra "Fem Prædikener om Trosliv og Menighedsliv", hvor afskedsprædikenen findes 69ff. – I de år lod U. også foredrag trykke, således de apologetiske foredrag i Kbh.: "Kampen mellem Tro og Vantro i Vore Dage", Kbh. 1891 og i 1892 kom: "Hvad er Christendom?" Foredrag ved det nordiske kristne studentermøde i Horten august 1892, Oslo 1892.

49. Thomas Skat Rørdam (1832-1909) kandidat 1855, studier og studierejse England, 1859 dr. phil., 1862 forstander Missionsskolen, 1869 sp. Sønderup-Nordrup, 1873 sp. Rønnebæk-Olstrup, 1880 sp. Helligåndskirken, Kbh., 1886 Holmens provst, 1895-1909 Sjællands biskop. – Otto Møller (1831-1915) kandidat 1858, kateket hos faderen i Gylling, 1870 sp. der til sin død. – Nyudgivnet er "Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909" I-IV, ved Erik Nørr, (Odense 1999). Jfr. især P.G. Lindhardt: Holmens provst 155f og To højkirke mænd 300ff, KhS 1999 177ff, 182 og 203f, 1997 117ff.

50. Møller-Rørdam III 56, brev 25/9 85.

51. Denne usikkerhed synes ikke ualmindelig jfr. A.F. Basse der fra mere og mindre grundtvigsk var blevet og forblev "Martensianer", dvs. højkirkelig, eller E. Jespersen og G. Schepele, der var drevet fra den Beck'ske retning mod grundtvigianismen, den sidste blev siden ret så højkirkelig, KhS 1999 192 og 208.

52. Møller-Rørdam III 141, brev 20/10 86.

53. Ansøgning 1/7 86, på den påførte Rørdam dagen efter: Ansøgeren er en velbegtavet og nidkjær ung Mand, der med stor Samvittighedsfuldhed varetager den Gjerning som betroes ham, og jeg tør derfor paa det bedste anbefale ham til at blive Sognepræst. – Dette kunne stiftsprovst C. Rothe ganske tiltræde og på det bedste anbefale ham. Rothe måtte nævne det mislige i, "at Præster saa hurtigt forlade vigtigere Stillinger (som ved Hospitaler), hvilke

de i sin Tid ivrigt have søgt”.

54. Ifølge Trap III udgave var der 1880 713 indb. og 1899 720.

55. 2. rkp. Skt. Peders kirke i Randers og sp. Vorup søgtes af 20, udnævnt blev nr. 15 af ansøgerne Frederik Wilhjelms, af provsten kaldt en nidkær, alvorlig og bevægende forkynder, god til børne- og ungdomsarbejde og tillige med ”særegne Kvalifikationer til at samle og paavirke Arbejderne” i hans sogn, ”der er ledet i den Retning, som Ansøgeren selv tilhører”. Biskop Johs. Clausen anbefalede Wilhjelms på det varmeste til embedet, ”med sine Evner til at omgaas Smaakaarsfolk” kan han lede den vakte bevægelse, han selv tilhører og ”samtidig modvirke det socialistiske Uvæsen” (Jfr. Steens udnævnelse med samme begrundelse, KhS 1999 186). – Welding havde angivet grunden til sin ansøgning med, at skønt han var glad ved gerningen i sin menighed, så følte han ”Lyst og Drift til at komme i en større Præstegjærning, og særlig gerne ”i en Arbejderbefolkning og blandt Smaakaarsfolk, hvis Forhold jeg mener at have Kjendskab til”. Provsten havde ønsket en større gerning for den dygtige og virkelystne præst, biskop V. Sthyr havde tillige skrevet om ”en begavet Prædikant”, vel skikket til at blive købstadspræst.

56. Mattæus 5, 29-30: Hvis dit højre øje forarger dig, så riv det ud og kast det fra dig; thi det er bedre for dig at miste et af dine lemmer, end at hele dit legeme kastes i Helvede. – Og hvis din højre hånd forarger dig, så hug den af og kast den fra dig; thi det er bedre for dig at miste et af dine lemmer, end at hele dit legeme kommer i Helvede.

57. Søllesteds Højskole var oprettet 1867 takket være Johan Wegener (1811-83) sognepræst Halsted-Aunede 1845-83. Som cand. teol. havde han 1844-45 været Rødding Højskoles første forstander, noget usikker på sine evner der søgte han præstestilling. Forstander var fra 1867 cand. polyt. N.P. G. Jensen, tidl. lærer Hindholm Højskole. Elevtallet var lille, så der blev tillige til tider realskole. Danmarks Folkehøjskole 1844-1944, 59f 98.

58. Det er højst tænkeligt det grundtvigske ”dogme” om Trosbekendelsen som Ordet af Vor Herres egen mund.

59. Vilh. Becks tale i Kolding er ikke fundet, men der var et bestyrelsesmøde i byen.

60. Om nygrundtvigianismen se A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse 1870-1887 (Kbh. 1957) og P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I 162ff, II 23f og 151ff.

61. Jfr. Møller-Rørdam III 141: Om Weldings opslidende arbejde på Almindelig Hospital.

62. Om Nådensåret og delingen af indtægter og udgifter mellem fra flyttede / afgåede sp. og den kommende, se Matzen og Timm: Haandbog i den danske Kirkeret 340-361.

63. Hvis Illum er præst så må det være hans mellemnavn og han kan ikke identificeres som præst i Århus og omegn.

64. Om embedsledigheden i Skt. Pauls efter Chr. Møllers forflyttelse se

KhS 1999 187. Det er nævnt, at til Langes skuffelse fik nr. 2 af ansøgerne Asschenfeldt-Hansen, en stærk vækkelsesprædikant, ikke embedet. Det var ikke forkert, derimod at nr. 3 Lützhøft fik det. Just det fik professor Fr. Nielsen til at rykke ud da den 6/10 91 udnævnte kultusminister A.H.F.C. Goos (1835-1917) – siden 1862 professor i retsvidenskab og 1875 også i strafferet, MF 1880-84, kongevalgt ML 1885 – udnævnte nr. 3. Goos havde bedt Fr. Nielsen om forståelse for udnævnelsen af den yngste kontorchef C. C. Holm til departementschef (jfr. Niels Petersen 106). Fr. N. skrev 22/10: Udnævnelsen til Skt. Pauls ”yderligere vil fremme det Skin, at vi lever under et Bisperegimente”. Da geringen i det sogn ”fremfor alt falder blandt Fattigfolk, skulde man synes, at det laa nærmest at vælge en lavkirkelig Mand”, men der er valgt en af de få *intransigante* højkirkelige, der findes i den yngre Præstestand”, der har tjent sine sporer ved artikler i det norske højkirkelige organ. ”At Fog ønsker denne Mand, er forklarligt”. ”Men hvordan kan en kirkestyrelse, der vil være uvildig, foretrække denne, ”der tilmed er kun 11 Aars Kandidat”. Fog mener, at der til Kbh. kun bør foretrækkes højkirkelige. ”Saa længe Deres Excellences Forgænger var en fri Mand” ikke havde sædelighedssagen hængende over sig ”tog han ikke Hensyn til disse ublu Krav”. Men i det sidste år fik vi 3 højkirkelige og nu endnu en. De der havde tillid til Goos’ ”Retfærdighed og Frisind spejdede forgæves efter Motiver til denne mærkelige Besættelse”. Højkirkelige folk vil have valgt just denne mand. Det er alene retfærdighedsfølelse, der fik Fr. N., til at skrive, han havde ingen kandidat selv. -. Goos svarede 22/10: ”Indstillingen kom til ham fra ministeriet, hvor der ligesom af Goos selv var ”handlet uafhængig af enhver paavirkning fra Sjællands Biskop og andre”. Derimod har der været diskussion med Fog, hvorvidt ansøgninger til sognepræsteembeder i Kbh. skulle forelægges ham til udtalelse. Det troede Goos først var kotyme, men belært om, ”at saadan Forelæggelse ikke var i Brug” aht. ministerens uafhængighed, så et løfte til Fog fra Goos var taget tilbage til ”nogen Misfornøjelse for Biskoppen”. – Nr. 1 af ansøgerne var O.N. Glarbo (1848-1916) 1881 sp. Sdr. Sogn i Viborg klart tilsat, efter alle almenne regler stod han for tur. Stiftsprovst Fr. Zeuthen, fremtrædende missionsmand, skrev 30/8: Pastor Glarbos prædikener udmærker sig ved kristen alvor og mildhed, kendskab og troskab til Bibelen og ”en særdeles klar Tankegang, saa de i god Forstand ere populære”. Han har gjort meget for menighedsarbejdet og ”har et varmt Hjerter for de fattige og nødlidende og vil af disse blive savnet”, om han udnævnes. Han har også fortsat med videnskabelige studier. Den højkirkelige biskop J. Swane skrev 5/9 om ”en begavet Præst” der med teologisk ”Dannelse og sin af christelig Kjærlighed og moden Besindighed gennemtrængte Embedsførelse hæver sig ikke lidet over det Almindelige. Hans Prædiken er besjælet, indholdsrig og frugtbar”. Han har udrettet meget, så det er meget beklageligt, at ydre hensyn nøder ham til at søge herfra, hvor han ”vil savnes ingenlunde alene af de ringe Stillede men ogsaa af de dannede i Menigheden” og vanskeligt kan erstattes, ”men

jeg skylder ham min varmeste Anbefaling". Jfr. Swane til Stein i "To høj-kirkemænd" 3/11 91 en "ægte Dygtighed" 143 og den "hjertervindende" Glarbo 215. – Nok Lützhøft skrev om embedet, da han forflyttedes 1904: Med de mange fattige er en mand af det kirkelige Centrum bedst egnet her (Dansk Kirketidende 1904 191) og der kom en sådan. – Fr. N.s antydning af, at Scavenius var ufri i sit sidste år som minister bestyrkes af, at S. først sagde nej til en ny departmentschef i kultusministeriet, det var der ikke brug for, og dernæst, for at vinde bisperne alligevel kom med lovforslag om oprettelse af det (Khs. 1996 134), samt Fogs formening om hans indflydelse ved præsteudnævnelser svarer til, hvad der fremgår ved omtalen i KhS 1999 173ff. – Goos kan have ment, at han ved Lützhøfts udnævnelse havde imødekommet Christian IXs ord til ham om, "at han ønskede den "folkekirkelige" Retning støttet", Stein til Swane 21/7 91, To højkirke-mænd 131.

65. Anbefalet af provst og bisp. omtrent som angivet sidst i note 55.

66. Møller-Rørdam III 311f – anderledes se yderlige note 35.

67. I E I 54f skriver Ussing om sognet da han kom: Det var præget af den Bjørnbakske materialisme, som lærerne delte og de var med til at regere sognet. Nogle af I.M.s første missionærer havde vundet "en lille Flok" dog med indflydelse videre ud. Men vækkelsen var ikke plejet fra kirkens side og opløstes igen, nogle var gået til Bering valgmenighed, andre til Luthersk Missionsforening. Men Herren var U. god, så de atter fandt sammen. Den lille kirke (150 siddepladser) "blev straks fuld". Fra Århus kom nogle og der var grøde i luften. Da forkyndelsen "ikke lagde Skjul paa Livsvalgets Alvor blev mange jordbundne vrede", de fleste vedblev dog at komme. -. Skyldes forskellen mellem Weldings omtale af befolkningen og Ussings erindringer om den, at en præsts første embede let bliver noget særligt, og at Ussing overanstrengte både folk og sit eget arbejde, hvad W. mærkede?

68. Kultusministeriets arkiv, 1. kontor har under nr. 3452 aht. påtænkt præstelønningslov opgørelse over indtægterne for præsterne i Kbh. Ved Holmens kirke var nettolønnen i kr. gennemsnitligt i årene 1883-92 for sp. 9867, 1. rkp. 8554 og 2. rkp. 5031.

69. Møller-Rørdam IV 25. 14/8 12 skrev Welding til broderen om den nye Sjællands biskop, H. Ostenfeld: "Han er ikke bispevigtig, søger ikke at træde stort op. Blæser ad Formerne og Reglementerne – er i det hele taget en Bisp, som jeg ønsker ham ... alt dette jævnt ynder jeg meget".

70. Dansk Kirketidende 1895 671.

71. Hans Mathias Fenger (1850-1930) kandidat 1873, lærer, kateket Skt. Stefans kirke, 1878 rkp. Vor Frelsers kirke, lic. teol 1879, rkp. Garnisons kirke 1900, 1930 Holmens provst, kgl. konfessionarius 1917. KhS 1999, 186, 179, 198.

72. Dansk Kirketidende 1904 31.

73. Provst Fenger varierede og forbedrede sin påtegning: W. har arbejdet med stor flid og troskab, han har "samlet en ikke stor, men trofast og meget

paaskønnende Tilhørerkreds” og har særlig gode gaver til at påvirke de unge, ligesom han har virket meget med søndagsskole og konfirmandmøder.

74. Edv. Blaumüller 1886 rkp. Helligåndskirken (KhS 1999 180f) 1805-1908 var Alb. Schack blevet kirkens sp., (KhS 1996 113f) derefter var Blaumüller blevet sognepræst. J.P.W. Clausen (1860-1951) gift med Herdis Rørdam (1861-1950) havde fra 1886 været hjpr. ved Vartov, 1889 rkp. Budolfi kirke, Aalborg, valgmenighedspræst 1897 Sdr. Næså og 1905 Odense, 1908 rkp. Helligåndskirken og 1911-31 præst ved Københavns Valgmenighed. Det er tænkeligt at han skrev de Private meddelelser om embedet 1911 i Dansk Kirketidende 1911 704. Det var der W. havde begyndt sin præstegering 1884 og der, hvor svigerfaderen Skat Rørdam begyndte sin i hovedstaden 1880 (KhS 1999 179f). – Efter Rørdams død 1909 havde W. skrevet til sin bror 25/10 09: ”Vor gamle Biskop, Gerdas Far, er jo død... Jeg savner ham saa meget, skønt han var en meget stille og umaadelig indsluttet Mand. Men han var en redelig og god Biskop, der var forstaaende overfor de forskellige. Gennem ham syntes jeg, der var nogen Mening i Statskirken”.

75. Nr. 4 blandt ansøgerne var Olfert Ricard, der som præst blot havde virket ved Skt. Johannes kirke i Kbh., han havde så den anmærkning ”Fortjenstmedaljen i Guld”.

76. Brev 23/10 1917 til broderen. W. var blevet konstitueret som formand for Kirkeligt Samfund af 1898 i en overgangstid, idet en selvsupplerende bestyrelse 1918 afløstes af en valgt bestyrelse med Jacob Appel, Askov Højskoles forstander som formand.

77. Foredrag om ”Den nye Type” grundtvigianere, hvor W. også sagde: Er grundtvigianismen behæftet med romantik? Den skal nok stå sin prøve. Den har nemlig en kerne og den bliver; kernen er ”nok dette: at det er bleven sagt os, hvor Herren er at finde, nemlig i Daabspagten”. Der var vel sket en besynderlig sammenblanding af tro og lære. For mange af os er der alvorlige modgrunde til, at vi med redelig erkendelse kan fastholde den af Grundtvig givne formel, ”som forekommer os aandelig Vold”, at Trosordet er givet disciplene i de 40 dage efter opstandelsen; vi har god hvile ved at antage, ”at Trosbekendelsen stammer fra Aposteltiden, er givet af Herren gennem Apostlene ved den Aand, som aldrig lyver”. Gør nogen postulater til et livsværk skader det Grundtvigs værk og vejen for fremgang i det næste slægtsled, Dansk Kirketidende 18/9 1904 633ff.

78. *Hvad vi vil*, tale ved Kirkelig Forenings ny hjem 14/6 1908, Højskolebladet 933ff. -. Nekrologer om ”en af Danmarks mest særprægede præster, se Højskolebladet 1939 252ff, Menighedsbladet 1939 267ff.

Summary

As a young rector of Vejlbj, near Aarhus in Jutland, from 1886 to 1892, the first of this article's two protagonists, Henry Ussing (1855-1923) was active in founding a Sunday school and arranging meetings of workers and young people. He also founded a core society of sincere Christians in the congregation. From that, a group of elders was established, people with responsibility for running a church hall for which Ussing had raised the financial means by subscription. The elders were to cooperate closely with the pastor and were given missionary and disciplinary rights and duties.

In addition, Ussing wrote a number of pamphlets and was a keen lecturer, especially in Copenhagen. The writings show him as a purposeful worker towards putting his Vejlbj experiences to use in the capital by educating the laity to independent action in concert with the pastors. In the hastily growing new parts of Copenhagen there was a crying need for smaller parishes, with pastors, church buildings and active groups of missionary-minded lay people. An attempt by Ussing and his friends at furthering the cause by means of the Copenhagen Internal Mission Society was frustrated as were also Ussing's hopes for employment in Copenhagen: suspicions towards him and his extraordinarily active wife on the part of the establishment proved too strong, at least initially.

But at long last he got a Copenhagen parish and became the leading strategic spirit in the campaign for new parishes and small churches. He reflected carefully on the question of a right minded successor for Vejlbj and ended up with recommending Christian Welding (1858-1939).

Like a good many other young churchmen, Welding was in doubt as to where he belonged: in the "Internal Mission", the rapidly growing pietistic movement, or with the Grundtvigians, a more culturally open grouping. When, after four years in Vejlbj where he had tried to follow Ussing's principles and guidelines, he came to Copenhagen, he was still uncertain, but in the course of his life there, in three different parishes, he gradually gained clarity and became a prominent – though highly independent-minded – Grundtvigian.

En kirkesagsmand i Vestindien

11 breve fra Povl Helweg-Larsen, 1910 -1919.

Af Carsten Bach-Nielsen

Provst Povl Helweg-Larsen (1877-1958) skrev i 1949 om sin tjeneste som præst ved kirken i Christiansted og siden som provst for St. Croix.¹ Det var 30 år efter, han med sin kone og børn vendte hjem - dybt skuffet over den politik i hjemlandet, der havde ført til øernes salg. Helweg-Larsens synspunkter kommer stærkt til orde i en lang række artikler og debatindlæg i bladet *Den vestindiske Kirkesag*, i dagspressen og i bogen *Den vestindiske krise og menigheden i Danmark*. I Rigsarkivet (Privatarkiv 5606, A.I.1) befinder de breve sig, som han sendte hjem til sin far, stiftsprovst Vilhelm Ludvig Helweg-Larsen i Viborg (1850-1927). Heri fortælles stort og småt om livet i menigheden, om stemninger og holdninger på øerne, men nok så væsentligt viser de en ung præst, der modnes under opholdet i det fjerne, i mødet med den danske regerings og det koloniale guvernements ligegyldighed over for de problemer, han tydeligt ser vise sig i befolkningen. Hans stilling var prekær, idet hans onkel, "Tom", Lars Christian H.-L., i 1912 blev guvernør over øerne. Han kom, som brevene viser, på flere punkter og i stigende grad i opposition til både guvernementet og de hjemlige myndigheder. Med faderen kunne han dog korrespondere ganske åbent.

Povl Helweg-Larsen blev kandidat i 1902, kredssekretær for KFUM og K i Sydvendssyssel og siden 1905 rejsesekretær for Udvalget for den vestindiske Kirkesag; 1907 hjælpepræst ved Filipskirken i København. Der var gode grunde til, at netop han i 1910 udsendes som præst til St. Croix. Hans onkel, overretssagfører Hans Frederik H.-L. var gift med Thora Riise, datter af den bekendte apoteker A.H. Riise fra St. Thomas. Hans far V. Helweg-Larsen var initiativtager til Den grønlandske Kirkesag. Hans søster Esther fulgte sin mand, præsten Knud Balle, til Upernavik, hvor hun døde i 1906. Hans bror, Gunnar, var udenrigs- og krigskorrespondent. Det var en slægt, der havde de fjernere horisonter for øje.

Udvalget for den vestindiske Kirkesag blev dannet i 1905, da man mente, det nu stod fast, at De vestindiske Øer ikke ville blive solgt til USA. Salget var faldet i Landstinget i 1902. Den store vestindiske kommission under ledelse af generaldirektør Nordlien havde i 1903 barslet med sin grundige redegørelse for forholdene og påpeget de reformer, der nu skulle iværksættes for at op hjælpe øernes økonomi.² Formand for Udvalget for Den vestindiske Kirkesag blev biskop Skat Rørdam, siden professor Peder Madsen; efter dennes død biskop Harald Ostenfeldt, men formanden for forretningsudvalget og daglig dynamo var stiftsprovst Henrik Hoffmeyer. Hoffmeyer havde som den første nogensinde visiteret øerne i 1905 og skrevet sin informative pjece *Vor kirke i Vestindien* (1907²). Udvalgsmedlemmerne var dels folk med personligt kendskab til øerne, dels repræsentanter for Københavns Indre Mission, bygrundtvigianismen og højskolebevægelsen. Udvalget havde som opgave at indsamle penge, opføre kirker, besætte præsteembeder, forestå udsendelse af diakonisser og sygeplejersker, støtte menigheds- og socialt arbejde - samt naturligvis til enhver tid at forhandle med Kultusministeriet. Den løbende redegørelse for Udvalgets arbejde publiceredes i *Den vestindiske Kirkesag* 1907-18.

Der havde alle dage været ringe interesse for den lutherske kirke i Dansk Vestindien (DVI). Det havde været svært at fastholde præster i de dårligt lønnede embeder. Kirken var i virkeligheden kun en kirke for de få hundreder af danske residenter. De danske var i voldsomt mindretal på øerne, hvor allehånde andre tros- og kirkesamfund eksisterede. En del af den sorte og farvede befolkning havde dog sluttet sig til den lutherske kirke - ofte via Hernnhuterne, som man siden guvernør von Scholtens tid i 1830'erne havde overladt at være kirke for de sorte. Det var ikke mindst de sorte og farvede, man tænkte på i kirkesagsudvalget. Dog ikke sådan, at de lutherske skulle gå på hugst blandt de andre konfessioner, men man ønskede at indføre folkekirkelige forhold for de lutherske - skønt det kun var de hvide, der havde dansk indfødsret. Ved siden af det kirkelige program stod også oprettelsen af husmands- og håndværksskoler. Det var den folkelige, sociale del, der måtte gå hånd i hånd med kristelige reformer.³ Planen var af befolkningen at skabe et egentligt folk, der var bundet til øerne gennem jordbesiddelse, uddannelse og kirkeligt tilhørsforhold.

Helweg-Larsen skulle sande, at virkeligheden var en anden end den, man forestillede sig hjemme. Han kom i vidt omfang til at stå

Præstegården i Kongensgade i Christiansted ca. 1911. I vinduerne ses Povl og Astrid Helweg-Larsen samt en søn i samtale med en af tjenestepigerne. Fot. KB.

på den sorte og farvede befolknings side. Han så tydeligt de hvides racefordom og den politiske modvilje i forhold til arbejdernes berettigede krav. En del af hans skuffelse skyldtes med tiden opdagelsen af, at radikale og socialdemokratiske kredse i hjemlandet opdannede stemningen i retning af salg; bl.a. gennem påvirkning af skolelæreren og arbejderlederen Hamilton Jackson, som Povl Helweg-Larsen på mange måder respekterede. Det var det danske dobbeltspil i forhold til kolonierne, han kom til at omfatte med et dybtfølt had. Han følte det illoyalt, at hjemlandets politikere trak tæppet bort under de frivillige og embedsfolk, der havde gjort et stort arbejde for at forbedre tilstandene. Han anså det for usselt, at man solgte arbejder- og raceproblemerne til USA i stedet for selv at løse dem. Det burde have været Danmarks skyldighed overfor den sorte befolkning.

Han var venstremand, men så i Vestindien det dybt problematiske i europæisk parti-, magt- og racepolitik. Med sit stigende engagement i husmandssagen, håndværkeruddannelsen og menighedens oplysning - og med sin vægtlæggen på folket, den folkelige racebevægelse

se, fremfor politisk ideologi - kan han i de kredse, hvorfra han stammede, være præget af Charles Kingsley, der netop i sin "kristne socialisme" så en alliance mellem de mere nationale kræfter, herunder håndværkere og præster, som et værn mod kapitalismens åndløse udbytning og udsugning.⁴ Kingsley havde sammen med bl.a. Archibald Tait haft betydning for tankerne bag kirkesagen i København. Tait arbejdede for kirkebyggeri i storbyerne, mens Kingsley mere var praktisk rettet mod kooperative bevægelser, arbejderhøjskoler og håndværkerforeninger. Desuden må han have været bekendt med Henry Georges jordpolitik, der blev mærkesag for det forhadte Radikale Venstre, indtil husmandsbevægelsen fandt et alternativt ståsted i Retsforbundet, der stiftedes i 1919, bl.a. af E. Geismar.⁵ Først i 1919 kom han til hos H. Begtrup at læse om Grundtvig og dennes folkelige tanker, hvilket blev en åbenbaring for ham. Det må have mindet ham om den sorte, kristne raceforkæmper Booker Washingtons tanker og "højskoler" med deres *learning-by-doing*- og *hjælp til selvhjælp*-principper i det amerikanske Syden.

Povl Helweg-Larsen har i modsætning til sin far en nogenlunde læselig håndskrift. Han benytter moderne retskrivning, men det bemærkes, hvorledes det særlige vestindiske vokabular til tider slår igennem. Da brevene er skrevet på meget tyndt papir, har det i visse tilfælde været svært at tyde ordene. Det fremgår, at hans kone Astrid (f. Heiberg, 1877) også har skrevet, men disse breve er givetvis gået til hendes forældre. Breve fra det fjerne har ofte cirkuleret og er vendt tilbage til den første modtager. Desuden har man til kortere meddelelser benyttet telegraf.

Ved kommenteringen af brevene har kolonihistorikeren Kay Larsens seddelkartotek på Det kongelige Biblioteks læsesal overalt været en uvurderlig hjælp.⁶

Brev 1

Christiansted 23-6-10.

Kære fader

Der er nok gået lang tid hen siden sidst. Det er en skam, for bliver brevene ikke passede, bliver afstanden endnu større. Men foruden hvad der ellers kan være, har her været håndværkere vel snart en

månedstid og i 2-3 uger har vi kun meget delvis haft vore stuer. Håndværkere er aldrig morsomme - men her er de særlig langsomme. 12 sorte mænd myldrer daglig rundt. Der er vel i hele Danmark ikke andre præstegårde end min og den på St. Thomas, der er stillede så heldigt, at staten vedligeholder dem. Og da det er begyndt for 1 år siden, er der mange ting, der skal gøres. Iår er der 1400 fr., næste år vistnok 17-1800, så man kan da få gjort noget. Køkkentrappen har hidtil været meget upraktisk, fra stalden op til køkkenet, så lugten ikke altid virkede heldigt på maden. Nu bliver der muret en anselig cementtrappe i gården. Og når den får blomster på sig, vil den se godt ud. Blomsterne her stikkes jo altid i baller og blikkasser, ellers er det ikke til at holde vand til dem. Men ofte laves der på den måde de yndigste gårde. Så får vi w.c. indlagt - virkeligt w.c., hvilket er noget nær enestående her på øen. Og endelig soveværelse og dagligstuen malede; lærred spændt på væggene og dette males gult. Om 8 dage vil stuerne være klar og det glæder vi os til. Det bliver herligt, når du kommer herover og ser det altsammen. Der er et par småkamre som nu ligger hen - det eneste sted, hvorfra der er videre udsigt - de skal indrettes til dig - et 3' forhåbentlig til S. eller B.⁷ Det var jo rart om de begge kom, helst successivt.

Nu er vi jo ved at komme lidt i lave med det hele. Engelsken går frem. Levo en ung reverend læser 4 gange om ugen med os.⁸ Når jeg har været hos syge har jeg kunnet tale nogenlunde skikkelig uden papir. Jeg havde for nogle uger siden mine elders og helpers samlede, dvs en c. 15 ialt og da talte jeg til dem c. 20 minutter uden at have skrevet nogen tale. Nå meget indviklet var det jo ikke hvad jeg sagde, men for mig selv var der noget usigeligt velgørende i at tale uden at læse op. Jeg håber, at jeg om et par måneder vil kunne begynde at frigøre mig lidt fra papiret. Og jeg antager at når jeg har haft konfirmander et par måneder skulde jeg helst kunne kaste det. Men skrives må prædikenen sikkert lang tid, da det ellers så let bliver det samme lille ordforråd. Levo gennemgår dem med mig Lørdag form. når jeg har skrevet den.

Jeg begyndte i sidste uge blandt de spedalske.⁹ De fleste af dem så ud som andre mennesker, men der var jo dem, hvor fingrene kun var små stumper o.s.v. Jeg læste min Søndagsprædiken om den fortabte Søn. Forleden begyndte jeg på at holde foredrag for gendarmene. Jeg forklarede - dårligt - Sønderjyllands historie efter 64 efter Mackeprangs bog.¹⁰ Jeg vil der engang om måneden - så vil vi en gang om måneden have åbent hus for dem; de er vel de mest isolerede

mennesker, vi har her ovre; de hvide er for fine og de sorte er for simple for dem.

Der er jo nok meget at gøre, både med engelsk og med en hel del foreninger, hvis drift jeg skal sætte mig ind i og hvis regnskaber jeg skal forstå, delvis bringe i orden. Og så besøg hvor en af mine elders eller helpers henter mig og vi vandrer fra hus til hus, hvor der er lutheran people, og hvor man så sidder lidt og taler om de mest letfattelige og tit udtrykkeligere emner. De er jo nogle snurrige fyre; udtrykker deres glæde over en - om de føler nogen - på den naiveste måde. Ellers er de forbavsede over at jeg kan så meget engelsk, de havde hørt, jeg intet kunde. De sidste 2 Søndage har de stadig rost min sermon. Men hvad der mest imponerer dem, er min altertjeneste. De senere præster har ikke messet. Og set fra et negerstandpunkt står den vistnok meget højt.

Men hvad jeg vilde sige var, at trods alt dette, er jeg jo alligevel uden virkeligt arbejde. Det er en underlig tilværelse at være præst på den måde. Det er, som den eneste rigtige præstegerning var at prædike for de 15-20 danske om Søndagen.¹¹ Det vilde jeg ikke undvære for meget godt. Man ved jo omtrent, hvem der kommer. Skoledirektøren Rübner Petersen er hjemme f.t. - de er ellers faste.¹² Man regner jo med enere. Der er en del gendarmer. Kan være op til en 7 stykker. Jeg kan se dig ryste på hovedet og tænke, det er sandelig småt. Ja småt er alt - og anderledes kan det jo ikke være. Med Guds hjælp kan det blive det. Men det ser ud - efter det jo meget lidt jeg kan skønne om forholdene her blandt de kulørte, at mit arbejde her - om det lykkes - vil blive arbejdet på at løfte en tomme, blot lægge en sten i muren. Det ser jo ikke på alle punkter så uendeligt sort ud - søndagsskolen f.ex. er jo en ren parodi.¹³ Men jeg tror dog vejen må være at arbejde videre ud fra hvad der er. Thomsen brød sig ikke om det, men lavede en del nyt. Jeg vilde tro, det nye også skal være sådan, at det kun hjalp den den langsomme væxt - industriskole er min fremtidsdrøm eller rettere en håndværkerskole. Det er sikkert blandt børnene og de unge, der skal tages fat.

Men det er fremtidsmusik. Nutiden er jo ikke meget risikabel. Når provst Petersen sagde: jeg ved ikke en der har gjort de samme åndelige erfaringer som jeg - så er det jo for så vidt ikke opmuntrende - eller bedre så viser det vanskeligheden, for selvfølgelig er der blandt dem enkelte mennesker som hører Herren til.¹⁴ Og dejligt var det om man ikke blot skulde få lov at lægge den umærkelige sten i muren men også se mennesker virkelig klart omvende sig.

- Nå så var det Danmark. Og der først din fødselsdag. Det var jo lidt vemodigt at sidde her og kukkelure. Vi kørte en yndig tur til Judiths Fancy, et dejligt sted, halvt Vesterhav, halvt Bornholms kyst.¹⁵ Det er noget jeg glæder mig så meget til ved dit besøg at køre dig en morgentur med den lille yndige befordring. A propos den: dens tidligere ejere grev Moltkes er jo nu i Danmark.¹⁶ Det er ikke udelukket, de kommer til Viborg til sommer, så kommer de op og hilser fra os. Det er nogle meget tiltalende mennesker. Jeg savner dem meget.

Og så valgene. Jeg synes det er en af de forholdsvis få gange man har haft lejlighed til at glæde sig over Højre - her havde det virkelig hjertet på rette sted. Og Zahle fik vel ikke alle de ris han trængte til - men dog tilstrækkeligt, det var en stor glæde. Jeg synes det må have været hårdt for kultusministeren¹⁷ at holde møde i Vendsyssel med Edv. Brandes.

Nu er Carl Jespersen jo ved Filips.¹⁸ Ja - der går ikke en dag, hvor vi ikke glæder os ved håbet om at komme tilbage til Amager. Deo volens kommer vi der. Hvis du bryder dig om at læse en længere skrivelse, jeg sendte til Filips, så skriv til Seidelins¹⁹ efter den - eventuelt bed ham sende Dig senere skrivelser til gennemsyn. Mange kærlige hilsener til Jer alle fra os her.

Povl.

Brev 2

Xsted 4-10-10.

Kære fader

Nej, det var umuligt at få tid under konferencen, da var vi i ånde fra morgen til aften.²⁰ Nu er jeg igen i de hjemlige folder. Vi havde idag den meget store glæde at få bud, at Jakob Jakobsen og kone med tager fra Danmark c. 10. November, så vi har dem i Julen. I forstår det vakte stor jubel at få de elskelige menneskebørn herud. De kommer så c. 5. Dec - antagelig. Få dage efter venter vi Faber²¹ og kone - jeg skrev vist, vi kom til at holde så overmåde meget af Faber -. De var 13. Sept. ude i Filipskirken, talte for en fuld kirke, drak bagefter kaffe hos J.J. med mange af vore venner, sad i vore grønne stole - vi

fik høre en hilsen fra de forsamlede kaffegæster.

Og så ugen efter at J.J. kommer skal vi - Deo vol. - have dansk adventsuge.

Tirsdag 13: Faber: har relg. praktisk betydning i et Menneskes liv?

Onsdag: Ego: Hvor meget er krd., af det, der holdes for krd?

Torsdag: Thomsen²²: Kan hver ikke blive salig ved sin tro?

Fredag: Ego: Er vort forhold til J.X. mere end indbildning?

Jeg glæder mig meget til den - også til at have dem med fra Filips, hvor vi har så mange gode adventsminder. De danske slår en forøvrigt mere og mere med forfærdelse. Jeg tror ikke, der blandt embedsmændene her i byen er andre end skoledirektøren, der har nogen interesse for sin gerning og nogen følelse af ansvar. Og så er det jo en rådden kasse det hele. Her er - selvfølgelig - en udbredt sladder. Jeg tror at burde smigre mig med at interessere mig særligt lidt for sligt. Men selv om der trækkes fra - der bliver noget igen. Og det er, at så at sige alle har deres fortid. Selvfølgelig - man ved mere derom her end hjemme - en del ligger vel i luften. Men mest ligger det dog vel i forholdene, der smitter. De danske mænd, der har bevaret sig selv rene her, de kan tælles i enere, tror jeg. Og ikke blot de[t], at der engang har været meget - lad det så endda gå - men hele bedømmelsen forrykkes så sørgeligt, så godt og ondt glider i en pèle mèle. Jeg havde ikke ventet, det var så galt, som det er. Og dog er der fremgang. Der er nu vist ingen mere kendte danske, der åbenlyst lever sammen med negerkvinder. Den sidste døde for et par år siden. Det er dog et skridt frem mod mere offentlig skamfølelse. Hvormeget der sker i krogene kan jeg ikke have nogen mening om. Det, jeg ved eller får efterhånden noget at vide om, er kun de enkelte "romaner" der har fundet sted. Så hører jeg forleden om den af embedsmændene, der havde tiltalt mig mest, egentlig den eneste her på øen, jeg følte mig lidt tiltalt af, - han bor i Westend²³ - at for få år siden blev han separeret fra konen (der var ingen børn); han ville holde sig til en neger. Nå konen holdt for meget af ham, de kom sammen igen. Men det er i sådanne tilfælde, at ens forstand næsten står stille og man spørger, hvor megen skyld klimaet kan tage.

Nej er der noget sted, Jesu Kristi evangelium kendes som det eneste, der kan bære, så er det såmænd herude. Gud give, det her måtte få kraft til at redde nogen af dem, der ikke kender det. Men det står for mig som noget herligt, om det kunde ske. De mænd, der nu kommer - eller blot viser sig i kirken nyder bestemt almindelig agtelse.

Jeg tænker i næste marts måned, at prøve at få lavet en afholdsfor-
ening blandt gendarmerne. Der er lige blevet oprettet en klub base-
ret på at trække dem til sig, den har allerede gjort fortræd, dog for-
håbentlig ikke mere end at den kan være afskrækkende eksempel.

Jeg mærker jo nok, her vil blive fuldt op at gøre, men det er jo også
derfor, jeg er her. Den deling i dansk og engelsk betyder jo ikke en
lille forøgelse af arbejdet. Jeg skal til at begynde med konfirmander-
ne - jeg får nogle ærværdige, en på 49, deriblandt.

Vor konference var meget rar. Jeg sender et program, så kan Du se
rammerne. Provst Petersen er rar og ligetil, ikke overvældende frem-
ragende, men absolut en flink præst - han vilde være en endnu flin-
kere mand, hvis hans kone var noget mere elskelig. Thomsen holdt
bl.a. et foredrag om hvorledes vi skulle få fat på mænd. Det skulle
være ved en tidsmæssig intellektuelt anlagt prædiken. Det er under-
ligt når folk får kæphest, så skal den rides i tide og utide. 1/10 af
auditoriet var præster, så det skulde synes overflødigt at belære de
andre 9/10 om dette - og så de mennesker. Jeg synes da jeg er fuldt
klar over, at det eneste rette er at tale så enfoldigt som muligt, jo
mere man kan tale som til børn, jo bedre. Men også ved det sidste
møde oprullede han store billeder af den kommende kirkereformati-
on. Nej det er såmænd ganske andre ting, de trænger til. Forøvrigt
fik han og jeg talt rigtig rart sammen kort før konferencen. Bare vi
nu måtte få en flink mand til Kingshill; han vil rimeligvis blive sær-
ligt knyttet til Chrsted, så for mig vil det jo have meget at sige.²⁴

Det er pudsigt at jeg nu står på det ærværdige trin at skulde have
en residerende kapellan at arbejde sammen med. Der siges, at vi bli-
ver nødt til at gøre en officiel middag, når Ingolf kommer under
kapt. Konow med en af Valdemars prinser ombord²⁵. Jeg håber, vi
kan blive fri, men antager det ikke, da guvernøren er borte og kom-
mandanten f.t. er hindret.

Jeg skal nu instrueres af onkel Tom desangående. Vi glæder os
meget til at være derovre i en halv snes dage. Det er uhyre fornøje-
ligt, at vi falder så godt sammen. Det var meget hyggeligt at være
hos dem, under konferencen. Det er vel ikke rimeligt at Limpricht
bliver siddende mere end et par år, han er falden meget af i de sidste
par år.²⁶ Og så ville det være overmåde rart at få onkel Tom som gu-
vernør, så havde vi ham her det halve år. Men jeg tvivler om, han vil
blive det. Han er ikke meget populær i mange kredse - men jeg har
rigtignok indtrykket af at de ikke er de bedste. Det er vistnok rigtigt,
som en sagde til mig: ingen der vil noget kan blive populær herude.

Herhjemme er det så nogenlunde ved det gamle. Det store punkt er jo Jakob Jakobsens besøg. De sejler vistnok c. 10 Nov., men sikkert er det ikke. Det er kedeligt, men lige nu er der en lang standsning i brevgangen. Jeg havde troet, der var post nu, da der så vidt mig bekendt ikke har været siden jeg kom hjem for 8 dage siden, men nu hører jeg, dette brev ikke kommer afsted før d. 13. Det vil måske knibe, I kommer i forbindelse med dem. Men det kan vel nås. Jeg ved ikke om I vil bryde jer om nogle Julegavedessiner. De kan jo gå ud med J.J. - og forresten heller ikke senere, om de skal nå os til jul. - hvis de skal med dansk damper. Et brev vil derimod være nogenlunde sikkert på at nå os i julen, når det afgår 1 måned før. Skriv juleaften udenpå.

Ønsker til julen er: pebberkager og en marcipanstørve fra Alkjær. Ellers er ønskerne væsentlig litterære. Begrebet boghandler eksisterer jo kun af navn her. Martensen-Larsens, Ricards og Skovgaard-Petersens bøger - fra sidste år ønskes stærkt. Et større ønske - om ved kombination måske mulige af flere gaver - Lies samlede. Men alle bøger ønskes meget gerne indbundne, da det ikke kan ske her. Shirtingsbind er mindst praktisk herude, da kakerlaker har forkærlighed for dette stof.

Det havde været mig en særlig glæde om Ove Rode var bleven liggende i Kallundborg, men jeg havde ikke gjort mig illusioner desangående.²⁷ F.T. har I jo min ven Booker Washington hjemme.²⁸ Rübner-Petersen har været meget optaget af ham tidligere så der kan vel være sandsynlighed for at vi kan få noget igang af hans slags. Det er det, som har været mit særlige håb, men jeg ville selvfølgelig have ventet - og ser bedst, om det kan vente, for at jeg kan få mere indflydelse på det. Min tanke var, at udvalget skulle tage sagen op. Godt er det, at Rübner-Petersen er en troende mand; selv om han vist står lidt spændt overfor Hoffmeyer, håber jeg, det kan blive godt, hvis der allerede nu skal laves noget.

Jeg har haft den sorg, at min "enke" er død. Hun har været enke siden 1853, så der regnedes med hende som udødelig. Du tænker måske, at det intet betyder i så stort et embede - åh jo; det havde knebet at klare de første år - og havde vel kunnet lade sig gøre - så nu kommer de 9 \$ om måneden meget tilpas, så skærene kan klares. Jeg måtte jo som alle andre optage et lån i banken her til nyanskaffelserne. Men det rare ved den økonomiske situation er, at når det årstid er gået, som endnu er tilbage, vil lån og livsforsikring o.s.v. under forskellige former ophøre, så der jævnlig vil komme en fast bereg-

nelig stigning. Men husførelsen er også det dobbelte, folkeholdet 4-dobbelt af hvad det var hjemme. Ingen af folkene får kosten her, det er blot til os 4, det koster det dobbelte af hvad det var i Danmark. Og endda lever vi meget sparsommeligt. De andre vil ikke tro, Astrid kan gøre det for det, hun kan klare det med. Nå - men fru Hanschell døde og jeg får de 9 \$. Du ved mynten her er 1 daler = 5 fr. - men fr. bruges kun i meget officiel stil.

Nu må det være nok for denne gang.

De kærligste hilsener til jer allesammen fra os alle.

- Povl

Sarah bedes gå over til Jørgensen og bede ham sende til cand. Faber, St. Thomas "Abraham og Isak går op ad bjærget" - eller et andet, hvis Faber har skrevet det.²⁹ Samme størrelse som det, hun sendte mig. Penge fås hos Wilhelm.

Jeg vil gerne have sendt billederne af Astrid og mig, i hvert fald 1 expl. af det bedste. Og hvis der kan tages et rundt udsnit af Astrid alene, vil jeg gerne have det med.

Brev 3

Xsted 9/11 10.

Kære fader - ja nu nærmer vi os jo til den store stund, da vores venner fra Amager skal komme. Jeg tænker, de er i Rotterdam idag og de kommer vel her omtrent samtidig med at dette brev når Jer. Vi håber, de er her den 2. december. Det går for her, som Du skrev til onkel Tom, at først efterhånden forstår man, hvor langt vi er borte. Jeg synes i hvert fald, vi trænger umådeligt til at få dem herud nu. Jeg tror nok, Astrid længes meget i stilhed. Det gør jeg også, men hos mig er det mest længsel efter min gamle virksomhed, for man er jo alligevel her ikke rigtig combattant - og det kan tit være svært sådan at være sat udenfor.

Nu skal Du ikke tro, jeg vil klynke, men man trænger jo til en mand, en ven og fælle. Det bliver hverken Petersen eller Thomsen. Faber tror jeg, men St. Thomas er langt afvejen. Gud give vi måtte få en god mand til Kingshill, som vel snart bliver ledigt.

Begivenhederne i de senere uger er ellers 3 Besøg hos onkel Tom, provstivisitats og en altergang.

Det var såmænd kun at 4 gendarmere var til alters, men det er noget ukendt. Og et par dage efter kom jeg til at tale med en 5te, som så næste Søndag var til alters. Da så jeg allerede i ånden hele kasernen omvendt. Jeg tænker, den er stærkere end som så - men det var dog et lille vårtegn. - Nu skal jeg i næste uge prøve at lave en blå kors iblandt dem.

Og så provstivisitatsen. Astrid skriver vist lidt om den. Han er rar og fornøjelig på sin vis, men ikke til at føre en samtale med. Lige-gyldigt om hvad. Han er pålidelig i sin personlighed og i sit arbejde - men rasende tynd - Vi har bekendte fælles, interesser fælles, arbejde fælles og kan personligt godt lide hinanden, tror jeg - Så er det dog alligevel et stift stykke, at den eneste samtale, der i 5 dage kan stables på benene er ved i fællesskab at gennemgå de københavnske kirker, hvor mange der kommer i dem.

Men jeg havde bedt ham så indtrængende at blive for ved hans hjælp at få 2 aftener lavet - Og det lykkedes. Han synger jo ganske dejligt og altså kom der flere gendarmere end nogensinde herop til åbent hus. Så læser han også H.C. Andersen aldeles fortrinligt.

Den anden var for at få lidt fat på den øvrige gejstlighed. Og det lykkedes også fortræffeligt. Vi havde en meget hyggelig aftenmad de 3 engelske præster med koner, diakonisserne³⁰, frk. Westring³¹ og min rare degn, Andreasen. Levo synger som en ærkeengel, (han minder en del om Tranaas, er vist nok også mere kunstner end præst), så aftenen var meget musikalsk, men vellykket. Jeg holdt en lille speech ved bordet om samarbejde - jeg tror, det er den mest praktiske måde at begynde det på. Men det engelsk, det engelsk - det bliver herligt, når jeg der kan være som en fisk i - i hvert fald en dam.

Da de rejste om Lørdag eftermiddag var jeg meget træt, ligeledes Søndagmorgen, så jeg måtte prædike med meget kort forberedelse. Men efter dansk tjeneste kunde jeg ikke mere; den engelske måtte jeg opgave og så i stedet lægge mig med feber; den gik dog over om aftenen, men jeg lå det næste par dage. Det betød intet, men var det første og hidtil eneste vi har haft med feberen at gøre.

Heldigvis kunde jeg om Torsdagen rejse til St. Thomas til onkel Toms fødselsdag. Der havde vi en herlig aften. Jeg prædikede til Højmessén. Om aftenen stort selskab, jeg havde tante Sofie tilbords.³² Det var meget hyggeligt og fornøjeligt. De er *meget*, meget

rare. Dit brev kom lige om morgenen, så det kunde ikke være bedre. Og de gjorde det så festligt for os. Men hvile var det ikke. 3 Selskaber (et hos provstens, et hos Riises) prædiken og tandlægebesøg bevirkede, at da vi så kom hjem efter 13 timers sejlads med Viking, var vi aldeles møre.³³ Man kan jo ikke nær det herude, man kan hjemme. Men alligevel tror jeg det er meget godt, at de er på St. Thomas - det kunde let komme til at tage for megen tid, netop fordi de er så hyggelige i det daglige.

Nu er Rübner-Petersens kommet - de kom igår aftes, forhåbentlig får vi glæde af dem og af hinanden.

Så - det var underligt, men det næste brev må blive julebrev for at være på den sikre side.

Tusinde kærlige hilsener til jer alle.

Povl.

Jeg sender Dig som tryksag et hefte; tror Du ikke, det vilde være at foretrække for "Glauben und Wissen". Jeg har fået et prøvehefte af det.

*Brev 4*³⁴

Xted 7.4.13

Kære fader - ja du ved jo gennem Per at vi endnu er ilive, men ellers kunde Du vel fristes til at tro, vi ikke var det. Men vi er det - endogså mere end vi har været i lange tider. Jeg har haft travlt - for travlt også, derfor har jeg ikke fået skrevet breve i umindelige tider. Nu er det så heldigt, at en lille dårlighed har holdt mig inde, delvis i sengen nogle dage, så jeg endelig har haft tid.

Vi har haft håndværkere og fået soveværelserne gjort istand, bl.a. et yndigt gæsteværelse, der er blevet døbt "farfars værelse". Vi begynder nu at glæde os mægtigt ved tanken om at få Dig og Biba herud. Så ser vi at få ordnet en tur til St. Jan på 8 dage og helst kombineret med en udflugt til Puerto Rico. Det bliver herligt.

En anden glæde er det jo hver gang vi hører om Per, hvor rask han er og det er jo nok, som du skriver, at han er en let og god dreng. Lille elskede Permads - det kniber jo for Astrid stadig, men dog

mindre efterhånden, som hun forstår, han ikke går og tærer hen af længsel efter hende. Vi taler jo tit om når vi kommer hjem engang til ham. Selvfølgelig kan ingen sige noget om fremtiden, men hvad jeg vil anse for rimeligt er, at vi alle kommer hjem foråret 1916 - og at så vi enten bliver hjemme eller jeg tager ud alene et eller 2 år. Til den tid skal jo også Kjeld blive hjemme. Men den tid, den sorg. Det kan blive på mange måder - men vi taler jo om det igen at skulle have alle børnene samlede.

Men var det ikke for Pers skyld kunde vi jo godt lade være at længes videre efter at komme hjem, for vi er så glade ved at være her, som vi ikke kendt det før. Trods Per længes selv Astrid ikke nær som hun har gjort før. Dertil hjælper dels at vi er raskere, men så der nu begynder at komme gang i arbejdet. Ja arbejde er der nok af. Jeg har optaget selv aften undtagen mandag og hveranden Søndag; den sidste er kun et tidsspørgsmål endda.

De 2 ting, jeg egentlig har tænkt over al den tid, jeg har været her, dels hvordan jeg kunde få ordnet møder, der ikke blot var almindelige missionsmøder, men havde en berettigelse til at være for en snævrere kreds, et menighedssamfund og dels, hvordan jeg kunde få min eldersinstitution omformet til at blive et menighedsråd - de klarede sig for mig pludselig en dag på rejsen. Og det er det, jeg har været optaget af og er meget optaget af endnu. Vi har et Christian Society, som dog ikke er andet end en forening, hvis medlemmer for nogle cents månedligt har ret til at få kirke og præst gratis ved kirkelige handlinger. Det kunde jo ikke virke særlig begejstrende og havde også kun c. 25 medlemmer.

Men så i begyndelsen af Februar havde jeg fået omdelt til alle menighedens medlemmer et trykt brev med indbydelse til et møde. Der var stærk spænding over menigheden hvad meningen var med det. Missionshuset var stuvende fuldt til mødet. Jeg talte om hvad vor menighed manglede og fremlagde så love jeg havde lavet for at indbyde dem til at være med i et nyt Church Soc., der vel skulde beholde den gamle opgave (noget, der betyder så meget for dem) men så både økonomisk og åndeligt være en samling på dem, der stod i noget forhold til deres kirke. Passive skulde ikke have særlige pligter eller rettigheder - hvorimod aktive skulde være medlem af en bibelkreds og til gengæld have valget til at vælge menighedsråd.³⁵

Disse bibelklasser er det bærende. Jeg har til dels tanken fra meto-disternes klassesystem. Jeg tror det vil være i høj grad praktisk for disse folk herude. Forøvrigt er håbet jo at få noget i retning af vore

hjemlige samtaler eller Bibel-kredse. Jeg mener ikke, der skal være mere end c. 15 i hver kreds. Jeg tror det kan blive en udmærket hjælp, dels til at holde sammen, dels til væxt for medlemmerne. Men jeg er jo klar over vanskeligheden, at det hele står og falder med klasselederne. Jeg har dem gode i øjeblikket og håber jo, det skal gå op og ikke nedad.

Der meldte sig godt 100 aktive medlemmer og lige så mange passive. Disse 100 er fordelt i 7 - 8 bibelklasser. Det har været et utroligt mas at få til at fungere. Disse folk her forstår sig jo ikke på en ting, fordi det er blevet sagt 10 gange, men først når de har set det fungere. Der mødte til de første klassemøder ialt c. 75, så det var meget godt - om det nu vil holde sig. Det er jo det, der er humlen her mere end andetsteds. men jeg gjorde alt for ikke at presse; havde jeg gjort det, var der kommen mange flere, som så var faldet fra igen.

Jeg fik, synes jeg, en stor gave fra Gud, ligesom jeg skulde begynde og som jeg hårdt trængte til hjælpere. Der kom en mand op til mig for at få menighedshuset til et møde. Han havde et par måneder dreven en fri mission, var presbyterianer, ordineret, sort som kul - Hogan er hans navn. Han havde ævlet flere gange, og jeg havde blot svaret det nødtørftigste. Så en dag tog jeg ham ind for at se, hvad der boede i manden. Jeg fik et godt indtryk af ham og sagde så til ham, at hvis han virkelig vilde tjene, troede jeg han havde bedre betingelser for at udrette noget i forbindelse med en af kirkerne end ved at lave en sekt til. Han tænkte over sagen og kom tilbage og sagde, han var rede til at arbejde med os, ikke holde egne møder etc. Folk så lidt på ham først, men er bleven glade for ham og jeg tror, jeg får en god hjælp i ham. Foruden ham har degnen, Creagh³⁶, frk. Voigt³⁷ og søster Ingeborg og jeg selv klasser.³⁸

Det andet punkt var at lade de aktive medlemmer vælge et menighedsråd, der kaldes ældsteråd og dermed optager i sig og fortsætter den døende elders-institution. Og jeg er meget glad for det menighedsråd, jeg der har fået. Det er en virkelig hjælp for mig.

Jeg har en dansk oversættelse af lovene, som jeg vedlægger. Du vil måske forfærdes over så mange §§, men det er en stor hjælp herude, hvor en præst står overfor nye forhold at have noget at gå efter.

Så er jeg midt i et stort arbejde med en ny plan for søndagsskolen, men det må vente. Det er også kun ved at træde ud i livet endnu.

Derimod er vi begyndt med de unge. Astrid og frk. Voigt har de unge piger her hver anden Onsdag. Hveranden Onsdag har frk. Voigt de ældre og jeg de yngre i en bibelklasse. Jeg håber, Astrid

snart kan tage min. Drengene har jeg også til en bibelklasse, men der er ikke andet, da Olsen lavede en slags gymnastisk forening, der består endnu.³⁹ Jeg havde jo håbet på at Olsen og jeg skulde kunde arbejde sammen og at jeg skulde kunne få nogen hjælp af ham. Men han er i høj grad - rent ud sagt kulret. Det vidste man i forvejen. Han er på adskillige måder flink, på andre ganske umulig. Helt normal anser jeg ham ikke for at være.

Jeg er også begyndt at holde - i konfirmandstuen - sammenkomster for danske med oplæsning (vi har en skolebestyrer, der er fhv. operasanger, skuespiller etc.) og foredrag - ikke på nogen måde møde - blot for at få lidt forbindelse og hjælpe dem til *lidt* af interesse. Det gamle hold gendarmer, som i sin tid smed mig ud, er nu rejst. Så mente jeg, tiden var til at prøve igen. Men nu vil jeg have det i præstegården og så for alle danske. Der kommer - eller er hidtil kommet ca. 30.

Som følge af alt dette ser ugens program således ud.

Tirsdag: skiftevis offentligt møde og klassemøde.

Onsdag: unge piger eller mænd.

Torsdag: dansk aften.

Fredag: Forklaringsmøde til S.S.⁴⁰

Lørdag: Bedemøde (skiftevis dansk og eng.)

Søndag: hver anden S. aften gudstj.

Jeg er spændt for det jeg kan være men er usigelig glad ved at have en følelse af at der nu begynder at komme et arbejde igang, der kan gå en rolig gang uden spræl, men med Guds hjælp til velsignelse.

I ugen efter Pinse skal vi - D.V. - have vækkelsesmøde hver aften. Provst Petersen kommer herover foruden at øens egne skal hjælpe. - Ingen lykke er fuldkommen og Rübner Petersens stiller sig mere uvenligt end nogen sinde. Hvad der stikker dem, aner jeg ikke.

Så - nu bliver det stop. Mange kærlige hilsener til Dig og Sara og ikke mindst lille elskede Permads

Povl

Familien samlet i gårdhaven bag præstegården under stiftsprovst Vilhelm Helweg-Larsens besøg i 1913. Fra højre ses Povl Helweg-Larsen, "unge Reitz", Astrid, sønnen Kjeld, søsteren Sara og stiftsprovst Vilhelm H.-L. fra Viborg med Flemming på skødet. Fot. KB.

Brev 5

J.H. Faber

Fredriksted 27/5 13
St. Croix
D.W.I.

Kære fader!

Dette brev skulde gerne nå dig til Din fødselsdag og bringe dig mange kærlige lykønskninger fra os alle - at Du snart må komme af med Lik og børnene og at året vil give Dig en god rejse herud.⁴¹

Jeg har i de sidste uger haft forskellige arbejder, der har bragt megen glæde. Vi havde vækkelsesmøder en uge i træk begyndende Pinsemandag. Et kor havde indøvet en del sange, provst Petersen kom over for at tale og synge. Faber, den mähriske præst Weiss hjalp.⁴² Det var en dejlig uge. Det var forunderligt for os, som ellers kender disse mennesker herude at føle det som var vi hjemme i Danmark. Der kom flere og flere de første aftener. Forsamlingen var med som jeg aldrig har set det her. Og hvad der var uendeligt mere at der var virkelig mennesker, som begyndte at forstå, de kunde og skulde opleve noget. Og det var vore bedste folk. Det var ligesom der lå så meget i luften og i hjærterne - så kom der en regn så vedholdende som ingen af os har oplevet den. Trods det kom der folk - ikke som de første dage, men så alle var forbavsede - de frygter jo regn mere end noget andet. Den sidste aften var det godt vejr og masser af mennesker. Jeg synes det var som Gud løftede et slør - at vi kunde se, mennesker her kan komme til at opleve det samme, mennesker hjemme - men så faldt det til igen, så det blev som en dejlig forjættelse om hvad der engang kan komme.

Lige efter den uge kom Faber op; han og jeg skal på basis af en større komités arbejder udarbejde forslag til en salmebog.⁴³ Vi sidder og slider den ganske dag i 14 dage - så *håber* vi at blive færdige. Det er et overmåde morsomt, men tillige anstrengede arbejde. Vi trænger umådeligt til en ny salmebog, så vi glæder os meget til at se resultatet.

Alt vel hjemme. Kjeld er sundheden selv, en dejlig unge, han skal nu i skole. Onkel Tom har skrevet til dig igen om at komme til sølvbryllupet.⁴⁴ det må du endelig ikke gøre. Det vil være rent forkert at komme i den hede tid - særligt for Dig, hvis man ikke er solid. Man

har meget mere glæde af vinteren. Landet er vel nok oftest smukkere om sommeren, men luften til gengæld altid bedst om vinteren. Nu på Søndag 8 dage skal kirken på Kingshill indvies. Det bliver en stor dag for os. Så skal vi se den nye præst Kastrup.⁴⁵ Olsen er jo desværre meget besynderlig. Mange kærlige hilsener til dig og alle derhjemme. Gid vi kunde være med som sidste år.

Povl

*Brev 6*⁴⁶

J.H. Faber

Frederiksted
St. Croix
D.W.I.

Kære fader – ja jeg sidder her ude hos Faber, som har en vækkesuge, hvor jeg talte igår. Jeg fik forleden dag dit kort - tak, jeg er meget glad for det. Men meget man taler om og tænker på krigen, kan det jo ikke undgås at vi alligevel føler det som noget fjærnt. Det mærkes særligt hver gang der er post - så føler man det som noget lidet at skulle sidde så langt væk.

Ja betragtningerne her er jo sagtens som hjemme, hvad der bliver enden på dette forfærdelige, at Tyskland skulde knuse de andre, synes nu jo udelukket - forhåbentlig lykkes det omvendte - men at tænke sig, de efter 3 måneders myrderier ikke er nået videre!

Den modtagelighed for ordet eller beredelse, som må findes hjemme, er der jo heller ikke noget af her. Her går alt jo i den sædvanlige gænge, fraregnet nogen prisforhøjelse. På St. Thomas gælder det ikke sådan, da de må undvære H.A.L. s skibe.⁴⁷ Den indfødte befolkning er væsentlig engelsktalende, kun enkelte mere fremtrædende ånder tyske.

Man har jo en foruroligende følelse af at det kunde tænkes, Danmark måtte gå med og skulde med på tysk side. Det vilde være den største fornedrelse, der kunde tænkes, synes mig. Gud forbyde, det skulde ske. Og det er mig ufatteligt, I.C.s samlingshold ikke har fun-

det tilslutning; det synes mig karakteristisk at Harald Nielsen og Nordentoft⁴⁸, som I.C, energisk modstander af forholdstalsvalg er gået med til tanken - medens højre som sædvanligt fastholder sin sidste chance til at opnå det, de ønsker - og de radikale etc. opponerer, skønt de selv har anbefalet forholdstalsvalg før.⁴⁹ Er der virkelig nogen national samfølelse hjemme - eller var det kun en bølge, der de første dage skyllede over folket, og som sagtens vil komme igen, om situationen bliver kritisk? Men lidt mere skulde det jo gerne afsætte. En skrev herved, at når folk i Khn. mødes, vover de ikke at sige hinanden, hvor deres sympati er i krigen. Så delt skal folket være. Det kan da ikke være sandt, vel?

Alt vel i vor lille rede; de er endnu på landet og dermed så raske, som de ikke har været i lange tider. Så der bliver forhåbentlig ikke tale om hjemrejse næste år for nogen. I kirken går det også sin rolige gang - jeg skal særlig til at skrive "backsliders" op. Hils dem alle. Mange kærlige hilsener fra

Povl

Brev 7

Xsted 13.11.15.

Kære Far

Tak for dit brev, som kom igår. Det var rart at høre hjemmefra igen. Det er dog ikke blot taknemlighed, der får mig til at skrive omgængende - posten går idag - men tillige er forholdene her sådan, at jeg må fortælle Dig noget derom. Jeg har i denne uge ved et offentligt foredrag udtalt mig om øjeblikkets situation i V.I. og det har, så vidt jeg kan mærke skaffet mig eller er ved at skaffe mig venner blandt de kulørte med et tilsvarende tab blandt de hvide.

Situationen er sådan, at alle hvide er grebne af ængstelse, og adskillige af rædsel for oprør. Og ikke uden grund. To gange har der været angreb på Schmiegelows automobil.⁵⁰ Hamilton Jackson havde forleden, da han startede sit blad, en forsamling på måske 3000 mennesker, måske flere; han talte der ret roligt og i reglen er han meget behersket og taler om at den der gør uroligheder skal han

bringe til politiet. Men profeternes ånder er jo ikke altid profeterne underdanige; i Westenden talte han forrige Søndag, så de danske mente, de var på oprørets rand. Han sagde, guvernøren var en løgner og at politiet (d.v.s. det i W.E. - Poulsen her i Xsted er bevægelsens yndling - og en stor idiot)⁵¹ skrev i forhørsprotokollen hvad de vilde. Og hvis vi ikke havde haft den den skandaløse regering, vi f.t. har, så var der jo bleven taget fat på slige ting.

Forinden disse sidste ting fandt sted, havde jeg ordnet en række møder for mænd med foredrag over fgl. 3 emner: Kristendom og kampen for social rejsning - Krd. i kampen for moralsk rejsning - Krd. og de afgørende år i livet. Jeg vilde meget gerne selv tale om det første æmne, men syntes, jeg burde holde mig tilbage, men da jeg uden held havde anmodet tre andre præster, måtte jeg tage det og syntes så, jeg forstod, jeg skulle have det.

Det afgørende for mig var jo ikke, hvilke enkeltheder der kunde være gjort på den ene eller anden side, men at det var en kamp mellem, dem, der vil op og dem, der vil holde nede. Og at når stillingen er så vanskelig, som den er, er det *en nemesis*, der er kommen over dansk guvernement og befolkning. Mens tid var, tænkte de på nationale spørgsmål og jordens opdyrkning for planterne - udmærkede ting, når de blot ikke havde fortrængt det vigtigste: at rejse folket. Der var en tid, hvor de danske kunde have taget initiativet og præget, nu må den finde sig i at folket tager sagen i egen hånd.

Og værst vilde det blive, hvis det skulde føre til en afkristning d.v.s. den visse undergang for folket. H.J. havde allerede talt en del mod kirkerne; og anglikansk kirke (som jeg mere og mere taber agtelsen for d.v.s. i dens herskende form; dens kristendom samles i: kom til kirke - dens liv deles mellem at arrangere komedier o.l. og dyrke guldkalven på anden vis) - den har mærket en kendelig nedgang, vi andre ikke.

Dertil kommer den almindelige politiske situation, hvor der ikke er noget der ligner principper, eller i hvert fald meget lidet, men hvor det drejer sig om hvorvidt man kan lide Schmiegelow mindre end Stakemann eller omvendte.⁵² Alle er misfornøjede med Schmiegelow som leder af det "danske" parti og tidende - eller hvad man skal kalde den - folk siger han gør skade, men ingen vover at mukke. Der går adskillige, som gerne vilde gøre noget for negrene og mener at de skal hjælpes frem, men det er Schm., der præger det. - (Hovedstaden havde i sommer nogle artikler som havde enkelte fejl, men i det hele og store sagde noget af et forløsende ord. Skikkelige og rare

provst Petersen kunde desværre ikke stå for fristelsen til at finde at "de magter der er" også er, som de burde være).

Altså: da situationen bliver tilspidset mere og mere på grund af dyb mistillid til de hvide, mens der samtidig er adskillige, som er deres venner (eller dog nogle) - da det vilde være uret af negrene at tro, kirken hørte til deres fjender - da spørgsmålet nu ikke længere er, som for ½ år siden: uretfærdige angreb på enkeltpersoner og fru Hjort-Lorenzens yderst gemene muldvarpearbejde, så synes jeg, jeg måtte tale det ud højt, som vel næsten hver honnet dansk siger privat, om han ikke er personlig interesseret i sagerne. Altså et forsøg på i den ellevete time at lade dem forstå, at de dog kan se med tillid til os, også fordi det indrømmes hvad der er forsømt.⁵³

Jeg havde jo været meget optaget af disse ting; men foredrag skulde væsentligst underbygges af ord af deres egne folk. Jeg var ikke utryg eller i tvivl om, hvad jeg skulde gøre, men jo alligevel stærkt spændt - det vilde jo af personlige grunde være vanskeligere for mig end for de fleste. Så om morgenen, da jeg skulde tale om aftenen, fik jeg sådant et dejligt ord, som jeg aldrig før havde lagt mærke til: Ps. 68²⁹: "Din Gud har befalet Dig at være stærk; styrk, o Gud, det, Du har gjort os."⁵⁴

Det var jo i Steeple; det var næsten fuldt, c. 200 mænd - det er jo ikke et dagligdags syn at se så mange af det køn.⁵⁵ Og forsamlingen var adskillig mørkere og mere barfodet end den notable forsamling, jeg ellers taler til. Trykte indbydelser var udsendt og H.J. havde daglig gennem 4-5 dage haft den optrykt på en hel spalte, så jeg vidste, der vilde komme folk. Jeg vidste jo også at det for mig selv betød, at jeg kastede mine tærninger, men anede ikke, om det vilde blive opfattet som en udstrakt hånd eller et forsvar for guvernøren. Kun kunde jeg være nogenlunde vis på at komme under dobbelt ild og det er jo ingen behagelighed. Jeg havde måske ikke en sjæl dernede, som virkelig vilde forstå mig - Kastруп kom først næste dag - så jeg måtte tænke på Paulus i 2 Tim 4, der gik ene for retten, "men Herren stod hos mig" Og det gik godt ligeså her.

Hovedtanken i mit foredrag var 1) En social bevægelse i folket er en nødvendighed. Det vilde den være, selv om de hvide var engle, da fremskridt ikke først og fremmest gøres af andre, men må vokse frem. Endsige da de ikke er engle; deres fejl er at der kan have været gjort adskilligt godt, men aldrig virkelig givet "a fair chance" en åben mulighed for at komme frem ligesom der var dem, der stadig søgte at holde dem nede. Endvidere at en sådan bevægelse ikke er

mulig uden om en vækst i racefølelsen; det vil som alle gennemgangsled medføre både ubehageligheder og farer, men da det er en nødvendighed for folkets rejsning, så har jeg - trods det, at det er farligt og trods det, der er sagt og gjort forkert - kunnet hilse denne bevægelse i folket med glæde. Og først nu, da den var der, var tiden for alvor inde, hvor der kunde gives virkelig hjælp af os andre, idet det nu kunde blive hjælp til selvhjælp. Jeg anså det derfor, for et lykkeligt sammentræf, at denne bevægelse kom samtidig med at der var en regering i Danmark og et guvernement hernede, som vilde hjælpe befolkningen frem. Om blot hvide og sorte kendte hinanden, vilde meget være nået - 2) Derefter en mere almindelig omtale af hvorfor krd. og det sociale spsm. så let kan synes at stå imod hinanden (bl.a. når kirken har bøjet sig for magten) - 3) Og dog havde krd. været negrenes venner; dette eftervist fra historien i Amerika særligt, ikke som noget tilfældigt, mere væsentligt - 4) Derfor må bevægelsen hernede præges af krd. Og det vil sige, at man får den ledet efter en treleddet trosbekendelse: vejen til ret aldrig gennem uret - vejen til sandhed aldrig gennem løgn (heller ikke den halve sandheds løgn) - det gode stærkere end det onde, så det ikke er hadet, der skal holdes på. De kræfter, der vil rive ned, er så stærke både blandt sorte og hvide, at vi ikke kan have råd til at strides, om vi vil bygge op. Kan sand reformbevægelse og sand krd. gå hånd i hånd, vil St. Croix blevet til noget; skal de hvides og de sortes dårlige sider støde sammen, vil det blive et helvede.⁵

-

Jeg har indtryk af, at folk er stærkt med; derfor omtalte jeg planerne om et børnehjem og foreslog en resolution. Men det blev ikke forstået, så det faldt bort, uden at det gjorde nogen skade. Jeg var jo meget spændt på, hvordan det vilde blive optaget; jeg har hørt, meningerne skal have været stærkt delte imellem lederne, men af avisen vil Du se, H.J. så, det var en udstrakt hånd. Tre - siger og skriver tre - danske havde fundet sig foranlediget til at gå derned (foruden enkelte folk fra koret for at hjælpe med sangen); de ved ikke andet end hvad de har læst eller set, men nu min ven Fuglede var i hvert fald yderst forbitret, da jeg mødte ham igår.⁵⁷ Han har ganske vist sagt det samme. Men de, der gider være gale i hovedet - for de fleste gider ingen ting - de er det over to ting, at det, der siges privat, bliver sagt offentligt - og så at man kan have sympathi for dem, når de ikke blot er villige til at lade os gøre godt og hjælpe dem fremad og så blive taknemlige (for så vil Fuglede f. ex. gerne hjælpe) - men og-

så, når de bliver utålmodige over at se løfterne uindfriede og så selv tager fat, selv om det bliver mindre salonfäihgt.

Jeg ved ikke, hvad der kommer ud af det, eller om der kommer noget. Jeg vil gerne have mit foredrag i hans blad - her kan man ikke udgive pjecer, det vilde jeg ellers gøre. Men jeg skal nok holde Dig a jour om der bliver nogen begivenhedernes gang.

Nå det blev en lang historie. Og så bliver det ikke mere. Alt er vel her. Nu har vi jo snart Onkel Toms.⁵⁸ Der er dem, der har ment, det hele var lavet efter aftale med ham for at angive en ændret kurs. Jeg er bange, Onkel Tom ikke vil se slet så mildt dertil. Hils Per og de andre derhjemme mange gange fra alle. Kærlig hilsen Povl.

Jeg vilde gerne, om Du vilde lade Vilhelm og Gunnar læse dette.

Brev 8

Xsted 19.8.1916.

Kære Far

Ja det gik jo da Gud ske lov ikke så glat med at få os solgt.⁵⁹ To dage efter jeg sidst skrev til Dig fik vi telegram, som meldte, de konservative og venstre var imod det. Jeg spidsede så min pen og sendte en artikel til Vilhelm og Gunnar - den når vist forresten først med samme post som dette. Jeg hører nu "København" har åbnet angrebet på salget, men jeg har ikke set artiklerne endnu. Du har sagtens set i et telegram om Jacksons afstemning med c. 5000 stemmer for salg og 7 imod. Der er ikke tvivl om, at et stort flertal er for salget, men den afstemning var humbug. Men i hvert fald var der samlet c. 5000 mennesker på torvet i Christiansted (anslog jeg dem til), så at sige alle vanvittige for at blive solgt. Jeg ventede ikke at gøre mange proselyter, men fandt der - da afstemningen dog *kunde* få betydning - burde lyde en protest mod salget. Og jeg gav den, og gjorde det vist med en del kraft, men folket var rasende. De danskes foragt har jeg sikkert også draget over mig. Men det får være, jeg gjorde

som jeg fandt det ret. Jeg får min tale i aviserne, og højst sandsynligt vil der komme en del avisskriveri - skønt jeg tvivler om det; de fleste er for dovne til det. Men der er jo noget oplidende ved den uvished, hvor man ikke aner, om man er købt eller solgt. Det er jo trist, som det har gået i det sidste år. Det er også derfor alle danske har tabt hovedet og råber på salg.

Onkel Tom går jo vel nu hjem snart.⁶⁰ Han har rigtignok ikke haft en lys afslutning på sit arbejde - men han har jo også optrådt ynkeligt i det sidste år.⁶¹ Han mener selv, at når planterne og arbejderne hader ham lige stærkt, skyldes det at han har valgt pligtens lige vej uden at se til højre eller venstre. Men det er forkert. Der var to veje at gå: forhandlingens eller den stærke hånds. Men han gik ingen af dem, men valgte den tredje med de stærke ord og ingen handling. At han er blevet gement behandlet hjemmefra og hernede fra, er sikkert nok. Man har tit spurgt, er det guvernøren der følger Schmiegelow eller omvendt. Nu har det vist sig, at onkel Tom havde hovedet og Sch. rygraden, så når han var nødt til at operere uden S., som han var i vinter, så løb han til alle sider uden at turde gøre noget - end ikke sætte sin stilling ind. Havde han endda gjort det, var han gået med honnør. Men pensionen? Ja, det er jo let nok at se fejlene, hans stilling var mere end vanskelig, men han er på visse måder nu som et andet menneske - og dog tror jeg, det hele vil gå af dem igen, når de kommer hjem. Som jeg har sagt før: ulykken er at de har fjærnet sig fra alle som ikke sagde ja og Amen til alt - Rübner Petersen, der står som den frelsende engel i Danmark, er helt igennem optrådt med stor gemenhed og har fået alle honnorte folks foragt - men han skal nok få snobbet sig frem; det er såmænd vel ikke udelukket, han når guvernørstolen - om vi bliver under dansk flag. Kommer vi til Amerika, har R.P. stor andel deri ved at han har sagt god for Jackson - for øvrigt er det nok til en vis grad revnet mellem dem - men han har altid været salgsmænd, så han er sagtens stolt deraf.

Forhåbentlig får vi snart en ende på uvisheden; kunde vi så samtidig få salget istykker, et nyt ministerium og en god guvernør, var det jo mere end herligt. En ny guvernør vil for mig eventuelt have den fordel, at der kan blive taget noget hensyn til mit syn på tingene. Hidtil har det jo været uden nogen betydning. Qui vivra, verra.

Telegrammet, der meldte om modstanden mod salget, meldte først at jeg var bleven provst - og ved mødet på torvet forklarede Jackson folket, at jeg var imod salget fordi jeg lige var bleven provst og ikke vilde miste dette - så man kan ikke sige andet end at min nye vær-

dighed er proklameret med passende éclat.

Faber har fået en proces på halsen, fordi han påhørte, at Jackson ikke havde benægtet nogle meget graverende sigtelser for usædelighed lige før sit bryllup for et par måneder siden. Sigtelserne var aldeles sande og hele sagen såre kompromitterende for Jackson, som ikke havde andet svar end sag mod Faber for krænkelse af privatlivets fred - det var altså ikke Faber, der først havde fremsat sigtelserne. Rübner-Petersen har overfor Faber protesteret mod hans fremgangsmåde, ubegribeligt at han vil forsvare J. på det punkt. Men der er mange mærkelige ting i verden.

Men alt dette giver jo ikke den rolige arbejdstid, jeg for så vidt havde glædet mig til at have, så længe jeg skulde være her, under forudsætning af at hele salget gik uden modstand. Jeg formoder, onkel Tom er meget misfornøjet med min optræden; umuligt er det jo heller ikke, han laver et nyt brud, fordi jeg lader min tale komme i Heralden. Det vilde være aparte, da jeg blev skældt ud af Jackson, så jeg tænker onkel Tom hellere siger "schwamm darüber" - men i hvert fald er det, jeg kæmper for i al beskedenhed, mit lands ære, som jeg ser det, så det får gå, som det kan.

Godt, der er en Gud, som over Danmark våger, og at Jackson og Brandes med samt Scavenius⁶² og Lansing⁶³ alligevel mod deres vidende og vilje må fremme hans planer.

Mange kærlige hilsener, kære kollega.

Povl.

Hvis der skulde komme nogle senge fra Heibergs, bedes de om husly på loftet.

Brev 9

Xsted 10.11.1916

Kære Fader!

Ja så er vi jo igen så langt, at jeg må have brevet afsted, om jeg vil være nogenlunde sikker på at en julehilsen kan nå hjem til tiden. En velsignet Jul til alle Jer kære mennesker - om vi skulde få lov at væ-

re sammen næste år. Jeg håber det ikke, for så betyder det jo nok, at øerne er solgt.

Den sag er forhåbentlig afgjort, når vi har Jul - for I kan tro, vi længes efter en afgørelse. Det eneste gode er jo, at jo længere det trækker ud, jo mere må det gå mod salg - synes jeg da. Jeg må sige, jeg mangler forstands ævne til at forstå, der er en eneste virkelig grund til at sælge.

Men lad det nu være. Det bliver en stor dag, om det bliver forkastet, og en forfærdelig ydmygende dag, om det bliver vedtaget.

Vi håber jo at have Høne herude i Julen - Hendes navn har på forhånd gjort hende meget populær hos drengene.⁶⁴

Ja, nu er det 3 år siden I var her - der er sket meget, siden da. I denne tid er vi meget optagne af danske telegrammer, som melder hvad de forskellige mener om os - særligt har vi gået i spænding for at høre hvad Olsen sagde.⁶⁵ Med sidste post fik jeg mine artikler i København; de synes ikke at have vakt stor vrede - De fleste betragter mig vist som et uskadeligt fjols, der har fået den fikse ide, at der kan komme noget ud af øerne.⁶⁶

Alt vel hos os. Kjeld klemmer på med lærdommen; den trykker ham ikke, men han går dog frem. Og det gjordes behov. Sikken skoler! Faber er blandt de danske dagens mand ved sit angreb på Jackson og Rübner-Petersen, ikke mindst det sidste.

Jeg tænker næsten, jeg kan have min kirke igen til Juleaften. Det er en betydelig lettelse nu, men det andet bliver jo alligevel rart.

Glædelig Jul allesammen

Kærlig hilsen fra os alle

Povl.

Der kommer en krans, som Per skal lægge ud på Mors grav.

Brev 10

Christiansted 16.6.1917.

Kære Far!

Vi har jo herude siden 1 Februar levet under det indtryk, at der ikke mere kunde korresponderes med Europa. Men efterhånden må det vist erkendes at der er visse psykologiske foreteelser, som har samvirket med undervandsfaren til at stoppe brevskrivningen.⁶⁷ Jeg har så i det sidste halve år nogenlunde regelmæssigt haft et eller andet, som hver måned har optaget så at sige al min tid – orkanhjælp⁶⁸, konference, rejse til St. Thomas og St. Jan, en influenza i April og en slags forstuvet fod i Maj. Dertil kirkereparation, man må være over evig og altid, så min tid har længe været sørgeligt, men nødvendigt optaget af udenomsarbejde.

Jeg fik ikke engang skrevet til Din fødselsdag, det var en skam. Nu håber jeg kun, Du heller ikke har fået skrevet til min, selv om det er et af de runde hjørner, jeg skal passere i år. Ja 40 år er dog et spand. Jeg håber jeg skal få gjort en del mere nytte i det, der følger efter - end i det, der ligger forud.

Nu i dette øjeblik holdes der auktion over guvernementshusets møbler, eller den mere plebejiske del af dem. Det var trist at se dem bæres bort, overhovedet er alt trist herude. Det var hårdt at se vort dejlige flag gå ned og høre "Jankee Doodle" afløse "Kong Christian" - Jeg synes dog, den hele vestindiske sag har een god side: at

Grundstensnedlæggelsen ved Kingshill Kirke 1. september 1912. Guvernør Helweg-Larsen har netop grebet en mursten i forgrunden. Siddende fra venstre ses frk. Edith Wright, der siden blev gift med guvernementsfuldmægtig Berner, chefen for gendarmeriet, kaptajn Høyer, der året efter dømtes til 12 års tugthus ved en krigsret, og pastor Faber fra Frederiksted. Povl Helweg-Larsen optræder ikke på nogen af de mange billeder fra grundstensnedlæggelsen. Fot. KB.

den har lagt blot så megen ormstukkenhed i vort politiske liv, at de, der har øjne, må kunne se. Og andre kan det jo ikke. Set herudefra har det hele været en usigelig tarvelighed - ikke mindst fra deres side, som var de fødte værger for øerne - den vestindiske kirkesag og de danske atlantehavsøer.⁶⁹ Moral: lad aldrig en bestyrelse laves efter officielle og repræsentative hensyn. Jeg har forlængst bedt Hoffmeyer om at tage praktiske hensyn i stedet - og det er vel også derfor, de beroligede sig med provst Petersen. Han har rigtignok ikke klaret sig godt - straks mod strømmen og råbe på salg.

Herude er der sket det, der naturligt måtte ske, at folket dag for dag forfærdes over det nye regimente. Efter to måneders forløb rejste Jackson til Washington for at klage over de amerikanske embedsmænd og politi. Han får næppe samme glæde af det som af sin rejse til København. Som en overgang anser jeg de nuværende forhold for en betydelig forbedring; skal de blive ved, bliver de uudholdelige for befolkningen.⁷⁰ Og så al det hykleri hjemme, at vi for folkets skyld skulle sælge!

Vi danske herude nærer også lidet begejstrede følelser for regeringen hjemme. Nu er det gået over 2½ måned siden overtagelsen og endnu ved embeds- og bestillingsmændene kun, at deres lønning standser 1 Juli og at de ikke må gå i amerikansk tjeneste, hvis de vil have erstatning af staten. Man skulde tro, Brandes ikke var nået længere end til tiden for telegrafens opfindelse. Det er en ubegribelig hensynsløshed - men ganske i stil med traditionerne.

17 Juli

Ligesom jeg havde skrevet dette, kom der brev fra Dig til min beskæmmelse og telegram fra ministeriet at der var bevilget 1000\$ til at få forbindelse med kirken i Amerika. - Jeg tænkte - ud fra min indstilling desangående - at der straks skulde sendes et par mand derop, men en telegrambesked viste, at det først bliver noget senere, så jeg kan ikke sige, hvorvidt jeg kommer afsted. Men det er vel rimeligt nok, at det bliver mig og en lægmand, som om en 2-3 måneder skal en tur til Amerika, hvor vi så skal få endelig ordnet forbindelsen med General Council, det største lutherske Samfund. For øvrigt er de tre ledende lutherske kirker ved at slutte sig sammen. De forskellige norske har lige gjort det. Jeg er meget glad ved at det bliver enden på det. Jeg ved ikke, om Kristeligt Dagblad har haft en ar-

På Guvernementets trappe i Christiansted efter middagen på kongens fødselsdag. Fra højre ses guvernør "Tom" Helweg-Larsen, guvernørens niece, pastor Faber, guvernørfruen Sophie H.-L., guvernørens nevø, dernæst dr. Kalmar, lærer Vulf Hansen, administrator Schmiegelow og forrest den sportstrænede pastor Olsen. Det er formodentlig 26.9.1913. Frederikstedpræsterne er til stede, men man savner sognepræsten, Povl Helweg-Larsen og Astrid på billedet. De boede ellers lige overfor. Luften mellem præste- og guvernørparret kan allerede på dette tidspunkt være blevet noget kølig. Fot. KB.

tikel af mig derom, så vil du deraf vide, at det står for mig som det eneste naturlige.

Lige efter det andet telegram kom der bud om at 6 Juli vilde der komme en damper og tage de danske hjem. Jeg gemte så brevet til da for at få det hjem uden standsning - og så må det overhovedet ikke medtage post, så det bliver en gammel historie, inden det når frem. Men mere betød det, at det hensatte os i stærke overvejelser, om Astrid og børnene skulde gå med eller ej. Resultatet blev nej, og da damperen kom igår, var vi meget glade derover; der bliver meget indskrænkede pladsforhold. Men alle vore møbler går med. Det er

jo en så god lejlighed, at den ikke kan lades ubenyttet. Så her har i et par uger været en forstyrrelse. Jeg har selv pakket hver ting ned, så jeg håber det når helt hjem.

Ja mange danske bliver vi ikke tilbage. Og selv om det ikke gør nogen forandring i vor omgang, vil det jo alligevel virke isolerende. Vi glæder os til vor time slår - om da forholdene klares til at komme hjem. Men foreløbigt glæder jeg mig til at skulde være lidt præst igen, for det har været med evindelige forstyrrelser, kontorforretninger og min sidste indpakning og kirkebog til aflevering til Amerikanerne.

Præstegården har vi lejet ud fra 1 August. Da alle møbler er gået, er der ingen glæde ved den. Frk. Voigt skal overtage hospitalet, i hvert fald for en tid og flytter fra Groven, så der opslår vi vort paulun for resten af tiden.⁷¹

Vi går imorgen med damperen til Frsted. Det var vemodigt igen at se dansk flag i havnen. Ja det er et af punkterne i de radikales (og andres) synderegister.

Så havde vi lige post fra Gunnar om hans forlovelse. Det er jo en stor glæde. Tillykke med din svigerdatter, som jo efter Gunnars skilddring må være en stor gevinst for familien som helhed.⁷² Vi er meget glade - også ved forhåbentligt at kunne komme med til brylluppet.

Men hvad skal det dog blive til med krigen. Nu ser det ud til, at kiven bliver til allehånde i Tyskland, og det er jo godt. Gud give, vort elskede Danmark må blive udenfor - for det ville jo kun få Belgiens skæbne - måske fraregnet forsvaret. Men efter alt hvad der kan skønnes på afstand er vort folk jo så inderlig ligeglad.

Men det er alligevel bedre at være hjemme end her udenfor det hele. Og mest om det skulde ramle en dag. Jeg tror jeg har altid elsket mit land, men herude langt mere - og ikke mindst ved det sidste 2 års vestindiske gemenheder. Men unægtelig ikke systemet Brandes. Det har jeg altid hadet - men herude er det bleven "et fuldt had".

Nå, men det er ting, jeg ikke får tænke på og læse om, for så tager de alle mine tanker fangen, og de skal p.t. først gå til min menighed her.

Mange kærlige hilsener til Jer alle - Per først - Hatla med

Brev 11

Christianssted 12.1.1919.

Kære Far - idag har vi Søndag, men alle kirker lukkede på grund af en mere end uskyldig influenza. Men vor regering er jo fuld af omsorg for vort vel.

Men altså har jeg tid til at takke Dig for din julegave. Den kom for en uge siden i tasken fra Astrid - og har beredt mig en overmåde stor glæde.⁷³ Jeg husker ikke, om jeg har skrevet til Dig, hvordan jeg længe, gennem år har måttet faste fra at læse Danmarks historie. Det tog mine tanker så stærk fangen, at jeg måtte lukke bogen i, så tit jeg prøvede igen - kun Sakso kunde jeg læse med sindsro. Men nu da jeg er på falderebet, gav jeg mig selv dispens, da mine julegaver kom og jeg har i 8 dage læst hele Begtrup - eller rettere vil blive færdig med ham imorgen, på 8 dage. Så Du forstår, det har været som regn for tør jord. Begtrups bog er godt fortalt og har fængslet mig uhyre. Dens hovedfejl er at den til en vis grad sejler under falsk falg. Den burde ikke hedde "Det danske folks historie i 19. årh.", men "grundtvigsk folkeligheds historie". Det virker jo aparte at se Peder Madsen få een linje, Fr. Nielsen 1½, Rørdam blot den plads, hans navn fylder - mens Brücker får en side og Morten Pontoppidan får hele to. Men til gengæld er de ting, man kender fortalt med mange småtræk, jeg ikke kender, og mange ting medtaget, man ellers vanskeligt får besked om. Forf. anser altså grundtvigsk folkelighed for identisk med det danske folk - han giver andels- og brugsforeninger 17 sider, medens fagforeningsbevægelsen får tre. Men samme fejl gøres af andre fra deres stade, så det må man tilgive. Med skam må jeg sige, - og mange af mine samtidige må vist sige lignende - at jeg aldrig før har læst en samlet fremstilling af Grundtvigs liv, udover hans religiøse gennembrud.

Det har særligt interesseret mig at se, hvor stærkt delingstanken har været fremme lige fra 48. Måske Begtrup er ensidig, jeg skal ikke kunne kontrollere det. Nu er det vel - forudsat der ikke oprettes en neutral kanalzonestat - det enenste mulige, og vel også det eneste ønskelige, at vi kun får tilbage hvad der er dansk. Men når det er historisk rigtigt, at Slesvigs historiske betydning i de sidste 500 år har været hverken at være helt dansk eller - endnu mindre - tysk, men stødpude derimellem - så må man vel også sige, den historiske ret-

færdighed sker fyldest, når stødpuden bliver delt. Ja, det er for at berolige mig selv - for jeg kan ikke lade være at sende et suk til Danmark, Flensborg, Slesvig. Og når mange kommer fuldstændig uanfægtet derover, så forekommer det mig at være et vidsnesbyrd om mangel på historisk sans - så jeg har glædet mig ved at finde trøst i ovenstående tankegang. Men forøvrigt er det jo endelig ikke trøst, jeg trænger til - jeg er fyldt med en virkelig glæde over at vi igen skal have "det elskede, omstridte land". Jeg læste igår Deut 9⁵⁻⁶, det passer vel også på os, men lige stort er det.

Nå, det skulde altså blot være en tak. Hils Sara og tak hende mange gange. Jeg blev umådelig glad for begge, særligt Hørup.⁷⁴ Om Gud vil ses vi så snart. Det bliver mere end herligt. Mange kærlige hilsener

Povl.

Efterskrift

Povl Helweg-Larsen gik straks efter hjemkomsten til Viborg i 1920 ind i Den dansk-islandske Kirkesag; blev 1921 sognepræst ved Timotheus Kirke i København, men helligede sig fra 1924 helt arbejdet i Det københavnske Kirkefond, hvor han blev sekretær for hjælpeindsamlingen, der resulterede i opførelsen af 17 nye kirker i København. Han skrev flere bøger om Kirkesagen og Kirkefondet.⁷⁵ Han blev i 1932 sognepræst ved Christians Kirke, København. Da hans bror Gunnar som chefredaktør siden 1936 moderniserede *Kristeligt Dagblad* blev han i 1938-40 kirkelig redaktør ved det. Han var aktiv i Bibelselskabet og i salmebogssagen. I 1940-41 forestod han genopbygningen af den finske kirke, for hvilket han dekoreredes med den Hvide Roses ridderkors. Provst for Københavns Søndre Provsti 1943. Han var en mand, der ikke arbejdede inden for politiske rammer, men netop i "sager", selskaber, interesseorganisationer og bevægelser. Han var alle tider skeptisk overfor politik. Han måtte opleve den tragedie, at mens broderen Gunnar som redaktør indædt modarbejdede nazismen og under krigen undslap mordforsøg, blev hans søn Knud Flemming, der var født i Christiansted i 1911, dømt til døden og henrettet 1947 for deltagelse i mordet på redaktør Carl Henrik Clemmensen i 1943. Sønnen Kjeld blev journalist og skrev i 1943 en populær bog om DVI.⁷⁶ Per blev overlæge.

Astrid Helweg-Larsen døde 1954. I 1955 udgav Povl Helweg-Larsen endelig "*Kirkens Venner's korrespondance. Af Kirkefondets forhistorie*. Her skrev han historien om sin egen baggrund og om de pionerer, han havde kendt som yngre. Ringen var sluttet.

Noter

1. *Danske hjem ved århundredeskiftet*, Ny samling, red. Povl Bagge, København 1949, s. 211-231. Heri er fine fotos fra livet i præstegården.
2. *Betænkning over Forholdene paa De dansk-vestindiske Øer. Afgiven af den ved allerhøjeste resolution af 18. November 1902 anordnede vestindiske Kommission*, København 1903.
3. Den vestindiske kommission havde 1903 frarådet oprettelsen af husmandsbrug, da man mente, den sorte og farvede befolkning ikke havde de fornødne kundskaber dertil.
4. Kingsley var introduceret i Danmark af Fredrik Nielsen: *Charles Kingsley og den "Kristelige Socialisme" i England* i dennes Smaaskrifter til Oplysning for Kristne, København 1888. Se også Kamma Struwe: *Kirke-revolution i 1890'erne. Biografisk-historisk kulturbillede*, København 1995.
5. Eduard Geismar: *Retsforbundet*, København 1919, hvori Geismar tager afstand fra en egentlig statssocialisme.
6. Kay Larsen: Seddelkatalog på KB, Læsesal, NKS 3240-40
7. Søstrene Sara Marie og Benedikte, som kaldes Biba. En tredie søster Elisabeth kaldes Lik. Hun var gift med Vilhelm Jespersen, kontorchef i Magistraten.
8. J. Levo var anglikansk præst ved St. John's Church i Christiansted. P. Helweg-Larsen har haft et overfladisk kendskab til engelsk, der ikke var undervisningsfag i hans gymnasietid. Dog modtog han i 1904 det store trebindsværk *History of the Church Missionary Society* som julegave.
9. Spedalskhedsasylet på St. Croix indviedes 1910. Det var opført af Odd Fellow Ordenen i Danmark. Grunden var skænket af Kolonialrådet.
10. Mouritz Mackeprang: *Nordslesvig 1864-1909*, København 1910.
11. Den danske menighed talte ca. 100 medlemmer, bestående af embedsmænd, forvaltere, soldater, der havde giftet sig på øerne - samt skiftende detachementer af gendarmer.
12. Olaf Severin Kristian Rübner-Petersen (1869-1919) Skoledirektør for DVI 1907. Skrev religionsbogen *A textbook of the religious instruction of children belonging to the protestant churches and attending the higher classes of the communal schools of the Danish West Indies*, Esbjerg 1913. Se også *Aberdeen Castle. Billeder fra Skoledirektør O.S.K. Rübner-Petersens hjem i Frederiksted, Dansk Vestindien, ca. 1913*, Århus 1986.
13. Da øerne havde religionsfrihed, var skolen konfessionsløs. Kristen- undervisning måtte derfor nødvendigvis foregå i søndagsskoleregi.
14. Laurits Johannes Angelo Petersen (1868-1943), provst DVI 1908 - 15. Kongevalgt medlem af kolonialrådet for St. Thomas og Jan. Se Paul Nede- gaard: *Dansk Præste- og Sognehistorie 1849-1949*, bd. 1, København

1951, s. 581.

15. Judith's Fancy fra 1659 få km. nord for Christiansted var oprindeligt den franske guvernørs chateau. Nu ruin.

16. Aage Moltke, kaptajn og chef for det nyoprettede vestindiske gendarmerikorps 1907-10. Senere chef for grænsegendarmeriet med sæde i Gråsten. Efter Moltke konstitueredes premierløjtnant Niels Jørgen Henrik Nielsen Høyer, født 1876, som chef for gendarmeriet. Han var kommet til DVI i 1909, tilsyneladende på flugt fra en gældsforpligtelse. Kasernen i Christiansted brændte i 1914 og Høyer tilstod at være gerningsmanden. Han dømtes ved krigsret i Vestindien i 1914 for kassesvig, bedrageri, falsk og brandstiftelse til 12 års tugthusarbejde. Han afsonede de første år i arresten i Vestindien, siden indsattes han i Horsens Tugthus. Benådedes på kongens fødselsdag 1918.

17. Provst M.C.B. Nielsen fra Venstre. Kultusminister i det første ministerium Zahle, 28.9.1909-5.7.1910.

18. Carl Christian Jespersen (1883-1935) hjælpepræst i Filips Kirke efter P. H.-L., bestyrelsesmedlem i Københavns IM siden 1919, "en alvorlig præst af moderne IM's retning, en mand der ikke tog sig sin gerning let", Nedergaard, bd. 1, s. 152.

19. Christian Herman Kalkar Seidelin, præst ved Filipskirken 1907-1921 og rejsesekretær for Det københavnske Kirkefond.

20. 1910 oprettedes på initiativ af pastor N.N. Westergaard en kirkekonference for Dansk Vestindien. Den skulle ifølge regulativet for provsten sammenkaldes hvert år for præster og lægfolk.

21. Johannes Henrik Faber (1879-1923) kom i 1908 til DVI som den første fra Danmark udsendte ungdomsleder. Stillingen var oprettet af Udvalget for den vestindiske Kirkesag. Reelt blev han hjælpepræst for provst Petersen på St. Thomas. Han blev dog snart forlovet med Johanne Gautier. Hun havde siden 1908 arbejdet blandt de unge piger i Frederiksted og var generalsekretær for KFUK i DVI. Derfor var det naturligt nok, at han blev sognepræst i Fredriksted 1912. Se Nedergaard, bd. 1, s. 581; *Den vestindiske Kirkesag*, 6, 1908, s. 95 og Elizabeth Rezende: *Mastering the Mission. A Brief History of the Holy Trinity Lutheran Church in Frederiksted, St. Croix, U.S. Virgin Islands*, Frederiksted 1990.

22. Richard Heinrich Eusebius Thomsen (1877-1945), præst for den danske menighed i Frederiksted og Kingshill 1908-1911. Se Nedergaard, bd. 1, s. 345-6.

23. Westend eller Vestenden er lokal betegnelse for Frederiksted.

24. Udvalget lod en kirke opføre på St. Croix Midtland nær kasernen på Kongshøj, Kingshill. Den indviedes 1913. Carsten Bach-Nielsen: "Povl Baumanns kirke på Kingshill, St. Croix", *Architectura. Arkitekturhistorisk Årsskrift*, 23, 2001, s. 70-89.

25. Prins Axel.

26. Peter Carl Limpricht (1838-1912), guvernør over DVI 1908-11. "Tom"

H.-L. var fungerende guvernør fra 1911 til 1912, siden da virkelig guvernør.

27. Rode tabte Holbækkredsen i 1910, men kom ved suppleringsvalget 7.9.1910 i Folketinget for Kalundborg-Samsøkkredsen.

28. Der var især i højskolekredse en stor opmærksomhed på Booker Washington, som besøgte Roskilde Højskole, husmandsskolen Kærehave og talte i København, se *Højskolebladet* 1910, s. 1369-72. Se også Dagny Pedersen: "Indtryk og Erfaringer fra Booker Washingtons Skole, Tuskegee, særlig om Negerracens rette Behandling og Udviklingsmuligheder", *Højskolebladet* 1916. s. 1529-34 og 1565-1568. Denne artikel blev omdelt i Rigsdagen, for at "bevise, at Negerracen under en fornuftig Opdragelse rummer langt flere Udviklingsmuligheder, end man i Almindelighed synes at antage".

29. Reproduktion af Joakim Skovgaards fresko i nordre sideskib af Viborg Domkirke fra 1901-06.

30. Søster Caroline og Søster Ingeborg. Se M.n.: "Lidt om Diakonissernes Gerning paa St. Croix", *Den vestindiske Kirkesag*, 17, 1912, s. 258-263. I øvrigt Svend Hauge: *I troskab mod kaldet. Den danske Diakonissestiftelse 1863-1963*, s. 205-9.

31. Sygeplejerske Olga Westring udsendtes 1910, overflyttedes 1912 til St. Thomas.

32. Tanten, guvernør Helweg-Larsens hustru, Sophie H.-L., der siden skrev erindringsbogen: *Sollyse Minder fra Tropeegne, som var danske*, København 1940. Hun nævner ikke P. Helweg-Larsen én eneste gang i den.

33. Motorskonnerten "Viking" tilhørte ØK og gik som postskonnert to gange ugentligt i rute mellem Christiansted og Charlotte Amalie, men var yderst ustabil som følge af, at vinden til tider fulstædigt kunne svigte - og det var sjældent, man brugte motoren.

34. Der foreligger ingen breve fra 1911 og 1912. Familien var 1912 hjemme i Danmark, da Astrid H.-L. skulle opereres. Sønnen Per, der ikke tålte klimaet på øerne, måtte efterlades som plejebarn hos sin farfar og sine faste i Viborg. Da Povl, Astrid og Kjeld H.-L. atter vendte tilbage til Christiansted, følte de det som om de nu egentlig var kommet hjem, hvor de hørte til, se P. Helweg-Larsen 1949, s. 220.

35. Menighedsråd var indført året før i Danmark, se Per Ingesman: "Menighedsrådene i støbeskeen 1903-1922", *Dansk Forvaltningshistorie*, bd. 2, København 2000, s. 708-719. P. H.-L.s redegørelse for menighedsrådets opbygning i *Den vestindiske Kirkesag*, 25-26, 1914, s. 381-393.

36. N.N. Westergaard: *Oplevelser gennem 70 Aar. Paa Landet - i København. Paa de vestindiske Øer og i Himmerland*, København 1942, s. 56.

37. Sygeplejerske Ingeborg Voigt udsendtes i december 1911 som menighedsplejerske til Vestindien. Hun var sygeplejerske og tidligere assistent på Kommunehospitalet i København. Hun blev 1914 leder af alderdomshjemmet "Pleasant Grove" i Christiansted. Hun gik siden ind i Dansk Kirkemis-

sion i Arabien og tog som sygeplejerske og missionær til Aden i 1922, hvor hun døde i 1925. Se *Arabien for Kristus. Skildringer fra Dansk Kirkemission i Arabien ved dens Missionærer*. Samlet af pastor C.E. Ørberg, Esbjerg 1930, s. 13-39.

38. Til brug for denne undervisning udgav P. H.-L. *Short Analysis of the New Testament*, Lutheran Church Society, Christiansted (tr. København) 1916.

39. Ejnar Vilhelm Kristian Teodor Olsen (1880-1947) blev residerende kapellan på St. Croix 1912, men måtte, da han blev gift 1913, flytte til Frederiksted fra Kingshill, hvor han midlertidigt havde boet på kasernen og siden på en plantagen "Blessing". De sidste tre år boede han på Stakemanns "Enfield Green". Hele idéen med udvalgets opførelse af kirken på Kingshill var at presse ministeriet til at bygge og bekoste en præstebolig ved kirken, men det lykkedes aldrig. Olsen var som pastor Kastrup tidligere fængselspræst. Olsen havde før sin tiltrædelse berejst en lang række carabiske øer med Ø.K.s "St. Croix". På de andre øer havde han beset kirker, fængsler, skoler og plantager. Han var uhøjtidelig i sin omgangstone og er især kendt for sin praktisering af "muscular christianity". I Frederiksted indviede han en Sporting Ground, "The Holger Danske Ground". Han indførte idræt, fodbold og cricket og afholdt sportskampe både i Frederiksted, på "Bethlehem" og på "Enfield Green" for såvel de sorte somfor gendarmerne. Det hændte at de sorte hold vandt over gendarmerne. For øvrigt havde de sorte forbudt spiritusnydelse på sportspladserne. Se herom i *Betænkning afgiven af den i henhold til Lov Nr. 294 af 30. September 1916 nedsatte Rigsdagskommission angaaende De vestindiske øer*, B, s. 100 f.; foto i Ove Hornby: *Kolonierne i Vestindien*, København 1980, s. 367. Endvidere *Muscular Christianity. Embodying the Victorian Age*, red. Donald E. Hall, Cambridge 1994 og Ove Korsgaard: *Kredsgang. Grundtvig som bokser*, København 1986.

40. Formodentlig enten "Sunday Service" eller "Sacred Songs" (Sankeys's salmebog).

41. Faderens rejse er udførligt og muntert beskrevet i V. Helweg-Larsen: *Levnetsoptegnelser*, København 1930, s. 140-144.

42. Herrnhuternes kirke Fredensthal i Christiansted. Weiss er muligvis Henry Matthew Weiss, der tidligere havde virket i Bridgetown, Barbados.

43. Man brugte Ira David Sankey's amerikanske vækkelsesalmebog *Sacred Songs and Hymns* foruden den danske, der var engelsksproget. Sankey benyttes til dels endnu. Den første salmebog for de lutherske menigheder kom i 1850 og i revideret udgave 1872. *Lutheran Manual of Hymns, Liturgy and Prayers* fra 1880 var videreførelsen af denne. Den sidste udgave af den kom i 1904. Foruden de engelske og amerikanske salmer rummede den en række overstatte danske salmer. En ny salmebog havde fra start været et af udvalgets højt prioriterede projekter. I 1919 udgav P. H.-L. *22 engelske Salmer*, oversættelser til dansk af salmer, som han havde brugt

meget i Vestindien. Den lille samling, trykt i Viborg, solgtes til fordel for den nye Filipskirke i København til en pris af 50 øre.

44. 9. september 1913.

45. Peter Henrik Edvard Kastrop var født 1886 i Argentina og kom som Olsen fra Vridsløselille Straffeanstalt, hvor de begge havde været hjælpepræster. Han var præsteviet midlertidig hjælper, altså kapellan på St. Thomas og St. Jan og forblev der frem til 1919, hvorefter han 1920 blev forstander for Møltrup Optagelseshjem. Dette var oprettet af fængselspræst Johannes Munck under indflydelse af Booker Washingtons tanker. Se C. Ludvigsen: "Møltrup. Nyt Hjem for hjemløse", *Højskolebladet* 1914, s. 673-678; endv. Nedergaard, bd. 1, s. 581.

46. Udateret, men må ifølge sit indhold være fra november 1914.

47. Hamburg-Amerikalinien havde kontor i Charlotte Amalie, men måtte lukke det i 1914.

48. Harald Nielsen (1879-1958) var nykonservativ litteraturkritiker og politisk skribent, bl. a. ved *Aftenbladet*, København og *Nationaltidende*. Redigerede sit eget *Ugens Tilskuere* siden 1910. Johannes Nordentoft (1868-48) var provst, redaktør af dagbladet *Hovedstaden*. Begge var dybest set modstandere af parlamentarismen i den form, den antog omkring Grundloven 1915.

49. Ved krigens udbrud havde I.C. Christensen ivret for en samlingsregering, men tanken blev opgivet. Det lykkedes at holde borgfred under krigen og at samle de politiske kræfter for den nye Grundlov 1915 - bl.a. ved indrømmelse af indoptagelse af kontrolministre fra Venstre og Konservative i Zahles regering frem til 1918. Med fremkomsten af parlamentariske systemer med flere end to partier blev det nødvendigt at give mindretallene politisk repræsentation. Det gjordes ved hjælp af forholdstalsvalg, hvorved stemmespild blev undgået. Når en kandidat havde opnået det fornødne antal stemmer, fik han ikke flere, men stemmerne gik videre til de kandidater, der havde færre - uanset politisk tilhørsforhold. Se P. Munch: "Forholdstalsvalg", *Det ny Aarhundrede*, red. P. Munch, 2. årg, 1. halv., 1905, s. 558-560 og Flemming Dahl: "Andræ og Forholdstalsvalgmaaden. I Anledning af 125-årsdagen for C.G. Andræ's Fødsel den 14. Oktober 1812", *Historiske Meddelelser om København*, 3. rk., 2, bd., 1936-38, s. 461-496.

50. O.H. Schmiegelow, født 1857 i Rønne, lærte landvæsen på Landbrugsskolen i Lyngby. Rejste til Vestindien 1881. Ejer af plantagen "Diamond & Ruby"; administrator af Plantageselskabet "Dansk Vestindien" siden stiftelsen 1902. Medlem af Kolonialrådet. Han var såre upopulær blandt landarbejderne. Formanden for Kolonialrådet for St. Thomas, J.P. Jørgensen, udtalte en dom, som mange kunne tilslutte sig: "Havde vi ingen Schmiegelow haft, havde vi heller ingen Jackson haft".

51. Politimester i Frederiksted fra 1911 Chr. Wilhelm Segelcke og i Christiansted siden 1912 Jens Michael Poulsen.

52. Andreas Emil Stakemann, født 1854. 1884 prokurator for St. Croix og

St. Jan, 1886 prokurator i Christiansted. Første folkevalgte medlem af Kolonialrådet for St. Croix, senere formand. Ejer af plantagen "Constitution Hill"; gjorde det sidste forsøg på at genindføre bomuldsdyrkning på St. Croix. Administrator og direktør for St. Thomas havn. Stakemann var ikke enig med guvernør Helweg-Larsen i dennes politik.

53. Fru I.M. Hiort-Lorenzen blev afhørt af Rigsdagskommissionen 1916. Hun var gift med departementschef i Finansministeriet Frederik H.-L., der havde været kommitteret hos interimsguvernør F.M.M. Nordlien (1903-05) i DVI og assisteret denne i den store vestindiske kommission 1902-03. Hun havde været Hamilton Jacksons kontakt til socialdemokratiske og radikale kredse under dennes ophold i København og tilsyneladende også skaffet kontakter og finansielle tilskud hjemme og i New York til oprettelsen af bladet *The Herald*. Hun havde nok ikke overtrådt nogen lov, men på uklar måde benyttet sig af sin mands stilling til dels at love Jackson politisk støtte, dels til at opfordre Jackson til at rejse hjem og agitere for salg til USA. Guvernør H.-L. følte Jackson ganske forandret, da han 1915 vendte hjem fra København og New York med politisk radikale idéer og et hidtil ukendt racehad mod de hvide, se Rigsdagskommissionen 1916, B., Afhøringer, s. 130-135 og 195-208.

54. Det, der sigtes til, er at familien har brugt såkaldte "mannakorn", skriftord, der blev trukket af en skål i hjemmet hver dag.

55. Steeple Building er den gamle franske kirke; restaureret i 1750'erne og benyttet som dansk luthersk kirke, indtil menigheden i 1834 overtog den presbyterianske. Herefter brugtes Steeple Building til lagerformål, men indviedes september 1909 som den lutherske kirkes menighedshus.

56. Disse tanker omarbejdedes til bogen *Den vestindiske krise og menigheden i Danmark*, København 1916. Tanken om at give de sorte "a fair chance" stammer fra Booker Washington, se Johannes Knudsen: *Booker T. Washington. Folkeopdrager og Menneskeven*, København 1905. Dennes *Up from Slavery, Op fra Slavestand*, oversattes og udkom i flere oplag i Danmark og Norge i 1903-4. H.-L. lagde vægt på den sociale retfærdighed, ikke den politiske. Denne retfærdighed burde opnås gennem "sager" og foreninger, væsentligst husmandssagen, der netop siden Statshusmandsloven i 1899 havde etableret sig med opkøbsforeninger og dertil knyttet skole- og uddannelsesvæsen. Statens jordlodder var for små. De fastholdt et proletariat. Presset i jordspørgsmålet mod politikkerne skulle komme som direkte krav fra korporationer og sammenslutninger, se Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmandsbevægelse*, København 1943. Den ikke-politiske samfundstænkning var især i det amerikanske Syden og i Caraibien knyttet til alternative tænkere som Henry George og ikke mindst Edward Bellamy, der som Washington var stærkt bestemt af det samfundsmæssige og moralske kollaps, man havde oplevet ved Borgerkrigens afslutning 1866. Rejsningen skulle ske gennem en solidarisk organiseret stat. For DVIs vedkommende er Bellamy's tanker formuleret af handelsmanden

Adolph Sixto på St. Thomas, se Carsten Bach-Nielsen: "En mand med en drøm", *Rotunden*, 14, 2000, s. 5-19.

57. Kammerjunker, kaptajn Niels Christian Mattias Fuglede, født 1871. 1907-09 i belgisk kolonitjeneste. Chef for gendarmeriet på DVI 1914-17; sænkede Dannebrog på St. Croix 31.3.1917.

58. Guvernøren residerede i Christiansted om vinteren. Se Sophie Helweg-Larsen: *Sollyse Minder ...*, s. 19f.

59. 14. august 1916 besluttede Folketinget at godkende salgskonventionen af 4. august - under forudsætning af folkeafstemning i moderlandet. 30. september 1916 nedsattes en Rigsdagskommission, der skulle undersøge og overveje spørgsmålet om godkendelse af konventionen. Kommissionen kunne indkalde personer med kendskab til øerne til afhøring under retslige former, hvilket den gjorde i dagene 27. oktober - 16. november 1916.

60. H.-L. søgte afsked og fik den oktober 1916; han overlod midlertidigt guvernørposten til "Valkyrien"s chef Henri Konow.

61. Situationen havde været spændt siden efteråret 1915, da Jackson vendte hjem fra København via New York. Panserkrydseren "Valkyrien" blev med en stor besætning af marinesoldater sendt til øerne, for at undsætte guvernementet og gendarmeriet i tilfælde af uroligheder. Arbejderbevægelsen var nu så stræk, at der udbrød strejke i januar 1916, umiddelbart før sukkerhøsten. Guvernør H.-L. var presset, men nægtede at forhandle med Jacksons Labour Union. Han nægtede imidlertid også at give efter for planternes krav. Hans nølen betød, at sukkerhøsten kunne forsinkes - og da gav Planters' Union efter med lønforhøjelse til arbejderne. Planterne lagde skylden for deres tab på guvernøren. I virkeligheden ville Tom H.-L. bruge strejken som løftestang for nye reformer, men fandt ikke støtte derfor i Danmark. Affæren bestyrkede E. Brandes i opfattelsen af, at øernes problemer ikke kunne løses, at Danmark var ved at opbygge et politisk og racemæssigt problem - og at øerne derfor burde sælges snarest.

62. Erik Scavenius (1877-1962) udenrigsminister i Zahles regering 1913-20. Underhandlede med USA om dansk overhøjhed over Grønland som gengæld for salget af DVI, hvilket både lykkedes og afsløredes ved Rigsdagskommissionen 1916, hvor S. imidlertid nægtede at lade sig afhøre.

63. Robert Lansing (1864-1928), amerikansk udenrigsminister 1915-20. Fremtrædende fortaler for Woodrow Wilsons principper om folkesuveræniteten ved Versailleskonferencen 1919-20.

64. Høne kan ikke identificeres, men det er en ca. 45-årig kvinde, der optræder på et foto sammen med Astrid H.-L. uden for præstegården i Povl H.-L.s fotoalbum. KB. Billedsamlingen 40 840.

65. Rigsdagskommissionen af 1916, B, Afhøringer, s. 100-113.

66. Optrykt i *Den vestindiske Kirkesag*, nr. 34-35, 1916, s. 524-533.

67. Tysklands uindskrænkede ubådskrig, der erklæredes i januar 1917 med virkning fra 1.2. og USAs indtræden i krigen - reelt fra 3.2. - afskar øerne yderligere fra hjemlandet. Alle skibe - også neutrale - sænkedes uden var-

sel. Allerede 1915 havde tyske ubåde dog sænket det amerikanske passagerskib "Lusitania".

68. Se *Illustreret Tidende*, 58. årg, nr. 8, 22.11.1916, s. 93.

69. Foreningen De danske Atlanterhavsøer var oprettet i 1902 for at fremme den økonomiske udvikling på øerne og styrke solidaritetsfølelsen mellem rigets dele. Agitationen mod salget var ret hård helt frem til 1916, se *Sandheden om Dansk Vestindien*, København 1916.

70. Øerne kom under US Navy's kommando og blev styret af en admiral. Der skete straks forbedringer inden for sundhedsvæsenet, drikkevandsforsyningen osv.. men til gengæld bortfaldt alle de privilegier, de sorte og farvede havde opnået i den danske tid. Flådens justits var uden personsanseelse - og endda for hårdhændet, hvilket få år senere indrømmedes fra amerikansk side. Om denne periode se E.J. Lawaetz: *St. Croix. 500 Years. Pre-Columbus to 1990*, Herning 1991, s. 325 ff.

71. Alderdomshjemmet Pleasant Grove lå nær Hospitalet i Christiansted, som raseredes totalt i orkanen 1916.

72. Hatla Johnsen f. 1898 i Viborg, gift med Gunnar H.-L. 1917.

73. Astrid H.-L. var rejst hjem i 1918, da hendes far, stiftsfysikus P.W. Heiberg var alvorligt syg.

74. Kan være V. Hørup i *Tale og Skrift*, København 1902-4 eller E. Henriksen: *Viggo Hørup*, København 1910.

75. *Ved skillevejen. Betragtninger over Københavns Kirkefond*, København 1920; *Københavns Kirkesag. Skal den gaa frem eller tilbage?*, København 1923; *Kirkesagen gennem fyrretyve Aar*, København 1930.

76. Kjeld Helweg-Larsen: *Hvor Dannebrog vajede*, København 1943.

Indvielse af diakonisser og diakoner i Danmark

af Liselotte Malmgart

Der findes en lang tradition for indvielse af diakonisser og diakoner i tilknytning til de danske diakonale fællesskaber. Det drejer sig om indvielse i tilknytning til de tre danske diakonissehuse, Den danske Diakonissestiftelse, Diakonissehuset Sankt Lukas Stiftelsen og Kolonien Filadelfias Diakonissehus, og om den indvielse, der finder sted på baggrund af en gennemført uddannelse ved Kolonien Filadelfias Diakonskole (siden 1988 Institut for Diakoni og Sjælesorg) og ved Diakonhøjskolen i Århus. Desuden blev der i Kirkens Korskær frem til ca. 1960 praktiseret indvielse af medarbejdere til diakonalt arbejde. Herudover er indvielse af diakonisser og diakoner også blevet praktiseret i flere danske frikirker. I nærværende sammenhæng skal der dog udelukkende gøres rede for indvielse i forbindelse med de fire førstnævnte institutioner, der alle har tilknytning til Den danske Folkekirke.

I forbindelse med indvielsen opnåes tilknytning til et fællesskab; enten et søsterfællesskab, et diakonforbund eller et diakonifællesskab. Sidstnævnte er betegnelsen på det fællesskab, der findes i tilknytning til Diakonissestiftelsen og som opstod 1. januar 1999 ved en sammenlægning af søsterfællesskabet og diakonfællesskabet, som har eksisteret siden henholdsvis 1863 og 1979.

Traditionen for indvielse af diakoner og diakonisser er, ligesom inspiration til de diakonale uddannelser og en del af det diakonale arbejde, kommet fra Tyskland. Tanken er i nyere tid opstået i 1800-tallets tyske diakoni-institutioner, der blev et forbillede for de tilsvarende danske institutioner. Det skete med henvisning bl.a. til den tidlige kirkes praksis for indvielse af diakoner og diakonisser, først og fremmest som det fremstilles i Apostlenes Gerninger 6, og dernæst i de oldkirkelige kirkeordninger.

I modsætning til rituallet for præsteordination har ritualerne for diakonisse- og diakonindvielse aldrig været autoriserede og er dermed ikke en del af Den danske Folkekirkes officielle ritualbog, bl.a. fordi den danske kirke i modsætning til de andre nordiske kirker ikke officielt har ansat diakoner.¹ Det betyder, at indvielsen af diakonisser og diakoner i udgangspunktet har været en privat kirkelige handling, der udføres efter et privat ritual uden officiel folkekirkelig status.

Gennem årene har de forskellige diakonale institutioner haft forskellige traditioner for administrationen af indvielsen (hvem indvies og hvilke betingelser er knyttet dertil) og for udformningen af de ritualer, der er blevet anvendt i forbindelse med indvielsen.

De præster, der har været ansvarlige for indvielserne (som regel den pågældende institutions forstander), har følt frihed til at ændre i rituallet efter bedste evne og egen teologiske opfattelser, bl.a. begrundet med, at rituallet ikke har været lagt fast i en officiel ritualbog, men har en privat status. Næsten hver eneste forstander i diakonissehusene eller på diakonskolerne har derfor sat et lille fingeraftryk i deres institutions ritual. Skønt den enkelte ændring kan forekomme lille eller blot blive opfattet som en sproglig modernisering, betyder det over tid mange ændringer i udformningen af ritualerne. Det er lettere at lave ændringer, når de ikke skal igennem en liturgikommision eller en offentlig debat.

Diakonisser, diakoner og deres arbejde

Der er grundlæggende to modeller forbundet med indvielsen; disse er blevet praktiseret og administreret lidt forskelligt i de forskellige fællesskaber, varieret op igennem tiden og med individuelle hensyn. For at blive indviet til *diakonisse* har man i en årrække, som oftest omkring 7 år (med varianter fra 3 til 10), haft tilknytning til det pågældende søsterfællesskab. Først i en periode på ½ til 1 år som søsterlev. Det blev betragtet som en gensidig prøveperiode, hvor man kunne prøve livet i fællesskabet og se hinanden lidt an (har jeg lyst til at være en del af dette fællesskab - vil hun passe sammen med os). Herefter fulgte optagelsen til prøvesøster og en tættere tilknytning til fællesskabet og dets arbejdsopgaver. Som oftest har det været i tiden som prøvesøster, at den pågældende har taget en uddannelse, f.eks. til sygeplejerske, (idet det skal understreges, at langt fra alle diakonisser har været sygeplejersker). Efter afsluttet uddannelse fulgte nogle år med selvstændigt arbejde inden indvielsen til diako-

nisse. Under hele forløbet blev man omtalt og tiltalt som ”søster” (i nyeste tid har man også på Diakonissestiftelsen haft nogle få ”brødre”), men selve betegnelsen diakonisse er betinget af indvielsen og en fortsat tilknytning til fællesskabet. I det øjeblik en diakonisse vælger at forlade fællesskabet, vil hun ikke længere blive betegnet som og vil formentlig heller ikke selv betragte sig som diakonisse.

For at blive indviet til *diakon* skal man have gennemført en uddannelse i tilknytning til Diakonhøjskolen eller Kolonien Filadelfia. Indtil begyndelsen af 1960’erne var diakoner kun mænd, men i 1962 begyndte skolerne at optage kvindelige elever. Kvinderne får også betegnelsen diakoner, når de er færdige med uddannelsen. Frem til 1960’erne fandt diakonindvielsen sted, når den pågældende havde haft nogle års arbejde efter afsluttet uddannelse. Siden henh. 1959 på Kolonien Filadelfia og 1967 i Århus har indvielsen fundet sted umiddelbart efter uddannelsens afslutning.

Traditionelt har betegnelsen diakon været forbundet med en bestemt uddannelse. Derfor har det almindeligvis ikke været opfattet således (som for diakonissernes vedkommende), at man ophører med at være diakon, hvis man melder sig ud af fællesskabet (diakonforbundet).

Det er også muligt at blive indviet til diakon på Diakonissestiftelsen, betinget af en periodes tilknytning til stedet og en kirkelig-diakonal uddannelse, f.eks. fra Sognediakonien, som blev oprettet på Diakonissestiftelsen i 1977 med henblik på udvikle en 1-årig uddannelse for sognemedhjælpere. Selvom denne form kan siges at være en mellemting mellem de to ovennævnte modeller, hælder den mest mod den traditionelle diakonissepraksis, idet tilknytningen til fællesskabet og ikke selve uddannelsen er det afgørende.

Arbejdsomæssigt har diakonisser og diakoner varetaget en lang række opgaver af social, sygeplejemæssig eller undervisende karakter i tilknytning til mange forskellige former for institutioner og organisationer, såvel private som offentlige.

Udover deres indtægtsgivende arbejde er det karakteristisk for diakoner og diakonisser, at de ofte har engageret sig i lokalt kirkeligt arbejde f.eks. som medlemmer af menighedsråd eller frivillige medarbejdere i mange sammenhænge; - besøgstjeneste, varmestuer, søndagsskoler, børneklubber, missionskredse og genbrugsbutikker for bare at nævne nogle få eksempler.

I forhold til et sognebaseerede diakonale arbejde må diakonissernes

arbejde i ca. 180 menighedsplejer og sygeplejeforeninger landet over fremhæves. Dette arbejde, som havde sit udgangspunkt i sygeplejemæssige opgaver, blev ofte fulgte af en stor indsats i kirkeligt-socialt arbejde, enten som en del af arbejdet eller som frivillig indsats. Det stod stærkest i perioden 1900-1960. Meget generelt kan det siges, at diakonissernes arbejde i storbyernes menighedsplejer udviklede sig til sognemedhjælperarbejde med omsorgsopgaver som f. eks. besøgstjeneste, mens det i sygeplejeforeningerne på landet og i mindre byer udviklede sig til kommunal hjemmepleje.

Institutioner og fællesskaber

Den danske Diakonissestiftelse begyndte i 1863 sit arbejde med at pleje syge og uddanne unge kvinder til sygeplejersker. Indvielsen af de tre første diakonisser fandt sted på Frederiksberg den 27. maj 1867. Der findes ikke en præcis opgørelse over, hvor mange diakonisser, som i tidens løb er blevet indviet i tilknytning til Den danske Diakonissestiftelse, men det drejer sig formentlig om 850-1000 kvinder.

Med etableringen af undervisningstilbudet Sognediakonien i 1977 besluttede man også at åbne for indvielse af diakoner i tilknytning til Diakonissestiftelsen. Den første diakon blev indviet i 1979 og der er siden indviet 44 diakoner. I første omgang medførte det et selvstændigt fællesskab for diakoner, men de to indvielsesfællesskaber er som allerede nævnt slået sammen til ét i 1999. I 2000 blev der indviet 3 diakonisser, i 2001 3 diakoner og Diakonifællesskabet har i dag ca. 110 medlemmer.

Da Danmarks andet diakonissehus, *Sankt Lukas Stiftelsen*, blev oprettet på Nørrebro i 1900, var indvielse af diakonisser en fastslået og selvfølgelig tradition i dansk sammenhæng. Den første indvielse af seks Lukassøstre fandt sted i Sct. Johanneskirken i maj 1906 og den seneste i maj 1996. Der er i tidens løb indviet 384 diakonisser på Sankt Lukas Stiftelsen og fællesskabet har i dag omkring 60 søstre. For tiden arbejder Stiftelsen med at åbne fællesskabet for mennesker, som ikke vil være diakonisser og det vil formentlig også medføre en ny form for indvielse til deltagelse i fællesskabet.

Danmarks første indvielse af tre mænd til diakoner fandt sted den 2. september 1917 i Helligåndskirken i København. Rammen var *Stefansforeningen*, der siden 1912 havde drevet en diakonskole i Nyhavn, hvor en lille flok unge mænd havde fået en form for social uddannelse, som kombinerede praktik på hovedstadens mange insti-

tutioner, på et sygehus eller i en menighedspleje med undervisning i kristendom og almindelig skolefag som f.eks. dansk og regning. Endnu fire diakoner blev indviet i Stefansforeningens regi 1918-20.²

Knap to måneder senere, den 28. oktober 1917, blev der for første gang holdt indvielse af diakoner på *Kolonien Filadelfia*, som var oprettet i 1897 og havde udviklet sig til en stor bo- og behandlingsinstitution for epileptiske og psykiatriske patienter. Med det formål at uddanne personale til at pleje patienterne var der oprettet en søster-skole for kvinder og en diakonskole for mænd. Den første diakonis-seindvielse på Kolonien Filadelfia fandt sted i 1913. I tiden frem til 1969, hvor den sidste indvielse fandt sted, blev omkring 80 kvinder indviet til diakonisser i søsterfællesskabet. På Kolonien Filadelfia er der siden 1917 indviet omkring 760 diakoner, fra 1966 både mænd og kvinder. Diakonskolen blev nedlagt i 1982, men siden 1988 kan man blive indviet til diakon, betinget af en gennemført diakon-uddannelse ved Institut for Diakoni og Sjølesorg. I foråret 2001 blev 12 mennesker indviet til diakoner. For øjeblikket har 10 diakonisser tilknytning til Kolonien Filadelfias søsterfællesskab og der er omkring 340 medlemmer af Kolonien Filadelfias Diakonforbund.

Stefansforeningen havde ikke succes med sin diakonskole og foreningens tilslutning var svindende. Bestyrelsen besluttede derfor at opløse foreningen efter at have anmodet Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark om at overtage arbejdet med at uddanne mænd til diakoner. Det førte i efteråret 1920 til oprettelsen af *Diakonskolen* (fra 1928: *Diakonhøjskolen*) i Århus, som i 1923 havde ud-dannet sit første hold elever. To år senere fandt den første diakon-indvielse sted i tilknytning til skolen. Der er siden indviet godt og vel 1500 diakoner, som har gennemført en diakonuddannelse i Århus, fra 1966 også kvinder. Der afholdes nu diakonindvielse to gange om året. Der er indviet 48 diakoner i 2000 og 28 i foråret 2001. Diakonhøjskolens Diakonforbund har i dag godt og vel 770 medlemmer.

Diakoni-indvielse og Den danske Folkekirke

Forud for den første diakonisseindvielse i 1867 var gået adskillige drøftelser med Sjællands biskop Martensen, der havde siddet i Diakonissestiftelsens bestyrelse i et par år.³ Han var ængstelig for, at en kirkelig handling, der indeholdt en velsignelse med håndspålggelse af søstre, ville give diakonissernes stilling et officielt kirkeligt præg, som de ikke var berettiget til. Han foreslog, at handlingen

kunne gennemføres i diakonissehusets dagligstue med håndspålæg-gelse eller i kirken uden håndspålæg-gelse.

Forstanderinden, frk. Conring, stod dog fast på, at indvielsen skul-le gennemføres under bøn og håndspålæg-gelse, som hun kendte til det fra diakonissehuset i Kaiserswerth, der var det ældste og tonean-givende i Tyskland.⁴ Der var hun også selv blevet indviet som for-beredelse til oprettelsen af det danske diakonissehus. Det var vigtigt for frk. Conring, at handlingen ikke skulle gennemføres privat, hjemme i diakonissehusets dagligstue inden gudstjenesten. Det hav-de betydning, at den blev overværet af en folkekirkelig menighed, fordi det var i den sammenhæng diakonissernes diakonale arbejde hørte hjemme. Indvielsen skulle foregå åbenlyst for alles øjne, fordi diakonissehuset ønskede at tjene i Folkekirken og ikke at fremstå som en seperatistbevægelse ved at skabe en gudstjeneste efter eget for-godtbefindende. Efter en personlig samtale med en åbenbart me-get overbevisende frk. Conring gav biskop Martensen efter og tillod indvielse under bøn og håndspålæg-gelse. I den tale, Diakonissestif-telsens præst holdt til de nye diakonisser, mærkes den forudgående diskussion. De blev nemlig belært om, at "Eders Gerning er en fri Kærligheds Tjeneste. I indvies i Dag ikke til noget Embede i Kir-ken. I skulle ikke herefter indtagen nogen særlig kirkelig Stilling".⁵

Spørgsmålet om diakonisseindvielse havnede på biskoppens bord igen i 1901, da Sankt Lukas Stiftelsen året efter sin omdannelse til diakonissehus anmodede biskop Skat Rørdam om at indvie forstan-derinden, frk. Brockenhaus-Löwenhielm.⁶ Sankt Lukas Stiftelsens henvendelse til biskoppen vakte uro hos bestyrelsen for Diakonisse-stiftelsen. Et af medlemmerne henvendte sig til Skat Rørdam for at udtrykke sin bekymring over, at et ja til anmodningen ville betyde en kirkelig anerkendelse, som det nye foretagende ikke fortjente. Der kom et beroligende svar tilbage, idet biskoppen netop havde skrevet sit afslag til Sankt Lukas.⁷ Han sagde nej med henvisning til, at hans medvirken i sin egenskab af Sjællands biskop ville medføre, at handlingen fik et officielt præg, "hvorved Lukas Stiftelsen stille-des som et Led af den (folke) kirkelige Organisation". Det ønskede han ikke at medvirke til, dels fordi det var ikke til at vide, hvad fore-tagendet kunne udvikle sig til og dels fordi "det turde være ret tvivl-somt, om jeg vilde have Ret til at foretage en saadan Handling uden allerhøjstes Bemyndigelse eller Tilladelse".⁸ Skat Rørdam sluttede med at foreslå, at man anmodede præsten på Diakonissestiftelsen om at foretage indvielsen for at vise, at det nye diakonissehus ikke

ønskede at konkurrere med det gamle, men det vandt ikke genklang i Sankt Lukas Stiftelsens bestyrelse. Først fem år senere blev der gennemført en indvielse af diakonisser. Det skyldtes dels, at der var uenighed om spørgsmålet i bestyrelsen og dels, at det gled i baggrunden, indtil man i 1906 fik ansat en præst, som kunne tage ansvaret for det.⁹ Forstanderinden, frk. Brockenhuus-Löwenhielm, blev aldrig indviet; muligvis fordi hun selv var opsat på, at indvielsen skulle ske ved en biskop.¹⁰

Næste gang spørgsmålet om indvielse dukkede op, skete det i form af en henvendelse til alle de danske biskopper i sommeren 1925. Den kom fra Dr. Hoff, forstanderen for den fem år gamle Diakoniskole i Århus.¹¹ Forinden havde skolens bestyrelse orienteret sig om andre danske, svenske og norske ritualer, og havde derpå selv udarbejdet et forslag til indvielsesritual, som stort set var identisk med det, der tidligere var blevet brugt i Stefansforeningen.¹² Nu planlagde skolen senere på året "en kirkelig Indvielse til Diakongerningen" og man anmodede derfor biskopperne om godkendelse af det vedlagte indvielsesritual med henvisning til, at diakonerne på forskellig vis ville komme til at udføre en indsats i "Menighedens Arbejde".¹³ I første omgang reagerede to biskopper. Biskop Olesen i Ribe meddelte, at han intet havde at indvende mod ritualet; men det havde til gengæld hans kollega i Århus. Biskop Schiøler var kritisk overfor, at det ikke fremgik tydeligt af ritualet, hvor "den Diakongerning, Indvielsen gælder, skal have sin Tilknytning". Han fandt det besynderligt, at man anmodede om biskoppens godkendelse, når der ikke specielt blev talt om Folkekirken i ritualet, men i stedet anvendt udtryk som "evangelisk luthersk kirke" og "den danske menighed", der ret beset kunne gælde andre kirkesamfund eller frimenigheder udenfor Folkekirken. Schiøler henviste til, at henvendelsen ville blive behandlet på det kommende bispemøde til september.¹⁴ Som resultat af Schiølers brev blev Diakoniskolens bestyrelse enig om at udskifte de nævnte udtryk med "den danske, evangelisk-lutherske kirke", men man ville ikke bruge udtrykket "Den danske Folkekirke", fordi én af de mænd, der stod foran indvielse, skulle udsendes til Indien som missionær.¹⁵ Uden yderligere ændringer i ritualet blev de første Århus-diakoner herefter indviet den 30. august 1925.

Resultatet af biskoppernes møde den 9. september 1925 blev, at de i og for sig ikke havde noget imod en indvielseshøjtidelighed for diakoner, men at man for det første ville gøre opmærksom på, "at

man bør ikke gøre en sådan Højtidelighed stærkere end det kommet til at svare til Stillingen, hvortil Indvielsen sker” og for det andet var man ret utilfreds med det tilsendte ritual.¹⁶ Man anmodede derfor Diakonskolen om at forhandle videre med biskop Gøtzsche i Viborg om ritualets udformning.¹⁷ Herefter ser der ud til at være sket en brist i kommunikationen, for biskoppen i Viborg ventede tilsyneladende på, at Diakonskolen skulle henvende sig til ham, og Diakonskolen ventede på en henvendelse fra biskoppen.

Først i foråret 1926 blev spørgsmålet igen taget op og denne gang på en lidt uheldig vis. Dr. Hoff skrev i maj 1926 til biskop Gøtzsche for at takke ham for at have anbefalet en indsamling til Diakonskolen og sluttede med at skrive, at det kunne jo være, at tiden endnu ikke var inde til en løsning af spørgsmålet om kirkens anerkendelse af diakonerne, så måske skulle man lade det ligge i nogle år.¹⁸ Det blev Gøtzsche vred over, måske ikke mindst, fordi han rent faktisk havde udarbejdet et længere notat med overvejelser og rettelsesforslag til indvielsesritualet.¹⁹

På bispernes forårsmøde nogle få dage senere fik Gøtzsche de øvrige biskoppers godkendelse til at svare, at hvis Diakonskolen ligefrem ikke ønskede biskoppernes godkendelse, ja, så skulle skolen ikke i fremtiden kunne forvente bispekollegiets anbefaling af diakonsagen.²⁰ Her var mere på spil end et indvielsesritual. Det kunne også få økonomiske konsekvenser for den unge skole, hvis biskopperne ikke fremover ville anbefale indsamling i kirkerne til sagen. Dr. Hoff skrev atter til biskopperne med en undskyldning og et fornyet ønske om drøftelse af indvielsesritualet.²¹ Biskop Gøtzsche lod sig øjensynlig formilde, for resultatet blev, at han lavede nogle mindre ændringer og sendte ritualet retur til Diakonskolen i september 1926.²² Dette ritual blev anvendt til indvielse af diakoner i oktober 1926. Sagen nåede ikke at blive behandlet på biskoppernes møde i september og blev genoptaget på deres møde i januar 1927.²³ Her fremkom to rettelsesforslag og derpå godkendte biskopperne et indvielsesritual, der grundlæggende var i brug på Diakonhøjskolen til midten af 1960'erne.

Det varede mere end 30 år, før indvielsesritualerne igen kom til officiel behandling. I 1953 nedsatte biskopperne et udvalg, der skulle foretage en kritisk revision af Den danske Folkekirkes gudstjenesteordning og ritualer og fremkomme med forslag til eventuelle ændringer og suppleringer. Resultatet af arbejdet blev først et forslag til alterbog i 1958 og dernæst et forslag til ritualbog i 1963.²⁴

Undervejs i arbejdet rettede udvalget henvendelse for at få tilsendt eksisterende ritualer for indvielse af diakoner og diakonisser, idet udvalget fejlagtigt antog, at der fandtes et fælles ritual, der blev brugt på alle institutioner.²⁵

Henvendelsen fra liturgiudvalget medførte, at forstanderne fra de tre diakonissehuse (Johs. W. Jacobsen, Johs. Müller og V. Kolthoff) i 1962 udarbejdede og indsendte et forslag til et fælles indvielsesritual for diakonisser.²⁶ Der var derfor forbavselse og lidt ærgrelse over, at Prøveritualbogen ikke indeholdt et forslag til et autoriseret ritual for indvielse af diakoner og diakonisser. Det blev efter forespørgsel forklaret med, at det ikke var udvalgets opgave at komme med forslag til nye ritualer, kun at revidere de gamle.²⁷ Det har ikke været muligt at fastslå, hvorfor udvalget i første omgang var interesseret i diakoni-ritualerne.

Også forstanderne fra de to diakonskoler (Jens Nørgaard og V. Kolthoff) udarbejdede i 1964-65 et fælles indvielsesritual for diakoner. Dette udsprang dog i mindre grad af henvendelsen fra liturgiudvalget og i højere grad fra en følelse af, at tiden var inde til at foretage visse ændringer, bl.a. begrundet med diskussioner med de unge diakonelever om ordlyden i ritualen. Det blev ikke skønnet, at det i lighed med situationen i 1925 var nødvendigt eller muligt at anmode om bispekollegiets godkendelse af ritualen.²⁸

Siden udarbejdelsen af de to fællesritualer i 1960'erne har forstandere og præster på ny ændret i "deres egne" ritualer uden debat med andre institutioner, så der bruges ikke i dag en enslydende indvielsesliturgi. Et eksempel på, at ritualerne har udviklet sig forskelligt er, at diakonerne i ritualen fra 1965 formaner til at være præget af "retfærdighed, sanddruhed og kærlighed". En senere tid har fundet udtrykket "sanddruhed" for gammeldags, men ønsket om at modernisere sproget har givet to forskellige resultater. På Kolonien Filadelfia hedder det nu: "retfærdighed, *sandhed* og kærlighed", mens det på Diakonhøjskolen i Århus er blevet til: "retfærdighed, *pålidelighed* og kærlighed".

Der har været tradition for, at diakonissehusene og Diakonhøjskolen har haft en eller flere danske biskopper siddende i deres bestyrelse og disse har derfor været tilstede ved mange indvielser af diakonisser og diakoner. I Århus er det blevet fast tradition, at man beder en biskop om at prædike til den højmesse, hvor indvielsen finder sted, mens selv indvielsen foretages af skolens forstander.

I flere tilfælde har spørgsmålet om en biskops aktive medvirken

ved indvielsen af diakoner været diskuteret. Det er altid blevet afvist med henvisning til, at det for det første synes mest naturligt, at handlingen foretages af den institutionsforstander, som har et personligt kendskab til de unge og for det andet, at spørgsmålet om en biskops evt. medvirken bør diskuteres i bispekollegiet.²⁹

Der synes på den ene side blandt biskopperne at have været en positiv accept af, at disse indvielseshandlinger finder sted - og på den anden side en ængstelse for, hvilket signal det vil sende ud i Folkekirken, hvis en dansk biskop lægger hånd på andet end en præst.

Nogle mener, at indvielserne er med til at manifestere diakonien og den diakonale tjeneste i Den danske Folkekirke. Andre vil hævde, at når der ikke er tale om indvielse til en decideret kirkelig ansættelse (en form for diakonat), har indvielsen ingen relation til Folkekirken, men må betragtes som en rent privat velsigneshandling. Det er ikke en folkekirkelig opgave at fremhæve nogle menneskers arbejde på plejehjem, børneinstitutioner eller hospitaler.

Spørgsmålet kompliceres af forskellige opfattelser af, hvorledes Folkekirkens holdning kommer til udtryk og hvem der repræsenterer Folkekirken. Indvielseshandlingen foregår efter en uautoriseret liturgi og den har ingen kirkeretlige konsekvenser. Men den foretages i praksis af en præst i Folkekirken med biskoppernes billigelse og angår medlemmer af Folkekirken, om end den ofte har fundet sted i en institutionskirke og ikke i en sognekirke. Der er ingen tvivl om, at indvielsen er en kirkelig handling - men spørgsmålet om, hvorvidt det er en folkekirkelig handling, er der flere meninger om.

Indvielsesritualerne

Indvielsen er en kirkelig handling, der kan sammenlignes med ordinationen af teologer til et præsteembede i Den danske Folkekirke. Ved en indvielse eller ordination kaldes man til en særlig opgave, velsignes til opgaven og sendes ud for at udføre den. Afgørende for et indvielsesrituals funktion er derfor tekstens udformning af de tre grundlæggende elementer: kaldelse (vocatio), velsignelse (benedictio), sendelse (missio).³⁰

De forskellige indvielsesritualer har grundlæggende en struktur, der indeholder følgende dele: en speciel indvielsesbøn, en tale (oftest af formanende karakter), læsning af 1-5 bibelske tekster, aflæggelse af et løfte (besvarelse af 1-3 spørgsmål), håndspålæggelse med indvielsesord eller velsignelse og til sidst en afsluttende bøn eller velsignelse. I de to diakonskolers ritualer indgår også en indle-

dende fremstilling eller præsentation fra prædikestolen efter prædiken af de, der skal indvies. Der er i tidens løb mange forskellige udformninger af disse grunddele, som heller ikke alle findes i alle ritualerne.³¹

Det var i begyndelse almindeligt at afholde en særlig gudstjeneste på en hverdagsaften, hvori indvielsen indgik; f.eks. var indvielsen i de første år på Diakonissestiftelsen en del af en årsfest, hvor også årsberetningen blev læst højt fra prædikestolen. Senere er det blevet sædvane at lade indvielsen indgå i en søndagshøjmesse, hvor den er placeret mellem prædiken og altergangen. Indvielsen kan også sætte sit præg på andre dele af gudstjenesten, f.eks. bruges på Diakonissestiftelsen en speciel indledningskollekt. Som oftest finder indvielsen sted i forbindelse med en årsfest eller et årsmøde.

Når ritualerne betragtes ud fra spørgsmålet om udformningen af de tre elementer: *kaldelse*, *velsignelse* og *sendelse*, er det naturligt at begynde med, hvad der i rituallet siges om kaldelse og der at skelne mellem det indre og det ydre kald.

I de diakonale ritualer står det indre kald og den enkeltes ja til det personlige kald stærkt. Det ses bl.a. i formuleringen af det spørgsmål, som diakonisserne på Sankt Lukas Stiftelsen skulle besvare indtil begyndelsen af 1950'erne: "Er det med din frie vilje, du vælger kaldet til at være diakonisse?"; senere omformuleret til "Er det med din frie vilje, du følger kaldet til at være diakonisse?" og fra 1963 det enklere: "Vil du indvies til diakonisse?".

Tanken om det indre kald ligger også bag den formulering, der tidligere blev brugt i Århus i forbindelse med præsentationen af de kommende diakoner fra prædikestolen: "De, som i dag fremstiller sig i vor kirke med begæring om at blive indviede, ... er ..." og den formulering, som stadig bruges på Kolonien Filadelfia: "De, som i dag ønsker at blive indviede ... er ...".

Der refereres i ritualerne ikke til et ydre kald, da der ikke er formuleringer, der knytter indvielsen til en konkret tjeneste i en menighed eller et bestemt ansættelsesforhold. Der tales kun i generelle vendinger om "tjeneste i menigheden".

Ligeledes står den konkrete sendelse svagt i ritualerne. Der tales ikke om kirkens eller en menigheds sendelse af diakoner og diakonisser til funktioner i menigheden eller på menighedens vegne. Det hænger utvivlsomt sammen med, at kun få diakoner og diakonisser har været direkte ansat i menighedsarbejde, men har været beskæftiget på en lang række forskellige arbejdsområder. Desuden har der

for de flestes vedkommende ikke været nogen forbindelse mellem arbejdssted og den menighed, hvor indvielsen finder sted. En form for sendelse kan siges at være indirekte til stede i Diakonhøjskolens ritual, når diakonernes navne læses fra prædikestolen med tilføjelse af deres eventuelle arbejdssted; indvielsen afhænger dog ikke af, at diakonen er i arbejde.

Efter indvielsesspørgsmålene følger selve indvielsen, hvor diakonen / diakonissen knæler under håndspålæggelse. Håndspålæggelsen udføres kun af den forstander, der står for indvielsen, i modsætning til præsteordinationen, hvor udover biskoppen også andre præster og evt. menighedsrepræsentanter kan deltage i håndspålæggelsen.

Diakonissestiftelsen har som den eneste tidligere haft en velsignelse på dette sted i ritualet, som lød således: "Så styrke og velsigne Herren jer i det, som I nu har overtaget, så at I efter hans apostels ord må blive være faste, urokkelige, altid rige i Herrens gerning. I ved jo, at jeres møje er ikke forgæves i Herren!". Formuleringen "det, som I nu har overtaget" henviser til udtrykket "en diakonisses gerning" i det forudgående løfte.

De to diakonskoler og de to andre diakonissehuse har derimod i forbindelse med håndspålæggelsen altid brugt et indvielsesord, der med mindre variationer lyder: "I Faderen og Sønnens og Helligåndens navn indvier jeg dig til diakon / diakonisse ...". Efter udarbejdelsen af det fælles ritual i 1962-63 blev en tilsvarende formulering også indført på Diakonissestiftelsen.

Der er dermed ikke tale om en indvielse efter et nytestamentligt mønster, "under bøn og håndspålæggelse". Det er f.eks. tilfældet med ordinationen af præster, hvor der samtidig med håndspålæggelsen bedes om, at Gud vil "danne og dueliggøre dem, som nu er kaldet til dit ords tjeneste" og styrke dem "ved din Helligånd, at de må blive rette arbejdere til din høst."

I tilslutning til formuleringen "indvier til diakon / diakonisse ..." har der været brugt flere forskellige udtryk, som præciserer i hvilken sammenhæng dette sker. Det mest anvendt er "i den evangeliske-lutherske kirke". Det bruges i dag på Diakonhøjskolen, Kolonien Filadelfia og på Diakonissestiftelsen med den yderligere tilføjelse, "knyttet til Diakonissestiftelsen". Til tider har der været tale om "den danske evangelisk-lutherske kirke" eller "vor danske evangelisk-lutherske kirke". Udtrykket "den danske folkekirke" har derimod aldrig været anvendt.

Efter indvielsesordet afsluttes med en kollektiv bøn for eller en

velsignelse af alle, der er blevet indviet. I Diakonhøjskolens og Kolonien Filadelfias ritual bedes der for de nyindviede med ordene: "Evide Gud, vor Herres Jesu Kristi Fader, vi beder dig se i nåde til disse diakoner. Giv dem ved din Helligånd værdigt og med troskab og frimodighed at øve denne gerning, som er dem betroet til din kirkes gavn og dit riges fremme."

På Diakonissestiftelsen bedes først for de nyindviede, dernæst for alle med ordene "Fyld deres og vore sind med glæde og tak og bevar os alle i troen på din søn, vor Herre Jesus Kristus, i hvis navn vi i fællesskab beder: Vor Fader". Her afsluttes indvielsen med, at resten af menigheden deltager i bønne.

I ritualerne bruges udtryk og formuleringer, der siger noget om, hvad der forventes af de kommende diakoner og diakonisser. Det sker, når der formaner eller bedes om bestemte egenskaber, som det f.eks. er tilfældet med formaningen til, at de nye diakoner i Århus skal være "præget af retfærdighed, pålidelighed og kærlighed" og bønne om at give diakonisser på Sankt Lukas Stiftelsen "et ydmygt sind og et udelt hjerte".

Mere omfattende og beskrivende var det løfte, som søstre på Diakonissestiftelsen i de sidste årtier af 1800-tallet skulle aflægge, og hvor de skulle sige ja til at "overtage og udrette en Tjenerindes Gjerning i Menigheden, saa at I øve en christelig Barmhjertighed ... saa at I stadigt gaae de beskikkede Sjælesorgere og Læger til Haande, troligt udrette, hvad de sætte Eder til, og uden Knur rette Eder efter de Forskrifter, som gjælde paa de Sygehuse eller andre Anstalter, hvor I komme hen og saa at I endeligt lyde de Foresatte, som Diakonissestiftelsen sætter over Eder" og endvidere til at tjene "i Hjertets Oprigtighed, med Kjærlighed, Sagtmodighed og Taalmodighed".

Det ses, at ritualteksterne således kan afspejle den konkrete sammenhæng, hvori de er blevet til, og at der derfor kan være behov for revision, når opgaver og idealer ændrer sig.

Tolkning af indvielsen

Det har været mest almindeligt hovedsageligt at opfatte indvielsen som en velsignelse til fremtidig diakonal gerning.

Et problem, der komplicerer opfattelsen af indvielsen, er spørgsmålet om hvad en diakon er eller hvornår en diakon bliver diakon. Man kan tage en teologisk uddannelse og være teolog uden at være præst. Det bliver man først i det øjeblik, man er blevet kaldet til et

embede som præst og bliver ordineret. Man bliver heller ikke diakonisse, før man er indviet.

Men i dansk sammenhæng blev betegnelsen ”diakon” i nyere tid synonym med en uddannelse af social eller plejefaglig art, og den bruges løst fra spørgsmålet om eventuel indvielse. Det skyldes bl.a., at indvielsen indtil 1960’erne fandt sted nogle år efter selve uddannelsens afslutning. Den oprindelige tanke bag denne praksis var, at den enkelte først skulle prøves i diakonalt arbejde og vise, at han var moden, stabil og værdig til indvielse. Men når først diakonerne havde forladt skolen og blev travlt optaget af deres arbejde, var det ikke sikkert, det kom til at passe med at komme til årsmøde og blive indviet. Resultatet blev, at frem til 1960 blev kun godt og vel halvdelen af de uddannede diakoner indviet, men de blev alligevel alle betegnet som diakoner. Det var bl.a. begrundet med, at der ikke dengang eksisterede en faglig uddannelse for mænd, som den plejefaglige del af diakonuddannelse kunne sammenligne sig med og tage navn efter. Der er siden sket det, at den faglige del af diakonuddannelse har taget form efter andre godkendte uddannelser, f. eks. plejhjemsassistent, socialpædagog og social- og sundhedsassistent. Da sygeplejeuddannelsen blev åbnet for mænd i midten af 1950’erne, bl.a. efter pres fra diakonskolerne, blev det også almindeligt, at diakoner kunne kombinere deres uddannelse med en sygeplejeuddannelse. En anden begrundelse har været, at man ikke kan kræve af mennesker, at de skal lade sig indvie og derfor kan titlen ”diakon” ikke være betinget af indvielse.

Fra slutningen af 1950’erne udvikles et modsætningsforhold om dette spørgsmål mellem de to diakonskoler, idet holdningen på Kolonien Filadelfia blev, at man blev diakon med indvielsen, mens det i Århus blev hævdet, at man blev diakon ved uddannelsen. I de senere år synes der dog på Diakonhøjskolen at være en bevægelse væk fra dette standpunkt. Følgen bliver, at der i Århus blev lagt stor vægt på indvielsens karakter af velsignelse, mens man på Kolonien Filadelfia bl.a. fremhævede menighedens forbøn og diakonens løfte som vigtige aspekter ved indvielsen.³²

Et andet vigtigt perspektiv ved indvielsen synes at have stået stærkest i diakonissehusenes tradition, nemlig indvielsens karakter af udsendelse.

Allerede biskop Gøtzsche stillede i sine notater til det århusianske diakonritual i 1925-26 spørgsmål ved, om der egentlig ikke i højere grad var tale om en udsendelse fremfor en indvielse, sålænge der ik-

ke fandtes "en folkekirkelig Institution, der hedder Diakonater". Hans overvejelse bar imidlertid ikke frugt i de efterfølgende drøftelser med Diakoniskolen, som vedblev at kalde handlingen for indvielse. Det skyldes bl.a., at indvielsen først fandt sted nogle år efter uddannelsens afslutning. Den afholdte højtidelighed, når diakonerne forlod skolen og blev spredt til mange dele af landet med hver deres arbejdsopgave, blev kaldt for udsendelsesfest.

Diakonissehusene har næsten altid haft deres egen kirke, hvor der samles en fast menighed, bestående af søstre, medarbejdere og andre med tilknytning til huset. Et aspekt af indvielsen er, at denne menighed kalder og udsender diakonisserne til deres diakonale arbejdsopgaver, som fællesskabet derefter støtter, fører tilsyn med og går i forbøn for.³³

Menigheden og tanken om udsendelse spiller en mere tilbagetrukken rolle i fortolkningen af diakonindvielsen, formentlig fordi den menighed, der deltager her, ikke har samme præg af fast fællesskab. Den manifesterer sig stort set kun ved denne ene lejlighed og den giver ikke den samme støtte til den enkelte, som det har været muligt gennem søsterfællesskaberne. Det hindrer dog ikke, at "udsendelse" ofte har været et tema i den tale, som forstanderen holder umiddelbart før selve indvielsen, selvom temaet ikke fremgår af selve indvielsesritualet.

I lighed med ritualets ikke-autoriserede status, ligger tolkningen af indvielsen og dens betydning i forhold til det diakonale / sociale arbejde heller ikke fast. Man fristes til at kalde problemet for "det evige spørgsmål" i diakonale kredse, for det ser ud til, at hver ny generation af diakoner har behov for at diskutere spørgsmålet om indvielsens betydning og den diakonale identitet.

Det har på en måde været lettest for diakonissehusene at besvare spørgsmålet, fordi indvielsen dér traditionelt har været tæt knyttet til nogle bestemte livsvilkår, hvor man også synligt har skilt sig ud ved en kollektiv livsform og et vidtgående økonomisk fællesskab. Men det kan være sværere at beskrive forskellen på de to socialpædagoger, der bor dør og dør med hver deres familie og følges til arbejde på den samme ungdomsinstitution hver morgen - men hvor den ene er indviet diakon, mens den anden ikke er det.

Indvielsens tyngdepunkt er kommet til at ligge i den subjektive oplevelse; den enkelte diakon og diakonisses følelser i forbindelse med handlingen. Mange diakoner og diakonisser har fremhævet den meget personlige tolkning af og styrke til deres arbejde, som de fø-

ler de har modtaget gennem indvielsen. Den personlige betydning er i dag hovedmotivation for gennemførelsen af indvielseshandlingen, bl.a. fordi den ikke kan forbindes med en bestemt funktion i kirke eller menighed på samme måde som præstens ordination.

I foråret 1999 besluttede Folkekirkens biskopper og Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer at nedsætte et ”arbejdsudvalg vedr. sognemedhjælperordningen, diakonindvielse og diakonat i folkekirken”. Resultatet af udvalgets arbejde blev fremlagt i bogen *Diakoni – en integreret dimension i folkekirkens liv* i efteråret 2001. I forbindelse med arbejdet blev der udarbejdet forslag til et vejledende indvielsesritual til brug for de diakonale institutioner. De danske biskopper har i oktober anbefalet, at ritualet bliver taget i brug. Det bliver spændende om institutionerne vil følge denne anbefaling eller om enkelte af dem vil foretrække at bevare deres eget ritual og deres egen tradition. Hvis de fire diakonale fællesskaber accepterer det nye ritual, vil der muligvis ske det samme som ved indførelsen af fællesritualerne i 1960’erne. Måske vil de ansvarlige for indvielserne i løbet af få år igen have ønske om at forbedre og tilpasse ritualets tekst til deres egen sammenhæng under henvisning til ritualets ikke-autoriserede status, og de enkelte institutioner vil påny gå deres egne veje.

Noter

Nærværende artikel foreligger i omarbejdet form i bogen *Diakoni – en integreret dimension i folkekirkens liv*, 2001.

1. Situationen i de øvrige nordiske lande er beskrevet hos Olsen, Ghita: *Den teologiske debat om diakonatet i de nordiske folkekirker*, København 2000 (prisopgave ved Det Teologiske Fakultet).
2. *Stefanus*, udg. af De Samvirkende Menighedsplejer og Stefansforeningen, 1917, 146-153; 1918, 150-154. *Indre Missions Tidende* 21/1920, 244.
3. Hans L. Martensen (1808-1884), Sjællands biskop 1854-1884.
4. Louise M. L. Conring (1824-1891), indviet som den første danske diakonisse i Kaiserswerth marts 1863, forstanderinde for Den danske Diakonissestiftelse 1863-1891.

5. Dalhoff, N.: *Den danske Diakonissestiftelse 1863-1913*, København 1913, 49-54; Hauge, S.: *I troskab mod kaldet. Den danske Diakonissestiftelse 1863-1963*, København 1963, 39-42.
6. Thomas Skat Rørdam (1832-1909), Sjællands biskop 1895-1909. Isabelle J. M. Brockenhuus-Löwenhielm (1856-1932), fra 1886 leder af arbejdsstuerne i Nørre Allé, 1900-1924 forstanderinde for Sankt Lukas Stiftelsen.
7. Brev fra assessor Mourier 19.3.1901 og svar fra biskop Skat Rørdam 20.3.1901 (Diakonissestiftelsens arkiv).
8. Brev fra biskop Skat Rørdam 19.3.1901, citeret efter Müller, J.: *Tjene vil jeg. Nogle blade af Diakonissehuset Sankt Lukas Stiftelsens historie 1900-1950*, København 1950, 81.
9. Müller 1950, 73-76; 80-85.
10. Malmgart, L.: *Med glæden som værktøj. Sankt Lukas Stiftelsen 1900-2000*, København 2000, 70-71.
11. Johannes Hoff (1876-1957), læge, forstander for Diakonhøjskolen i Århus 1920-1932.
12. Jvf. brevveksling mellem bestyrelsens medlemmer i foråret 1925 (Diakonhøjskolens arkiv).
13. Brev fra Dr. Hoff 31.7.1925. til samtlige danske biskopper (Diakonhøjskolens arkiv).
14. Breve fra biskop Olesen 1.8.1925 og fra biskop Schiøler 13.8.1925 til Dr. Hoff (Diakonhøjskolens arkiv). O.K.P. Olesen (1860-1930), biskop i Ribe 1923-1930. Thomas L. Schiøler (1860-1939), biskop i Århus 1916-1931.
15. Brev fra Dr. Hoff 17.8.1925 til Diakoniskolens bestyrelse (Diakonhøjskolens arkiv).
16. Brev fra biskop Ostenfeld 14.9.1925 til Diakoniskolen (Diakonhøjskolens arkiv); referat af punkt 8 på bispemødet 9.9.1925 (Københavns Stifts Bispearkiv, Stiftskontoret). Sagen vedr. diakoniskolen (journalsag 331/1925) er desværre bortkommet i København Stifts Bispearkiv på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.
17. Johannes Gøtzsche (1866-1938), biskop i Viborg 1921-1936.
18. Brev fra Dr. Hoff 17.5.1926 (Viborg Stifts Bispearkiv C2/1082, Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg.).
19. Noter på det tilsendte ritual samt et udateret notat vedlagt sagen (Viborg Stifts Bispearkiv). I notatets indledning vurderer Gøtzsche henvendelsen positivt: "Det synes rimeligt, at der ved Indvielsen af Diakoner anvendes et af Biskopperne billiget Ritual, idet det maa anses for heldigt, at Diakongerningen i saa høj Grad som muligt bliver en folkekirkelig Institution, baade for den Nyttes Skyld, som Diakonerne derved kan gøre og for den Støtte, som derved kan skaffes til Sagen. At et Ritual ved Indvielsen er approberet af Biskopperne, vil sikkert være et led i Rækken af de Ting, som kan tjene dertil. Det maa derfor paa Forhaand anses for rigtigt, at Diakoniskolen har henvendt sig til Biskopperne om det foreslaaede Ritual".

20. Brev fra biskop Gøtzsche 3.6.1926 (Viborg Stifts Bispearkiv).
21. Referat af punkt 8 på bispemødet 9.9.1926 (Københavns Stifts Bispearkiv).
22. Brev fra Dr. Hoff 22.9.1926 til Diakonkolens bestyrelse (Diakonhøjskolens arkiv).
23. Referat af punkt 5 på bispemødet 4.1.1927 (Københavns Stifts Bispearkiv); brev fra Dr. Hoff 18.1.1927 til Diakonkolens bestyrelse (Diakonhøjskolens arkiv).
24. Prøveritualbog. Forslag til ritualbog for den danske evangelisk-lutherske folkekirke. Gudstjenester og kirkelige handlinger, København 1963.
25. Referat af møde 19.9.1961 i Protokol for Fællesudvalg mellem de tre danske diakonissehuse (Diakonissestiftelsens arkiv).
26. Johannes W. Jacobsen (f. 1915), forstander for Diakonissestiftelsen 1960-1968, biskop i Viborg 1968-1985. Johannes Müller (1907-1979), forstander for Sankt Lukas Stiftelsen 1946-1977. Vilhelm M. Kolthoff (1906-1990), forstander på Kolonien Filadelfia 1958-1973.
27. Sankt Lukas Stiftelsens årbog 1963-64, 20-24; referat af møde 17.2.1964 i Protokol for Fællesudvalg mellem de tre danske diakonissehuse (Diakonissestiftelsens arkiv).
28. Jvf. samtale med Jens Nørgaard, 7.6.2000. Nørgaard (f. 1919) var forstander for Diakonhøjskolen 1961-1977.
29. Se Malmgart, L.: Kærlighedens liv er handling. Diakonitænkning og diakoniuddannelse på Kolonien Filadelfia 1897-1987, i: *Bær hinandens byrder*, (red. Mortensen B.B.; Malmgart L.) Dianalund 1997, 73.
30. Hagesæther, Ole D.: Vigsling av diakoniarbejdere, i: *Diakoni og Kirke*, Oslo 1976, red. A. Aarflot, s.124-172.
31. Kilder til selve ritualteksterne er dels gengivelse af ritualer gennem årene i *Diakonbladet*, (udg. af Diakonhøjskolens Diakonforbund og Kolonien Filadelfias Diakonforbund), i årbøger / meddelelser fra Den danske Diakonissestiftelse og Sankt Lukas Stiftelsen, og dels kopierede sangblade med ritualer fra indvielser de seneste 25 år i de respektive institutioners arkiver. Samlingen omfatter 15 forskellige ritual-udgaver fra Diakonissestiftelsen, 8 fra Sankt Lukas Stiftelsen, 13 fra Kolonien Filadelfia og 12 fra Diakonhøjskolen.
32. Se Malmgart 1997, 80-81; 86-89.
33. Dette er f.eks. tydeligt formuleret af forstander G. Tøttrup i *Hilsen fra Sankt Lukas Stiftelsen, november 1979*, 2.

Summary

In contrast to the other Nordic countries, the ritual for dedication of deaconesses and deacons is not a part of the official liturgy of the Danish Folk Church and deacons are not employed in the Church. The dedication of deaconesses and deacons has always been performed as a private religious act, connected to the deaconal institutions.

There are three Danish deaconess houses, Den danske Diakonissestiftelse, established 1863, Sankt Lukas Stiftelsen, established 1900 and Kolonien Filadelfias Diakonissehus, established around 1897. Deacons have been educated and dedicated at two schools, Kolonien Filadelfias Diakoniskole, established around 1906 and Diakonhøjskolen in Århus (the deaconal college), established 1920.

The question of the dedication has been discussed with Danish bishops on several occasions.

In 1867 Diakonissestiftelsen wanted to dedicate the first deaconesses, inspired by the tradition in the German deaconess houses, most notably Kaiserswerth. The matter was discussed with bishop Martensen in Copenhagen who at first would not allow the ceremony to take place in the church. He suggested it should be performed in the living room of the deaconess house, but later agreed to the ceremony taking place in public. In 1901 the bishop in Copenhagen, Skat Rørdam, refused to perform the dedication of the matron of Sankt Lukas Stiftelsen, because it would give this private institution an official standing in the Church. In 1925 the leader of Århus Diakoniskole, Dr. Hoff, wrote to all the Danish bishops, hoping to have the ritual for dedication of deacons accepted by the bishops. The bishops approved the ritual in January 1927, having made some changes in the text of the ritual. Especially bishop Gøtzsche in Viborg commented on the text. In the early 1960's the Liturgical Commission was interested in the dedication rituals, but they were not included in the suggestion for the new book of rituals in 1963.

Due to the private status of the dedication act, the texts of the rituals has been revised in many ways over the years, since almost every leader of a deaconal institution has wanted to improve the ritual. There have been several theological understandings of the dedication act, but mostly it has been regarded as a blessing for the future social work of the new deaconesses and deacons.

2000 – en oversigt

Af Poul Juul Foss

Pseudobegivenheden, at vi nu efter vesterledens kalender skulle skrive år 2000, optog sindene – måske dog ikke i det omfang som mange havde ventet. I sin årlige tale til nationen udtalte dronning Margrethe II, som aldrig lægger skjul på sin kristne trosholdning, at hun ville bruge større ord end flertallet gør i dag ved at ønske sit folk "Gud i vold", et udtryk som ifølge hendes majestæt var tegn på dyb tillid uanset tilværelsens barske kår. Udtalelsen blev kommenteret vidt og bredt. Den kendte debattør og filosof Arno Victor Nielsen var tydeligt irriteret og mente, at dronningens tale var "en lang klagesang", og at hendes kristentro "var steget hende til hovedet"; desuden kom Nielsen med en noget besynderlig sammenligning mellem dronningen og Martin Heidegger, der i et berømt interview fra 1976 konstaterede, at "Nu kan kun Gud redde os". (Jyllandsposten (JP) 0201). (Årstal angives kun hvor det ikke drejer sig om år 2000). En tilsvarende forargelse over dronningens gudstro førtes til torvs af (Ekstra Bladet (EB) 2403), hvor en overskrift hed "Margrethe kirke-amok". Anledningen var at hendes majestæt havde været i kirke fire gange i påsken.

Samme guds frygt som hos dronningen hørtes imidlertid ikke i statsminister Poul Nyrup Rasmussens nytårstale, udover at vores gamle kirkebygninger blev nævnt. Rektor ved Dansk Bibel-institut Jens Ole Christensen forstod godt, at dronningens udtalelser havde vakt opsigt; han bemærkede dog at hendes ord i en missionshussammenhæng ville blive betraget som en smule vage. (DBIposten no. 2). Heller ikke fra diakonal, økumenisk side var man tilfreds med "alle de flotte nytårstaler, herunder statsministerens", for, som Folkekirken's Nødhjælps generalsekretær Christian Balslev-Olesen sagde, så har man åbenbart fuldstændig glemt klodens fattigste lande. (NØD no. 3 s. 3).

Nu handler denne artikel ganske vist ikke om de to mest fremtrædende danske personers religiøse indstilling. Men mon ikke statsmi-

nisterens attituder mere dækkede almenhedens synspunkter end at dronningens kristne tro tør betegnes som fællesgods.

Akkurat som i de foregående seks oversigter samler vi os om kirken og religionens kår i Danmark. Som gennem sekler lyder der rundt om en sund og karsk forkyndelse, ligesom der udføres en diakonal indsats med blik for svigt fra samfundsinstitutionernes side. Et bemærkelsesværdigt arbejde i folkekirkens tjeneste så dagens lys i salmebogskommissionens betænkning om en ny salmebog. I Afrika, Asien og Syd-Amerika arbejder mange missionærer fra danske, folkekirkelige og frikirkelige selskaber. En indsats som formår at tage højde for de ændrede vilkår for at udbrede evangeliet uden for den vestlige kulturkreds. Missionsinteressen i kirkefolket her hjemme synes dog nok så beskeden, og missionsselskaberne har svært ved at rekruttere nye missionærer. Servicekirken markerer sig til gengæld tydeligere og tydeligere - den vil jo så gerne komme tidens mennesker i møde. Studerede man således gudstjenestelisterne for København og store dele af Sjælland konstateredes det at den gamle skik med at fejre nytårmorgen gudstjenesteligt i høj grad var forsvundet til fordel for gudstjenester om eftermiddagen, hvor folk formentlig havde sovet nattens belastninger ud. Folkekirken står sig naturligvis ved at komme sin samtid forkyndelsesmæssigt i møde, men tvivlen hersker, om man ikke let giver køb på grundvæsentlige evangeliske sandheder dersom åbenheden fra kirkens side består i en fidel leflen for tidens vage religiøsitet. En sådan bekymring har jeg da også lyttet til og refereret. Det gælder blandt andet den kritik, der opstod i forbindelse med at en folkekirkepræst indbød den tibetanske eksilleder Dalai Lama til at tale i sin kirke.

Forventningerne til det nye årtusinde var i øvrigt ret ensartede hos religiøse ledere, fremgik det af en udsendelse på DR P 1 den 1. Januar. Således forudså overrabbiner Bent Lexner at jødedommen i løbet af 100 – 200 år ville få klart færre tilhængere, blandt andet på grund af antisemitismens næsten-usynlighed i vores samfund, hvorved assimilation med de lyshårede er blevet så let, og fordi staten Israel trak mange unge jøder til sig, idet den nye generation oplevede bedre kunne sikre sin jødiske fremtid dér. Fatim Alin konstaterede en betydelig konvertering af danskere til islam, ligesom han så flere og flere bevidst religiøse muslimer. Måske ville Danmark langsomt blive et muslimsk samfund, og muligvis ville det skandinaviske demokrati mere få karakter af muslimsk demokrati, sagde Fatim Alin nok så forsigtigt uden at definere begrebet "muslimsk demokrati"

nærmere. Biskop Niels Henrik Arendt betragtede ikke en voksende islam som en fare for danske kristne, men derimod som en udfordring. Den katolske biskop Ceslaw Kozon troede ikke på en katolsk vækkelse i Danmark, men det gjaldt heller ikke for romerkirken om at føre en offensiv strategi, men om at viderebringe troen.

Ingen af de ovenstående frontfigurer var altså præget af den helt store optimisme med hensyn til fremtiden, og der lød ej heller jubeltoner fra samme personer over det forrige århundrede. Røster i fodfolket var direkte kritiske. Lektor teol. dr. Nicolai Winther-Nielsen fra Menighedsfakultetet var særdeles pessimistisk i sin betragtning af nutiden: Fordums tiders kristne kultur var på det nærmeste tilintetgjort. Kirken var blevet marginaliseret, medens det danske folk dyrkede pengeguden og umoralen og var fyldt af alskens overtro. (Vennebladet (Menighedsfakultetets blad) no. 1 s. 2-3). På samme linje lå missionsteologen, professor Viggo Mortensen, når han om sekulariseringen skrev at den ikke indebar a-religiøsitet, da mennesker nok kunne have åndelige engagementer, men betød at religionen fremstod som et nichefænomen uden indflydelse på samfundsværdierne. (Udsyn no. 3 s. 12).

Kristeligt Dagblad (KD) som i generationer har fulgt det kirkelige liv i Danmark, oprindeligt ud fra klart indremissionske positioner til en mere bredspektret kirkelig orientering, har efterhånden udvidet interessefeltet, så det nu nærmest kan betegnes som et "religionsblad" der står åbent over for alle mulige religiøse strømninger, hvor teosoffer, unitarer, og ikke mindst spirituelle enkeltpersoner tildeles en ikke ringe opmærksomhed. Samtidig udtrykker bladet ofte en betydelig skepsis over for folkekirken som helhed, men informerer gerne om alternative, folkekirkelige tiltag. Hvad angår denne undersøgelse af især folkekirkens stilling i dagens Danmark må det anføres, at KDs værdi som primærkilde vurderes mere begrænset end tidligere netop på grund af bladets spredning af interesseområdet. I stedet vil søgelyset i højere grad blive rettet mod markante strømningers og personers udtalelser i tidsskrifter og forskellige medier.

At religionen eller bedre *religionerne* lever i Danmark er tydeligt nok. Ikke mindst islams tilstedeværelse optager mere og mere sindene. Holdningen til muslimerne kædes ofte eller oftest sammen med indvandrerproblematikken i det hele taget. Hvor tæt man i øvrigt kan forbinde religion med politik og etnisk baggrund i disse sammenhænge er et spørgsmål for sig. I denne artikel vil sagen spille en vigtig rolle set ud fra en kirkelig og teologisk synsvinkel.

Kirkelige røster i dagens debat

At præster, teologer og mange lægfolk i det kirkelige miljø ofte er velformulerede debattører er et faktum. Og når de ikke altid ud til offentligheden med budskabet er deres overvejelser om tidens problemer alligevel tit markante, og ikke blot hvad angår den interne kirkelige samtale. Til billedet hører tillige at en del gejstlige synes at være særdeles ivrige for at gøre sig offentligt gældende, og selv sender pressemeddelelser ud om deres planer. At så journalister skal producere deres "historier", som ganske vist ikke altid stemmer overens med de mediesøgendes interesser og formuleringer, er lige så udbredt som når kändisser påstår sig fejl citerede. Men at medierne øjensynlig finder synspunkter af kirkens folk notable, fører vel ikke for alvor til den antagelse, fremsat af religionshistorikeren Mikael Rothstein, at religiøsiteten i stigende grad optager danskerne. (Berlingske Tidende (Ber. Tid.) 2304). Faktisk kan iagttageren opleve den religiøse interesse som noget af et overfladefænomen. Rothstein er dog klar over, at interesse for religiøse spørgsmål ikke nødvendigvis får folk til at melde sig ind i et af de talrige religiøse samfund. Politiken (Pol.) 0407.

Tidehvervsbevægelsen som har haft så stolte traditioner i dansk kirkelivs debat og teologi med figurer som N. I. Heje, Gustav Brøndsted, Tage Schack, K. L. Aastrup og K. Olesen Larsen og mange andre at nævne høres nu næsten alene gennem de to præstefætre og medlemmer af Dansk Folkeparti Jesper Langballes og Søren Krarups røster. Sidstnævnte giver i EB sine meninger til kende for en bred læserskare. Danskheden, indvandrerproblematikken og menneskerettigheds-ideerne har i de senere år provokeret Krarup og hans venner på det voldsomste. Således også i år. I EB for 0501 krævede han handling og erkendelse af realiteterne. Virkeligheden for Krarup var at tage sin tilværelse som et skabt menneske alvorligt, og det at være menneske var at kende sine grænser, blandt andet som dansker. Men den fordærlige humanisme havde gjort mennesker socialt og politisk lige, således at det ikke længere var et folk tilladt at hævde retten til sit eget fædreland. Nu gjaldt det om konkret om at gøre op med menneskerettighedsidologiens svindel for at kunne forsvare det danske folks ret til egen jord.

Et giftigt angreb på vores førende politikere leverede Krarup i Tidehverv, nr. 2, s. 21-22. Her skrev han om de "toneangivende undermålere", "svigefulde magthavere" og "feje og samvittighedsløse små

mænd", som han sammenlignede med besættelsestidens samarbejdsfolkere. Samtidig politiserede Krarup selv på livet løs ved at prise Dansk Folkeparti og dets leder Pia Kjærsgaards indvandrerpolitik. I TV 2-nyhederne 19. oktober blev det meddelt, at Krarup var opstillet som folketingskandidat i Sønderborgkredsen for DF. Samme medie kunne 0911 oplyse, at Jesper Langballe var opstillet for DF i Viborgkredsen.

I Tidehverv no. 2 stod et større essay af cand. mag. Peter Neerup Buhl: Menneskerettigheder og Danmarks eksistens, s. 26-38. Med henvisning til blandt andre så forskellige personer som professor Justus Hartnack, den konservative, politiske filosof Edmund Burke (1729-1797) og Chiles tidligere diktator Auguste Pinochet, angreb Buhl menneskeretsideologien for at underminere nationalstaternes selvstændighed til fordel for en falsk, universel egilatarisme, der ville indskrænke europæernes livsmuligheder ved at legitimere en hæmningsløs indvandring. Men menneskerettighedsforestillingerne dueede simpelthen ikke, da de var fundamentalt i strid med "verdens og menneskenes natur". Derfor gjaldt det om at bekæmpe menneskerettighederne for at Danmark fortsat kunne bestå.

Dagbladet *Aktuelts* chefredaktør Anders Jerichow skrev en bidende recension af en lille bog, forfattet af Søren Krarup. Læsningen af den bibragte anmelderen en væmmelig fornemmelse af "en totalitær drift – tilmed i kristendommens navn". Det krarupske anliggende drejede sig ifølge Jerichow ikke om teologi, men var et angreb på den udbredte vilje til at hævde menneskerettighedsideerne over for statslig suverænitet. Og i sin polemik benyttede Krarup gudsforestillingen ikke bare som en modsætning til, men som en overlegen størrelse i forhold til menneskerettighederne. (Aktuelt 1608).

En lavmælt kritik af menneskerettighedsproblematikken kom fra valgmenighedspræst Morten Kvist. Oprindelig var disse rettigheder ment som et forsvar mod især statslige overgreb, men nu blev de betragtet som overordnede normer som alle og enhver kunne henholde sig til. Faktisk havde menneskerettighederne hos os udviklet sig til en "erstatningsreligion", som der måtte sættes et stort spørgsmålstegn ved. (Højskolebladet no. 30 s. 4.)

Professor Viggo Mortensen betragtede menneskerettighederne som ægte børn af kristendommen. Han sammenlignede dem med den løgstrupske filosofiske teologis påstand om den absolutte, moralske fordring. Menneskerettighederne kunne trods deres genesis i kristendommen forstås som alment menneskeligt gældende, hvilket

ifølge Mortensen var vigtigt i den interreligiøse dialog i globaliseringsens tidsalder. Og han knyttede forbindelse mellem religionernes virke sammen med arbejdet for humane vilkår for klodens mennesker. (Kritisk Forum for praktisk teologi no. 80/2000 s. 42f og s. 52f.)

Den 28. september afholdtes der folkeafstemning om hvor vidt Danmark i højere grad skulle tilslutte sig det valutariske samarbejde i EU: I diskussionen indgik flere emner, som ikke vedrørte selve afstemningen, men afspejlede manges syn på EU-institutionen. Således blev folkekirkens kommende status i det fælles Europa inddraget i debatten. I en diskussion 3008 i DR P1 fremførte Søren Krarup nok engang den ofte hørte påstand at folkekirkens eksistens var truet på grund af EU.s antidiskriminationsprincipper på det religiøse område. Medlem af EU-parlamentet Jens Kirk kunne i KD 0109 ud fra en EU-erklæring fra 1997 dokumentere, at EU hverken vil eller kan desavouere de enkelte staters lovgivning vedrørende de nationale kirker og religiøse sammenslutninger iøvrigt. Kirk bemærkede, at det enkelte land kulturelt jo havde sin egen religiøse historie, som folket ønskede uanfægtet.

Konkrete, aktuelle anslag mod folkekirkens gældende grundlag har det vitterlig været svært at konstatere. En lille dansk tøven må dog noteres, idet regeringen har udsat dansk underskrivelse af den europæiske menneskerettighedskonventions udvidelse med en protokol vedrørende antidiskrimination. Kirkeminister Margrethe Vestager oplyste i Folketingets spørgetid, at regeringen ville være helt sikker på at der ikke forelå uoverensstemmelser mellem protokollen og dansk lovgivning herunder statens støtte til folkekirken. Folketingstidende Spm. nr. US 15 - besvaret 21/11-2000.

Som bekendt og allerede nævnt har tidehvervske bannerførere og visse højskolekredse længe været glødende modstandere af EU-samarbejdet, som de har opfattet som den største fjende af den danske nation og vores folkekirke. Men disse folk har også fået modspil. Dr. phil. Hans Hauge forsvarede sammenhængen mellem dansk kultur og kirke og så den traditionsrige, europæiske dannelse. Tidehversgrundtvigianernes manglende sans for denne sammenhæng, var ifølge Hauge forklaringen på disse folks nationale isolationisme, og dermed deres uvilje mod EU. (HH: Dansk kirke og europæisk dannelse, i bogen *Kirken og Europa*, Aarhus Universitetsforlag, s. 199-213 særlig s. 202 note 5.)

En påstand af de hyppige går ud på, at EU er katolsk inficeret; så-

ledes henvises der ofte som eksempel på EU-flaget med dets tolv stjerner og blå baggrund, en ikon der minder om Jomfru Mariadyrkelsen. Sp. Helge Rørtoft-Madsen, der er en indædt EU-modstander, hævdede at "EU er mere katolsk end protestantisk." EU-centralstyringen fandt han helt i tråd med Vatikanets kulturpolitik, ligesom det såkaldte solidaritetsprincip var ganske i overensstemmelse med romerkirkens lære om familien og det sociale liv. (KD 1209).

Et skarpt angreb på nutidsudgaven af Tidehverv kom fra sp. Henrik Wilhjelm. For Wilhjelm at se kunne Krarups agitation betegnes som "en studentikos karikatur af teologisk arbejde". Den krarupske holdning måtte afvises ud fra et kristent kultursyn, der lå i god forlængelse af FNs menneskerettighedserklæringer. Den mellemmenneskelige indstilling var særdeles væsentlig for danskheden, og den stod over al "hjemmefødingsret". Særlig ulykkeligt fandt Wilhjelm det, at den politiske umenneskelighed her og i udlandet blev legitimeret af gejstlige personer. HW: Om teologi, danskhed og Tidehverv. (Præsteforeningens Blad (Prf. Bl.) no. 7 s. 144-145). At Tidehverv har mistet tilslutning hos tidligere trofaste støtter er vist ikke ukendt; pastor emeritus Andreas Davidsen kunne berette, at mange tidligere tidehversfolk i dag ikke ville "have noget som helst med bladet at gøre". (Prf. Bl. no. 13 s. 287).

Korshærshæfen Bjarne Lenau Henriksen, der er en sværvægter i den sociale debat, opfordrede stærkt til integration af de tilkomne fremmede, ligesom han hævdede at frygten for de andre religioner var "ligefrem proportional med vores fremmedgørelse over for vores kristne tro". Korshærbladet no. 2 bagsidekommentar. Lenau Henriksen har igennem årene været vagthund når det gjaldt samfundets angivelige svigten over for de ringest stillede i samfundet, og han udtrykte det i år markant ved at Danmark "har udviklet en asocial og ekstremt udstødende adfærd over for en menneskelig elendighed, som er et ulykkeligt produkt af det samme samfunds udvikling." (Korshærbladet no. 5 bagsidekommentar). Og Lenau Henriksen tilskrev liberalismens tale om menneskers eget private ansvar som medvirkende til den sørgelige situation, samtidig med at denne snak havde nået et skammeligt lavpunkt af stupiditet over for de udstødte. BL i sin årsberetning for Kirkens Korshær. (Korshærbladet no. 6 s. 75.)

Et vist ikke tidligere set initiativ bestod i at bispekollegiet opfordrede menighedsrådsmedlemmerne til som indsamlere og bidragsy-

dere at bistå den humanitære organisation Røde Kors søndag den 1. oktober. (Menighedsrådenes Blad (Mr. Bl.) no. 9 s. 38.)

De kirkelige retninger

Indre Mission fik i 1999 en ny generalsekretær idet den hidtidige landssekretær Jens Olesen blev forfremmet. Olesen virker ligesom formanden Christian Poulsen solid og traditionel. På ét punkt synes han dog at være positivt opmærksom på en problemstilling som organisationen i sin lange levetid ellers ikke har været meget engageret i, nemlig at IM ikke appellerer meget til den voksende mængde intellektuelle. (Indre Missions Tidende (IMT) 0901 s. 12f.) Et bud på, hvorledes IM skulle kunne nå de mennesker, der tit regner sig selv for landets åndelige elite, lytter man indtil videre forgæves efter. I et lille hefte *Jesus Kristus er Herre* som IM udgav sammen med andre højrefløjsorganisationer, hed det, at man ville tilstræbe metoder "der kan tale ind i tiden og tidens mennesker. Vi vil lade os udfordre af menneskers spørgsmål og protester mod vor tro". Netop en sådan vilje og evne til dialog med samtiden er det imidlertid vanskeligt for den udenforstående at få øje på. Under alle omstændigheder står højrefløjen med et kommunikationsproblem i relation til kulturlivet. Samtalen med nutiden bliver næppe hellere mere fremkommelig når IMs formand kunne regne det for direkte uvederhæftigt, når man i kirken fortav læren om et evigt pinested. (IMT no. 18 lederen.) Og når han i sin formandsberetning kunne fremhæve at både glæden over frelsen og frygten for egen og de andres fortabelse havde deres plads i IM. (IMT no. 26 s. 9) En anden fremtrædende figur på den kirkelige højrefløj sp. Finn Kappelgaard, var heller ikke så trendy, når han som et eksempel på "menighedstugt" anførte, at en leder i en missionsk bevægelse kunne sættes fra jobbet, hvis han boede sammen med sin kæreste. (Missionsvennen (MV) (Luthersk Missionsforenings blad), no. 2 s. 7.)

Som andre bevægelser og organisationer - kirkelige som ikke-kirkelige - lider IM under dalende tilslutning. IMs administrationschef kunne oplyse at indtægterne var faldende selvom de enkelte venner ydede større beløb gennemsnitligt, men de var færre om det, og IMT måtte ligeledes notere en tilbagegang af abonnementer. IMT no. 5 s. 18.

Den kirkelige situation har længe fået det til at rumle i kirkens højrekredse angående en separation fra folkekirken med dannelse af fri-

menigheder for øje. Af Finn Kappelgaards formandsberetning i Dansk Bibel Institut fremgik det, at undervisere og studerende på DBI fortsat tumler med sådanne tanker. Kappelgaard forstod udmærket sådanne planer, men opfordrede alligevel til at man arbejdede inden for de folkekirkelige rammer "hvor det er muligt". (DBI posten, no. 4 s. 3) Formanden for Menighedsfakultetets bestyrelse, sp. Allan Graugaard Nielsen, iagttog en udtømning efter salamiteknikken af folkekirkens åndelige liv. Udskridningen af bibelsk kristendom gik i et roligt, næsten umærkbart tempo, så at mange bare tog processen til efterretning. Som eksempel nævnte Graugaard Nielsen spørgsmålet om kirkelig markering af homofiles registrerede partnerskab, og nævnte i den forbindelse en konkret sag hvor der i Ålborg uden biskoppelig indgriben var foretaget en kirkelig handling med en slags tilspørgsel til parterne. (Vennebladet nr. 10 leder.)

Det traditionelle, diakonale arbejde, der tidligere i vidt omfang var båret af im-kredse, havde heller ikke de bedste betingelser i kirkelivet. Generalsekretær Jens Olesen bemærkede at diakoniens største udfordring i dag lå i, at man inden for kirken ikke tog just denne opgave alvorligt nok. (IMT no. 19 lederen.) Derimod synes den humanitære, diakonale virksomhed der udføres af Folkekirkens Nødhjælp, missionselskaberne udviklingshjælp og Kirkens Korshær at nyde både politisk og folkelig bevågenhed, hvilket også kan ses af de statslige subsidier der tilflyder disse organisationer.

Kirkeligt Samfunds formand, universitetslektor Inge Lise Pedersen, repræsenterer ligesom en anden kendt grundtvigsk skikkelse, provst Erik Balslev-Clausen, et syn på kirkelivet, der på mange grundtvigianere og tidehvervsfolk nok forekommer en kende for aktivistisk. Således understregede Pedersen at præster og menighedsråd burde tage initiativer i fællesskab, også af social karakter, og indtage en udadvendt holdning, der blandt andet indebar et samarbejde udover sognegrænserne. (Stiftsbrev, udgivet af Københavns stift, januar). Lederen af Grundtvigakademiet, Kim Arne Pedersen, vedgik at der var noget diffust over forståelsen af det grundtvigske i dag når man henholdt sig til begreber som kulturåbenhed, frihed, demokrati og "skolen for livet". Nu gjaldt det for grundtvigianerne om at tage traditionstabet op og sammen med andre kirkelige retninger takle tidens sækulare udfordringer. Både IM og grundtvigianere skulle i de kommende år stå åbne over for det folkelige, da man ellers risikerede at udvikle sig til sekter. I det grundtvigske miljø måtte man som lærefaderen bestandig vise hen til gudstjenesten med or-

det, dåben og nadveren; altså faste former som overførte kristendommen til hverdagslivet - men netop disse former hindrede befamling og overskridelser, kort sagt: friheden blev ikke antastet. (DR P 1, 0705.) Cand. theol. Ph. D. Henrik Wigh Poulsen, der er medredaktør af Dansk Kirketidende (Dsk. Kt.), fra august eneredaktør, bemærkede at tidehvervsgrundtvigianismen med dens front mod al oplevelsesreligiøsitet havde stadig færre tilhængere, medens der i vore dage taltes om følelser, almene værdier, det skabte osv. (Dsk. Kt. no. 11 s. 151.) I det hele taget synes det som om den gamle alliance mellem nogle tidehvervspræster og grundtvigianere er ved at gå i opløsning. Provst Lars Holm skrev at da han i 1981 tiltrådte som redaktør af Dsk. Kt. var "landkristendommen" dominerende i Kirkeligt Samfund med en dertil hørende vis skepsis på tidens foreteelser; nu derimod fremstod det grundtvigske miljø helt anderledes positivt vågen og aktivt over for hvad der rørte sig af verden i dag med den ustandselige bevægethed. (Dsk. Kt. no. 16 s. 215.) Et eksempel på en større grundtvigsk åbenhed over for andre rørelser i kirkelivet fremgik af formanden Inge Lise Pedersens beretning på Kirkeligt Samfunds årsmøde, hvor hun oplyste at der fandt "åbenhjertige samtaler" sted mellem Kirkefondet, IM og Kirkeligt Centrum angående rådvildheden om menighedernes situation i dagens Danmark. (Dsk. Kt. no. 20 s. 281.)

Ifølge Søren Krarup kunne selveste Grundtvig tages til indtægt for kampen mod EU og udlændingeinvasionen i vores danske fædreland. Med rette konstaterede han at førende, nutidige grundtvigianere ikke ville deltage i et nationalt, politisk felttog på den front; derfor skrev han: "Karakterløshed gjort til en dyd. Holdningsløshed lovprist som det særligt grundtvigske. Musik og sang og hygge i præstegårdene samt "en lidt diffus teologi" gjort til Grundtvigs arv". SH: Om Grundtvig. (Tidehvern, no. 8 s. 171-173, citat s. 172.)

Den lille højkirkelige bevægelse føler sig nu som før trængt af tidsånden. Pastor Hartvig Wagner, der gennem mange år har repræsenteret denne gruppes uvilje mod det moderne samfunds demokratisyn og liberalisme og det følgagtige, etablerede kirkelige apparat, mente, at "selv folkekirkelig myndigheder, der er grundigt sikret af systemet, kan føle sig truet af talmæssigt ubetydelige grupper." Men sandhed skulle der tales mod magtmisbrugsfolk. Som sandhedsvidner nævnte Wagner folk som abortmodstanderne sp. Orla Villekjær og universitetslektor Arne Munk. (Reformatio no. 2 s. 50f.)

Foreningen "Retten til Liv", der bekæmper den gældende abortlov-

givning, indviede 1206 ved en gudstjenestelignende handling en abortmindelund i Vedersø. (JP. 1206.) Planerne med den omtalte mindelund er nævnt i *Kirkehistoriske Samlinger 1998*, s. 196. Initiativet vakte tilfredshed hos IM - således deltog Chr. Poulsen i ceremonien i Vedersø. (IMT no. 25) og i lederen i IMT no. 27 hed det, at det i vores samfund var nødvendigt med en markering af livets ukrænkelighed. Skribenten vidste, at nogle kirkefolk følte at "Retten til Liv" gik for vidt, men netop i denne sag var der brug for et profetisk budskab.

Folkekirken og de andre

I folkekirken arbejder kredse på vid kontakt med kristne grupper af anden konfession. Man må især tænke på det årelange økumeniske virke, men da den økumeniske problematik i år antog en noget politisk karakter placeres den under næste hovedafsnit.

Kontakt med ikke-kristne samfund og personer finder sted f.eks. i Islamisk-Kristent Studiecenter i København. I Gjellerupparken ved Århus har der længe været udført et kompetent initiativ fra folkekirkelig side i forholdet til nydanskerne. Ligeledes arbejdes der i Odense aktivt på at skabe en forbindelse mellem folkekirken og udenlandske tilflyttere. Nævnes bør selvfølgelig også biskoppernes islam-udvalg, rekrutteret blandt en flok kompetente mennesker, der arbejder for at forbedre samtalen mellem folkekirken og de herværende muslimer. Udvalget har gennemført en teologisk sober informativ indsats af forskellig art. I bogen *Samtalen fremmer forståelsen*, Unitas forlag, fremlagdes en fyldig rapport redigeret af udvalgets formand, generalsekretær for Danmission Harald Nielsen. I anledning af denne rapport udtalte biskop Kresten Drejergaard som sin overbevisning at folkekirken besad et uudnyttet potentiale som integrationsfaktor. (JP 0212.)

Et af de mere spektakulære eksempler på religionernes møde kunne man læse i *Stiftsbrev*, udgivet af Københavns stift, marts, der oplyste at "H.H." (Hans Hellighed) Dalai Lama, der opfattes ikke bare som en religiøs centralfigur men også som et folkeligt og politisk samlingspunkt for det undertrykte tibetanske folk, i maj ville komme til København, hvor han blandt andet ville deltage i et morgensangsarrangement den 19. maj, ledet af biskop Erik Norman Svendsen i Christians kirke, hvorefter Dalai Lama ville redegøre for sine tanker om en aktiv indsats for en fredfyldt tilværelse mennesker

imellem. Hensigten med initiativet var at gavne den positive samtale mellem fremtrædende personer fra de store verdensreligioner. Et synspunkt helt i overensstemmelse med udbredt økumenisk tankegang. I KD 2903 hævdede Norman Svendsen således, at dialogen mellem de store religioner måtte forløbe på en anden måde end i oldkirkens dage og på reformationstiden. Flemming Pless, som er præst ved Christians kirke, fandt det i en rodet artikel soleklart at folkekirken bød Hans Hellighed velkommen på Bededag "der er en bededag for freden", idet Dalai Lama jo virkede for verdensfreden, og da bønnen ikke kender til grænser men får inspiration af personer der har noget på hjerte. (JP 1305.) Arrangementet blev publikums-mæssigt en succes. Folk strømmede til. Mediedækningen var intens. Biskoppen, flere præster og to provster fra folkekirken samt to katolske sognepræster, fhv. overrabbiner Bent Melchior og kirkeministeren mødte op. En dame udtalte at hun var kristen, men kun kom i Christians kirke på grund af Dalai Lama, for hun havde vanskeligt ved at få opfyldt sine spirituelle behov i folkekirken - hvorved hun gav udtryk for hvad mange folkekirkemedlemmer føler. (JP 2005.) KD brugte samme dag adskillige spalter på eksillederens optræden. Man kunne læse, at i kirkerummet sagde han et mantra og bad en bøn om at måtte tale i Budhas navn. Men dermed afkristnede han ikke kirkerummet, forsikrede universitetslektor Karsten Fledelius.

I KD fremkom nu en langvarig diskussion om hele forløbet. Sp. dr. theol. Jesper Høgenhaven bemærkede at Norman Svendsen havde gjort sig til ét med Pless' arrangement, og han afkrævede biskoppen "en god teologisk forklaring" på hvorledes forløbet kunne forenes med hans pligt som evangelisk-luthersk tilsynsmand. En skelnen mellem en gudstjeneste og en buddists tale i et indviet rum betegnede Høgenhaven som juristeri. Sagen var at man helt forfejlet havde sammenblandet en "fredskultur" med evangelisk forkyndelse. (KD 0606.)

På samme linje bare skarpere skrev Søren Krarup i BT 0706: "Det har tydeligvis været en uanstændig, ukristelig forestilling i Christianskirken." Norman Svendsen hævdede at Høgenhaven havde misforstået arrangementet i kirken, idet "fælles menneskelige bestræbelser fik lov at komme til orde i et rum præget af kristen tro og tænkning." (KD 0906.)

Provst Peter Holm, der i ornat havde deltaget i arrangementet, var tydeligt irriteret over den langvarige polemik, der efter hans mening havde antaget en hysterisk karakter. Ifølge Holm stod Dalai Lama

for den mest udbredte filosofi i vores kulturkreds, nemlig en buddistisk inspireret, holistisk betonet humanisme. Og det kunne alene golde debattører i kirkeligt regi indvende noget imod. (KD 1906.) I en tankevækkende opsats i Prf. Bl. uddybede Holm sine synspunkter. Således mente han at man kunne lære af Lama'en, der med sin stærke personlighed udstrålede en dyb religiøsitet, der var uden den forældede *via antiqua* to-rums-tænkning med dens metafysiske forestillinger om Gud som en objektiv størrelse og kristendommen som religionen alene bærende den absolutte sandhed - ideer som det moderne mennesker stod helt fremmed for. Og det nyttede ikke at argumentere med bibelen, der ikke besad mere autoritet end andre bøger. Aktuelt drejede det sig om diskursen som tydningsmodel, hvilket betød en sikrere virkelighedsfornemmelse end den klassiske teologi kunne præstere. Holm spurgte efter en ny forståelse af kristendommen på modernitetens betingelser. Men umiddelbart syntes han selv at have afskaffet al traditionel kristendom til fordel for en total åbenhed over for forestillingen om en *via moderna*. PH; Lamaen i Christianskirken eller *via antiqua* og *via moderna*. No. 33 s. 751-755. Man kan måske sige, at den teologiske forklaring som Høgenhaven efterlyste forsøgsvis blev leveret af Holm.

"Nysynkretismens festdag i Christianskirken" hed en artikel af sp. Henning Reelsbo i Prf. Bl. no.28-29-30 s. 680-682. "Man må bare håbe på, at Kristus ikke har set, hvad der foregik!", skrev Reelsbo. Jo, for den postmodernistiske religionstolerance var i virkeligheden pjat og uden sammenhæng med kristendommens lære. Den ægte tolerance gav plads for modsatte opfattelser, men det betød ikke en værdi-ligestilling. Uanset sandhedsmomenter i de andre religioner måtte vi som kristne betragte dem som falske. Reelsbo beklagede at Danmark var ved at udvikle sig til et multireligiøst samfund, men derfor havde religionerne alligevel ikke et fælles værdigrundlag. Derimod burde de religiøse samfund besinde sig på netop deres egen identitet og ikke udvande deres traditioner. Det såkaldte fredsmøde i Christians kirke havde Reelsbo svært at tage seriøst da "det hele lignede langt mere en fidel imødekommelse af Christiansborgs behov for arrangementer". I det hele taget havde arrangementet været til skade folkeligt, politisk og religiøst.

IMs formand sp. Christian Poulsen fandt det pinligt at Norman Svendsen havde svigtet sin pligt som sit stifts tilsynsmand ved – i stedet for at bekæmpe lærdomme der er i strid med folkekirkens lære – at deltage i morgenbønnen i Christians kirke. (IMT no. 25, lede-

ren.)

Man kan have det indtryk efter Dalai Lama-besøget at den interreligiøse diskurs består i en slags konsensus med hensyn til etiske spørgsmål, således at religionerne skulle have et sammenligneligt moralkodeks, og at der mellem religionerne skulle foreligge en form for samstemthed om at etikken/medmenneskeligheden er vigtigere end dogmatikken. Dalai Lama kan da også beskrive sig selv som en person "der fastholder de humanistiske værdier, som er fundamentale ikke bare for Mahayana buddhismen, men også for alle de store verdensreligioner." Her efter *Årbog for Københavns stift*, s. 44.

Som vi har set er ikke alle lige begejstrede for disse udbredte tendenser. Fra de mere højrefløjsbetonede missionsaktives side ønskes der utvetydigt forkyndelse/tiltale frem for samtale. Og har man den radikale opfattelse at "religionerne blot er forskellige veje til samme mål, får det afgørende betydning for ens syn på, hvad mission er." (MV no. 5 lederen).

Den dialektiske teologis vægtlæggen på "ordet" er ikke meget i vælten. Derimod høres der jo ofte tale om samtalens nødvendighed. Margrethe Vestager skrev således, at evangeliets forkyndelse virker bedst med dialogen som basis i relationen mellem forkynderen og den hørende. MV: Værdier i folkekirken. (Helsingør stiftsbog s. 15). Professor Theodor Jørgensen stillede sig tvivlende over for en direkte omvendelsesforkyndelse i tidens missionsammenhænge. For ham at se var "vidnesbyrdet (...) den eneste mulighed for den direkte mission i dag, fordi vidnesbyrdet kan gå hånd i hånd med dialogen". Samtalen fremmer forståelsen s. 125.

At folkekirken udviser stor tolerance demonstrerede Dalai Lama-begivenheden og skarp tale høres sjældent. Filosoffen, professor Ole Thyssen fremførte, at vel havde religionen "en robust semantik for Det Onde", men den havde kirken overladt til filmindustrien idet kirken havde udviklet sig til være "lige så mild og tækkesyg som det moderne velfærdssamfund". OT i et diskussionsindlæg på Handels-højskolen, København, forsommeren, her efter manus venligst udlånt af OT.

Niels Henrik Arendt har ved flere lejligheder gjort sig til talsmand for en åben indstilling til islam samtidig med at han hævder kristendommens endegyldige sandhed. Med tilfredshed noterede Arendt, at uagtet islam var mere konkret-synlig end kristendommen, skete der i disse år en voksende optagethed hos folk af kristne ritualer og dermed en større synlighed i det ydre af kristendommen. (Dagbladet In-

formation 1403.)

I disse oversigter omtaler jeg også religiøse samfund uden for folkekirken. Jo mere multikulturelt Danmark vil udvikle sig, præcis som andre lande indenfor vores kulturkreds, jo mere opmærksomme må vi som samtidshistorikere være på de åndelige forandringer, hvor der er tale om væsentlige og seriøse foretelser i de kristne kirker plus de religiøse bevægelser som kirkerne lever side om side med. At indvandringen har givet den romersk-katolske kirke et endnu mere internationalt præg kan ikke undre, således oplyste *Katolsk Orientering* no. 19 på forsiden, at af de ca. 34000 katolikker her i landet er ca. 21000 af fremmed herkomst.

I attenhundretallet og i begyndelsen af det tyvende sekel modtog vi en signifikant påvirkning fra store, angelsaksiske bevægelser, metodister, baptister, kristelige ungdomsorganisationer med flere. Også den engelsk-amerikanske unitarisme har sine spor hos os; det gælder i Århus og navnlig i København. I februar kunne Unitarisk Kirkesamfund således fejre sit et århundredes jubilæum. Samfundet har udviklet sig fra en rationalistisk frikirke til en holistisk, panteistisk, etisk engageret forening, og unitarismen har ikke fordums bonitet og tilslutning. Hertil Werner Bovin: Unitarismen i Danmark. (Unitarisk forlag, København.) Søgende sjæle synes at gå andre steder hen, hvor spiritualiteten og mystiken står mere i højsædet, og der synes at være muligheder nok; dog synes den alternative religiøsitet ikke at optage medierne så meget som i de foregående år. Men at den let fattelige, vestlige, behagelige reinkarnationslære nærmest er blevet en art folketro, er en erfaring som mange præster hævder at have gjort. Det gælder dog vist om ikke at overvurdere betydningen og dybden af den nye folkereligiøsitet. Således har religionshistorikeren mag. art. Tim Jensen ifølge *Ikon* no. 31 s. 27 udtalt at der i Danmark fandtes ca. 2500 mennesker i de nyreligiøse grupperinger foruden en del new-age-folk. Professor Johannes Aagaard, der er en bramfri specialist i nyreligiøse fænomener, mente, at det i dag det ikke så meget var enkelte bevægelser der stod på scenen, men en "new age pseudoreligiøsitet", der virkede på folk som det mondæne narkotiske stof ecstasy. (JP 1508.)

Et meget mere synligt religiøst religionsselskab end unitarerne og de forskellige newage-fænomener er Jehovas vidner, der om sig selv hævder alene at repræsentere en genuin bibelsk kristendom. Næppe noget andet religiøst samfund i Danmark har mødt så bred en ligestyldighed og afvisning i offentligheden. Ikke desto mindre har man-

ge tusinde mennesker gennem årene tilsluttet sig bevægelsen. Dens intensive propaganda fra husdør til husdør har givet gevinst. I år kunne Jehovas vidner proklamere, at deres blad *Vagttårnet* var udkommet i et hundrede år med en oplagsstigning fra 400 eksemplarer i 1900 til nu 84000 eksemplarer. (Ber. Tid. 0202.)

En anden amerikansk sekt, mormonerne, officielt Jesu Kristi Kirke af Sidste Dages Hellige, kunne fejre sin 150 årsdag i Danmark. Kirken er her i landet af beskeden størrelse og vækker ikke større folkelig interesse.

Folket og kirken

Hvor god eller ringe kirkegangen er i Danmark bliver hyppigt diskuteret. En kendsgerning er det dog, at vi ligger i bunden i den vestlige verden i så henseende. Navnlig i København har deltagerantallet været af en beskeden størrelse. "Værre end vi bryder os om at være ved, bedre end nogle vil have os til at tro" sådan oplevede præsteforeningens formand sp. Peter A. Krogsøe det som en ganske præcis tolkning af den udbredte tale om "de tomme kirker". Formandens nytårshilsen 2000. (Prf. Bl. no. 1 s. 2.) Tidsskriftet *Faklens* redaktør Rune Engelbreth Larsen var som sædvanlig ude efter folkekirken. Ifølge ham vidste alle, at hvis der var ligestilling mellem religions-samfundene, ville folkekirken indenfor en overskuelig periode kun tælle fem procent af befolkningen som medlemmer. (EB 1407.) En udtalelse der må siges at bygge på et helt udokumenteret gætteri.

Uvidenheden om hvad kristendommen står for er fortsat levende. Det mest eklatante eksempel som jeg stødte på i år var udspekuleret af forfatter og filminstruktør Christian Braad Thomsen, som hævdede at "okkulte forestillinger", som fandtes i kirkesamfundene, almindeligvis alene kunne konstateres på lukkede, psykiatriske afdelinger. Endvidere hævdede han, at der hverken nu eller tidligere forelå eksempler på at den kristne religion skulle udtrykke "værdier som godhed, kærlighed og barmhjertighed". (Pol. 1608.)

Satan-kult-fænomener, som periodisk har foruroliget sindene, hørte man kun lidt om, dog noteredes sporadiske gravskænderier foretaget af ungdommelige elementer; den mest satanistisk prægede aktion fandt sted i Ålborg, hvor nogle unge mennesker begik omfattende hærværk mod Almenkirkegården, angiveligt som "et oprør mod kristendommen". (Nordjyske Stiftstidende 2010.)

Jo vist er der uvilje mod folkekirken, og lystelig er folkekirkens si-

tuation ikke. Men hvad skal man gøre for at afhjælpe miseren? Københavns budgetprovst Sten Wenzel-Petersen anbefalede en lukning af nogle af de mange kirkebygninger, hvilket ville give plads til flere præstestillinger og dermed en bedre betjening af menighederne. Ganske vist en upopulær ide efter menighedsrådenes vurdering. Det er bare ikke rimeligt at stå med en masse driftsdyre bygninger som næsten ingen brugte, understregede provsten. (BT 0501.) Men har vi faktisk for mange kirker i Danmark? Det er et følsomt emne på grund af lokalbevidstheden, hvor sognebeboerne, selvom de sjældent viser sig til gudstjenester, nødigt ser deres egen kirke nedlagt. Margrethe Vestager mente at der vitterlig var for mange kirkehuse, men hun var ikke indstillet på at være en bad girl der udpegede nedlægningstruede kirker, så meget mere som det var op til de lokale menighedsråd om en kirkebygning fortsat skulle være i brug. JP 1109

Et nyt udtryk stødte jeg på i en annonce fra Bethlehemskirken, København, hvor menighedsrådet søgte en ny sognepræst. "Efterfolkekirkelige tilstande i sognet" stod der, og beskrivelsen forekom dækkende idet kun 50 procent af sognets befolkning var medlem af folkekirken og dåbsprocenten lå nede på 20. KD 2601. Den optimisme som den kendte tidehvervspræst Vilhelm Krarup udtalte for tredive år siden, at det var "den sorteste løgn, når det påstås, at der ikke er kontakt mellem folk og præster i København", må i hvert fald modereres betydeligt, akkurat som hans undren over at nogen kunne sætte spørgsmålstegn ved folkekirkens fortsatte beståen. (Kirkehistoriske Samlinger 1971 s. 177.)

Men bruges kirkerne da ikke til gudstjenestelige formål? Jo, det er efterhånden blev lyst i kuld og køn, at kirkelige handlinger/kasualier benævnes gudstjenester. En novitet der vist ikke har megen dækning i kirkehistorien, men som kan forlede til den misopfattelse at kirken har større, ja sågar voksende tilslutning end tilfældet faktisk er, idet det hører sig til at "man" overværer bryllupper og kommer i samlet flok til dåb. Men mon ikke sp. Sofie Nordentoft rørte ved et væsentligt anliggende når hun hævdede, at hvis kirken bare står som en servicekirke eller som bevareren af et kulturminde tør man spå dens dage talte? Nordentofts eget forslag til afhjælpning af situationen gik ud på i højere grad at give menighedens medlemmer et medansvar og etablere mere tværgående samarbejdsformer, samt være opmærksom på spørgsmålet om formidling. SN: Om at prædike for den bageste bæk II. (Dsk. Kt. no. 2 s. 24 – 28).

Et mindre men for menigheder og præster irriterende problem består i, at mange gudstjenester ødelægges af skrigende, omkringfarende børn der er medbragt af forældrene ved dåbshandlinger. I en vittig, varmtfølede kronik i Pol. 0909 foreslog forfatteren m.m. Synnøve Søe en genindførelse af søndagsskoleinstitutionen - som godt nok eksisterer men med et såre beskedent børnetal - for at menigheden kunne "få fred til at lære, lytte og glide ind i en anden verden".

Vender vi os til den mere offentlige side, forekommer politikerne at være lidt mere optaget af kristendommens tilstand i samfundet end tidligere. Dansk Folkeparti har således mobiliseret et veritabelt korstog angiveligt i kristendommens og folkekirkens tjeneste, ud fra den formening at det kirkelige kleresi svigter danskheden og overser de farer som truer nationen fra asylansøgere, flygtninge og fremmedarbejdere. Den 13. januar havde folketinget således en debat foranlediget af partiet der ønskede klarlagt: "Hvilke oplysninger kan regeringen give om Danmarks kulturelle udvikling set i lyset af den stigende islamisering." DF fulgte spørgsmålet op med et forslag til vedtagelse, hvorefter tinget skulle pålægge regeringen "at gennemføre initiativer, der sikrer, at Danmark vedbliver at være et kristent land." Den langvarige diskussion beskæftigede sig navnlig med kulturelle problemer, men religiøse spørgsmål blev ikke fortaget. Kulturminister Elsebeth Gerner Nielsen så ingen vanskeligheder vedrørende islam som religion, da grundloven garanterer religionsfrihed. Margrethe Auken hævdede at DF udgjorde den reelle trussel mod dansk kristendom og kultur. DFs ordfører Peter Skaarup ville gerne "bakke op bag kristendommen", og henviste til forslag som hans parti havde fremsat i så henseende. Men Dorte Bennedsen afviste at folketing og regering kunne tage initiativer der sikrede Danmarks beståen som en kristen nation, da kristendom var den enkeltes helt personlige sag; ligesom hun bemærkede, at DF slet ikke anede hvad folkekirkens lære gik ud på. Omvendt påstod Skaarup at folkekirken netop var truet af den herværende islam. Margrethe Auken ivrede for en dialog mellem muslimer og kristne. DFs dagsordensforslag bortfaldt efter vedtagelsen af en afværgedagsorden. (Folketingstidende sp. 2936-2985.) Folketingsdebatten flyttede næppe nogle hegnspele i det kulturelle og religiøse landskab, men kan vel anføres som et symptom på at problemstillinger som for få år siden nød næppe mere end en beskedent interesse nu er ret så synlige og kan anvendes til partipolitiske formål.

Det Radikale Venstre, for hvem kirkeinstitutionen aldrig har været meget nærværende, afviste på sit landsmøde et forslag der ville løse forbindelsen mellem stat og kirke. Afstemningen blandt mødedeltagerne godtgjorde dog at partiet var ret splittet i denne sag. (JP 1809.)

Til synligheden af debatten hører endvidere at der den 16. marts blev afholdt en høring på Christiansborg arrangeret af "biskoppernes islamudvalg". Høringen fokuserede på islams stilling i et land der er præget af kristen kultur. Pia Kjærsgaard var særdeles utilfreds med de politiske og kirkelige udtalelser på konferencen. Efter hendes mening var sigtet nemlig at man ville fremme den muslimske sag i Danmark. Endnu mere utilpas var hun med biskopperne, som angiveligt slet ikke var optaget af at bringe evangeliet til muslimerne. Kirkens ledende figurer svigtede også, når det gjaldt om at pointere forskellen mellem islam og kristendommen. I stedet for at gøre knæfald for islam burde de kende deres pligt som forkyndere af Guds ord. (KD 2303.) Kjærsgaards opsats vakte en del forargelse; i Dsk. Kt. no. 7, s. 103, talte Lars Holm om alle hendes "idiotiske urimeligheder", om "massiv uvidenhed" med hensyn til det kirkelige liv og om et forrygende ukendskab til teologi og kristendom. Ikke mindre harme vakte Kjærsgaards monomane angreb på biskopperne hos Kristeligt Folkepartis leder Jan Sjursen, der hævdede at hun overhovedet ikke forstod at det var et kristent grundaksiom at møde næsten med agtelse. Sjursen mente, at Kjærsgaard misbrugte kristendommen i sin offensiv mod Islam. (JP 1505.) Heller ikke kirkeminister Margrethe Vestager fandt nåde i Pia Kjærsgaards øjne. Hun havde ligesom bisperne gjort knæfald for muslimerne. I stedet skulle ministeren have været solidarisk med folkekirken og det danske folk. (Dansk Folkeblad (DFs tidsskrift), no. 2, s. 14.)

Til forskel fra Holm og Sjursen var sp. Søren Peter Hansen ikke skeptisk over for Kjærsgaards holdning til bispekollegiet. Ifølge ham havde biskopperne i diskussionen islam versus kristendom udvist "politisk korrekthed" og en hovmestererende indstilling. Den megen tale om menneskerettigheder og tolerance var en undvigelse af evangeliets konfrontation med islam. I den forbindelse havde bisperne svigtet med deres snakken om Danmark som et multikulturelt og multireligiøst samfund. Et opgør var nødvendigt for at undgå de konsekvenser som islam kunne bibringe det danske folk. (KD 0504). Provst Ole Rydal mente at de muslimske indvandrere naturligvis skulle nyde godt af religionsfriheden, men de skulle også have

at vide at islam af kristendommen måtte afvises som "djævelskab". Det gjaldt om frygtløst at tage afstand fra en vanvittig tolerance, og "gøre det, inden vi skal skyde!" (sic). (Tidehverv, no. 4, s. 84.)

Generalsekretær i Luthersk Missionsforening Leif Rasmussen tog afstand fra at bekæmpe islam i vores land ved hjælp af fremmedhad og pressionsmidler. så at man f. eks. hindrede bygning af moskeer. Slige tiltag mod anderledes troende var ukristelige. I forholdet til muslimerne måtte der alene bruges åndens våben. (MV, no. 3, leder.)

Næstformanden i foreningen Dansk Kultur Preben Breds mente, at det ikke primært var den islamiske ideologi i sig selv der var til fare for dansk kultur. Problemet var derimod en kulturelite, der saboterede danskheden for at skaffe plads for de fremmede. Med særlig harme omtalte Breds i denne forbindelse biskop Kjeld Holm, der karakteriseredes som en trussel mod det frie ord og som defaitistisk i sit forhold til folkekirken. (Ber. Tid. 0501.)

Den 2112 omdannede statsminister Poul Nyrup Rasmussen sin regering. Som ny kirkeminister udnævntes Den radikale Venstres landsformand Johannes Lebech, der ved pressemødet i statsministeriet nævnte den nødvendige tolerance over for andre trossamfund og understregede at han ville arbejde tæt sammen med undervisningsministeren (Vestager) og kulturministeren (Elsebeth Gerner Nielsen), begge hans partifæller, ligesom han selvfølgelig forsikrede at ville virke for gode vilkår for folkekirken. (TV 2 samme dag.) I Pol. 2812 var lederskribenten forarget over, at Lebech havde udtalt at han ikke ville stille økonomiske midler til rådighed for moskebyggeri i Danmark. At et sådant anliggende slet ikke kan være kirkeministeriets sag var åbenbart ukendt for skribenten.

Cand. polit. Sonia Dahlgaard, der i EB hyppigt angriber "System-Danmark", rettede i *Dansk Folkeblad*, no. 2 s. 30-31, et frontalangreb på folkekirken som var blevet "inficeret af nøjagtig samme sygdomme som dem, der har gjort Danmark til et bureaukratisk og egoistisk System-Danmark". Dahlgaard beskrev blandt andet folkekirken som en forsørgelsesanstalt for et alt for stort personale der klamrede sig til fagforeningsregler. Hun pegede på kirkens populistiske holdning og jagen efter succes. Nu satte man velfærdsstatens ideologi over Kristus-bekendelse. Og politisk korrekthed viste sig f. eks. i at formanden for et stiftsudvalg kunne påstå at man ikke burde missionere blandt nydanskerne. Hvis folkekirken skulle overleve sin krise kunne det alene ske ved civil ulydighed.

I flere år er Folkekirkens Nødhjælp blev beskyldt for at politisere i sit arbejde for ulykkesramte mennesker i u-landene. Og Nødhjælpen har da heller ikke lagt skjul på sit arbejde for fred og forsoning og demokrati. Et særligt bistert angreb på organisationen var at læse i Ber. Tid. 2403, hvor lederskribenten skrev, at "Hvis organisationen vil være politisk aktør, må den tage navneforandring." Baggrunden for lederen var en kronik samme dato af formanden for Dansk-israelsk Selskab Otto Rühl. Overskriften på hans artikel hed *Nødhjælpens jødehetz*. Rühl beskyldte i skarpe vendinger Nødhjælpen for på énsidig vis at tage parti for palæstinenserne og i den sags tjeneste benytte ekstremt usaglige propagandistiske metoder med foragt for de historiske facts. Et mere afdæmpet indlæg i debatten kom fra Bent Melchior, der ikke ville kalde Nødhjælpen for antijødisk; dog anklagede han den for at indtage antiisraelske standpunkter i årene løb. Melchior opfordrede organisationen til at koncentrere sig om sit udmærkede hjælpearbejde, men lade være med at blande sig i politiske konflikter som den helt klart ikke havde indsigt i. (Ber. Tid. 0104.)

Også når det gjaldt EU gav Folkekirkens Nødhjælp sin mening til kende. *Kritik af katastrofehjælp* hed en forsideoverskrift i JP 0205. Generalsekretær Balslev-Olesen udtalte her på linje med andre europæiske nødhjælpsorganisationer en voldsom kritik af EU, der skulle have smølet med katastrofebistand til det hungerramte Etiopien. Den samme anklage for ineffektivitet i EU-apparatets gearing af bistandshjælp gentog han i DR 1s TV nyheder 0708.

Det økumeniske arbejde er som antydnet næppe den kirkelige sag som optager offentligheden eller sognemenighederne mest. Men i en artikel i *Udsyn* no. 2 s. 6 – 7, trak universitetslektor Peter Lodberg nogle linjer op af historisk og systematisk art. Ud fra hans point of view var debatten om det økumeniske virkes status i folkekirken et spørgsmål om kirkens relevante bidrag til vores nutidige samfundsudvikling (hvilket for iagttageren syntes at være en noget overdreven vurdering af det økumeniske arbejde). Lodberg mente også at det økumeniske arbejde havde sat gang i den teologiske diskussion om folkekirkebegrebet som sådan og bidraget til folkekirkens strukturdannelse. Men set ud fra en kirkehistorisk synsvinkel var der efter hans mening ikke grund til større tilfredshed. Med eksempler fra de sidste årtier påviste Lodberg hvorledes folkekirken nok ville deltage i drøftelser med andre kirkesamfund, men når man kom til konkrete, forpligtende tiltag gik den enegang. Derved havde folkekirken

i stadig højere grad isoleret sig selv i troen på hvor enestående den var i sammenligning med andre kirker. Lodberg var dog ikke ubetinget tilfreds med de økumeniske initiativer og kritiserede de økumeniske erklæringers indforståede sprog der gjorde kommunikationen vanskelig. Nedenstående refererede stykke papir er en glimrende illustration af Lodbergs kritik.

Et dokumentudkast kaldet Charta Oecumenica, udarbejdet af Konferencen for Europæiske kirker (protestantisk) og Rådet af Europæiske Bispekonferencer (katolsk) i den hensigt at styrke samarbejdet mellem kirkerne i vores verdensdel, blev sendt til dansk udtalelse. Initiativet vakte en del modstand herhjemme idet mange mente at det udtrykte et knæfald for EU's integrationsprogrammer også på det kirkelige felt, da kirkerne skulle bekende sig til "Europas enhed" og dokumentet benyttede et kendt EU-udtryk "Europas sjæl". (Der henvises til Det mellemkirkelige Råds oversættelse.) En udsendelse på DR P1 2107 var oplysende om debatten. Her udtalte kirkefolk sig om sagen praktisk og principielt. Nogle var mere positive end andre over for et fælleseuropæisk kirkesamarbejde, således Peter Lodberg og generalsekretær i Kirkefondet Kaj Bollmann, medens tidehvervspræsten Sten Vedstesen var yderst negativ. Samstemmende var diskussionsdeltagerne dog i deres skepsis over for en strikte, politisk-europæisk kurs som et kirkeligt anliggende, det gjaldt også sekretariatschef i Det mellemkirkelige Råd pastor Ane Hjerrild.

Jesper Høgenhaven leverede en skarpsindig analyse af dokumentet ud fra en tidehvervsk, anti-EU-holdning. Ifølge Høgenhaven forelå der en intim forbindelse mellem den fremlagte økumenisme og den politiske, europæiske intergrationisme. I teologisk henseende fandt han dokumentet tyndbenet og uden indsigt i luthersk kristendom. Derimod iagttog han et udtalt kirkepolitisk program, der afslørede en fad moralisme parret med foragt for folkenes særpræg alt i overensstemmelse med EU-ideologien. (Prf. Bl., no. 37, s. 842-849.)

Meget dansk gav Det mellemkirkelige Råd ikke et totalt afslag på det fremsendte papir. Vel mente man at kunne billige tanken om at styrke samspillet mellem kirkerne i Europa i gensidig respekt. I den forbindelse var det ønskeligt med nogle hovedprincipper. Derimod tog rådet skarpt afstand fra en række juridiske formuleringer og teologiske definitioner i dokumentet, hvor navnlig EU-sprogbrugen gjorde rådet mere end betænkeligt. Retningslinjerne for hvordan kirkerne skulle leve sammen fandtes alt for detaljerede til at de var

brugbare for de nationale kirker, som selv burde udforme visse regler efter deres lokale behov. De økumeniske aspekter bedømtes som upræcist formulerede. Rådet savnede også fornemmelse for den ikke-europæiske del af verdenssamfundet. At man brugte udtryk som bandlysning og sekter fandtes utilstedeligt. Ligesom charterts forholden sig til andre religioner, til jøder og muslimer blev helt fejlet af bordet. Dokumentet burde fuldstændig omredigeres. (Nyt fra Det mellemkirkelige Råd, no. 4., og *Svar på Udkastet til Charter Oecumenica* i Prf. Bl. no. 41. s- 951-954.) Endnu engang må vi notere, at der er brugt megen tid på tilsendte økumeniske skrivelser, som har en beskeden almen kirkelige interesse, og det må vist siges at resultatet af drøftelserne har været forudsigelig.

Kultur og kunst. Ny salmebog

At den danske sangskat har betydet meget folkeligt, kulturelt og nationalt er uomtvisteligt. Det gælder ikke mindst vores salmer, der væsentlig har bidraget til at give danskerne en kristen identitet. Nogle få salmer er sunget ind i bevidstheden som noget uopgiveligt for mange mennesker. Måske ikke de teologisk mest centrale set ud fra en strikte evangelisk-luthersk betragtning. I en kyndig artikel satte provst Peter Balslev-Clausen, medlem af salmebogskommissionen, imidlertid et spørgsmålstejn ved hvor længe endnu den danske salmesangstradition ville være i live. For den unge generation havde nemlig ikke oplevet salmesang som en fælles udtryksform. (Danskerne's top-ti salmer. Prf. Bl. no. 8 s. 154-161.)

Arbejdet med en ny salmebog har vakt megen forhåndsinteresse. I uge ni udsendte salmebogskommissionen sit *Forslag til Ny Salmebog*. Kommissionen blev nedsat i 1993. Resultatet af dens langvarige arbejde var imødeset med både ængstelse og forventning. Et radikalt nybrud blev imidlertid ikke indvarslet. Måske kan man snarere tale om en forsigtig konservatisme i det fremlagte materiale.

117 nye salmer blev af kommissionen anbefalet til optagelse sammen med 17 bibelske salmer og 5 liturgiske led. 126 numre fra 1953-udgaven foresloges udeladt. Af de kasserede var de fleste sentimentale vækkelsessange og ikke-særligt kristelige produkter fra 18-hundredetallet, plus svagere ting af Kingo, Brorson og Grundtvig. Af de nytilkomne er 82 skrevet inden for det sidste sekel. Lidt overraskende er det vel at K. L. Aastrup, alle hans kvaliteter ufortalt, indstilledes til at få optaget 25 numre, for så vidt som

han i teologisk henseende er ved at repræsentere en svunden tid, ligesom han ikke udmærker sig ved en påfaldende høj poetisk valør i sin digtning. I Pol.s tillæg *Bøger* skrev således professor Thomas Bredsdorff 0804 en nedgørende kritik af Aastrup, som han anklagede for at skrive i klicheer, være abstrakt, bruge fladtrådte naturbilleder, mangle plastiske syner, være uden overtalelse, ikke røbe tvivl; han sluttede med følgende bemærkning: "Hvis det er toppen af den modernisering salmekomiteen har at byde på, er dens bog ikke bare en svækket digtantologi, men vist også et svækket redskab til formålet."

Fhv. biskop Johannes Johansen, hvis salmer nyder stor popularitet, ønsker kommissionen placeret med 10 salmer. Den formsikre og poetiske pastor Lisbeth Smedegaard Andersen så man gerne fik seks salmer med. Den yndede forfatter og frimenighedspræst Sten Kaalø havde derimod ikke været kommissionen til behag. Den omdiskuterede, men i ungdomskredse meget brugte studenterpræst Hans Anker Jørgensen, var bare repræsenteret med fem vers af en enkelt salme. Den norske billedkunstner og digter Svein Ellingsen foreslog man fik optaget 13 salmer i den nye salmebog. To bind med melodiforslag ville udkomme på et senere tidspunkt. (Jf. pressemeddelelse udsendt af kirkeministeriet og betænkning nr. 1381.) Melodidelen udkom i august og vakte i modsætning til salmedelen ikke meget røre. Dog udtrykte den kendte organist og komponist Willy Egemose sin utilfredshed med, at kommissionen ikke havde taget noget hensyn til den folkelige og rytmiske musiks nyskabende virksomhed. (DR 1, 2910 i programmet *Mennesker og tro*.)

Kommissionens forslag mødte naturligvis kritik og ikke så lidt omtale i kirkelige kredse – uden for det kirkelige miljø var interessen ret så begrænset. Forudsigelig var de kristelige ungdomsorganisationers reaktion. Allerede 0203 havde de grønne spejdere, KFUM idræt, FDF, KFUM og K en i layout og tekst pågående halvsidesannonce i KD med teksten: "21,3% af Danmarks befolkning er under 18 år... hvorfor er så kun 3% af salmerne i forslaget til den nye salmebog skrevet i deres sprog?". Redaktør Lotte Ipsen noterede, at af de 45 forslag til nye salmer, som de kirkelige børne- og ungdomsorganisationer havde sendt til kommissionen, var de 32 afvist som værende af for beskeden kvalitet. Men skrev hun: "De er gode nok, selvom de kommer på andenpladsen." (FDFleder no. 7 lederen.) Generalsekretær for KFUM og K Margith Pedersen skrev at der var sendt et tydeligt signal til børne- og ungdomsarbejdet i kirken: "I

hører ikke hjemme i kirkens liv og slet ikke i gudstjenesten. Folkekirken er for voksne!" (KD 0803.) IMTs redaktør Peter Nord Hansen var ikke enig i ungdomsorganisationernes kritik. De unges sange skulle vise deres holdbarhed over længere tid, før man kunne overveje at optage dem i menighedens salmebog. (IMT. no. 12 s. 3.)

Kirkeligt Samfund ønsker ikke en ny salmebog foreløbig. En grundtvigsk salmebogsgruppe sendte en udførlig række hovedsageligt kritiske synspunkter til kommissionen og bemærkede blandt andet, at forslaget med sine tilbageføringer af kendte salmer var med til at fremmedgøre sangen for ældre kirkegængere. (Dsk. Kt. no. 26 s. 360-367.)

Sp. Lars Tjalve, der er en fremtrædende figur i FDF-sammenhænge, slog et slag for den folkelige sang, som han hævdede at Laub og hans disciple i høj grad havde været med til at give ringe kår i folkekirken. Ifølge Tjalve eksisterede den folkelige sang næsten bare i højskolekredse og hos de uniformerede ungdomskorps. I korpsene havde man bestandig fornyet sangtraditionen idet man hentede impulser fra det bedste i tiden. I kirken krævedes der nytænkning, og han pegede i den forbindelse på den opgave at skabe en rytmisk musik der var egnet til fællesskab, "fordi den rytmiske musik er nutidens". Et nyt tonesprog var lige så påkrævet som tidssvarende tekster. (Helsingør Stiftsblad, marts-april-maj.)

Et noget andet standpunkt blev repræsenteret af musikeren og sangskriveren Lars Lilholt. Han mente ikke at den rytmiske musik hørte hjemme i den gudstjenestelige sammenhæng, der også musikalsk skulle være genkendelig, hvilket ikke forhindrede fornyelse. ([horYsont]), udgivet af KFUM og KFUK, no. 2 s. 26f.) Organist Steen Lindholm udtrykte sig endnu skarpere. Det var en uforkammethed mod den kvalitetsbetonede rytmiske musik at sammenligne den med det "bras", der diverteres med ved de såkaldte ungdomsgudstjenester. Tværtimod var det vigtigt at de unge tidligt blev opdraget i vores kulturtradition på salmeområdet. (Helsingør Stiftsblad, juni-juli-august.) Diskussionen mellem Lindholm og Tjalve demonstrerede den store kløft der er imellem de kirkefolk som mener at traditionen groft sagt bare er relevant for teologer, ældre mennesker og eliten, medens den anden part oplever de nye initiativer som kulturløshed, teologifjendskhed og sødsupperomantik.

Velvillig mod salmebogsforslaget var Ulrik Høy i Weekendavisen 3. – 9. marts. Om de nye salmer der var anset for værdige til opta-

gelse skrev han, at de var "habile og formelt set udmærkede", og at de ikke kolliderede med vores kirkes bekendelsesskrifter. Generelt set havde kommissionen ydet "et velmotiveret og uhyre gennemarbejdet forslag til Ny Salmebog". Og Torben Rechendorff, der selv som kirkeminister havde nedsat salmebogskommissionen, syntes trods kritiske bemærkninger om manglende hensyntagen til den unge generation at der var udført et "fabelagtigt flot stykke arbejde". (DR P 1 1405.)

Men bortset fra Høy, Rechendorff og enkelte andre var det nu småt med frydeskrig over salmebogsforslaget. Sp. Frede Møller foreslog, at man nedsatte en ny salmebogskommission, som med det fremlagte forslag som forlæg kunne fremlægge en brugervenlig salmebog og ikke en "litteraturhåndbog" til gymnasiebrug. Den kirkelige funktion havde salmebogskommissionen aktuelt ikke opfyldt. Blandt andre anker fremførte Møller, at man ville lade Vilhelms Birkedals "Jeg så ham som barn", unitarhymnen "Nærmere Gud til dig" samt Vilhelm Gregersens "Et jeg ønsker fremfor alt henede" udgå, ligesom han efterlyste nogle flere salmer af Johannes Johansen. Men det værste for ham var at man lod forældede udtryk dukke op i salmerne. (IMT no. 18 s. 12-15.) Sp. Eskil Agger følte at salmebogsforslaget ligefrem var "en katastrofe". Kommissionen havde lidt af berøringsangst ved at holde sig til det teologisk korrekte. Den i forvejen spinke menighedssang ville mere og mere blive afløst af kirkekorenes skønsang, som tilfældet allerede var. (Pol. 2105.) Som det fremgår af de refererede indlæg, der afspejler en udbredt tendens, syntes kritikken at gå på en manglende samtidsfornemmelse i kommissionens arbejde, ligesom kritikerne savnede en – om jeg så må sige – mere jævn kristendomsforkyndelse i forslaget. Men det var nu ikke fordi de nye salmer undgik den anklage, der ofte rettes mod dem nemlig at de mangler en klar teologi og virker alt for tandløse og pæne. Se f. eks. cand. theol. Iben Tranholms kritik i EB 1203.

Skarpest i ordvalget var hymnologen, sp. Jens Lyster. Han påstod, at det var en fiks ide, at menighederne nu skulle have behov for en ny salmebog. Lyster var overbevist om, at ønsket om et salmebogsskift kun deltes af et beskedent mindretal. Vi havde faktisk en salmebog, der var fælles for kirkefolket. Pressede kommissionen en ny salmebog igennem ville man let komme til at splitte menighederne. Det nye forslag var for lidt seriøst til at den gamle salmebog fortjente en kassation. Konkret foreslog Lyster, at menighedsrådene skulle

stemme om de ønskede at bevare den aktuelle salmebog eventuelt med lokale ringbind, eller om rådene ville tilslutte sig kommissionens forslag. (KD 1007.) Dr. phil. Marie Bjerrum mente, at uagtet Den danske Salmebog kunne have sine mangler burde man beholde den lang tid endnu, da det p.t. ikke lod sig gøre at fremskaffe en bedre. (Skovshoved.Ordrup Avis no. 3.)

Fra tidehvervsk hold udtrykte provst Niels Carl Lilleør sin harme over, at salmebogskommissionen havde skåret afsnittet i DDS om fædrelandet ned fra 11 salmer til kun 3. Der var jo tale om "11 gode lutherske salmer" påstod Lilleør, der i farten overså at de nævnte salmer i sjælden grad var bundne til en samfundsorden med kongen som styrende. Men, hævdede Lilleør, kommissionen var så optaget af "den grænseløse kirkelighed" og progressive internationalisme at den skippede fædrelandskærligheden, som man i øvrigt kunne finde i mange, andre danske salmer. (NCL: Fædrelandsafsnittet i Salmebogen. Tidehverv no. 7 s. 149-153.)

Selve den nye salmebogs tilsynkomst trækker imidlertid stadig ud. Deadline ligger planmæssigt tidligst i år 2002. Kommentarer vil kunne indsendes til kommissionen indtil ultimo februar 2001 (senere flyttet til 31. juli 2001). Kommissionen vil behandle de indkomne indlæg, hvorefter det endelige forslag indstilles til en kongelig autorisation, jf. kirkeministeriets pressemeddelelse. Men skal det være de samme mennesker, som sad i kommissionen, der skal behandle færdigredigeringen. Lic. teol. Lisbet Foss rejste i KD 1311 spørgsmålet om det ikke var på sin plads "at få nedsat en mindre, mere handlekraftig kommission af teologisk og digterisk kompetente salmebrugere".

Ifølge Norman Svendsens landemodeberetning vil den nye salmebog formodentlig først kunne tages i brug 1. søndag i advent 2002 (Årbog for Københavns stift 2000 s. 93.)

Kirkerne bruges i dag i vid udstrækning til kulturelle arrangementer af forskellig lødighed. Således afholdes der fornemme kirkekoncerter og andre spændende sager, der samler et stort publikum. Men af og til kan det være svært at finde det kristelige sigte i repertoire. For, spurgte Holmens kirkes organist Jakob Lorentzen, hvad har en Haydn- eller Mozartkoncert egentlig med et kristent andagtspræg at gøre. Lorentzen frygtede at kirkerne kunne blive kulturhuse uden kristen substans. (Mr. Bl. nr. 3 s. 13.) I samme publikation. har man gennem årene kunnet studere annoncer fra kunstnere, der tilbyder deres optræden i kirkerne. Mange af disse tilbud er æstetisk lødige,

men ofte må man spørge sig selv om disse udfoldelser ikke burde ske i andre fora. At kirkerummene også anvendes til forskelligt halvløjsa, som foruden mangel på kristelig indhold også i kulturel henseende står på et lavt niveau, er en iagttagelse som let lader sig verificere. Niels Henrik Arendt opfordrede gejstlige og menighedsråd til at drøfte hvilke arrangementer man skulle lade foregå i kirkerummene. Hvis kirkerne anvendtes til alskens formål og man overså at de var bygget i en særlig sags tjeneste, krænkede man menneskers oplevelse af det hellige og nedtonede kirkernes eksistensberettigelse. Arendt ville ligefrem ikke vige tilbage for at forbyde ikke-kirkelige arrangementer. Men han vedgik at der var en gråzone mellem det ikke-kirkelige felt og det kirkelige. Problemet var at mange ikke havde forstået, at selvom kirkebygningerne ikke blev brugt meget i det daglige havde de alligevel deres specielle eksistentielle værdi. (Haderslev stiftsblad for juni og JP 2106.) Men hvor grænserne går er op til menighedsrådene selv at finde ud af, fastslog Margrethe Vestager, og afviste dermed at afstikke ministerielle retningslinjer i det spørgsmål ud over hvad der lå i loven om kirkers brug. (JP. 2206.)

En stadig tilbagevendende strid blusser op mellem Akadimirådets udvalg for Kirkekunst og menighedsråd når det gælder udsmykning af kirkerummene. Flere gange har udvalget stillet sig negativt over for råds valg af billedkunstnere. Måske har Akadimirådets folk ikke optrådt med den største psykologiske varsomhed deres i vejledningsvirksomhed. På den anden side har nogle menighedsråd udvist en forrygende mangel på æstetisk fornemmelse. Ikke alle rådsbeslutninger i så henseende er kommet til offentlighedens kendskab. Det kunne synes at være en selvfølge, at sognemenigheden skal have væsentlig medbestemmelse om det kunstneriske indhold i deres kirke; alligevel bliver det ofte rejste spørgsmål stående om kunst kan udsættes for en demokratisk afgørelse. Som en fremtrædende billedkunstner udtrykte det: "Jeg frygter, at pyntesygen og angsten for at skabe et anderledes rum, griber om sig, så man putter alt muligt ind i kirken, der ikke har kvalitet". Erik Heide. (Information 2005.)

Men at fremragende danske billedkunstnere arbejder med religiøs kunst – det ved vi. Blandt de fremmeste må nævnes Arne Haugen Sørensen, Erik Heide og Peter Brandes. Sidstnævnte blev i år repræsenteret på Museet for Religiøs Kunst, Lemvig, med en række arbejder der demonstrerede hans optagethed af de væsentlige elementer i kristendommen.

Universitetslektor dr. phil. Steffen Arndal fandt det vigtigt, at kirkearkitektur og bildende kunst i kirkerummene havde en foruroligende karakter og ikke leflede for en hyggestemning i kirkerne med lækre tekstiler og funktionelle, familiære tiltag af forskellig art. Men i nutidens kirkerum var det ikke så meget de fortabte synderes situation der fokuseredes på; derimod prætenderede man at levere rammer om et livsglad fællesskab der kunne skabe velfungerende mennesker, hvorfor lys, liv og paradís fik hovedvægten i rummet. SA: Verdensrum, bevidsthedsrum og kirkerum i Brorsons salmer. (Prf. Bl. no.19 s. 417) Og dermed ramte Arndal faktisk også tendenser, som kirkegængerne kan høre i mange moderne prædikener.

Menighedsrådene og deres opgaver. Kirkeministeriet

Den 14. november blev der afholdt menighedsrådsvalg. Der er i Danmark 2218 sogne. Kun i 242 blev der afholdt afstemningsvalg. I resten af sognene skete udpegningen af rådsmedlemmerne ved såkaldte aftalevalg. Der er hermed tale om en nedgang på ikke mindre end 27 procent i forhold til valget i 1996. Og så var det endda mange steder vanskeligt overhovedet at få folk nok til at tage plads i rådene. (Mr. Bl. no. 10 s. 3ff.) Resultatet kan tolkes som en beskeden interesse for menighedsrådenes arbejde. Snakken om "folkevalgte" råd gælder altså kun i et snævert omfang når man ser på de procentuelle tal. Af ovennævnte nummer af Mr. Bl. fremgår det endvidere, at tilslutningen til orienteringsmøder hvor man opstiller lister, havde en talmæssig beskeden tilslutning fra befolkningsunderlaget, nemlig 3,2 procent i gennemsnitssognet. Muligvis havde professor Jørn Henrik Petersen ret i sin betragtning: "Interessen for, hvad menighedsrådene beskæftiger sig med, er enorm ringe og folks viden om det om muligt endnu ringere." (Mr. Bl. no. 5 s. 7.) Eller måske skal man ikke være så pessimistisk og i stedet for udlægge situationen derhen, at folkekirkens medlemmer er såre tilfredse med deres kirke og styringen af den. Stemmeprocenten lå de steder hvor der fandt valg sted, på gennemsnitligt beskedne 17 procent mod 16 procent i 1996. Dagen efter valget udtalte Margrethe Vestager til JP, at hvis tendensen med de mange aftalevalg ikke ændrede sig, kunne der blive tale om et indgreb fra politisk side der forbød den form for afstemning. Ifølge Vestager var de manglende afstemningsvalg farlige for folkekirkens fremtid. Den ringe folkelige optagethed af menighedsrådsvalgene kan sammenlignes med den yderst sparsomme om-

tale i medierne den 1511 og følgende datoer.

Et kuriøst-sørgeligt indslag ved et menighedsrådsvalg sås i Hannerup sogn, hvor Dansk Folkeparti gik til valg på sloganet "Danske kirker for danskere". Præst og menighedsrådsformand stod helt afvisende over for initiativet. TV 2-nyhederne 1910. Resultatet blev skuffende for Dansk Folkeparti, der af 820 afgivne stemmer kun opnåede 33 og ingen mandater. KD 2111. *Nyt på tværs*, udgivet af Tværkulturelt Center, no. 4, kunne oplyse, at i flere sogne blev nydanskere valgt ind i menighedsrådet.

Formanden for Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer Birthe Lund understregede tidligt med valget for øje vigtigheden af rådernes håndtering af mange praktiske problemer under ændrede samfundsforhold. Således fandt hun det nødvendigt at udbygge samarbejdet sognene imellem og derved virke for et fælles sogneliv til gavn for befolkningssvage områder. Som ovenfor nævnt kan det have sine vanskeligheder at finde personer med lyst til at stille op til menighedsrådsvalgene, hvorfor Lund kunne betegne det som den måske største opgave fremover at finde folk der var parate til at påtage sig en indsats i rådene. (Mr. Bl. no. 1. s. 3.)

Rektor Mogens Lindhardt, pastoralseminariet, var opmærksom på samme problem som Birthe Lund. Han spurgte retorisk om de opgaver der blev stillet medlemmerne var for lidt engagerende. Eller om rådsmedlemmerne lærte for lidt med hensyn til administration, personalepleje og kirkens rolle i det moderne samfund. Lindhardt foreslog, at "menighedsråd skal blande sig i alt" ud fra en tillidsfuld diskussion med mennesker inden for og uden for kirken, altså med basis i en ikke-autoritær holdning. (Kirken, udgivet af Trinitatis kirke, København, s. 8-10.)

Ber. Tid. kunne 2709 oplyse at Margrethe Vestager havde nedsat et udvalg, som skulle forenkle forretningsgangen i menighedsrådene, for som ministeren sagde skulle arbejdet i rådene "nødig reduceres til beslutninger om hvidtekalk og gravetimer."

Universitetslektor Karsten Fledelius lagde overordentlig stor vægt på menighedsrådsinstitutionen. Uden den kunne folkekirken slet ikke fungere, fastslog han; p. t. fremstod folkekirken som en af de kirker der i Europa virkede stærkest på grund af dens "udviklede lokaldemokrati" i menighedsrådene, men sygnede rådene hen "vil forfalde være uundgåeligt". Stiftsbrev (København), no. 4.

Om folkekirkens ledelsesproblematik høres der meget i disse år. Niels Henrik Arendt fandt det betimeligt med en klarere ledelses-

struktur. På den anden side lagde han afstand til en "koncernkirke". Vejen gik over mere indflydelse til de lokale menighedsråd, fremfor en øget centralisering, der netop kunne betyde en svækket indflydelse af de folkelige kræfter og deres ressourcer af frivillig indsats i menighederne. (Nyhedsbrev. Haderslev Stift, september.)

Provst Marianne Christiansen mente at folkekirken havde et organisationsproblem, fordi menighederne var grebet af handlingslamelse på grund af tidens individualisering, der gjorde at fællesskab og handlekraft blev sat i baggrunden. Det viste sig i den ringe missionsinteresse der var i sognene hos præster og lægfolk. Nu gjaldt det om at vække selvtillid hos kirkefolket så det turde handle konkret i en missionsammenhæng. Christiansen foreslog at menighedsrådene, der fungerede som folkekirkens organisationsapparat, løste en væsentlig opgave i den forbindelse. Og hun havde den formodning at menighedsrådsmedlemmer ville opleve det som mere seriøst at virke i lokale, personlige missionsaktiviteter end at beskæftige sig med den megen pålagte administration. (Danmission, no. 1 s. 22-25.) Og det var da vist et nyt synspunkt?

Et problem for menighedsrådene er også at aldersgrænsen er temmelig høj blandt medlemmerne. Men der er en årsag til at yngre mennesker i dag ikke gider tage plads i bestyrelser, nemlig "hvis de ikke er sikre på, at de kan komme til at gøre en forskel", sagde Kaj Bollmann til JP 0511.

Spejder vi efter lovgivningsinitiativer fra kirkeministerens side var der ikke væsentligt at berette. Men heller ikke menighedsrådene selv eller deres landsforening synes at være sprudlende fulde af ideer.

I foråret fremsatte Kristeligt Folkeparti et forslag der skulle indebære, at statens økonomiske støtte til folkekirken ikke først og fremmest skulle være et tilskud til præstelønningerne, men skulle fungere som bloktilskud til kirkegårdenes drift og til bevaringsværdige kirkebygninger. Margrethe Vestager var imod ideen, idet statens støtte efter hendes mening skulle gå på folkekirkens centrale opgaver såsom forkyndelse og sjælesorg, altså at staten betalte kirken netop "som kirke", og ikke først og fremmest sponsorerede dens mere samfundsrelaterede opgaver. Kirkeministerens tale ved præsteforeningens repræsentantmøde. (Prf. Bl. no. 21 s. 474ff.)

. Men hvem har egentlig magten i folkekirken. Er det biskopperne? Kirkeministeriet? Menighedsrådene? Ingen vil vel i dag pege på sognepræsternes store skare. "Mægtige mænd uden magt", hed en

tv-udsendelse 2602 i DR 1. Den handlede om biskopperne, hvis rolle og betydning ofte diskuteres. Biskop Jan Lindhardt udtalte at biskopperne ikke havde megen magt, da den hovedsagelig lå hos kirkeministeriet og dets departementschef. Dr. theol. Sv. Bjerg benyttede lejligheden til at harcellere over at der ikke krævedes større teologiske kundskaber af folkekirkens førstemænd- og kvinder - sarkastisk bemærkede Bjerg at de mestrede ledelse og administration nogenlunde, fordi de sad inde med en så liden magt.

Forholdet mellem præster og menighedsråd kan variere meget fra sogn til sogn. Men at præsterne ofte føler at rådene har for stor indflydelse på det åndelige område, kan en blind mand føle med sin stok. For nok hedder det, at præsten i sin embedsførelse er uafhængig af menighedsrådet, jf. paragraf 37 i loven om menighedsråd, men praksis synes til tider at udvikle sig anderledes. Præsteforeningens bestyrelse har i den anledning haft nogle fremtidsovervejelser. I Sverige kommer menighedsrådene fremover til fungere som arbejdsgivere, og samme tendenser synes at kunne spores i Norge. Derfor vil præsteforeningen nøje følge udviklingen med henblik på de følger det kan få for præstestillingerne med en eventuelt større beføjelser til menighedsrådene. Hovedbestyrelsens beretning. (Prf. Bl. no. 10 s. 205.) På præsteforeningens repræsentantmøde holdt Inge Lise Pedersen et bemærkelsesværdigt foredrag om menighedsrådslovens paragraf 37. Hun var bestemt ikke tilfreds med de praktiske konsekvenser af dens ordlyd. Hun forstod ikke præsternes værn om den; de betalte nemlig en høj pris for deres uafhængighed; desuden bevirkede paragraffen passivitet hos menighederne læs: menighedsrådene. En for bred tolkning bevirkede at rådene ikke så sig i stand til at varetage deres ledelses- og arbejdsgiverforpligtelser over for kirkefunktionærerne. Desuden havde man ingen sanktioner mod en præst der ikke ville samarbejde. Præstens uafhængighed og enegang kom let til at betyde at han/hun sad med hele ansvaret for sognets kirkelige liv – stik imod menighedsrådsbestemmelsernes opmindelige intention. Mere magt til menighedsrådene, foreslog Inge Lise Pedersen, således fandt hun det rimeligt at rådene fik indflydelse på præsternes løndannelse. At hendes foredrag opnåede liden tilslutning blandt præsterepræsentanterne fremgik af udpluk af diskussionen. (Prf. Bl. no. 26 s. 604-611).

I en kronik i JP 1610 plæderede Margrethe Vestager for den opfattelsen, at det var en "værdifuld uorden" at ikke f. eks. menighedsrådene ansatte præsterne men netop kirkeministeriet, fordi ved denne

ordning skabtes der rum i kirken for både folkekirkemedlemmer og præster til i frihed at leve og fungere med deres forskellige opfattelser af kristen tro. Ordningen bidrog til at præsterne ikke var låste af lokale synspunkter, men kunne samle sig om deres væsentligste opgaver just som gejstlige mennesker. Det betød dog ikke at præsterne stod fuldstændigt uafhængige i deres relation til menighedsrådene. Et samarbejde var naturligvis påkrævet.

Lektor ph. d. Lisbeth Christoffersen iagttog en diskrepans mellem folkekirken som et forvaltningsvæsen, styret af kirkeministeriet, og så de folkevalgte menighedsråd. Denne ordning inden for samme system var konfliktruet fordi der ikke eksisterede nogen tydelig adskillelse mellem de to slags legitimitet, idet ministeriet opretholdt "en retlig styring af området, der for længst er forladt i kommunernes ministerium, indenrigsministeriet". (Stiftsbrev (København), no. 3.) Faktisk føler menighedsrådene ofte en vis magtesløshed i forhold til ministeriet – og lægger ikke skjul herpå som det fremgår af læserbreve i Mr. Bl.

Præsterne. Teologien

K.E. Løgstrups tænkning, Jørgen I. Jensens "den fjerne kirke", den liberale teologis tilbagekomst i moderniseret opgave samt postmoderne strømninger har sikkert blandt andre faktorer bevirket – i i hvert fald i vist omfang - at mange mennesker i dag betragter kirken som en bærer af kulturelle, humane, nationale og religiøse traditioner som vi danskere ikke så godt kan være foruden i en multikulturel og pluralistisk tid – og dermed basta. "Kulturkristne", et udtryk der dukker op igen og igen, må opfattes som en karakteristisk forskellig fra begreber som "kirkekristne" og "religiøse kristne". Meget kirkelige er de kulturkristne efter egne udsagn ikke. Men som det vist med rette hed i MV no. 1 lederen, om kristne budskaber i den antydede stil: "En fortyndet kulturkristendom uden egentligt åndeligt liv gider de fleste trods alt ikke. Det må være enten-eller." Det gamle udtryk "kirkefremmede" høres stadig af og til, men som en menighedsrådsformand sagde om de såkaldt kirkefremmede så "må man nok sige, at det er vores kristendom, de er fremmede overfor." JP. 1211.

Ingen vil sagtens benægte at kristendommen har været en meget væsentlig inspirationskilde for dansk kultur, hed det hos den mest kendte indvandrerpolitiker Naser Khader. Men at den kristne religi-

on står og skal stå som den eneste i Danmark fandt han mere end tvivlsomt. NK: Folkelighed, kristendom og "nye religioner" i Danmark. (Højskolebladet, 18. maj s. 4). Noteres bør det også at Naser Khader i radioprogrammet "folk og kirke" 0904, omtalte sig selv som "kulturmuslim", og dermed bidrog til at sætte bom for en enøjet opfattelse af islams tilhængere i Danmark.

Et symptom på den voksende interesse for fremmede religioner kunne man iagttage i Politikens Håndbog i Verdens Religioner, et drømmeflot skrevet værk af populært tilsnit med den mildt sagt religionsskeptiske Mikael Rothstein som hovedredaktør. Et afsnit, s. 213-270, om kristendommen var forfattet af religionshistorikeren Tim Jensen. Typisk for Jensens behandling af emnet er en af de indledende bemærkninger: "Kristendommens mytologi, kult og etik er centreret om en mytisk skikkelse, halvt gud, halvt menneske ved navn Jesus Kristus" (s. 213). Om Jesu opstandelse hedder det hos Jensen, at man måske bedst begriber opstandelsestroen ved at sammenligne med mange folks tro på, at rockstjernen Elvis Presley stadig lever (s. 233). "Tendensen i bogen udtrykkes umisforståeligt af Rothstein når han s. 10 skriver "Alle religioner skabes og forvaltes af mennesker". Ganske på samme linje står Tim Jensen; "Uanset hvordan han (Jesus) opfattede sig selv (...) har de kristne til alle tider formet deres billede af ham i overensstemmelse med deres ønsker." (s. 216). Det må konstateres at folk som D. F. Strauss og Ludwig Feuerbach sandelig har sat sig spor.

Folk med fingeren på pulsen i dansk kirkeliv hævder at teologisk debat, for slet ikke at tale om teologisk forskning, ikke agtes meget blandt menighederne og heller ikke hos de unge og yngre præster. Og Præstehøjskolens rektor Niels Thomsen konstaterede at der i disse år i høj grad er tale om en manglende fri debat i folkekirken, og at præsterne ikke er meget for at optræde i opposition til deres biskop. (KD 1901.)

I en teologisk og juridisk kyndig afhandling i Dsk. Kt, no. 8, s.120 - 125, og no. 9, s.121 - 129 (forkerte sidetal i Dsk. Kt.), behandlede Niels Thomsen "Folkekirkens mange dåbssyn". Udgangspunktet var den såkaldte Snedstedsag, der endte med sp. Bent Feldbæk Nielsens afskedigelse. Men Thomsen trak længere linjer. Han så en tendens til en statskirkelig uniformering i kirken når en præst kunne fjernes af læremæssige årsager. Men evangeliets frie løb var i dag hæmmet af biskopper og kirkeministeriet. Megen respekt for biskoppernes endsige ministeriet teologiske duelighed syntes Thom-

sen ikke at have. Han fandt således kirkeministeriets dåbs- og sakramentforståelse, sådan som den var fremkommet under retssagen, mildest talt tåget i dens formuleringer. Thomsen slog kraftigt ned på at ministeriet ikke alvorligt beskæftigede sig med relationen mellem dåb og tro, men nærmede sig en magisk forestilling af dåben. Heller ikke præsterettens dåbssyn fandt han tilfredsstillende, blandt andet fordi den henviste til majoriteten af lutherske teologers dåbsopfattelse. Men her, skrev han, var man gået fra en principiel teologisk argumentation om det lutherske til en kvantitativ argumentation ud fra hvad et påstået flertal mente, altså fra en diskussion om forkyndelsens renhed til en juridisk opfattelse af forkyndelsens praktiske konsekvenser. Ligeledes var han utilfreds med præsterettens formuleringer om hvad dåben var udtryk for; han fandt at der var tale om en symbolisme i forståelsen af dåben fjernt fra det reformatoriske anliggende, og at præsteretten i den sammenhæng hentede sin dåbsopfattelse fra den særlige danske skabelsesteologi. Endvidere manglede han en understregning af at der ved dåben skete noget der havde konsekvenser for troen, idet helliggørelsen forsvandt ud af billedet i præsterettens optik. Det ville sige at man nok talte om troen, men ikke sprængte skabelsesteologiens rammer. Ganske vist repræsenterede præsteretten ikke en så magisk opfattelse af dåben som kirkeministeriet; ikke desto mindre fandt Thomsen også hos den en sakramentalisme, der havde sin årsag i at man tillagde ritualen en urimelig vægt. Faktisk oplevede han at præsteretten var lige så modernistisk i *sit* sigte som Feldbæk Nielsen var i *sit*. Hvad angik vestre landsrets dåbsforståelse, konstaterede Thomsen mere teologisk og nutidigt gods i argumentationen. Men han så dog uklarheder i landsrettens brug af begreber som "tegnhandling og flerdimensionalitet", selvom retten dermed havde ment at kunne på én gang understrege at dåben bygger på Guds frelsesgerning og at løftet fra Gud skulle tilegnes i troen. Til sidst kunne han fastslå, at der eksisterede flere dåbssyn i folkekirken, og det var bedst at vi levede videre med "den tålsomme folkekirke".

Folkekirkenes dåbspraksis vakte også betænkeligheder hos professor Theodor Jørgensen om end ud fra en anden synsvinkel end hos Niels Thomsen. Jørgensen bemærkede dåbsforældres manglende kendskab til kristendommen og ønskede at der blev givet forældrene et i første omgang tilbud om indføring i kristendom, men at tilbudet efterhånden kunne konverteres til et vilkår for dåben af deres barn. Han fandt det ulogisk at folkekirken hævdede princippet om retfær-

diggørelse ved troen alene, men i praksis lod forstå at mennesker blev retfærdiggjorte ved dåben alene. KD kronikken, 1910. Som forventeligt vakte Jørgensens synspunkt en del kritik, således udtalte biskop Søren Lodberg Hvas til Missionsvennen no 21 s. 9, at sådanne tanker måtte opleves som "et utåleligt kirkeligt formynderi". I stedet skulle den kirkelige oplæring bygges på frivillighed.

I Dsk. Kt. no. 25 s. 368-369 uddybede Theodor Jørgensen sit anliggende. For ham var det ildevarslende, at en udbredt opfattelse herskede, hvorefter dåben alene var en sag mellem den enkelte og Gud. For dåben var just funderet i troen på Kristus som mellemmanden. Idet menigheden er Kristi legeme er den involveret i dåben, hvorigennem den døbte bliver medlem af menigheden. På grund af den megen vankundighed var et "forældre-katekumenat" tiltrængt som et institutionaliseret tilbud der kunne føre familierne ind i menigheden. På længere sigt så Jørgensen gerne at forældre-katekumenatet udviklede sig til et selvfølgeligt vilkår i forbindelse med dåben.

Debatten om uddannelsen til og som præst i folkekirken fortsatte. Aktuelt er præstestillingerne i hovedsagen alene åbne for folk med teologisk kandidateksamen efterfulgt af kursus på pastoralseminarierne. Som refereret i *Kirkehistoriske Samlinger 1999, 1998* - en oversigt, s. 242, har der fra kirkeligt hold i de senere år været rejst en del kritik mod en angiveligt for spinkel forbindelse mellem de to fakulteter og folkekirken, med skylden lagt på universitetsteologien. Samtidig har interessen samlet sig mere og mere om efteruddannelsesinstitutionerne. Denne tendens har hos begge de teologiske fakulteter skabt frygt for en kirkeliggørelse af studierne, og man var fra forskernes side enige om, at folkekirken ikke skulle bestemme de teologiske uddannelsers struktur på universiteterne. Hertil studieleder Else K. Holt i artiklen *Efter evalueringen*. (Nyhedsbrev. Det teologiske Fakultet. Aarhus, no. 1, s. 31)

Rektor for Præsternes Efteruddannelse dr. theol. Ole Jensen foretog i Prf. Bl. no. 16-17 s. 354-357, en slags evaluering af institutionen. Jensen fastslog, at der var almindelig konsensus om nødvendigheden af Præsternes Efteruddannelses virksomhed. Han henviste til at tiden forandrede sig så hurtigt, så hverken de nye præster eller menighedsrådene var ganske på det rene med, hvori præstens forpligtelser egentlig bestod. Just den situation ville institutionen prøve på at afhjælpe. Forskellen til de teologiske fakulteter og pastoralseminarierne lå i at man betragtede kursisterne netop som fungerende præster i sognene. Som en særlig værdi fremhævede Jensen, at på

hans institution kunne præsterne foretage en såre vigtig udveksling af erfaringer, og det da også var at intentionen at kurserne skulle "være præget af ånden i det klassiske, fagligt lødige præstekonvent."

Sp. Allan Graugaard Nielsen konstaterede at folkekirken ikke var det mindste interesseret i Menighedsfakultetet, der hvilede på evangelisk-luthersk grund, men i stedet var uhyre optaget af at dens præster blev uddannet af de to konfessionsløse fakulteter. Resultatet var at mange troende unge blev skræmt bort fra at tage en gerning op i kirkens tjeneste. (KD 2302.)

Den 22. marts døde professor dr. theol. Leif Grane. Med Granes død mistede dansk teologi en internationalt anerkendt lutherforsker og en sjældent vidtfavnende kirkehistoriker. Foruden sit virke som en højt respekteret og inspirerende universitetslærer fremstod han som en skarp og kyndig debattør i den folkekirkelige debat ud fra en luthersk grundholdning med udtalt skepsis over for kirkelig aktivisme og hvad han betragtede som uigennemtænkt økumenik på konference- og organisationsplan. Med hensyn til en bredere vurdering af Granes person og forskning henvises der til tidsskriftet *Fønix*, no. 3, hvor venner og kolleger til afdøde har leveret fremragende små bidrag.

Søren Kierkegaard-interessen synes usvækket. Opsigt vakte forskningslektor lic. teol. Joakim Garffs store Kierkegaard-biografi *SAK*, Gads forlag. Det er længe siden at et teologisk værk har mødt en så omfattende, velvillig modtagelse hos alle professionelle kritikere.

Den 29. juli kunne KD som forsideoverskrift oplyse, at stadig færre unge melder sig til universiteternes teologistudium. Tendensen betyder at fakulteterne i København og Århus vil råde over færre pengemidler til undervisning og forskning, og at der i løbet af nogle år kan opstå en præstemangel. Til billedet hører også, at cirka halvtreds procent af de unge teologer opgiver studiet, en procentdel der er høj sammenlignet med frafaldet ved de andre fakulteter.

Baptistkirken driver et præsteseminarium i Tølløse.. De studerende ved denne institution modtager ikke SU, hvilket har medført en årelang konflikt mellem baptisterne og undervisningsministeriet. Ministeriets negative afgørelse har ikke givet anledning til en generel påtale fra ombudsmandsside. (Hertil Folketingets Ombudsmands skrivelse af 250200, J. nr. 1998-1667-73). Seminariets rektor cand. teol. Bent Hylleberg kritiserede ministeriet for bl.a. at henholde sig til at seminariets uddannelse ikke var videnskabelig funderet, hvilket man fra baptistisk side heller ikke havde postuleret, da institutionen måt-

te sammenlignes med lærerseminarierne og der i øvrigt blev ydet SU på forskellige uddannelsesniveauer. Hylleberg hævdede, at baptisterne var blevet behandlet diskriminerende og at det ministerielle afslag var utilfredsstillende for de frikirkelige kredse som helhed. (KD 0209).

Tonen mellem de alternative teologiske uddannelser og de etablerede fakulteter synes skærpet i de senere år. DBI og Menighedsfakultetet mener, at den statslige uddannelse nærmest har monopolkarakter. Meget velvilligere kan frikirkerne ikke se på problemet jf. ovenstående sag vedrørende baptisternes uddannelse. Spørgsmålet er på længere sigt om de to teologiske fakulteter alene kan kvalificere til en uddannelse efter meget høje kriterier. Præstemangel har jo til tider åbnet vej for ikke-universitetsuddannedes adgang til embeder i folkekirken.

Et ivrigt debatteret emne i 1999 blandt folkekirkepræster var den kendsgerning at et større antal præster i mere befolkningsrige sogne blev rykket op i 34. lønningsklasse. Det nævnte avancement gjaldt mærkværdigvis alene kirkebogsførende sognepræster. Diskussionen var til tider stærkt følelsespræget. Den tekniske begrundelse for løn-differentieringen skal ikke her kommenteres. Ej heller de fagfor-eningsmæssige perspektiver. Derimod vil jeg henvise til en spændende artikel af lektor ph. d. Kirsten Bregm, der i Prf. Bl. no. 7, s. 130-134 argumenterede for det lidet hensigtsmæssige i at give en differentieret løn til præster, da deres arbejde havde en karakter der ikke uden videre kunne sammenlignes med andre jobs, og hvor der i det kirkelige apparat ikke eksisterede en ledelse som kunne afstikke bestemte organisatoriske retningslinjer for det præstelige virke. Endvidere satte Bregm spørgsmålstejn ved om tidens kursusfilosofi og managementteorier med hensyn til effektivitet kunne være incitamenter for en præstegerning.

Leif Bork Hansen-sagen

Det principielt vigtige juridiske og teologiske forløb vedrørende sp. Leif Bork Hansen fortsatte. Den 2. februar kunne TV 2 i sine regionalnyheder meddele, at Lyngby Politi havde besluttet på ny at rejse tiltale mod Bork Hansen på grund af dennes vedvarende initiativer i forbindelse med at skjule serbiske asylansøgere fra Østslavonien. Retssagen blev fastsat til den 11. april. Til EB 1104 udtalte medlem af Københavns Borgerrepræsentation Finn Rudaizky, at vel var det

diskutabelt at skjule folk hvis ansøgninger om asyl var afslået af flygtningenævnet. "Men samvittighedssager er lakmusprøve for den demokratiske retsstat." Endvidere undrede Rudaizky sig over at aleanen Bork Hansen blev jagtet af myndighederne, når det var kendt for den anklagende instans at talrige andre navngivne mennesker havde hjulpet serberne materielt.

Dommen over præsten blev bare en bøde på 2500,- kr. Ifølge Information 1204 var det ifølge den juridiske dommer i sagen dens særlige karakter samt "det humanitære sigte" med præstens initiativer der gjorde, at han slap med en pengebod. Bork Hansen var lykkelig over udfaldet og udtalte eksalteret om aftenen til DR 1, at "det er en stor dag for Danmark". I øvrigt mente han, at hans holdning gav livet mening. Det var jo samhörigheden og ikke lovene der skulle stå som det højeste for mennesker – en indstilling der var helt forskellig fra den anarkisme som han blev beskyldt for at repræsentere. Men præsten jubede for tidligt, 2504 kunne TV Lorry nemlig oplyse, at statsadvokat Erik Merlung havde anket dommen i Lyngby ret. Til den karismatiske ugeavis *Udfordringen* udtalte Bork Hansen 0405, at det i højere grad var samvittigheden der nu skulle dømmes end just ham, og dersom staten dømte samvittigheden burde stat og kirke separeres. I bladet *Kirkeligt Centrum* no. 2 s. 14, skrev sp. Svend Aage Kristoffersen, at ud fra en folkekirkelig synsvinkel var sagen ganske overflødig, da der forelå en samvittighedshandling, og ifølge Luther var samvittigheden den afgørende instans. Skete der imidlertid en domfældelse ved den statslige instans gjorde staten sig til herre over samvittigheden. Problemet med folkekirke - stat fandt Kristoffersen var svær at håndtere, da kirke, folk og stat i Danmark levede i en slags symbiose; men den folkekirkelige frihed måtte givet fastholdes i forholdet til staten; en adskillelse mellem de to parter var følgelig ikke så enkel som Bork Hansen syntes at tolke den.

Den 30 oktober var præsten glad igen. Østre Landsret skærpede bødestraffen til 7500 kr., men han undgik en fængselsdom, der sikkert havde medført afskedigelse. Til TV 2 lod både Margrethe Vestager og biskop Liselotte Rebel forstå at de ikke ville foretage tjenstlige sanktioner mod Bork Hansen.

*

På tærsklen til det tredje årtusinde viste folkekirken og de omgivel-

de kirke- og religionssamfund ikke nogen revolutionære tendenser der pejlede forandringer af væsentlig grad i forholdet til statsmagten og samfundet i øvrigt. Den stigende individualisering, uviljen mod religiøs autoritet hvor man komponerede sin egen religion, fortsatte; ikke desto mindre må man sige at udviklingen gik sin ret stille gang, sådan som vi har iagttaget det i Danmark i årevis. Dermed være naturligvis ikke antydnet at året der gik var interesseløst for samtidshistorikeren. Kun synes folkekirken mere end nogensinde indstillet på at fungere på modernitetens principper i sin vidtgående tolerance, når man ser bort fra ikke meget slagkraftige grupper. Kaster man som kirkehistoriker blikket bare halvtreds år tilbage er forskellen mellem dengang og nu frapperende. Som det mest slående eksempel må nævnes den stigende indvandring fra Afrika, Mellemøsten og Asien, der mere og mere optager de kristne samfund i hele Europa og skaber en ny problematik. Danmark er som det gang på gang fremhæves ved at blive ikke bare et multietnisk, men også et multikulturelt land. Man kan ikke forestille sig, at den situation vil gå spørøst hen over folkekirken og frikirkerne og folket som helhed. Debat og sporadiske initiativer vil givet ikke være tilstrækkelige. En ny form for selvbesindelse kan blive påkrævet for den enkelte, folket og kirken.

Forfatternes adresser

Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, Knudskovparken 11 A, 4300 Holbæk

Mag.art Kaare Rübner Jørgensen, Peter Bangs Vej 137, 2000 Frederiksberg

Christian Larsen, Rådmandsgade 8, 2200 København N

Professor, dr.theol. Jens Glebe-Møller, Gl.Kongevej 148, 1850 Frederiksberg

Marie-Louise Jørgensen, Funkiavej 19, 2300 København S

Stud, theol. Jens Kjær Johannesen, Borchs Kolegium, Store Kannekestræde 12, 1169 København K

Provst Carl Trock, Vagtelvej 25, 2000 Frederiksberg

Lektor, lic.theol. Carsten Bach-Nielsen, Teologisk Bibliotek, Aarhus Universitet, 8000 Århus C

Ph.d.-studerende, cand.theol. Liselotte Malmgart, Bernstorffvej 20, 2900 Hellerup

Lic.theol. Poul Juul Foss, Wandallsvej 5, Rågeleje, 3210 Vejby

Register

- Absalon, (ærke)biskop 12, 14, 25, 33, 34
Adami de Marisco 89
Agger, Eskil 304
Albretsen, Hans 106, 114
Alin, Fatim 280
Allen C.F. 80
Anders Bertelsen, provincialminister 65, 68-69, 75, 81
Anders, guardian 101
Anders Sunesen 15
Andersen, H.C. 226
Andreasen, degn, Vestindien 226
Andræ, C.C. 254
Anselm af Canterbury 159, 164
Antonius Florentius 89
Appel, Jacob 212
Arctander, Niels Lauridsen 109, 116
Arendt, Niels Henrik 281, 292, 306, 309
Arndal, Steffen 307
Asmundsen, Tyge 110, 114
Asschenfeldt-Hansen, Carl Chr. 178, 185, 188, 193, 206, 210
Augusta af Gottorp 124
Augustin 8-11, 15, 24, 28, 32
Auken, Margrethe 296
Axel, prins 223, 251
- Bach-Nielsen, Carsten 215, 251, 256
Bagge, Povl 250
Balle, Esther 215
Balle, Knud 215
Balle, N. E. 144, 147-48, 151
Balslev-Clausen, Erik 287
Balslev-Clausen, Peter 301
Balslev-Olesen, Chr. 279, 299
Bang, J.P. 165
- Banning, Knud 131, 133
Bartholin, Thomas 39
Bartskær, Johan Dideriksen 116
Basse, A.F. 208
Bauer, Bruno 127
Baumann, Povl 251
van Bavel, Tarcicius J. 32
Beck, Vilh. 172, 174, 178, 180, 185, 193, 202, 204-05, 208-09
Begtrup, Holger 166, 218, 247
Bellamy, Edw. 255
Benedikt af Nurcia 9-11, 32
Bennedsen, Dorte 296
Bernier, guvernementsfuldmægtig 243
Bernhard af Sachsen-Weimar 121
Bertelsen, Laurids 106, 111, 116
Bircherod, Jens 123
Birkedal, Vilhelm 153-61, 162-66, 304
Bisgaard, Lars 32
Bjerg, Sv. 310
Bjerrum, Marie 305
Blau Müller, Edv. 200, 212
Blom, Marie, se Ussing, Maria
Boehmer, H. 90
Boesen, J.F. 145
Bollmann, Kaj 300, 309
Bonaventura 89
Bonifacius VIII 94
Borchardsen, Hans 115
Bork Hansen, Leif 316-17
Borringholm, Jørgen Mortensen 117
Boserup, Ivan 13, 32
Bovin, Werner 293
Brandes, E. 240, 244, 246, 256
Brandes, Peter 306
Brasen, Jens August 132, 134, 139, 149

- Breds, Preben 298
 Bredsdorff, Ths. 302
 Bregn, Kirsten 316
 Brewer, J.S. 89-90
 Briquet, C.B. 72
 Brochmand, Hans 109, 116
 Brochmand, Jesper 114
 Brockenhuus-Löwenhielm, J.M.
 264-65, 275
 Broder Jacob (Johansen) - se Jacob
 Broder Rasmus - se Erasmus Olai
 Brorson, H.A. 301, 307
 Brücker, Valdemar 156-57, 165,
 247
 Brøndsted, Gustav 282
 Brøndum-Nielsen, J. 49, 75
 Braad Thomsen, Chr. 294
 Bugenhagen, Johann 103
 Burke, Edmund 283
- Canning, Raymond 32
 Cappelørn, Niels Jørgen 149
 Carlin, A. 89
 Caroline, diakonisse 252
 Cary, A.P.L. 89
 Christensen, Christen 139
 Christensen, I.C. 233-34, 254
 Christensen, Jens Ole 279
 Christensen, Torben 204
 Christensen, W. 74
 Christian II, 71, 80
 Christian III, 65, 103, 113
 Christian IV, 106, 108, 110-11, 124
 Christian IX 211
 Christiansen, Marianne 309
 Christiørn I, 61-62, 64-66, 74
 Christine, dronning 38, 70, 83
 Christoffersen, Lisbeth 311
 Chrodegang 10
 Chrysostomos, Oluf 117
 Cicero 119
 Clark, A.C. 76
 Clausen, Herdis 200, 212
 Clausen, J.P.W. 200, 212
- Clausen, Johs. 198, 209
 Clemmensen, Carl Henrik 248
 Conring, Louise M. L. 264, 274
 Creagh, degn, Vestindien 229
- Dach, Simon 129
 Dahl, Flemming 254
 Dahlgaard, Sonia 298
 Dalai Lama 280, 289-92
 Dalhoff, N. 275
 Damsholt, Nanna 13-14, 32
 Daniel, kannik 22
 Daugaard, J.B. 43, 73
 Davidsen, Andreas 285
 Deichmann Brandt, J.S. 207
 de la Ford, Anna Laurence 109
 de la Ford, John 109
 Delorme, F.M. 89
 Doelle, F. 74, 80, 82, 89
 Donner, Matthias - se Knutzen,
 Matthias
 Dorothea, dronning 103
 Drejergaard, Kr. 289
- Eddelien, H. 151
 Edelmann, Johann Christian 126,
 130
 Egemose, Willy 302
 Ehrle, F. 89
 Eisenberg, Anne 109
 Eitner, Robert 120
 Ellegård, A. 73
 Ellingsen, Svein 302
 Enemark, Poul 78
 Engelbreth Larsen, Rune 294
 Erasmus af Rotterdam 73
 Erasmus Olai (Broder Rasmus), 43-
 44, 46-49, 51, 63, 69, 72, 74-75, 81-
 82, 97, 101-02
 Erslev, Kr. 78-79
 Ertberg, Marianne 150
 Esge Bille 78
 Eubel, C. 82

- Faber, Johs. H. 221-22, 225, 229,
 232-33, 240-41, 243, 245, 251
 Faber, Peter Ditlev 144
 Fabricius, Zacharias 122-23
 Feldbæk Nielsen, Bent 312-13
 Fenger, H.M. 199-200, 211-12
 Feuerbach, Ludvig 312
 Fincke, Thomas 106
 de Fine Licht, Christian 164-66
 Fischer, Bonifacius 86
 Fledelius, Karsten 290, 308
 Flood, D.E. 83
 Fog, Bruun Juul 202-03, 210-11
 Foss, Lisbet 305
 Frank, Sebastian 125, 129
 Frederik I 56, 65-66, 68, 70, 72, 79-
 80, 83, 102
 Frederik II 105, 111
 Frederik II, konge af Preußen 127
 Frederik III 106
 Friis Hansen, Jul. 167, 174, 182,
 185, 203-04, 208
 Fuglede, N.Chr. M. 237, 256
 Fuires, Marie 109
 Fyhn, J.J. 143
- Gabriel, guardian 78
 Garff, Joakim 315
 Gautier, Johannes 251
 Geismar, Eduard 218, 250
 George, Henry 218, 255
 Gerald de Equitania 89
 Gericke, Wolfgang 122
 Gerner Nielsen, Elsebeth 296, 298
 Gertz, M.Cl. 39, 40, 43-45, 47-50,
 59, 63-64, 67, 71, 73, 78, 82
 Giødesen, Jens 116
 Glarbo, O.N. 210-11
 Glebe-Møller, Jens 113, 119-20,
 127, 129-30
 Golubovich, H. 89
 Goos, A.H.F.C. 196, 210-11
 Grandjean, Bredo 150
 Grane, Leif 315
- Gratian 14
 Graugaard Nielsen, Allan 287, 315
 Gravgaard, Anne-Mette 131, 150
 Green-Pedersen, S.E. 78
 Gregersen, Vilh. 304
 Gregor I 19
 Gregor IX 94
 Grell, O.P. 78
 Grundtvig, N.F.S. 158, 187, 200,
 212, 218, 247, 253, 288, 301
 Gyldenstjerne, Predbjørn 106
 Gøgsig Jakobsen, Johnny Grandjean
 7
 Gøtzsche, Johs. 266, 272-73, 275-
 77
 Gøye, Mogens 51-52, 64, 66, 70,
 72, 78
 Göbelt, W. 126
- Habermas, Jürgen 128, 130
 Hagesæther, Ole D. 276
 Hall, Donald E. 253
 Hammer, G. 75
 Hans Bruun, provincialminister 80
 Hans, hertug 68
 Hans, konge 38, 70, 74
 Hans, lægbroder 77
 Hans Mikkelsen 80
 Hans Olufsen Spandemager 55, 73
 Hanschell, fru 224-25
 Hansen, Albret 106, 116
 Hansen, C.F. 134-37, 146
 Hansen, Søren Peter 297
 Hansen, Vulf 245
 Hartnack, Justus 283
 Hasebard, Wichmand 110, 116
 Hauge, Hans 284
 Hauge, Svend 252, 275
 Haugen Sørensen, Arne 306
 Hegelund, Peder 74, 115
 Heiberg, Astrid - Helweg-Larsen,
 Astrid
 Heiberg, P.W. 240, 257
 Heide, Erik 306

- Heidegger, Martin 279
 Heilesen, Henning 65-67, 71, 74, 78
 Heise, A. 80
 Heje, N.I. 282
 Helweg, L.N. 83
 Helweg-Larsen, "Tom" - se Helweg-Larsen, Lars Chr.
 Helweg-Larsen, Astrid 217-18, 225-29, 231, 245, 247, 249, 252, 256-57
 Helweg-Larsen, Benedikte ("Biba") 219, 227, 250
 Helweg-Larsen, Elisabeth - se Jepsersen, Elisabeth
 Helweg-Larsen, Ester - se Balle, Esther
 Helweg-Larsen, Gunnar 215, 238, 243, 246, 248, 257
 Helweg-Larsen, Hans Frederik 215, 255
 Helweg-Larsen, Hatla 246, 257
 Helweg-Larsen, I.M. 236, 255
 Helweg-Larsen, Kjeld 228, 231-32, 241, 248, 252, 257
 Helweg-Larsen, Knud Flemming 231, 248
 Helweg-Larsen, Lars Christian ("Tom") 215, 223, 225-26, 232, 235, 238-40, 245, 251-52, 255-56
 Helweg-Larsen, P. 204, 206
 Helweg-Larsen, Per (Permad) 227-28, 230, 238, 246, 248, 252
 Helweg-Larsen, Povl 215-48, 250-53, 255-56
 Helweg-Larsen, Sara Marie 219, 225, 230-31, 248, 250
 Helweg-Larsen, Sophie 226, 245, 252, 256
 Helweg-Larsen, Thora 215
 Helweg-Larsen, Vilh. Ludv. 215, 218-47, 253
 Hemmet, Iver Iversen 115
 Henning, provincial 74
 Henrichsen, E. 257
 Henrik Krummedige 78
 Hens, H.A. 109
 Henschen, Eva 131, 150
 Herborn, Nicolaus 90
 Heskjær, Herman 206
 Hindsholm, Laurids Jakobsen 107-08, 115
 Hiort-Lorenzen, I.M. - se Helweg-Larsen, I.M.
 Hjerrild, Ane 300
 Hjort, Peder 131-32, 149
 Hjorth, L. 140-41, 150
 Hjorth, Peter 150
 Hobbes, Thomas 128
 Hoff, Johs. 265-66, 275-77
 Hoffmann, Georg 145, 151
 Hoffmeyer, Henrik 216, 224, 244
 Hogan, lægmandspræst, Vestindien 229
 Holm, C.C. 210
 Holm, Jakob 117
 Holm, Kjeld 298
 Holm, Lars 288, 297
 Holm, Peter 290-91
 Holmberg, Ludvig F. 180, 207
 Holt, C.J. 180, 207
 Holt, Else K. 314
 Holt, Paul 206
 Holzapfel, H. 82
 Hoppe, Erik 131
 Hornby, Ove 253
 Howlett, R. 80, 90
 Hoyers, Anna Owena 124-25, 129
 Hvid, Niels 114
 Hylleberg, Bent 315-16
 Høffding, Harald 181, 207
 Høfler, M.F. 205, 208
 Høgenhaven, Jesper 290-91, 300
 Hørby, Kai 65, 78
 Hørup, V. 257
 Høy, Ulrik 303-04
 Høyen, Niels Lauritz 149
 Høyer, N.J.H. Nielsen 243, 251
 Høyer-Møller, Erik 149

- Iess Wintter 79
 Ifversen, Julius 178, 206
 Illum 194, 209
 Imsen, Steinar 103-04, 111, 113
 Ingeborg, diakonisse 229, 252
 Ingeborg, dronning 14
 Ingesman, Per 73, 252
 Innocens IV 95
 Ipsen, Lotte 302
 Ipsen, Rasmus Peter 140
 Iulianus Spirensis 90
- Jackson, Hamilton 217, 234-37,
 239, 240-41, 244, 254-56
 Jacob (Broder Jacob) 38, 43, 45-51,
 53, 63, 69, 71, 73, 75, 77, 81-82, 92,
 101-02
 Jacobi, Carl H.E. 178-79, 181, 206
 Jacobsen, Axel V. 172
 Jacobsen, Carl 186
 Jacobsen, Johs. W. 267, 276
 Jakobsen, Jakob 221, 224
 Janson, T. 73, 76
 Jensen, Jørgen I. 164-66, 311
 Jensen, L.F. 199
 Jensen, N.P.G. 209
 Jensen, Ole 314-15
 Jensen, Tim 293, 312
 Jerichow, Anders 283
 Jersin, Jens Dinesen 106, 115
 Jespersen, C.Chr. 221, 251
 Jespersen, E. 208
 Jespersen, Elisabeth ("Lik") 232,
 250
 Jespersen, Knud J.V. 113
 Jespersen, Niels 115
 Jespersen, Vilh. 250
 Jessen, Friedrich 126
 Johannes af Parma 94-95
 Johannes de Komorowa 75, 89
 Johannes Urnarius 55
 Johannesson, Gösta 45, 48-50, 63-
 66, 71, 73, 76, 78-79, 82
 Johansen, Johs. 302, 304
- Johnsen, A.O. 32
 Johnsen, Hatla - se Helweg-Larsen,
 Hatla
 Joris, David 125-26, 128-29
 Joseph II, østrig-ungarsk kejser 127
 Juel, Kjeld 116
 Julius II, pave 83
 Juul Foss, Poul 279
 Jørgen Kock 77-78
 Jørgensen, Hans Anker 302
 Jørgensen, J.P. 225, 254
 Jørgensen, Marie-Louise 131
 Jørgensen, Theodor 292, 313-14
- Kalmar (Kalmer), P.E. 245
 Kant, Immanuel 128, 130
 Kant, Johann Georg 128
 Kappelgaard, Finn 286-87
 Kastrup, P.H.E. 233, 236, 253-54
 Katherina af Rusland 127
 Keyper, Chr. 177, 180, 206
 Keyper, Therese 177, 206
 Khader, Naser 312
 Kierkegaard, Søren 149, 315
 Kingo, Ths. 301
 Kingsley, Charles 218, 250
 Kirk, Jens 284
 Kjeldgaard-Pedersen, Steffen 165
 Kjær Johannesen, Jens 153
 Kjærsgaard, Pia 283, 297
 Klaus Mortensen Tøndebinder 73,
 77
 Knauz, Johan 129
 Knud IV, konge 14, 29, 32
 Knudsen, Gunnar 149
 Knudsen, Hans 40, 43, 64, 66, 71-
 73, 78-79
 Knudsen, Johs. 255
 Knuth, kammerherre 147
 Knutzen, Matthias 119, 121-24,
 126-30
 Koch, Peter Gabriel 180, 207
 Kock, Oluf 110, 113
 Kolderup Rosenvinge, J.L.A. 80

- Kolthoff, Vilh. M. 267, 276
 Konow, Henri 223, 256
 Kornerup, Bjørn 113, 149-50
 Korsgaard, Ove 253
 Kozon, Ceslaw 281
 Krabbe, Mogens 106
 Krag, P. 199
 Kragelund, Peder Jensen 108, 113, 115
 Krarup, Søren 282-85, 288, 290
 Krarup, Vilh. 295
 Kristensen, M. 71, 73, 79
 Kristoffersen, Sv. Aa. 317
 Krogsøe, Peter A. 294
 Kruitwagen, B. 90
 Kraack, G. 72
 Kvist, Morten 283
 Köstler, R. 80
 Kaalø, Steen 302
 Kaas, Niels 109

 Lang, Mads 116
 Langballe, Jesper 282-83
 Lange, H.O. 203-04, 206, 210
 Langebek, J. 13, 80
 Lansing, Robert 240, 256
 Larsen, Christian 103, 150
 Larsen, Kay 218, 250
 Larsen, P.M. 199
 Laub, Ths. 303
 Laugesen, Hans 115
 Laurentius Byldtzmand, guardian 95
 Laurentius Bønder 96
 Laurids Brandsen 82-83
 Lawaetz, E.J. 257
 Lawrence, C.H. 32
 Lebech, Johs. 298
 Lekai, L.J. 32-33, 35
 Lemmens, L. 90
 Lenau Henriksen, Bjarne 285
 Leo X, pave 83
 Leonora Christine 108
 Leth, A. 155, 160-62, 165
 Levo, J. 219, 226, 250

 Lexington, Stephen 35
 Lexner, Bent 280
 Lie, Jonas 224
 Lilholt, Lars 303
 Lilleør, Niels Carl 305
 Limpricht, P.C. 223, 251
 Lindbæk, J. 79-80, 82-83
 Lindhardt, Jan 310
 Lindhardt, Mogens 308
 Lindhardt, P.G. 65, 78, 82, 166, 203, 206, 208-09
 Lindholm, G. 73
 Lindholm, Sten 303
 Little, A.G. 82, 89
 Lodberg Hvas, Søren 314
 Lodberg, Peter 299-300
 Lohmann, Hartvig 124
 Lohmeier, Dieter 129
 Longère, J. 32
 Lorentzen, Jakob 305
 Lorenzen, N. 72
 Ludvigsen, C. 254
 Lund, Birthe 308
 Lund, J.L. 134-36
 Lundin, Agostino M. 73
 Luther, Martin 125, 128
 Lyster, Jens 304-05
 Lütke Namensen 79
 Lützhøft, H.H.H. 210-11
 Løgstrup, K.E. 311

 Mackeprang, M. 143, 148, 219, 250
 Madsen, Mads Chr. 179, 207
 Madsen, Mogens 114
 Madsen, Morten 110, 116
 Madsen, Peder 177-83,
 Madsen, Peder 202-03, 206-07, 216, 247
 Madsen, Poul 111, 114-15
 Madsen, S. 150
 Magnússon, Árni 38-41, 72, 76
 Malmgart, Liselotte 259, 275, 276
 Marcuse, Herbert 128
 Margrethe II 279-80

- Maria Eleonora af Sverige 124
 Marianus de Florentia 82
 Marquard 94
 Marsvin, Ellen 108
 Martensen, Hans L. 149, 263-64, 274, 277
 Martensen-Larsen, H. 224
 Martin, magister 60
 Marx, Karl 127
 Matthias, munk 78
 Matthiesen, Hugo 140
 Matthiesen, Morten 116
 Matzen, Henning 150, 209
 McGuire, Brian Patrick 32
 Medelfar, Mads Jensen 108, 114
 Melchior, Bent 290, 299
 Mencherini, S. 89
 Merlung, Erik 317
 Metthe Fynss 96
 Mikkelsen, Hans 108, 115
 Molbech, C. 139
 Moldenit, Johannes 126
 Moller, O.H. 79-80
 Mollerup, W. 79
 Moltke, Erik 147
 Moltke, Aage 221, 251
 Monrad, Erik 108, 115
 Moorman, J. 74-75, 82-83
 Mortensen, B.B. 276
 Mortensen, Viggo 281, 283-84
 Mourier, P.P.F. 275
 Munch, P. 254
 Munck, Johs. 254
 Munk, Arne 288
 Munk, Kirsten 108, 110
 Musæus, Johan 121-23, 126
 Müller, Johs. 267, 275-76
 Müller, Sigurd 131
 Mynster, J.P. 139, 146, 149-51, 166
 Møller, Christen V.V. 167, 203, 210
 Møller, Frede 304
 Møller, Jens 147, 149, 151
 Møller Jensen, Brian 32
 Møller, Otto 153-66, 187, 197-98, 202, 207-11
 Møller-Christensen, Vilh. 35
 Nedergaard, Poul 250-51, 254
 Neerup Buhl, Peter 283
 Nicolaus Byl 96
 Nicolaus Fynss 96
 Nicolaus Glassberger 74-75, 79, 82, 90
 Nicolaus, munk 95
 Nicolaus Wynther 79
 Niels Friis 83
 Niels, guardian 101
 Niels, munk 79
 Niels Tybo, viceguardian 68-69, 75, 77, 81
 Nielsen, Arno Victor 279
 Nielsen, Fr. 247
 Nielsen, Fredrik 179, 206, 210-11, 250
 Nielsen, Harald 234, 254
 Nielsen, Harald, Danmission 289
 Nielsen, M.C.B. 251
 Nielsen, O. 83
 Norbert (præmonstratenser) 31
 Nord Hansen, Peter 303
 Nordentoft, Johs. 234, 254
 Nordentoft, Sofie 295
 Nordlien, F.M.M. 255
 Norman Svendsen, Erik 289-91, 305
 Norn, Otto 149
 Norwin, William 13, 32
 Nyberg, Tore 13, 31-32, 35
 Nybo Rasmussen, Jørgen 39-40, 65-67, 71-73, 77-78, 80-82
 Nyegård, Lavrids 154, 156, 160, 165-66
 Nyrup Rasmussen, Poul 279, 280, 298
 Nørgaard, Jens 267, 276
 Nørr, Erik 165-66, 202, 207-07
 Nørregaard, Jens 176, 205

- Olauus Mallere 96
 Olesen, Elith 204, 208
 Olesen, Jens 286-87
 Olesen Larsen, K. 282
 Olesen, O.K.P. 265, 275
 Olrik, Hans 32
 Olsen, E.V.K.T. 230, 233, 241, 245, 253-54
 Olsen, Ghita 274
 Oppermann, Th. 149
 Orlandi, V. 140, 143
 Ostenfeldt, Harald 200, 208, 211, 216, 275
- Palladius, Niels 114
 Palladius, Peder 114
 Paulli, J.H. 199
 Paulus Helie 37, 47, 71, 73-74, 76-77, 79, 89
 Peder Jakobsen 15, 24
 Peder Laurentsen 76
 Peder Månsson 73
 Peder Sunesen 33
 Pedersen, Dagny 252
 Pedersen, Inge Lise 287-88, 310
 Pedersen, Kim Arne 287
 Pedersen, Margith 302
 Pellikan, Konrad 74
 Petersen, Jørn Henrik 307
 Petersen, L.J.A. 220, 223, 225-27 230, 232, 236, 244, 250-52
 Petersen, Niels 202, 210
 Petrus, franciskaner 71
 Petrus Lombardus 14, 27
 Petrus Nicolai 96
 Petrus Olai 39, 72, 76, 82, 90
 Pfoh, Werner 127
 Phillip af Hessen 125
 Pinborg, Jan 45-51, 53, 60, 71, 73-75, 77, 82
 Pinochet, Auguste 283
 Pless, Flemming 290
 Pontoppidan, E. 72
 Pontoppidan, Morten 209, 247
- Pontoppidan Thyssen, Anders 154, 164-66, 209
 Poul Helgesen - se Paulus Helie
 Poulsen, B. 73
 Poulsen, Chr. 286, 289-90
 Poulsen, J.M. 235, 254
 Prenter, Regin 165
 Presley, Elvis 312
- Rambusch, S. 206
 Rantzov af Rosenvold 151
 Rasmus Clausen, provincialminister 65, 68
 Rasmus, munk 79
 Rasmus Ulf, provincial 82
 Rasmussen, Lauritz 140
 Rasmussen, Leif 298
 Rasmussen, Peter 150
 Rebel, Liselotte 318
 Rechendorff, Torben 304
 Reelsbo, Henning 291
 Reichert, B.M. 79
 Resen, Hans Hansen 106, 109, 114
 Resen, Hans Povlsen 74, 106, 109-10, 114
 Rezende, Elisabeth 251
 Riber, Christen Hansen 107, 117
 Riber, Laurids Nielsen 117
 Ricard, Olfert 212, 224
 Richerius, Petrus (Peter Richer) 119
 Riggerbach, B. 74, 90
 Riise, A.H. 215, 227
 Riise, Thora - se Helweg-Larsen, Thora
 Ringkøbing, Anders Andersen 117
 Rode, Ove 224, 252
 Rosenberg, Frands Nielsen 116
 Rosenkrantz, Holger 106-07
 Rostgaard, Frederik 38, 72
 Rothe, C. 208-08
 Rothstein, Mikael 282, 312
 Rudaisky, Finn 317
 Rübner Jørgensen, Kaare 37, 73, 77
 Rübner-Petersen, O.S.K. 220, 222,

- 224, 227, 230, 239-41, 250
 Rydal, Ole 297
 Rühl, Otto 299
 Ræder, H. 73
 Rørdam, Gerda - se Welding, Gerda
 Rørdam, H.F. 80, 104, 113
 Rørdam, Herdis - se Clausen, Herdis
 Rørtoft-Madsen, Helge 285
- Sadolin, Jørgen Jensen 115
 Salimbene Parmensis 75, 90
 Sankey, David 253
 Saxo 247
 Scalia, G. 75, 90
 Scavenius, Erik 240, 256
 Scavenius, Jakob 177, 206, 211
 Scavenius, Laurids Mortensen 103, 106, 110, 114
 Schack, Tage 282
 Scharling, Henrik 181, 193, 207
 Schat Petersen, L.W. 177, 206
 Schatzgeyer, Kaspar 90
 Scheel Plessen, Mogens 140
 Scheel von Plessen, Christian Ludvig 140
 Schepelern, G. 198, 208
 Schiøler, Ths. L. 265, 275
 Schlager, P. 90
 Schmidt, U. 90
 Schmiegelow, O.H. 234-35, 239, 245, 254
 Schousboe, Vilh. C. 177-78, 180, 182, 206
 Schrøder, Johs. 204
 Schultz, C.G. 33
 Schwarz Lausten, Martin 104, 113, 164
 Schütze, Paul 129
 Segelcke, Chr. Wilh. 254
 Sehested, Christen Thomesen 109
 Seidelin, Chr. H.K. 221, 251
 Seidelin, H.C.P. 79
 Simons, Menno 125
 Sixto, Adolph 255-56
- Sjursen, Jan 297
 Skat Rørdam, Ths. 162, 166, 187, 195, 197-99, 202, 207-09, 211-12, 216, 247, 264, 275, 277
 Skibsted, H.V. 150
 Skjønning, Jacob 116
 Skovgaard, Joakim 252
 Skovgaard-Petersen, C 224
 Skrubbeltrang, Fridlev 255
 Skaarup, Peter 296
 Smedegaard Andersen, Lisbeth 302
 Sophie af Mecklenburg 111
 Sophie Elisabeth 108
 Southern, R.W. 31
 Spandemager - se Hans Olufsen
 Spinoza, Baruch 123, 126
 Stakemann, A.E. 235, 253-55
 Stampe, Christine 151
 Stampe, Rigmor 151
 Stayer, James M. 129
 Steen, Jul. 177, 204, 206, 209
 Stein, H. 207, 211
 Stein, Th. 150
 Steinthal, F.W. 208
 Stevenson, A. 72
 Sthyr, V. 209
 Strauss, D.F. 312
 Struwe, Kamma 206, 250
 Sune Ebbesen 24
 Svane, Hans 109, 111, 114
 Swane, J. 210, 211
 Swanson, R.N. 33
 Søe, Synnøve 296
 Sørensen, H. 198-99
- Tait, Archibald 218
 Tamm, Ditlev 113
 Tausen, Hans 48, 74, 115
 Teting, Nicolaus 124
 Thestrup, P. 144
 Thil, Elisabeth 129
 Thomas de Celano 90
 Thomas Eccleston 90
 Thomasssen, Jesper 113

- Thomesen, Peder 117
 Thomsen, Niels 312-13
 Thomsen, R.H.E. 220, 222-23, 225, 251
 Thorvaldsen, Bertel 131, 133-36, 138-40, 143, 146-47, 150-51
 Thyssen, Ole 292
 Thøgersen, Peder 116
 Timm, Johannes 150, 209
 Tjalve, Lars 303
 Tobiassen, Christian 150
 Tranholm, Iben 304
 Trock, Carl 167, 202
 Tøndebinder - se Klaus Mortensen
 Tøttrup, G. 276
- Urne, Christoffer 108
 Ussing, Henrich 144, 150
 Ussing, Henry 167-78, 180-83, 186-97, 202-05, 206-08, 211
 Ussing, J.L. 149, 207
 Ussing, Marie 167-68, 182-83, 195-97, 203, 207
- Vahl, Jens 172, 204
 Valdemar Christian, prins 108
 Valdemar, prins 223
 Vedstesen, Sten 300
 Vejle, Hans Knudsen 110, 115
 Vejle, Jakob Madsen 115
 Vensild, Henrik 150
 Vestager, Margrethe 284, 290, 292, 295, 297-98, 306-10, 318
 Vieth, Ludvig 139
 Vilhelm, abbed 7-8, 10, 12-31, 33-36
 Villekjær, Orla 288
 Voigt, Ingeborg 229, 246, 252
 Volf, Rud. 177-78, 180-83, 206-06
 von Scholten, Peter 216
 Vormordsen, Frands (Franz Wormordsen) 77, 114
- Wadding, L. 71, 79, 82
- Wagner, Hartvig 288
 Walbert af Esrum 26
 Wandal, Hans 106, 109, 116
 Washington, Booker 218, 224, 252, 254-55
 Wegener, Johan 209
 Wegener, Th. 151
 Weibull, Lauritz 12
 Weiss, Henry Matthew 232, 253
 Welding, Chr. 167, 186-200, 208-09, 211-12
 Welding, Frederik 208
 Welding, Gerda 187, 200, 208
 Welding, Hanna 208
 Wenth, Johann 115
 Wenzel-Petersen, Sten 295
 de Westphalen, E.J. 75
 Westergaard, Har. 174, 177-78, 185, 204
 Westergaard, N.N. 251-52
 Westring, Olga 226, 252
 Wiberg, S.V. 113
 Wichmann, Henrik 135, 138
 Wigh Poulsen, Henrik 288
 Wilhjelm, Frederik 209
 Wilhjelm, Henrik 285
 Wilson, Woodrow 256
 Winstrup, Anne Cathrine 109
 Winstrup, Peder Jensen 106, 109, 114, 116
 Winstrup, Peder Pedersen 106, 109-11, 114
 Winther-Nielsen, Nicolai 281
 Worm, Christen 38, 71
 Worm, Matthias 38, 72
 Worm, slægt 109
 Wright, Edith 243
- Zahle, C.Th. 221, 256
 Zeuthen, Fr. 210
 Ziemer, Walter 129
- Ørberg, C.E. 253

Aage Jepsen Sparre 74

Aagaard, Johs. 293

Aarflot, A. 276

Aastrup, K.L. 282, 301-02

Aastrup, Poul Mortensen 114

Kirkehistoriske Samlinger udgives af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under redaktion af Christian de Fine Licht, Eva Louise Lillie og Thorkild C. Lyby.

Abonnement tegnes af private og institutioner ved indmeldelse i Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K.

Artikler sendes til Redaktionen af Kirkehistoriske Samlinger, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K. Ved fremsendelsen skal manuskriptet ledsages af diskette med tekstfiler i format Word eller WordPerfect.

Sidste frist for indsendelse af bidrag, der ønskes optaget i Kirkehistoriske Samlinger 2002, er 1. februar 2002.

Billedet på omslaget viser forstander Johannes Müller, der indvier tre Diakonisser på Sankt Lukas Stiftelsen i maj 1964. Foto udlånt af Sankt Lukas Stiftelsen.

Kirkehistoriske Samlinger 2001 koster i abonnement Dkr.185,- og i studenterabonnement Dkr. 110,-